

**LATVIJAS UNIVERSITĀTE
SOCIĀLO ZINĀTŅU FAKULTĀTE
SOCIOLOĢIJAS NODAĻA**

Evija Kļave

**ETNOPOLITISKO DISKURSU ANALĪZE:
VALODAS KOPIENU VARAS ATTIECĪBAS LATVIJĀ**

Promocijas darbs

Promocijas darbs izstrādāts socioloģijas doktora (Dr.sc.soc.) zinātniskā grāda iegūšanai socioloģijas zinātnes nozarē, politikas socioloģijas apakšnozarē.

Zinātniskā darba vadītāja: Brigita Zepa, Dr. sc. soc., prof.

RĪGA, 2010

Anotācija

Latvijas sabiedrībā ir vērojamas vairākas latviešu un krievu etnolingvistisko grupu konflikta pazīmes, vienlaikus starp abām valodas kopienām nav atklātu sociāli politisku vai etnisku konfliktu grupu līmenī. Promocijas darbs „Etnopolitisko diskursu analīze: valodas kopienu varas attiecības Latvijā” ir izstrādāts interpretatīvās socioloģijas perspektīvā, izmantojot poststrukturālisma un kritiskā diskursa analīzes teorijas un plašu kvalitatīvo datu kopu analīzi. Tā mērķis ir radīt diskursa teorijās un analīzē balstītu Latvijas lielāko valodas kopienu varas attiecību skaidrojumu etnopolitikas laukā. Promocijas darbā ir sniegts plašs diskursa teorijas epistemoloģijas izklāsts, izmantoto teorētisko pieeju analīze, veikta strukturāla valodas kopienu un politikas veidotāju etnopolitisko diskursu analīze. Pētījums skaidro un pamato latviešu un krievu valodas kopienu diskursīvo konfliktu kā abu etnolingvistisko grupu varas attiecību formu un tā izpausmes sociālajā realitātē.

Atslēgvārdi: *diskurss, valodas kopiena, vara, konflikts, etnopolitika.*

Annotation

In the society of Latvia several indicators of conflict between Latvian and Russian ethnolinguistic groups can be observed. Meanwhile, there are no open socio-political or ethnic conflicts between the both language communities at the group level. The PhD thesis „The Ethnopolitical Discourse Analysis: Power Relations of Language Communities in Latvia” is elaborated in the perspective of interpretative sociology, applying the poststructuralist discourse theory, critical discourse analysis and the analysis of large qualitative data corpora. The aim of the study is to explain the power relations of the two biggest language communities in Latvia through the approach of discourse theories and discourse analysis. In the thesis one can find the epistemology of discourse theory, the analysis of theoretical approaches applied to the structural analysis of ethnopolitical discourse of the language communities and politicians. The study intends to explain and justify the discursive conflict of the Latvian and Russian language communities as a form of their power relations and its resultant manifestation in social reality.

Key words: *discourse, language community, power, conflict, ethno politics.*

Saturs

Apzīmējumi un saīsinājumi	5
Attēlu saraksts	6
Tabulu saraksts	6
IEVADS	7
Promocijas darba mērķi un uzdevumi	10
Teorētiskā perspektīva	11
Pētījuma objekts, mērķa grupas un datu avoti	13
Pētījuma hipotētiskie pieņēmumi	15
Promocijas darba struktūra	16
1. PĒTĪJUMA GALVENIE JĒDZIENI UN KONTEKSTS	18
1.1. Diskursa jēdziens un tā lietojums	18
1.1.1. Valodas un diskursa jēdzienu attīstība	19
1.1.2. Etnopolitiskā diskursa jēdziena un tā elementu skaidrojums	21
1.2. Vara, varas attiecības un konflikts	24
1.2.1. Varas jēdziens klasiskajā socioloģijā	24
1.2.2. Varas un varas attiecību jēdziens diskursa teorijās	26
1.2.3. Varas elementi valodas kopienu varas attiecību analīzē	28
1.3. Latviešu un krievu valodas kopienu definējums	30
1.3.1. Etnolingvistisko grupu kā valodas kopienu definēšanas pazīmes	30
1.3.2. Krievu etnolingvistiskās grupas apzīmējumu dažādība	31
1.3.3. Valodas kopienas jēdziens	37
1.4. Etnopolitiskais konteksts	40
2. LATVIJAS SABIEDRĪBAS ETNISKĀS DIMENSIJAS UN ETNOPOLITIKAS PĒTĪJUMU APSKATS	48
2.1. 20. gs. pēdējās desmitgades pētījumi (1988-1999)	49
2.2. Jaunās tūkstošgades pētījumi (2000-2010)	54
2.2.1. Valodas politikas novērtējums	55
2.2.2. Izglītības pētījumi	56
2.2.3. Etnisko attiecību un tolerances pētījumi	58
2.2.4. Etniskā integrācija kultūras laukā	59
2.2.5. Identitātes pētījumi	61
2.2.6. Etnopolitikas un integrācijas politikas novērtējumi	63
2.3. Plašsaziņas līdzekļu pētījumi	66
2.4. Secinājumi	68
3. VALODAS KONCEPCIJAS ATTĪSTĪBA DISKURSA TEORIJAS PRIEKŠVĒSTURES KONTEKSTĀ	70
3.1. Interpretatīvās perspektīvas pamatelementi	72
3.2. Strukturālisma ietekme uz valodas izpratni socioloģijā	76
3.2.1. Ferdinanda de Sosīra lingvistiskais strukturālisms	77
3.2.2. Kloda Levī-Strosa ieguldījums diskursa analīzes attīstībā	79
3.2.3. Strukturālisma valodas koncepcijas kritika	81
3.3. Poststrukturālisma valodas koncepcija un tās rezonanse diskursa teorijā	83
3.3.1. Postmodernisma ietekme uz valodas izpratni	83
3.3.2. Žaka Deridā dekonstrukcionisms: ceļā pie Mišela Fuko	85
3.3.3. Poststrukturālisma kritika un diskusija	88
3.4. Sociālais konstrukcionisms kā diskursa teoriju vienojošā paradigma	90
3.4.1. Objektīvo zināšanu noliegums	92
3.4.2. Zināšanu vēsturiskā un kultūras specifika	93
3.4.3. Subjekta loma sociālās realitātes veidošanā	93
3.4.4. Valodas sociālā un konstruējošā daba	96

3.4.5. Sociālā konstrukcionisma kritika un diskusija	97
3.5. Diskursa teorijas pieeju daudzveidība mūsdienu socioloģijā	99
4. DISKURSA TEORIJA KĀ VARAS ATTIECĪBU IZPĒTES RESURSS.....	108
4.1. Ideoloģijas jēdziena attīstība diskursa teorijas izpratnē	108
4.1.1. Antonio Gramši ideoloģijas un hegemonijas teorija	109
4.1.2. Luija Altisēra strukturālais marksisms	111
4.1.3. Ideoloģijas jēdziens sociālajā konstrukcionismā un diskursa teorijās.....	113
4.2. Mišela Fuko diskursa un varas koncepcijas	115
4.2.1. Diskursa koncepcija.....	115
4.2.2. Varas koncepcija.....	119
4.3. Ernesto Laklo un Šantāla Mufe: poststrukturālisma diskursa teorija	125
4.3.1. Poststrukturālisma diskursa teorijas pozicionējums	126
4.3.2. Diskursa struktūras un tās veidošanās koncepcija	129
4.3.3. Subjekts, identitāte un grupa	133
4.3.4. Sociālais antagonisms un hegemonija	135
4.3.5. Poststrukturālisma diskursa teorijas kritika un diskusija.....	140
5. KRITISKĀ DISKURSA ANALĪZE KĀ SOCIĀLPOLITISKĀ DISKURSA ANALĪZES TEORIJA UN METODE	144
5.1. Kritiskā diskursa analīzes pamatprincipi un jēdzieni	144
5.2. Normana Fērklufa valodas un varas teorija.....	148
5.2.1. Diskurss un tā uzbūve.....	149
5.2.2. Diskursa analīzes trīsdimensionālais modelis	152
5.2.3. Diskurss un vara	157
5.3. Tūna van Deika ideoloģijas un diskursa teorija.....	161
5.3.1. Sociāli kognitīvā ideoloģijas koncepcija	162
5.3.2. Vara un sociālo grupu varas attiecības	169
5.3.3. Ideoloģiskā diskursa struktūras	175
5.4. Kritiskā diskursa analīzes kritika un diskusija	179
6. TEORĒTISKĀS PERSPEKTĪVAS KOPSAVILKUMS UN DISKUSIJA: DISKURSĪVĀ KONFLIKTA PIEEJA	183
7. LATVIEŠU UN KRIEVU VALODAS KOPIENU VARAS ATTIECĪBU EMPĪRISKĀS ANALĪZES METODOLOĢIJA	188
7.1. Diskursa teorijas un analīzes pielietojums empīriskā pētījumā.....	188
7.1.1. Praktiskās diskursa analīzes metodoloģijas vadlīnijas	188
7.1.2. Etnopolitiskā diskursa analīzes pētījuma metodoloģijas izstrāde.....	191
7.1.3. Diskursa analīzes pētījuma rezultātu validitātes un ticamības problemātika	194
7.2. Mērķa grupu raksturojums	196
7.2.1. Latviešu un krievu valodas kopienas.....	196
7.2.2. Politikas veidotāji	197
7.3. Datu kopas un datu ieguves metodes.....	198
7.3.1. Latviešu un krievu valodas kopienu diskursa datu kopas	199
7.3.2. Politiskā diskursa datu kopas.....	201
7.3.3. Datu kopu apzīmējumi	203
7.4. Empīrisku datu analīzes metodika.....	203
7.4.1. Diskursa tēmu un tematu noteikšana	204
7.4.2. Diskursa mikrostruktūras: diskursīvās stratēģijas	206
7.4.3. Lingvistiskie līdzekļi un stilistiskās iezīmes	207
7.4.4. Etnopolitiskā diskursa analīzes uzdevumi un struktūra.....	209
8. ETNOPOLITISKĀ DISKURSA MAKROSTRUKTŪRAS: TĒMAS UN TEMATI	212
8.1. Etnopolitiskā diskursa pamata struktūra.....	212
8.2. Valodas diskursa tēmas un temati	215
8.2.1. Valodas statuss un atzīšana.....	215

8.2.2. Valodu zināšanas – resursi un ierobežojumi	219
8.2.3. Valodas lietojuma telpa un funkcijas.....	221
8.2.4. Latviešu valodas loma varas attiecībās.....	223
8.2.5. Valodas izvēle un lietošana sociālajā mijiedarbībā: prakse un diskurss	229
8.3. Izglītības diskursa tēmas un temati.....	236
8.3.1. Izglītības reformas mērķi.....	237
8.3.2. Izglītības reformas īstenošana	240
8.3.3. Izglītības valodas izvēles tiesības	243
8.4. Secinājumi	246
9. ETNOPOLITISKĀ DISKURSA MIKROSTRUKTŪRAS: DISKURSĪVĀS STRATĒGIJAS UN LINGVISTISKIE LĪDZEKĻI.....	248
9.1. Diskursīvās stratēģijas	248
9.1.1. Pozitīvā paštēla un negatīvā cita tēla stratēģijas.....	248
9.1.2. Leģitimēšanas stratēģijas	252
9.1.3. Šķietamās atzīšanas un nosacījuma argumentācijas	257
9.2. Lingvistiskie un stilistiskie līdzekļi	261
9.2.1. Vietniekvārdu lietojums	261
9.2.2. Etnopolitiskā diskursa stilistika – vārdu izvēle	265
9.3. Latviešu un krievu valodas kopienu apzīmējumi	267
9.3.1. Sociālais diskurss.....	267
9.3.2. Politiskais diskurss	271
9.4. Secinājumi	276
10. DISKUSIJA. ETNOPOLITISKĀ DISKURSA KONTEKSTUĀLA ANALĪZE. DISKURSĪVĀ KONFLIKTA RAKSTUROJUMS	278
10.1. Diskursa aģentu loma valodas kopienu varas attiecībās.....	278
10.2. Etnopolitiskā diskursa konteksta dimensijas	281
10.3. Valodas kopienu diskursīvais konflikts.....	284
SECINĀJUMI	289
Pateicība	295
Izmantotās literatūras un avotu saraksts	296
Pielikumi.....	316
1. pielikums	316
2. pielikums	319
3. pielikums	321
4. pielikums	322
5. pielikums	325
6. pielikums	330
7. pielikums	335
8. pielikums	338
9. pielikums	341
10. pielikums	342
11. pielikums	343
12. pielikums	344
13. pielikums	345

Apzīmējumi un saīsinājumi

ANO – Apvienoto Nāciju Organizācija

att. - attēls

BISS – Baltic Institute of Social Sciences

BSZI – Baltijas Sociālo zinātņu institūts

CSP – Centrālā statistikas pārvalde

EK – Eiropas Komisija

EDSO – Eiropas Drošības un Sadarbības organizācija

EP - Eiropas Padome

HP – hipotētiskais pieņēmums

ibid – ibidem (no latīņu valodas: turpat)

JC – Jaunais Centrs

JD – Jaunie demokrāti

JL – Jaunais laiks

KVK – krievu valodas kopiena

LC – Latvijas Ceļš

LPP – Latvijas Pirmā partija

LR – Latvijas Republika

LVAVA – Latviešu valodas apguves valsts aģentūra

LVAVP – Latviešu valodas apguves valsts programma

ES – Eiropas Savienība

et al. – et alia (no latīņu valodas: un citi)

LPSR – Latvijas Padomju Sociālistiskā Republika

LR – Latvijas Republika

LSDSP – Latvijas Sociāldemokrātiskā Strādnieku partija

LSP - Latvijas Sociālistiskā partija

LVK – latviešu valodas kopiena

LZP – Latvijas Zaļo savienība

NATO – Ziemeļatlantijas līguma organizācija (angļu val.: *North Atlantic Treaty Organization*)

PCTVL – Par cilvēka tiesībām vienotā Latvijā

PMLP – Pilsonības un migrācijas lietu pārvalde

PSRS – Padomju Sociālistisko Republiku Savienība

sk. - skatīt

tab. – tabula

TB/LNNK – Tēvzemei un Brīvībai / Latvijas Nacionālās Neatkarības Kustība

TP – Tautas partija

TSP – Tautas saskaņas partija

t.sk. – to skaitā

u.c. – un citi

u. tml. – un tamlīdzīgi

utt. – un tā tālāk

ZZS – Zaļo un zemnieku savienība

VL – Visu Latvijai!

Attēlu saraksts

- 3.1. attēls. Pētījumā izmantoto teorētisko pieeju, virzienu un teoriju shēma
- 3.2. attēls. N. Filipa un D. Ravasi diskursa teoriju klasifikācija
- 5.1. attēls. N. Fērklofa diskursa analīzes trīsdimensionālais modelis
- 5.2. attēls. T. van Deika diskursa un ideoloģijas konceptuālā shēma
- 7.1. attēls. Doktora pētījuma metodoloģiskā modeļa shēma
- 7.2. attēls. Etnopolitisko diskursu analīzes un tās izklāsta struktūras shēma
- 8.1. attēls. Etnopolitiskā diskursa pamata struktūra.

Tabulu saraksts

- 1.1. tabula. Latvijas iedzīvotāju tautība un dzimtā valoda
- 1.2. tabula. Latvijas iedzīvotāju sadalījums pēc tautības un dzimtās valodas 2000. gadā
- 3.1. tabula. Diskursa analīzes un diskursa teorijas pieeju tipoloģija
- 5.1. tabula. N. Fērklofa diskursa koncepcijas jēdzienu definējums
- 8.1. tabula. Latviešu un krievu valodas lietošana
- 8.2. tabula. Latviešu un krievu valodas lietošana reģionālā griezumā – iedzīvotāji ar latviešu dzimto valodu
- 8.3. tabula. Latviešu un krievu valodas lietošana reģionālā griezumā – iedzīvotāji ar krievu dzimto valodu

IEVADS

*Un šodien vairāk nekā jebkad kaut ko zināt par sabiedrību nozīmē
izvēlēties iztaujāšanas veidu, kas būtu arī veids, kādā tā varētu sniegt atbildes
/Ž.F. Liotārs/*

Promocijas darba tēmu veido valoda un konflikts postmodernajā sabiedrībā. Valoda 20.gs. beigās un 21. gs. sākumā ir kļuvusi par vienu no svarīgākajiem sociālās dzīves elementiem, tā ir nozīmīgs indivīda dzīvi veidojošs, ietekmējošs un virzošs spēks. Postmodernisms ir radījis sociālās pasaules modeļus, kas balstās uz valodu. Valoda ir viens no svarīgākajiem sociālās dzīves elementiem, tā ir nozīmīgs indivīda dzīvi veidojošs, ietekmējošs un virzošs spēks. Sociālajās zinātnēs mūsdienu sabiedrība tiek dēvēta par informācijas sabiedrību, zināšanu sabiedrību. Informācija un zināšanas savu formu un saturu gūst valodā. Valodas lomas apzināšanās sabiedrības dzīves skaidrošanā sociālajās zinātnēs ir rezultējusies sociālā konstrukcionisma paradigmā, attīstot skatījumu uz valodu kā diskursu. Sabiedrības dzīvi nosaka virkne diskursu: brīvā tirgus diskurss, jaunā kapitālisma diskurss, mediju diskurss, ikdienas apziņas diskurss, biokulta diskurss utt. Tāpēc par postmodernā laikmeta sabiedrību iespējams reflektēt kā par diskursu sabiedrību.

Arvien lielāka valodas loma sociālajā dzīvē paredz arvien nozīmīgākus centienus veidot un kontrolēt valodu, kas nereti ir iemesls, kāpēc veidojas konfliktējoši diskursi sociālajos, kultūras un politiskajos laukos. Postmodernajā sabiedrībā, mazinoties šķiriskajiem konfliktiem, ir aktualizējušās citas konfliktu formas, tostarp etniskais konflikts. Etnicitāte un valoda socioloģiskā izpratnē ir kultūras elementi, tāpēc plašākā nozīmē vienu no mūsdienu sabiedrībās pastāvošajām konfliktu formām var dēvēt par kultūras konfliktu. Etnicitāte un valoda pašas par sevi retāk ir konflikta objekts, bet biežāk ir tā īstenošanas un risināšanas līdzeklis. Tāpēc, neraugoties uz to, ka konflikta pamatā ir grupu nevienādās iespējas piekļūt politiskajiem, sociālajiem un ekonomiskajiem resursiem (Rotčailds 1999:39), daudzkārt pēc savas formas konflikts izskatās etnisks. Līdz ar to uzmanības lokā nonāk jautājums par dažādo kultūras, etnisko, lingvistisko grupu līdzāspastāvēšanas apstākļiem un mijiedarbību.

Disertācijas virsmērķis ir pētīt latviešu un krievu valodas kopienu diskursīvo konfliktu etnopolitikas laukā un tā transformācijas iespējamību sociālajā konfliktā, radīt diskursa teoriju un analizē balstītu Latvijas lielāko valodas kopienu varas attiecību skaidrojumu un attīstīt etnisko (etnolingvistisko) grupu diskursīvā konflikta pieeju. Teorijas līmenī šis jautājums paredz iztirzāt diskursa teorijas epistemoloģiju un varas izpratni strukturālās fenomenoloģijas un sociālā konstrukcionisma perspektīvā. Empīriski autore pēta latviešu un krievu valodas kopienu varas attiecības Latvijā caur etnopolitisko diskursu analīzes prizmu.

Īsumā par disertācijas tēmas vēsturiski politisko kontekstu, kas izvērsti ir raksturots disertācijas otrajā nodaļā. Analizējot Latvijas sabiedrības procesus, to veidošanos un attīstību, ir svarīgi apzināties apstākļus, kuros tie ir norisinājušies un turpina risināties. Latviešu un krievu valodas kopienu attiecības šodienas Latvijā ir ietekmējušas kopējās pārmaiņas Austrumeiropā 20. gs. 80., 90. gados, ko raksturo kā politiskās un sociālās sistēmas transformācijas, tā valdošo ideoloģiju maiņa. Ne mazāk svarīgi šo procesu ir ietekmējušas izmaiņas valstu, t.sk. Latvijas, iedzīvotāju etnodemogrāfiskajā sastāvā un proporcijā, kā arī sabiedrībā lietoto valodu hierarhijā. Vērā ņemami etnopolitiku Latvijā ir ietekmējuši arī starptautiskās vides faktori, īpaši saistībā ar Latvijas pievienošanos dažādām starptautiskām organizācijām un aliansēm, t.sk. Eiropas Savienībai un NATO. Jāuzsver Latvijas savdabība tajā ziņā, ka šādas nozīmīgas sociāli politiskās un kultūras izmaiņas, kas noteica valstī dzīvojošo etnisko un lingvistisko grupu varas pozīciju maiņu, notika salīdzinoši mierīgi, bez plašiem atklātiem sociālajiem un politiskajiem konfliktiem. Šodienas Latvijas sociālajā realitātē nav vērojami starpetniski konflikti, tomēr sabiedrībā ir vērojamas latviešu un krievu etnolingvistisko grupu norobežošanās un šķelšanās pazīmes, galvenokārt etnopolitikas skartajās sabiedrības dzīves jomās, un ksenofobiskas attieksmes pret Latvijai ārējām kultūras grupām, kas pēdējo gadu migrācijas procesu rezultātā kļūst par Latvijas sabiedrības daļu.

Raugoties uz Latvijas sabiedrību no etniskā un lingvistiskā sadalījuma perspektīvas, ir pamatoti izdalīt divas dominējošās etnolingvistiskās grupas: latviešu un krievu valodas kopienas, kuru locekļus vienojošā primārā pazīme ir dzimtā vai pirmā valoda; sekundārā pazīme, ņemot vērā Latvijas sabiedrības etnisko daudzveidību, ir etniskā piederība. Abu grupu vienojošā pazīme ir to piederība vienotai teritorijai un sociāli politiskajai sistēmai. Sociolingvisti uzskata, ka vairāku valodas kopienu bezkonflikta līdzāspastāvēšana nav iespējama, jo valodas, kuru starpā pastāv kontakti, rada pamatu konfliktam šajās valodās runājošo starpā (Druviete 2001; Nelde 1986, 1997). Valodas kopienu konflikti var atklāti neizpausties vai arī pastāvēt šo grupu konkurences formā, kuru lielā mērā nosaka sabiedrībā pieejamo resursu sadale, īpaši, ja valoda ir viens no galvenajiem resursu ieguves līdzekļiem (Lane & Ersson 1991). Neraugoties uz valodu kontaktu teorijas atziņu, praksē ne vienmēr veidojas konflikti starp valodu lietotājiem. Īpaši tas attiecas uz gadījumiem, kad mazākuma valodas lietotāji ir bilingvāli – spēj funkcionāli lietot gan pirmo valodu, gan sabiedrības vairākuma valodu (Poriņa 2009:42). Savukārt sabiedrības pētnieki uzskata, ka viena no mūsdienu sociālo dzīvi raksturojošām problēmām ir konflikti, kuru pamatā ir nevienlīdzīgas un netaisnas varas attiecības starp dažādās valodās runājošiem un dažādām kultūrām piederīgiem cilvēkiem (Fairclough, Graham, Lemke & Wodak 2004). Šādas nostādnes ļauj

izvirzīt pieņēmumu, ka valodas konflikti var rezultēties valodas kopienu konfliktos, kuri var izpausties darbībā kā sociāli un politiski konflikti.

Balstoties uz šo dažādo sociālo zinātņu nozaru atziņām, rodas jautājums, cik lielā mērā latviešu un krievu valodas konflikts var projicēties sociālajā realitātē un izpausties kā etnolingvistisko grupu konflikts darbībā? Pētījumi rāda, ka Latvijā abas etnolingvistiskās grupas vieno etniski heterogēni sociālie tīkli, valodas lietojuma formālā (valsts iestādes) vai daļēji formālā (darba vietas) vide, tāpēc nošķirtība sociālajā telpā un interakcijā ir nosacīta (Kļave, Jeruma, Krišāne 2004; Tabuns et al. 2006; Valoda. Latvijas iedzīvotāju aptauja [Valoda] 1996-2008; Volkovs 2006 u.c.). Līdzās minētajiem, ir rādītāji, kas liecina, ka krievu un latviešu etnolingvistiskās grupas veido relatīvi slēgtas valodas kopienas ar saviem politiskajiem un ekonomiskajiem līderiem, plašsaziņas līdzekļu kanāliem, atsevišķām informācijas telpām, skolām, kultūras dzīvi. Taču visbūtiskākās atšķirības starp abām grupām ir etnopolitiskajos un vēstures interpretācijas jautājumos, attieksmes pret kuriem ir pretrunīgas, nereti konfliktējošas (Apine 2007; Apine et al. 2001; Broks, Tabuns & Tabuna 2001a; Diatchkova 2005; Dribins 2007a; Karklins 1994, 2000a; Muižnieks 2006; Muižnieks (ed.) 2010; Šulmane & Kruks 2006; Tabuna 2001; Tabuns 2002, 2006; Vēbers 2000; Zepa et al. 2005; Антане & Цилевич 1997 u.c.). Līdzšinējā valodas kopienu varas attiecību veidošana vienotu mērķu un saliedētības virzienā notiek neseismīgi (Dribins & Šņitņikovs 2007; Tabuns 2007; Zepa et al. 2006). Politiskā vara Latvijā joprojām lielā mērā dalās pēc etniskā principa (Runcis 2005), kas ir atzīta par vienu no etniskā konflikta pazīmēm (Horowitz 1985). Līdzšinējos politiskos balsojumos raksturīgi, ka elektorāts šķēļas pēc etniskās (etnolingvistiskās) pazīmes (Diatchkova 2005; Ikstens 2006; Šūpule 2004; Zepa & Šūpule 2006), konstatēta arī politiskā diskursa iekšējā konfrontācija etniskajos un etnopolitiskajos jautājumos (Ijabs & Kruks 2008; Šulmane 2007). Tātad, no vienas puses, ir vairākas latviešu un krievu valodas kopienu konflikta pazīmes, no otras puses, ļoti svarīgi ir uzsvērt, ka Latvijas gadījumā starp abām valodas kopienām nav atklātu sociāli politisku vai etnisku konfliktu grupu līmenī. Kā skaidrot šo situāciju?

Pētnieciski etnisko attiecību fenomens Latvijā ir saistījis sociologu interesi kopš brīža, kad tai vairs netika radīti būtiski institucionāli šķēršļi. Šī tēma – latviešu un krievu etnolingvistisko grupu attieksmes, identitātes, attiecības un tās ietekmējošie konteksti un faktori – jau kopš 1989. gada ir aptverta virknē akadēmisko un lietišķo pētījumu (t.sk. Dribins 1994; Karklins & Zepa 1996; Tabuna 1997; Vēbers 1997; Zepa 1992, 1995a, 1995b)¹. Šeit jāuzsver, ka autores pētījumā ārpus uzmanības loka paliek skaitliski mazās nacionālās minoritātes – baltkrievi, ukraiņi, poļi u.c., tāpēc arī līdz šim veikto pētījumu apskatā šīm

¹ Latvijā veikto etnisko attiecību pētījumu apskats sniegts disertācijas 2. nodaļā.

grupām veltītie pētījumi nav iekļauti. Šo nacionālo minoritāšu izslēgšanu nosaka disertācijas pētījuma tēma, kas ir orientēta uz divu lielāko valodas kopienu varas attiecību izpēti diskursa teorijas perspektīvā.

Raugoties metodoloģiski uz pētījumu lauku par latviešu un krievu etnolingvistiskajām grupām, vērojama tendence, ka 20. gs. 90. gados šai tematikai veltītajos pētījumos Latvijā dominēja kvantitatīvā metodoloģija (piemēram, Tabuns et al. 1998; Valoda 1996-2008; Zepa 1992, 1995a u.c.). Šajā laikā veiktie pētījumi bija nepietiekami finansēti, daudzos gadījumos pētnieki izmantoja datus, kas tika iegūti starptautisku salīdzinošu pētījumu projektos. Tas liedza iegūt specializētus datus par noteiktiem etnisko jautājumu aspektiem tieši Latvijas sabiedrībā (Tabuns et al. 1998:56). Jaunajā tūkstošgadē arvien vairāk un daudzveidīgāk etnisko attiecību pētījumos līdzās aptaujām sāka lietot kvalitatīvās datu ieguves un analīzes metodes, pētījumi kļuva specializētāki, pētot konkrētus etnopolitikas vai sabiedrības etniskās integrācijas aspektus un kontekstus (piemēram, Tabuns, Broks, Tabuna & Tisenkopfs 2001; Tabuns 2002; Tabuns et al. 2006; Zepa et al. 2004 u.c.), parādījās pirmie diskursa analīzes elementi socioloģiskajos pētījumos (Kļave et al. 2004; Šūpule, Krastiņa & Peņķe 2004 u.c.). Diskursa analīzi etnisko fenomenu izpētē plaši sāka izmantot arī komunikācijas zinātnes pētnieki (Kruks 2000; Šulmane & Kruks 2001a, 2001b, 2006 u.c.), pēdējos gados kvantitatīvu un kvalitatīvu diskursa analīzes pieeju politiskā diskursa izpētē lietojuši arī politikas un citu zinātņu pētnieki (piemēram, Ijabs & Kruks 2008; Golubeva, Rožukalne & Kažoka 2007; Rozenvalds (red.) 2007).

Disertācijas zinātniskās novitātes pamatā ir pētāmās tēmas izvēršanā pielietotā metodoloģija, proti, poststrukturālisma diskursa teorijas un kritiskā diskursa analīzes metodes sintezēts lietojums valodas kopienu attiecību analīzē. Šāda pieeja ir izmantota, lai atklātu Latvijas etnolingvistisko grupu attiecību jaunas dimensijas un sniegtu jaunas teorētiskas atziņas etnisko attiecību laukā, skaidrotu pretrunīgās šo kopienu attiecības, kurām raksturīgas gan konflikta, gan pozitīvas sociālās mijiedarbības pazīmes. Etnopolitisko diskursu analīze ir jauna pieeja, jauns zināšanu ieguves veids par latviešu un krievu valodas kopienu varas attiecībām un to attīstību saliedētas vai sašķeltas sabiedrības virzienā. Šī pieeja, kas balstīta uz diskursa analīzi kā sociālo teoriju un metodi, paver iespēju ne tikai izprast līdzšinējo situāciju, bet arī analizēt šo grupu attiecību iespējamās izmaiņas.

Promocijas darba mērķi un uzdevumi

Promocijas darba mērķis ir veikt Latvijas valodas kopienu etnopolitisko diskursu analīzi, pielietojot diskursa un varas teorijās balstītu teorētisko pieeju kā zināšanu ieguves veidu sabiedrības grupu varas attiecību socioloģiskajā izpētē.

Pētījuma mērķa sasniegšanai ir izvirzīti šādi galvenie uzdevumi:

- sniegt analītiski deskriptīvu diskursa teorijas epistemoloģijas izklāstu, raksturojot gan valodas izpratnes attīstību socioloģijā, gan mūsdienu diskursa teorijas un analīzes autoru idejas, kuru interešu lokā ir sabiedrības grupu attiecību un varas diskursīvās izpausmes;
- izvērtēt līdzšinējos sabiedrības etniskās dimensijas un etnopolitikas pētījumus socioloģijas nozarē Latvijā caur tajās izmantoto teorētisko pieeju un metožu prizmu;
- veikt strukturālu etnopolitisko diskursu analīzi, lai identificētu etnopolitisko diskursu tipus un pētītu to ietekmi uz valodas kopienu varas attiecībām;
- analizēt dažādu aģentu – latviešu un krievu valodas kopienu, politikas veidotāju - etnopolitisko diskursu veidošanas, izplatīšanas, uztveres un lietošanas principus;
- izvērtēt vēsturiskā, sociālā, politiskā un kultūras konteksta ietekmi uz etnopolitisko diskursu veidošanos un pastāvēšanu;
- noteikt iespējamās etnolingvistisko grupu varas attiecību formas nākotnē, balstoties uz identificētajiem diskursīvo un sociālo prakšu elementiem un to artikulācijām;
- parādīt izvēlētās socioloģiskās paradigmas – sociālā konstrukcionisma un diskursa teorijas - teorētisko un metodoloģisko potenciālu etnisko grupu attiecību izpētē.

Līdzās minētajiem uzdevumiem disertācijas apakšmērķi ir, pirmkārt, sniegt ieguldījumu diskursa teorijas un analīzes pielietojuma attīstībā Latvijas politikas socioloģijā, otrkārt, papildināt analītisko bāzi Latvijas etnopolitikai, iesaistoties zinātniskajā diskusijā par sabiedrības etnolingvistiskās saliedētības (etniskās integrācijas) rādītājiem. Izvirzītie apakšmērķi nosaka šī promocijas darba praktisko nozīmi.

Teorētiskā perspektīva

Disertācija ir izstrādāta politikas socioloģijas apakšnozarē. Tāpat kā socioloģijā kopumā arī politikas socioloģijā ir bijusi spēcīga postmodernisma ideju ietekme, kas izpaužas kā arvien pieaugoša diferenciācija, universālo teorētisko patiesību apšaubīšana, politiskajos procesos iesaistīto subjektu loka paplašināšanās un starpdisciplināritātes izplatība. Jaunākās tendences politikas socioloģijā liecina par varas jēdziena paplašināšanos, kas nosaka teorētisko modeļu iekļaušanos konflikta perspektīvā. 19. gs. beigās un 20. gs. sākumā klasiskās politikas socioloģijas konflikta teorijas tradīcijas uzsvēra sabiedrības konfliktu pamatā esošo cīņu par materiālajiem vai kultūras resursiem. Nākamā sociologu paaudze 20. gs. 60. gados izvērta diskusijas par varas subjektu, radot varas elitisma un plurālisma teorijas, ko būtiski papildināja teorijas par konfliktu kā sabiedrības pamata stāvokli. Pakāpeniski mainoties sabiedrības konflikta formām, ir mainījušās arī konflikta teorijas. Postmodernisma konflikta teorijās, t.sk. diskursa teorijās, arvien lielāka nozīme tiek piešķirta kontekstam, varas izpratnei

un valodai (Hicks, Janoski & Schwartz 2005), kas nosaka nepieciešamību arvien vairāk pievērsties kvalitatīvās metodoloģijas perspektīvai, īstenojot padziļinātu sociālo tekstu – procesu, darbības, identitāšu, attiecību izpausmes valodas lietojumā – izpēti.

Disertācija ir izstrādāta strukturālās fenomenoloģijas perspektīvā, sociālā konstrukcionisma paradigmā, izmantojot diskursa teorijas un plašu kvalitatīvo datu kopu analīzi. Pētījums apvieno divas pētnieciskās dimensijas: pirmkārt, valodas lietojumu, kas iekļaujas mikro socioloģisko teoriju laukā; otrkārt, varas attiecības, kas atbilst konflikta perspektīvai un paceļas sociālo procesu makro analīzes līmenī. Abus virzienus vienojošā kategorija ir (etnopolitiskais) diskurss, caur kura prizmu tiek pētītas etnolingvistisko grupu attiecības. Diskurss ir sabiedrības dzīves forma, kuras dekonstrukcija ļauj skaidrot sociālo realitāti. Tas ir veids, kādā iespējams lūkoties uz sociālo realitāti, tajā notiekošajiem procesiem, indivīdu mijiedarbībām un sociālo grupu attiecībām.

Diskursa analīzes pieeju daudzveidība nosaka to plašās izmantošanas iespējas, kas sociālo zinātņu pētniekiem ļauj rast skaidrojumus un metateorētiskas atziņas ne tikai savas pamatdisciplīnas teorētiskajos resursos, bet ievērojami plašākā zinātnisko zināšanu laukā. Zinātniskā literatūra par diskursu kā sociālās teorijas jēdzienu ir ārkārtīgi plaša, tāpēc katra jauna autora pirmais uzdevums ir pozicionēties šajā pieeju daudzveidībā. Šī darba ievērojamu daļu autore ir veltījusi tieši sava noteiktā ceļa teorētiski analītiskajam raksturojumam, fokusējoties uz tiem autoriem, teorētiskajiem jēdzieniem un idejām, kas ļauj atklāt un izvērst disertācijas tēmu – valodas kopienu varas attiecības diskursā. Etnopolitiskie diskursi raksturo un parāda, kā diskursa līmenī tiek konstruētas dominējošo Latvijas valodas kopienu – latviešu un krievu - varas attiecības, kā tās rezonē sociālajā realitātē un attīstās saliedētības vai konflikta gultnē.

Valodas un varas saikne diskursā, kas izpaužas sociālo grupu varas attiecībās, ir pierādīta daudzos pēdējos gadu desmitos veiktajos pētījumos pasaulē. Kritiskā diskursa analīzes perspektīvā veikti pētījumi par rasismu, etniskajiem aizspriedumiem un etniskajām attiecībām sabiedrībā (t.sk. Kalmus 1993; van Dijk 1985, 1992, 1993b, 2006c; Wodak & Matouschek 1993), imigrantu iekļaušanos sabiedrībā (t.sk. van Dijk 2000b; van Leeuwen & Wodak 1999), politiskā diskursa ietekmi uz sabiedrības varas attiecībām, rasisma izpausmēm un kundzības īstenošanu (t.sk. van Dijk 1993c, 2002a, 2002b, 2004, 2006b), diskursa ietekmi uz sociālajām pārmaiņām sabiedrībā (t.sk. Fairclough 1989, 1992, 1993, 2000; Laclau & Mouffe 1985), nacionālās identitātes konstruēšanu (t.sk. Wodak, De Cillia, Reisigl & Liebhart 1999). Visos šajos pētījumos to autori uzskatāmi parāda, pirmkārt, diskursa lomu sociālās realitātes konstruēšanā un izpratnē, otrkārt, diskursa kā analīzes instrumenta sniegtās

iespējas padziļināti skaidrot mūsdienu sabiedrībā pastāvošās sociālo grupu attiecības un sociālo pārmaiņu procesus.

Doktora pētījuma teorētisko pamatojumu veido divas diskursa teorijas pieejas. Pirmkārt, Ernesto Laklo² (*Ernesto Laclau*, 1935-) un Šantālas Mufes (*Chantal Mouffe*, 1943-) poststrukturālisma diskursa teorija, kas ir viena no jaunākajām politikas socioloģijas teorijām konflikta perspektīvā un piedāvā pētāmās tēmas konceptualizācijas ietvaru un analītisko jēdzienu tīklu. Otrkārt, Normana Fērklofa (*Norman Fairclough*, 1941-) un Tūna Adriana van Deika (*Teun Adrianus van Dijk*, 1943-) kritiskā diskursa analīze, kas sniedz plašu praktiskās analīzes procedūru un paņēmieni klāstu, vienlaikus tos konceptualizējot augstākā sociālās teorijas līmenī. Kritiskā diskursa analīzes pielietojums etnopolitisko diskursu analīzē dod iespēju ne tikai padziļināti analizēt pašus diskursus, bet arī caur šiem diskursiem pētīt valodas kopienu varas attiecības, saskatīt un izprast, kā šo kopienu diskursīvās prakses atspoguļojas sociālajā praksē, un otrādi – kā sociālā prakse ienāk viņu diskursīvajās stratēģijās.

Minēto diskursa teoriju tradīcijā īstenots pētījums ir problēmorientēts, tas ietver sevī ideoloģijas, varas un kundzības izpaušmju analīzi grupu līmenī. Tādējādi, sintezējot teorijas un praktiskās analīzes līmenī diskursa un konflikta teoriju, disertācijas autore savu pieeju definē kā diskursīvā konflikta pieeju, kuras uzdevums ir etnopolitiskā konflikta konceptualizēšana, skaidrošana un prognozēšana caur diskursa analīzes prizmu.

Pētījuma objekts, mērķa grupas un datu avoti

Promocijas pētījuma objekts ir etnopolitiskais diskurss – sociāls valodas lietojums etnopolitikas laukā, kas veido latviešu un krievu valodas kopienu sociālo realitāti, kurā tās darbojas un mijiedarbojas, īstenojot varas attiecības. Pētījuma priekšmets ir latviešu un krievu valodas kopienu varas attiecības, kas atspoguļo abu kopienu cīņu par varu – savas kopienas interešu atzīšanu etnopolitikas laukā. Varas attiecības ietver sevī gan konflikta, gan konsensa iespējamību. Saskaņā ar promocijas darbā izmantoto diskursa teoriju perspektīvu varas attiecības īstenojas valodā, tāpēc indivīdu un sociālo grupu varas attiecības iespējams pētīt, analizējot diskursu.

Pētījumā iekļautās etnopolitiskā diskursa aģentu grupas, kas atbilst pētījuma mērķa grupām, ir latviešu un krievu etnolingvistisko grupu pārstāvji un politikas veidotāji. Tā kā diskursa robežas nav strikti nosakāmas, nav pamatoti diskursa aģentu grupas saistīt ar noteiktu diskursa lauku – publisko, daļēji publisko, daļēji privāto vai privāto (Wodak et al. 1999), taču ir svarīgi pētījumā aptvert pēc iespējas plašāku diskursa darbības telpu un aģentu loku,

² Šeit un turpmāk disertācijas tekstā personvārdu atveide latviešu valodā ir veikta, ievērojot to fonētisko transkripciju no oriģinālvalodas (atveide atbilstoši izrunai). Pirmo reizi minot autoru, iekavās ir norādīta personvārda oriģinālrakstība un personas dzimšanas gads vai dzīves gadi.

iegūstot blīvāku kvalitatīvo datu pārklājumu pētāmajā jautājumā. Tas ir ne vien pētījuma rezultātu ticamības priekšnosacījums, bet arī ir jaunieģūto zināšanu kā varas attiecību izpētes resursu kvalitātes pamatā. Nozīmīgs etnopolitiskā diskursa aģents ir arī mediji, taču autore savā pētījumā nav veikusi patstāvīgu mediju analīzi, pirmkārt, tāpēc, ka latviešu un krievu valodas etnolingvistisko grupu attiecību konstruēšana medijos diskursa analīzes perspektīvā ir pētīta virknē komunikācijas zinātnieku pētījumu, kuru secinājumi ir ņemti vērā šī pētījuma izstrādē, otrkārt, to noteica nepieciešamība ievērot zināmas pētījuma robežas, kas atbilst doktora pētījuma kopējā apjoma prasībām. Tāpēc plašsaziņas līdzekļu loma etnopolitisko diskursu veidošanā ir raksturota, izmantojot sekundāros datu avotus (t.sk. Šulmane & Kruks 2001a, 2001b, 2002, 2006) par etnopolitiskajiem jautājumiem latviešu un krievu valodas plašsaziņas līdzekļos.

Disertācijas empīriskā pētījuma dati iegūti laikā no 2003. gada, kad tika uzsākta doktora darba izstrāde, līdz 2006. gadam, kad noslēdzās doktora pētījuma empīrisko datu vākšanas posms. Kaut arī diskurss ir mainīga un atvērta nozīmju sistēma, tā analīzei ir nepieciešams noteikt ierobežojumus, viens no kuriem ir pētnieka noteiktais laika segments, kurā tiek iegūti un atlasīti pētījumā analizējamie dati. Pētījumā ir izmantotas vairākas kvalitatīvo datu kopas - fokusa grupu diskusiju ar latviešu un krievu valodas kopienu pārstāvjiem dati un daļēji strukturēto interviju ar politikas veidotājiem dati, kuru primārie avoti ir virkne Baltijas Sociālo zinātņu institūta (BSZI) veikto pētījumu par sabiedrības etniskajām attiecībām un etnopolitiskajām attieksmēm. Šo pētījumu īstenošanas dažādos posmos – metodoloģijas izstrādē, datu vākšanā, apstrādē un analīzē – kā Baltijas Sociālo zinātņu institūta (no 2004. gada – Baltic Institute of Social Sciences (BISS)) pētniece ir piedalījies disertācijas autore. Disertācijas empīriskais materiāls ir iegūts no šādiem 2003.-2006. gadu pētījumu kvalitatīvajiem datiem: „Mazākumtautību skolēnu un vecāku nostādnes par latviešu valodu” (Baltijas Sociālo Zinātņu institūts [BSZI] 2003b); „Latvijas iedzīvotāju motivācija un ekspektācijas attiecībā uz Latvijas iestāšanos Eiropas Savienībā” (BSZI 2003a); „Cittautiešu jauniešu integrācija Latvijas sabiedrībā izglītības reformas kontekstā” (Kļave et al. 2004); „Etniskā tolerance Latvijā” (Šūpule et al. 2004); „Etnopolitiskā spriedze Latvijā: konflikta risinājuma meklējumi” (Zepa et al. 2005); „Integrācijas prakse un perspektīvas” (Zepa et al. 2006). Politikas veidotāju diskursa datus papildina Latvijas politisko partiju programmas, kā arī Saeimas sēžu stenogrammas, kas atspoguļo politiķu debates par valodas politikas un mazākumtautību izglītības reformas jautājumiem.

Pētījuma hipotētiskie pieņēmumi

Zinātniskā darba izstrāde ir vērsta uz vairāku hipotētisko pieņēmumu pārbaudi:

HP_1 Etnopolitisko diskursu konflikts projicējas sociālajā realitātē etnolingvistisko grupu sociālā konflikta formā: atšķirīgo diskursu konfrontācija ir pamats etnolingvistisko grupu šķelšanās procesam, radot diskursīvā konflikta izplatīšanās risku citās sociālās dzīves jomās un sociālā konflikta draudus sabiedrībā. Latviešu un krievu valodas kopienas ir atšķirīgu etnopolitisko diskursu nesējas, ko nosaka dažādie abām grupām pieejamie etnopolitiskās realitātes konstruēšanas līdzekļi - sociālās, politiskās, vēstures un kultūras zināšanas.

HP_2 Etnopolitisko diskursu tipu daudzveidība nosaka latviešu un krievu valodas kopienu varas attiecību formu daudzveidību: valodas kopienu etnopolitiskie diskursi veido un nosaka šo kopienu starpā pastāvošās varas attiecību formas (šķelšanās, konflikts, izolēšanās, ignorēšana, vienotība, saliedētība u.c.). Pastāv abpusēja saikne starp diskursa tipu un varas attiecību formu, kas rada priekšnoteikumus etnolingvistisko grupu attiecību prognozēšanai caur šo grupu dominējošajiem diskursiem.

HP_3 Etnopolitisko diskursu veidošanās un latviešu un krievu valodas kopienu varas attiecības ir atkarīgas no to konteksta: valodas kopienu etnopolitisko diskursu konstruēšanas un reproducēšanas stratēģijas un attiecīgi varas attiecību formas ietekmē trīs galvenās konteksta dimensijas - vēsturiskā, politiskā un kultūras. Vēsturiskais konteksts ir pamatā atšķirīgām etnolingvistisko grupu zināšanām, kas ietekmē atsevišķo indivīdu socializāciju un secīgi tiek izmantotas diskursu veidošanā; politiskais konteksts radikalizē etnopolitisko diskursu tipus; kultūras konteksta atšķirības sekmē atšķirīgu diskursu veidošanos un nostiprināšanos.

HP_4 Politiskā diskursa tipi etnopolitikas jomā atbalsojas sabiedrībā pastāvošajos etnopolitiskajos diskursu tipos, konstruējot etnolingvistisko grupu varas attiecības sociālajā realitātē: valodas kopienu etnopolitisko diskursu struktūru lielā mērā nosaka politisko aģentu diskurss, kuram piemīt binārās opozīcijas un ideoloģijas iezīmes un kas tiek konstruēts hegemonijas iegūšanas nolūkos.

Promocijas darba struktūra

Disertācijas struktūru veido desmit nodaļas. Pirmo divu nodaļu uzdevums ir parādīt autores pētījuma vietu izvēlētās tematikas un tās izpētē lietotās metodoloģijas laukā. Attiecīgi 1. nodaļā autore vispirms definē pētījuma galvenos jēdzienus – diskurss, vara un varas attiecības, valodas kopiena, un turpinājumā raksturo latviešu un krievu valodas kopienas varas attiecību veidošanās vēsturisko un sociāli politisko kontekstu. 2. nodaļā ir sniegts pārskats par līdz šim Latvijā veiktajiem pētījumiem etnisko attiecību jomā, izvērtējot tos no metodoloģisko risinājumu rakursa un apkopojot galvenos līdzšinējo pētījumu secinājumus par disertācijas tēmu.

Nākamajās trīs nodaļās, izmantojot analītiskās deskripcijas pieeju, ir sniegts pētījuma teorētisko perspektīvu epistemoloģijas izklāsts un pielietojuma iespēju vērtējums varas attiecību izpētē. Teorijas izklāsta 3. nodaļa ir veltīta valodas koncepcijas attīstībai diskursa teorijas un analīzes priekšvēstures kontekstā, kuras uzdevums ir, pirmkārt, skaidrot valodas nozīmi sabiedrības dzīves skaidrošanā, otrkārt, sniegt teorētisku pamatojumu autores izvēlētajai sociālā konstrukcionisma pieejai. 4. nodaļā autore pievēršas otram promocijas darba pētījuma centrālajam jēdzienam – varai. Šajā nodaļā ir aplūkotas diskursa un varas teorijas, kas pievēršas sabiedrības grupu varas attiecību un ideoloģijas jautājumiem caur diskursa prizmu, atklājot M. Fuko, E. Laklo un Š. Mufes teorētisko atziņu un jēdzienu tīkla lietojuma iespējas. 5. nodaļa aptver kritiskā diskursa analīzes kā diskursa sociālās teorijas un analīzes apcirkņus, tuvplānā pievēršoties N. Fērklofa un T. van Deika diskursa, varas un ideoloģijas traktējumiem. Šo autoru idejas ir izmantotas gan pētījuma empīriskā materiāla analīzē, gan iegūto rezultātu analītiskās diskusijas daļā. 6. nodaļa ir disertācijas teorētiskās daļas galveno atziņu kopsavilkums, kurā ir izvēsta diskusija par poststrukturālisma diskursa teorijas un kritiskās diskursa analīzes sintēzē balstītu skatījumu uz Latvijas valodas kopienas varas attiecību izpēti konceptuālo ietvaru – diskursīvā konflikta pieeju.

Disertācijas turpinājumā ir izklāstīta etnopolitisko diskursu praktiskā analīze un konceptualizācija. 7. nodaļā ir aprakstīta pētījuma metodoloģija, īpašu uzmanību veltot diskursa datu analīzes metodikai. 8. nodaļā ir veikta etnopolitiskā diskursa makrostruktūru analīze, kuras uzdevums ir atspoguļot etnopolitisko diskursu strukturējošās tēmas un tematus. Disertācijas autore izvērsti pēta valodas un mazākumtautību izglītības tēmas, ir noteikti katras tēmas apakštemati, pētītas to savstarpējās saiknes un grupējumi. 9. nodaļā ir pētītas valodas un mazākumtautību izglītības diskursos lietotās diskursīvās stratēģijas un veikta kā politiskā, tā sociālā diskursa teksta lingvistiskā analīze. Šī analīzes posma uzdevums ir atklāt un raksturot etnopolitiskā diskursa mikrostruktūras.

Disertācijas 10. nodaļā ir izvēsta diskusija par veiktās analīzes rezultātiem, pirmkārt, izvērtējot dažādu konteksta dimensiju un etnopolitiskā diskursa aģentu lomu valodas kopienu varas attiecību veidošanā, otrkārt, pamatojot savu skatījumu uz latviešu un krievu valodas kopienu varas attiecībām etnopolitikas laukā kā diskursīvā konflikta formu un identificējot tā izpausmes pazīmes sociālajā realitātē.

Promocijas darba secinājumu daļā autore novērtē pētījuma mērķu un uzdevumu izpildi, sniedz sākotnēji izvirzīto hipotētisko pieņēmumu pārbaudes izvērtējumu un formulē promocijas darba pētījumā aizstāvētās tēzes.

1. PĒTĪJUMA GALVENIE JĒDZIENI UN KONTEKSTS

Disertācijas 1. nodaļas uzdevumi, pirmkārt, ir definēt autores pētījuma tēmas centrālos teorētiskos jēdzienus – diskurss, valodas kopiena un varas attiecības, otrkārt, raksturot disertācijas empīriskās analīzes konteksta trīs dimensijas: vēsturiskais, kultūras un politiskais konteksts, kas veido Latvijas etnopolitikas ietvaru.

Promocijas darba galveno jēdzienu izvērsums seko teorētiskās perspektīvas izklāsta 3., 4. un 5. nodaļā, tāpēc šī nodaļa, no vienas puses, ir disertācijas jēdzieniskā konteksta kodolīgs raksturojums, no otras puses, pētījumā aplūkoto un izmantoto teorētisko perspektīvu kvintesence. Atsevišķi jēdzieni – diskursīvais konflikts un sociālais konflikts, kas ietverti pētījuma hipotētiskajos pieņēmumos ir skaidroti arī teorijas kopsavilkumam un diskusijai veiktajā 6. nodaļā, jo šo jēdzienu definējums un skaidrojums izriet no pētījumā izmantoto teoriju analīzes.

Disertācijas galvenie teorētiskie jēdzieni ir definēti to teoriju perspektīvā, kuras autore izmanto sava pētījuma metodoloģijas izstrādē un empīriskajā analīzē, vienlaikus apzinoties, ka katram no šiem jēdzieniem ir ļoti sazarota epistemoloģija un plašs pielietojums dažādās socioloģiskajās teorijās un pētījumos. Autores pētījuma konceptuāli teorētiskais ietvars ir diskursīvā konflikta pieeja, kas ir balstīta poststrukturālisma diskursa teorijas un kritiskās diskursa analīzes sintēzē.

Disertācijas teorētisko perspektīvu kopumā raksturo fenomenoloģiska epistemoloģija, konteksta noteikta sociālās realitātes, ko veido sociālās attiecības un identitātes, konstruēšana un lingvistisko formu analīze.

1.1. Diskursa jēdziens un tā lietojums

Etimoloģiski diskursa jēdziens ir cēlies no latīņu valodas darbības vārda *discurrere* (skriet turp un atpakaļ) vai no tā nominalizācijas *discursus* (sniegt informāciju par kaut ko) (Titscher, Meyer, Wodak & Vetter 2000:25). Izplatītākās šī vārda lingvistiskās nozīmes mūsdienu angļu (*discourse*) un franču (*discours*) valodās ir runa, saruna, lekcija, pārruna, izteikumu virkne, teksts. Tās visas ir saistītas ar dažādām valodas lietojuma formām.

Diskursa jēdziena semantika rāda, ka diskurss ir reizē valoda un darbība jeb darbība valodā. Definējot diskursu, ir jāņem vērā ne vien tā definējuma zinātniskās disciplīnas, bet arī

konkrētas diskursa analīzes un teorijas³ analītiskais ietvars, pretējā gadījumā nākas saskarties ar pārlietu daudzšķautņainu un nereti pat pretrunīgu šī jēdziena lietojumu.

Lingvistikā diskurss ir galvenokārt lingvistiska kategorija, kas attiecas uz teikumiem vai mazākām runātās vai rakstītas valodas gramatiskām vienībām (Fairclough 2006:3). Socioloģijā, reducējot diskursu uz tā valodisko dimensiju, tas kļūst par „valodas cietumu” (Chalaby 1996). Socioloģiskā izpratnē tekstam nozīmi piešķir nevis tā iekšējās lingvistiskās struktūras, bet gan šo tekstu veidotāji un viņu pozicionējums sociālajās struktūrās, valodas lietojuma konteksti, sabiedrības kopējā kultūra kā vērtību un normu kopums, vēsturiskā sociālā pieredze, sociālās izziņas formas – attieksmes, zināšanas un ideoloģijas. Visi minētie elementi ir tekstam ārēji, tāpēc socioloģiskās diskursa analīzes un teorijas pieejas īpaši akcentē diskursa un sociālo struktūru apbusējo saikni.

1.1.1. Valodas un diskursa jēdzienā attīstība

Diskursa jēdziena socioloģiskās izpratnes attīstību nevar skatīt atrauti no diskursa analīzes un teoriju veidošanās. Socioloģijā valodas kā diskursa izpratne sākotnēji ir attīstījusies no strukturālās lingvistikas un poststrukturālisma idejām, pateicoties kurām izveidojās valodas kā diskursa koncepcija. Pirmais nozīmīgākais attīstības posms aizsākās ar lingvistisko pavērsienu sociālajās zinātnēs, kas sekmēja valodas sociālā skatījuma rašanos. Ja strukturālisms ar lingvistu Ferdinandu de Sosīru (*Ferdinand de Saussure*, 1857–1913) priekšgalā uzsver nemainīgās valodas un mainīgās runas nošķirumu, tad poststrukturālisms līdz ar franču dekonstrukcionistu Žaku Deridā (*Jacques Derrida*, 1930–2004) to likvidē un absolutizē valodas kā teksta un diskursa izpratni (Torfing 2005b:8). Būtiskākās izmaiņas pārejā no strukturālās lingvistiskas uz poststrukturālisma valodas izpratni ir tās, ka diskursa jēdziens tiek lietots, lai paplašinātu valodas nozīmi sociālo fenomenu skaidrošanā. Proti, diskurss vairs netiek attiecināts tikai uz valodas lietojumu, valodas lingvistisko dimensiju, bet uz ievērojami plašāku sociālo parādību loku. Poststrukturālismā īpaši uzsvērts valodas/diskursa mainīgums atkarībā no valodas lietojuma konteksta un tajā iesaistītajiem subjektiem.

Poststrukturālisma diskursa jēdziena attīstības posmā ievērojams ieguldījums ir franču domātāja – Mišela Fuko (*Michel Foucault*, 1926–1984) – idejām. M. Fuko būtiski jaunā atšķirība ir tā, ka viņš paplašina diskursa jēdziena lietojumu. Viņš neturpina F. de Sosīra līniju, kas attīstīja galvenokārt diskursa kā lingvistiskas kategorijas izpēti, bet paceļ to jaunā – diskursīvās un sociālās prakses - kvalitātē. Pēc autores domām, galvenā ir viņa tēze par to, ka diskurss ir prakse, kas rada un maina gan zināšanu objektu, gan sociālo subjektu, gan sociālās

³ Disertācijā autore nodala diskursa analīzes un diskursa teorijas jēdzienā lietojumu: pirmā attiecas uz diskursa lingvistisko aspektu izpēti, otrā uz diskursu kā sociālo realitāti skaidrojošas analītiskas kategorijas lietojumu. Izvērstāk šis aspekts ir aplūkots disertācijas 3.5. apakšnodaļā.

attiecības un to jēdzieniskos ietvarus (Fuko 1972, 2000; Фуко 1996). Šādi M. Fuko veido saikni starp diskursu un sociālajām struktūrām, kas ir socioloģiskās diskursa analīzes vadmotīvs.

Paralēli poststrukturālismam veidojās sociālā konstrukcionisma iedīgļi, kas vēlāk apvienoja vienotā paradigmā daudzās diskursa analīzes un teorijas pieejas. Vissvarīgākā šī virziena atziņa sakņojas par socioloģijas klasiku kļuvis Pītera Bergera (*Peter L. Berger*, 1929-) un Tomasa Lukmana (*Thomas Luckmann*, 1927-) realitātes sociālās konstrukcijas teorijā, saskaņā ar kuru valoda ir sociāla un konstruējoša, tā rada/ konstruē sociālo realitāti (Berger & Luckmann 1966). Attīstoties valodas kā diskursa koncepcijai sociālajās zinātnēs, šāds raksturojums tika piedēvēts diskursam.

Postmodernajās diskursa teorijās diskursa jēdziens ir kļuvis ievērojami plašāks un komplicētāks, pārsniedzot sākotnējo, šauri lingvistisko dimensiju un aptverot sociālās un varas struktūras sabiedrības mērogā. Kritiskajā diskursa analīzē, kas attīstījās 20. gs. 80.gados, tās vadošie autori N. Fērklofs un T. van Deiks priekšplānā izvirzīja diskursa kā sociālā valodas lietojuma un darbības traktējumu. N. Fērklofs noteica trīs diskursa dimensijas – teksts, kas ir sava veida diskursa matērija; diskursīvā prakse, kas attiecas uz diskursa radīšanu jeb valodas lietojuma procesu; un sociālā prakse – plašākais diskursa konteksts, kas piešķir jēgu tekstam un ļauj skaidrot diskursīvo praksi. Jāuzsver, ka N. Fērklofs izvērta diskursa lingvistiskās analīzes pieeju (Fairclough 2001/1989). T. van Deiks diskursa jēdzienam paralēli lieto tādas jēdzienus kā teksts un runa, komunikatīvais notikums un sociālā situācija. Viņa diskursa teorijā ļoti liela loma ir sociālās izziņas formām – vērtībām, normām, attieksmēm, sociālajām pārliecībām, kas nosaka diskursa veidošanos, bet pats diskurss ir šo formu konteksta jūtīga ekspresija valodā, kas tiek uzlūkota kā darbība. Svarīgi ir ņemt vērā, ka kritiskā diskursa analīze traktē diskursu kā plašāku sociālo un varas struktūru semiotisko aspektu, nodalot diskursīvos un nediskursīvos elementus un nosacījumus. Savukārt M. Fuko ideju sekotāju - E. Laklo un Š. Mufes – diskursa koncepciju, pēc autores domām, var dēvēt par diskursīvo ideālismu, kas arī izveidojās 20. gs. 80. gados. Šie autori ir izstrādājuši augstas abstrakcijas nozīmju konstruēšanas teoriju, kurā struktūras jēdziena vietu ieņem diskurss, kā rezultātā jebkurš sociālās realitātes elements iegūst savu nozīmi noteiktā diskursīvā kontekstā (Laclau & Mouffe 2001/1985⁴). Tādējādi diskurss kļūst par sociālās realitātes noteicošo principu.

⁴ Pirmais gadskaitlis norāda pētījumā izmantotā bibliogrāfiskā avota izdošanas gadu, otrs gadskaitlis šī avota pirmizdevuma gadu. Šāda bibliogrāfiskās atsauces forma ir lietota tajos gadījumos, kad autores skatījumā ir būtiski norādīt izmantotā bibliogrāfiskā avota pirmizdevuma gadu.

1.1.2. Etnopolitiskā diskursa jēdziena un tā elementu skaidrojums

Balstoties uz autores izvēlēto teorētisko perspektīvu kopumu un tās ietvaros izveidojušos diskursa jēdziena izpratni, disertācijā lietotā diskursa jēdziena būtiskākie aspekti, kuriem ir pievērsta uzmanību un kas nosaka šī jēdziena definējumu, ir sekojoši:

- diskursa vienību – vārdu, teikumu, izteikumu kopumu - nozīmes, to vieta diskursa kopējā struktūrā, kā arī nozīmju veidošanās diskursā, nozīmju savienojumi un tos noteicošie principi;
- diskursa jēdziens ir attiecināts tikai uz valodas verbālo lietojumu, neiekļaujot vizuālos elementus – žestus, mīmiku, attēlus u.c.
- diskurss ir pētīts kā sociāls valodas lietojums: autore pēta galvenokārt sociālo grupu un politiskās elites publisko diskursu, savukārt sociālās interakcijas mikrosituācijas, piemēram, ikdienas sarunas, tiek analizētas netieši publiskā vai daļēji publiskā diskursa struktūrās;
- diskursa darbības un prakses aspekts: pamatojoties uz to, autore attīsta tālāk diskursīvā un sociālā konflikta skaidrojumu, kurā ir nošķirti diskursa, prakses un rīcības jēdzieni (sk. 6. nodaļu);
- diskursa struktūras: autore pievēršas gan makrostruktūrām, kas ir diskursu veidojošais tēmu un tematu loks (sk. 7.4.1. sadaļu), gan mikrostruktūrām, kas attiecas uz teksta elementiem – diskursīvajām stratēģijām, leksikas slāņiem, sintakses pazīmēm, vārdu konotācijām (sk. 7.4.2. sadaļu).

Etnopolitiskais diskurss ir definēts kā sociāls valodas lietojums etnopolitikas laukā, kas atklāj latviešu un krievu etnolingvistisko grupu izpratni un interpretāciju par valodas, pilsonības un mazākumtautību izglītības politiku un kas veido šo grupu sociālo realitāti, kurā tās darbojas un mijiedarbojas, īstenojot varas attiecības.

Etnopolitiskais diskurss tiek lietots vienskaitļa formā, lai norādītu uz to kā augstāka vispārinājuma jēdzienu, kas aptver kopējo etnopolitiskā diskursa lauku, savukārt daudzskaitļa formā, lai uzsvērtu etnopolitiskā diskursa veidus un tipus kā konkrētus pieredzes attēlojumus un interpretācijas.

Sociālā realitāte promocijas darba pētījumā ir definēta sociālā konstrukcionisma izpratnē (sk. 3.4. apakšnodaļu) kā indivīdu sociālajā mijiedarbībā, kas īstenojas valodā, radītas zināšanas par sociālajām attiecībām, darbībām, identitātēm un procesiem.

Disertācijā ir lietoti arī vairāki diskursa jēdzienam pakārtoti jēdzieni, kas attiecas uz diskursa elementiem un struktūrām. Šo jēdzienu skaidrojums ir sniegts, sākot ar specifiskākiem elementiem, kas attiecas uz mazākām diskursa vienībām, un pārejot uz arvien plašākiem diskursa jēdziena aspektiem.

Diskursa žanrs attiecas uz valodas lietojuma dažādām formām un konkrētās sociālās situācijas kontekstu. Atsevišķi diskursa žanri ir publiskās runas, politiskās debates, raksti vai citi rakstiski vēstījumi plašsaziņas līdzekļos, intervijas, fokusa grupu diskusijas, ikdienas sarunas, politikas dokumenti – programmas, koncepcijas, deklarācijas u.tml.

Diskursa tips ir dažādu tekstu un žanru kopums, kurus vieno saturiski kopīgas diskursa makrostrukturā – tēmas un temati, kā arī tādas mikrostrukturā kā argumentācijas stratēģijas, piemēram, T. van Deika semantiskie noliegumi (sk. 7.4.2. sadaļu). Turklāt diskursa tipu veidojošajos tekstos šīm stratēģijām ir vienots mērķis un nolūks attiecībā pret diskursa uztvērējiem. Diskursa tipi atklāj indivīdu un sociālo grupu interpretācijas par diskursa lauku veidojošajām sociālās mijiedarbības situācijām, iesaistītajiem institūtiem un sociālajām attiecībām. Diskursa tipi ir analītiskas konstrukcijas, kas izriet no datu analīzes. Autore, izmantojot diskursa tipa jēdzienu, nodala valodas kopieni kā sociālo grupu dominējošos jeb izplatītākos un alternatīvos diskursus, kas ir sociālajai grupai netipiskas un retāk sastopamas interpretācijas vai pieredzes attēlojumi.

Diskursa veids ir definēts atbilstoši N. Fērklōfa jēdzienam „diskursa kārtība” (sk. 5.2.1. sadaļu), tas ir diskursa tipu un žanru kopums, kuru ir veidojusi vai atzīst un atbalsta pamatā viena diskursa aģentu grupa – politikas veidotāji, mediju pārstāvji, pētnieki u.tml. - noteiktā sabiedrības dzīves jomā. Atšķirīgi diskursa veidi ir, piemēram, politiskais diskurss, mediju diskurss, pētnieciskais diskurss u.tml.

Diskursa telpas jēdziens ir darināts, izmantojot Rutas Vodakas (*Ruth Wodak*, 1950-) diskursa lauku jēdzienu, kas nošķir publisko, daļēji publisko un privāto diskursa lauku saistībā ar valodas lietojuma vidi (Wodak et al. 1999). Tā kā disertācijas autore lauka jēdzienu lieto, lai apzīmētu etnopolitiskā diskursa institucionālo, sociālo un kultūras kontekstu/sistēmu, ko veido sociālie institūti un sociālās attiecības, tad diskursa lauka jēdziens R. Vodakas izpratnē ir aizvietots ar diskursa telpas jēdzienu. Politiskais diskurss pilnībā attiecas uz publisko telpu, savukārt, intervijās un fokusa grupu diskusijās iegūtie dati, kas atklāj politiskās elites, kā arī sociālo grupu etnopolitiskos diskursus, attiecas uz daļēji publisko telpu. Publiskā un daļēji publiskā diskursa telpa ir noteikta, ievērojot divas galvenās pazīmes. Pirmkārt, tā ir formālās vai neformālās vides pazīme. Intervijas un fokusa grupu diskusijas norisinās neformālākos apstākļos nekā, piemēram, parlamentārās debates. Otrkārt, diskursa kā komunikatīvā notikuma un valodas lietojuma pieejamība gan no diskursa vēstītāju, gan uztvērēju perspektīvas. Publiskais diskurss ir pieejams plašām sabiedrības grupām, piemēram, parlamentārās debates, kuras iespējams gan klausīties, gan pēcāk arī iepazīties ar to stenogrammām. Publiskā diskursa paudēji apzinās, ka vēstījumam ir plaša auditorija. Savukārt daļēji publiskais diskurss ir pieejams galvenokārt komunikatīvajā notikumā vai sociālajā

situācijā iesaistītajiem dalībniekiem, kā tas ir fokusa grupu diskusijā vai intervijā, vai sarunā sabiedriskajā transportā. Privātā diskursa telpu raksturo pilnībā neformāla valodas lietojuma vide un ļoti ierobežota pieeja ārējiem sociālajiem aģentiem vai institūtiem. Vienlaikus tieši šī diskursa telpa rada vismazākos institucionālos un formālos valodas lietojuma ierobežojumus.

Diskursa aģenti ir valodas lietotāji, kurus autore klasificē galvenokārt atbilstoši viņu vadošajām diskursīvajām funkcijām – diskursa veidotāji, izplatītāji, uztvērēji un patērētāji. Kaut arī minētās funkcijas savstarpēji pārklājas un nav strikti piesaistītas vienai no diskursa aģentu grupām, tomēr katrai no tām ir sava pamata funkcija. Politikas veidotāji ir diskursa veidotāji, plašsaziņas līdzekļi - diskursa izplatītāji, latviešu un krievu valodas kopienas kā sociālās grupas ir galvenokārt diskursa uztvērēji un patērētāji. Šādu funkciju sadalījumu pamato arī teorijā (piemēram, T. van Dijk 2000a, 2008 u.c.) balstītas atziņas, ka tieši politikas veidotājiem ir visplašākā pieejamība publiskajam diskursam un tā kontrolei, kas ir būtisks diskursa, īpaši tā makrostruktūru, veidošanas priekšnoteikums. Plašsaziņas līdzekļi mediē politisko – politiķu veidoto - diskursu plašākai sabiedrībai publiskajā telpā, vienlaikus aktīvi iesaistoties diskursa tipa veidošanā un tā mikrostruktūru nostiprināšanā. Nevar noliegt, ka sociālās grupas arī pilda diskursa veidošanas un izplatīšanas funkcijas, īpaši privātajā diskursa telpā, taču lielā mērā šīs diskursa aģentu grupas kā uztvērēju un patērētāju funkcijas izriet no tās ierobežotās publiskā diskursa kontroles. Tāpēc sociālās grupas īsteno galvenokārt diskursa reproducēšanu, nostiprināšanu un lietošanu. Diskursa analīzes perspektīvā veiktā pētījumā ļoti būtiski ir aptvert pēc iespējas plašāku pētāmā diskursa lauka aģentu loku, tādējādi radot priekšnosacījumus gan interdiskursivitātes, gan intertekstualitātes (N. Fērklufa jēdzieni, kas ir skaidroti 5.2.1. sadaļā) analīzei un triangulācijā iegūto datu validitātes nodrošinājumam.

Diskursa struktūra ir tā uzbūve. Diskursa struktūru plašākā izpratnē veido dažādi diskursa tipi. Pētījumā ir nodalītas diskursa makrostruktūras un mikrostruktūras. Diskursa makrostruktūras ir to veidojošās tēmas un temati, mikrostruktūras – diskursīvās stratēģijas, argumentācijas taktikas, lingvistiskie un stilistiskie līdzekļi (izvērsti sk. 7.4. apakšnodaļu).

Diskursa lauku veido diskursa tipu tīklojumi, kas ietver gan diskursīvās prakses kā teksta un runas veidošanas, izplatīšanas un uztveršanas darbības, gan sociālās prakses – subjektu aktivitātes un sociālās attiecības noteiktā kontekstā. Sociālo prakšu kopumi veido noteiktas sociālās dzīves jomas, kuru apzīmēšanai N. Fērklufs lieto Pjēra Burdjē (*Pierre Bourdieu*, 1930-2002) lauka jēdzienu. Šie lauki gan iekšēji, gan ārēji attiecībā pret citiem laukiem ir mainīgi, un tajos tiek veidotas varas attiecības (Fairclough 2000:170). Tieši šādā izpratnē autore definē etnopolitiskā diskursa lauku: tas ir latviešu un krievu valodas kopienu diskursīvo un sociālo prakšu etnopolitiskais – valodas, izglītības un pilsonības jomu - ietvars, kurā tās īsteno varas attiecības.

1.2. Vara, varas attiecības un konflikts

Varas jēdziena analīzei socioloģijā ir dziļas un daudzveidīgas tradīcijas, taču autores uzdevums nav aplūkot šī jēdziena izvērstu attīstību socioloģijas paradigmu un teoriju ietvaros. Šīs sadaļas mērķis ir ieskicēt šī kompleksā jēdziena attīstības līniju, kas cieši savijas ar konflikta traktējumu socioloģijā. Tāpēc, pirms pievērsties varas skaidrojumam diskursa teorijās, kas nosaka šī jēdziena lietojumu autores pētījumā, īsi tiks raksturota tā attīstība vadošajos politikas socioloģijas virzienos: funkcionālismā un konflikta perspektīvā. Sadaļu noslēdz varas attiecību izpratnes izklāsts atbilstoši autores izstrādātajai diskursīvā konflikta pieejai.

1.2.1. Varas jēdziens klasiskajā socioloģijā

Funkcionālisma varas koncepciju, ko veidojuši tādi socioloģijas klasiķi kā Emīls Dirkems (*Emile Durkheim*, 1858-1917) un nākamajā paaudzē Roberts Kings Mērtons (*Robert King Merton*, 1910-2003), Tolkots Pārsonss (*Talcott Parsons*, 1902–1979), raksturo nostādne par valsts un politiskajām institūtiem kā sabiedrību vienojošiem un stabilitāti noturošiem institūtiem, kuru funkcija ir stiprināt sabiedrības kopējās vērtības, sociālās pārliecības un sasniegt sabiedrības mērķus, panākot kopēju konsensu (Parsons 1967:297). Šajā modelī spēka un varas pielietojums tiek uzskatīts par leģitīmu varas mehānismu, lai nodrošinātu sabiedrības funkcionēšanu un tās mērķu sasniegšanu (Hindess 2001:11). Funkcionālismā, īpaši T. Pārsonsa versijā, pēc būtības ir konfliktu noliedzoša paradigma, attiecīgi varas jēdziena izpratne konsensa panākšanas perspektīvā ir pretrunā ar autores pētījuma teorētisko ietvaru, kas atbilst konflikta perspektīvai.

Konflikta perspektīvas pamatlicējs Kārlis Markss (*Karl Marx*, 1818-1883) varu traktē kā valdošās, sabiedrības resursus kontrolējošās šķiras spēju apspiest otru šķiru, pateicoties tās rīcībā esošajiem ražošanas līdzekļiem. Otrās konflikta perspektīvas tradīcijas aizsācējs, interpretatīvās socioloģijas paradigmas iedibinātājs Makss Vēbers (*Max Weber*, 1864-1920) varu definējis šādi: „Vara nozīmē iespēju kādu sociālo attiecību ietvaros realizēt savu gribu, arī pārvarot pretestību, vienalga, uz ko pamatojas šī iespēja” (Vēbers 2004:283). K. Marksa un M. Vēbera konflikta tradīciju galvenā atšķirība ir varas un konflikta pamatu traktējumā. K. Markss savu teoriju ir veidojis, pamatojoties uz vienu konflikta determinantu – cīņu par ražošanas līdzekļiem (materiālajiem resursiem). M. Vēbers lielu lomu piešķīra kultūras un politiskajām interesēm (kultūras resursi), saskatot tajās nozīmīgus cīņas par varu avotus (van den Berg & Janoski 2005:86). Abos gadījumos varas īstenošana ir saistīta ar cīņu par resursiem. Diskursa teorijās, kuras autore ir izmantojusi savā pētījumā, abu šīs konflikta perspektīvas tradīciju ietekmes savijas. Marksisma līnijas attīstība neomarksismā un

postmarksismā ir E. Laklo un Š. Mufes diskursa teorijas epistemoloģijas pamats, savukārt M. Vēbera varas un konflikta teorijas ideju rezonansi autore saskata T. van Deika diskursa un ideoloģijas koncepcijā, kuras pamatā ir sabiedrības kopējā kultūra un no tās izrietošās sociālās izziņas formas. Marksisma ideju rezonanse kritiskā diskursa analīzē ir tās nostādņē par to, ka varas attiecības tiek īstenotas starp divām sociālajām grupām, no kurām viena ir dominējošā (kundzības izpratnē), bet otra savā ziņā apspiestā grupa. Gan K. Marksa, gan M. Vēbera varas un konflikta teoriju idejas ir turpinājuši attīstīt daudzi socioloģijas vēsturē un politikas socioloģijā ievērojami autori, kuru atziņas varas un konflikta jēdzienu laukā ir palikušas ārpus disertācijas teorētiskās perspektīvas ietvara, piemēram, Viljams Domhofs (*William Domhoff*, 1936-), Niko Pulancs (*Nikos Poulantzas*, 1936-1979), Maikls Manns (*Michael Mann*, 1942-), Pjērs Burdjē (*Pierre Bourdieu*, 1930-2002), Amitai Etzioni (*Amitai Etzioni*, 1929-) u.c.

Jauns pavērsiens varas jēdziena attīstībā konflikta perspektīvā saistāms ar 20.gs. 60. un 70. gadiem, kad akadēmiskajās diskusijās Amerikas kontinentā izvirzījās jautājums par kopienas varu. No vienas puses, šajās diskusijās piedalījās elites teorētiķi, piemēram, Raits Mills (*Wright Mills*, 1916-1962), kas apgalvoja, ka vara gan nacionālajā, gan lokālajā līmenī koncentrējas institucionālās elites rokās, no otras puses, plurālisti, ar Robertu A. Dālu (*Robert A. Dahl*, 1915-) priekšgalā, norādīja, ka varas sadalījums ir nevienlīdzīgs, taču tas nenozīmē, ka tā koncentrējas vienotas elites rokās (Hindess 2001:3). Šo teoriju perspektīvā tika aktualizēta M. Vēbera atziņa par konfliktējošo grupu daudzveidību un konflikta formu plurālismu. R. Dāla definētais varas īstenošanas princips ir šāds: sociālai grupai A ir vara pār otru sociālo grupu B tādā mērā, ka A var panākt, lai B dara to, ko vēlas A un ko B citādi nedarītu (Dahl 1961). Varas jēdziena attīstības kontekstā noteikti jāpiemin arī Ralfs Dārendorfs (*Ralph Dahrendorph*, 1929-2009), kurš tiek klasificēts kā konflikta perspektīvas pārstāvis. Varas jēdziena skaidrojumā viņš ieņem zināmu starppozīciju starp abiem modernisma politikas socioloģijas virzieniem – funkcionālismu un konflikta perspektīvu. Viņš aizstāv ideju, ka sabiedrības stāvokļi ir konflikts vai konsenss, turklāt tie nav iespējami viens bez otra, tāpēc to starpā pastāv nemitīga mijiedarbība (Ritzer 1992:123-132; van den Berg & Janoski 2005:87).

Konflikta perspektīvas teorijas ir pamats stabilām varas jēdziena tradīcijām politikas socioloģijā, kas turpināja attīstīties postmodernismā, radot jaunu konceptuālo skatījumu. Viens no jauno teoriju blokiem ir diskursa teorijas, kuru uzmanības centrā ir valodas un varas saikne diskursā.

1.2.2. Varas un varas attiecību jēdziens diskursa teorijās

Autore šeit neaplūko plašo politikas socioloģijas teoriju klāstu, kas turpināja dažādos virzienos veidot tik komplicēto varas jēdzienu, bet pievēršas konkrēti to teoriju idejām, kas veido disertācijas pētījuma teorētisko ietvaru un attiecīgi arī varas jēdziena nozīmi. Postmodernisma, poststrukturālisma un feminisma teoriju ieplūšana politikas socioloģijas jomā ievērojami paplašināja varas jēdziena izpratni no formālajām politikas institūcijām uz neformālajiem un slēptajiem politikas procesiem (Hicks et al. 2005:3).

Autors, kurš būtiski ietekmēja varas izpratni mūsdienu politikas socioloģijā, ir, protams, M. Fuko (Fuko 1995, 2000, 2001, 2003). Viņa galvenās tēzes, kuras ir izvērsti aplūkotas disertācijas 4.2.2. sadaļā, ir šādas: (i) pastāv varas - zināšanu - diskursa triāde, saskaņā ar kuru varas un zināšanu savstarpējā saikne pastāv diskursā; (ii) varas centra jeb varas subjekta noliegums, jo vara ir difūza, tā ir vienlīdz izplatīta visās sociālajās strukturās; (iii) vara īstenojas un ir identificējama sociālajās (varas) attiecībās; (iv) vara ir radoša un tāpēc pozitīva kategorija; (v) varai piemīt nolūks un mērķis; (vi) varas attiecības pastāv varas un pretestības dialektikā. Šīs atziņas parāda, cik plaša un sazarota ir M. Fuko varas koncepcija, taču varas jēdziena definējuma kontekstā autore visvairāk vēlas uzsvērt M. Fuko tēzi par varas diskursivitāti, no kā izriet, ka varas attiecības īstenojas valodā jeb diskursā. Tas, savukārt, vedina uz izšķiroši svarīgu atziņu par to, ka indivīdu un sociālo grupu varas attiecības iespējams pētīt, analizējot diskursu.

Šo secinājumu nostiprina E. Laklo un Š. Mufes varas kā hegemonijas teorija (Laclau & Mouffe 2001). Viņu varas izpratne, līdzīgi kā M. Fuko, izriet no varas centra nolieguma, uz kā pamata E. Laklo ievieš sašķeltā subjekta jēdzienu. Tā saistība ar varu ir tajā apstākļi, ka šis sašķeltais subjekts iegūst savu identitāti noteiktā politisko pārliecību sistēmā, kļūstot par varas mērķi hegemonijas sasniegšanā. E. Laklo un Š. Mufe, noliedzot viena varas subjekta esamību, aizstāv ideju par varas centru daudzveidību un no tā izrietošo antagonisma plurālismu sabiedrībā. Līdz ar to konflikts kļūst par pastāvīgu sabiedrības stāvokli, kas atbilst viņu izstrādātajam radikālās demokrātijas modelim. E. Laklo un Š. Mufes diskursīvā ideālisma teorijā vara un diskurss ir vēl ciešāk saistīti, nekā tas ir M. Fuko darbos. Tā kā diskurss viņu definējumā ir nozīmju savienojumi, tad varas subjekta mērķis ir radīt tādas nozīmju artikulācijas ķēdes – diskursus - , kas nodrošina hegemoniju: noteikta diskursa izplatību, kas tiek panākta ar morālās, intelektuālās un politiskās autoritātes starpniecību. Varas cīņa šajā perspektīvā ir cīņa par dominējošo diskursu noteiktā sociālās un politiskās dzīves jomā. No tā, savukārt, izriet secinājums, ka arī E. Laklo un Š. Mufe atzīst sociālo grupu varas attiecību diskursivitāti, jo katras grupas identitāti, domāšanas modeļus un darbību nosaka diskursi, kuros tās ir pozicionētas.

Valodas (diskursa) un varas saikni ir konceptualizējuši arī kritiskā diskursa analīzes vadošie autori – N. Fērklofs (Fairclough 2001 u.c.) un T. van Deiks (van Dijk 2000a u.c.). Viņu skatījums lielā mērā sasaucas gan ar M. Fuko idejām, gan E. Laklo un Š. Mufes teoriju. N. Fērklofs un T. van Deiks uzskata, ka vara īstenojas valodā un attiecīgi diskurss ir varas attiecību lauks. Ļoti svarīgi, ka varu šie autori traktē galvenokārt kā sociālo varu, kas attiecas uz grupu attiecībām, nevis starppersonu komunikāciju. Varu var īstenot, pielietojot fizisku spēku (piespiešana), kas politiskās demokrātijas apstākļos ir kļuvis par ārkārtas varas instrumentu, vai panākot varas leģitimitāti (atzīšana), kuras pamatā ir ideoloģija, ko veido varas un dominējošā diskursa saikne. Tādējādi vara, kā norāda abi autori, pastāv diskursa kontrolē. Varas subjektam ir brīva pieeja diskursam, veidojot tā struktūras un atsevišķo elementu nozīmes. Balstoties uz šīm atziņām, vara tiek definēta kā vienas grupas kontrole pār otru grupu. T. van Deiks šo varas jēdziena traktējumu būtiski papildina, iesaistot sociālās izziņas jēdzienu. Savā diskursa un ideoloģijas koncepcijā viņš izvērs ideju par sociālās grupas kopējiem kultūras pamatiem, kas nosaka pārējās sociālās izziņas formas: ideoloģijas, zināšanas un attieksmes, kas rod savu izpausmi diskursā kā sociālajā praksē. Svarīgs aspekts, kas jāpiemin T. van Deika varas izpratnē, ir pretestība kā varas pazīmes un konflikta priekšnosacījums. Ja vara nesastopas ar pretestību, pēc šī autora domām, nav pamatoti atzīt konflikta esamību. Atšķirībā no E. Laklo un Š. Mufes, kritiskā diskursa analīzes ietvarā vara var būt gan diskursīva – vara diskursā, gan nediskursīva – vara aiz diskursa. Ja pirmajā variantā uzsvars ir uz to, ka vara un varas attiecības īstenojas diskursā un caur diskursu, tad otrajā akcents ir uz institucionālo varu. Lielāku vērību šim varas aspektam velta N. Fērklofs, kurš uzskata, ka sociālajā praksē varas attiecības īstenojas sociālajos institūtos, kas leģitimē sabiedrībā izveidojušos varas attiecību modeļus.

E. Laklo un Š. Mufes poststrukturālisma diskursa teorijā un N. Fērklofa un T. van Deika pārstāvētajā kritiskā diskursa analīzes teorijā nozīmīgs varas un diskursa saikni raksturojošs jēdziens ir **ideoloģija**. Promocijas darbā ideoloģijas jēdziens, kura attīstība pētījumā lietoto teoriju perspektīvā ir aplūkota 4.1. apakšnodaļā, ir definēts sociālā konstrukcionisma izpratnē. Ideoloģijas jēdziens tiek izmantots diskursa definēšanā, proti, par ideoloģiju tiek uzskatīts varas interesēs veidots un lietots diskurss. Savā pētījumā autore ideoloģijas jēdzienu lieto galvenokārt T. van Deika versijā, saskaņā ar kuru, pirmkārt, pastāv ideoloģiju kā vispārēju un aksiomātisku pārliecību (angļu val.: *beliefs*) kopums, otrkārt, tās ir sociālas, jo ir saistītas ar sociālo grupu interesēm un konfliktiem, treškārt, ideoloģijas izpaužas diskursos (T. van Deika ideoloģijas koncepciju izvērsti sk. 5.3.1. sadaļu).

Apkopojot šajā sadaļā aplūkoto diskursa teoriju autoru tēzes par varas un varas attiecību izpratni, visbūtiskākā ir tēze par varas un diskursa saikni, kas nosaka sociālo grupu

varas attiecību diskursivitāti. Autore pilnībā atzīst šo tēzi, kas ir disertācijas pētījuma metodoloģijas pamatā. Vienlaikus autore uzskata, ka diskursa teorijās varas īstenošanas sakarā ir nepietiekami izvērsti sociālās rīcības moments, kas raksturo varas izpausmi sociālo grupu un sociālo institūtu darbībās. Teorētiski šis aspekts ir analizēts disertācijas otrās daļas noslēguma diskusijā (sk. 6. nodaļu).

1.2.3. Varas elementi valodas kopienu varas attiecību analīzē

Izvērtējot gan klasiskās socioloģijas, gan jaunāko diskursa teoriju pamatnostādnes par varas jēdzienu, autore izvirza četrus varas elementus, kas ļauj definēt varas jēdziena ietvaru šajā disertācijā. Pirmkārt, apkopojot konflikta perspektīvas teorētiskās nostādnes, autore secina, ka tās atšķiras pēc diviem elementiem: varas subjekts un varas mērķis jeb konflikta objekts. Varas subjekts tradicionālajās konflikta teorijās ir gan viena grupa kā dominējošā šķira vai elite, gan vairākas sociālās (interesu) grupas, kā tas ir varas plurālisma modelī, kas noliedz vienotu varas centru. Attiecībā uz varas mērķi, kas ir dažāda veida sabiedrības resursi, iespējams nodalīt materiālos un kultūras vai simboliskos konflikta objektus. Šo secinājumu papildina Entonija Gidensa (*Anthony Giddens*, 1938-) atziņa, ka kopumā klasiskajām un modernajām varas socioloģiskajām koncepcijām raksturīgas divas pieejas: pirmkārt, varas definēšana, izmantojot gribas jēdzienu, kā spēju sasniegt sev vēlamu, neraugoties uz otras iesaistītās puses pretestību, otrkārt, varas definēšana kā sabiedrības īpašība T. Pārsonsa un M. Fuko izpratnē (Gidenss 1999:47). Pirmajā gadījumā, ko visspilgtāk ilustrē K. Markss un M. Vēbers, dominē varas negatīvais aspekts, kas izpaužas viena indivīda vai grupas un to interešu noliegumā caur kundzības iegūšanu, savukārt otrajā - tiek uzsvērts arī varas pozitīvā dimensija, kuru savu ideju attīstības ģenealoģijas fāzē izvērta varas filozofs M. Fuko.

E. Gidensa secinājums vedina uz vēl divu citu varas elementu noteikšanu. Autore vērtējumā varas kā gribas definēšana raksturo varas darbības aspektu (griba darīt) atšķirībā no varas kā endēmiskas īpašības, kas drīzāk atspoguļo varas mentālo dabu tādā nozīmē, ka vara nosaka indivīda un sociālās grupas domāšanas modeļus, plašākā nozīmē – sociālo izzīņu. No tā izriet, ka trešais varas izpratni raksturojošais elements ir varas forma kā darbība vai izzīņa. Abos gadījumos vara sasniedz savu mērķi caur piespiešanu un pakļaušanu, tāpēc kā vienādi, tā otrādi vara ir koercīva. Atšķiras veids, kādā šī koercija tiek īstenota, un tas, savukārt, attiecas uz ceturto varas elementu - varas instrumentu. Tie var būt gan materiāli, piemēram, fizisks vai militārs spēks, gan nemateriāli, kas ir jau daudz smalkāks varas mehānisms, piemēram, kognitīvā kontrole. E. Gidenss varu skaidro kā „kontroles dialektiku sociālajās sistēmās”, proti, sociālajās attiecībās iesaistītie individuālie vai kolektīvie subjekti ir savstarpēji atkarīgi (Gidenss 1999:48). Šis savstarpējās atkarības moments ir arī Ričarda

Emersona (*Richard M. Emerson, 1925–1982*) varas attiecību teorijas nozīmīgākais elements. R. Emersons uzsvēra, ka vara ir sociālo attiecību, nevis atsevišķa aģenta īpašība, jo tā pastāv sociālo aģentu savstarpējā atkarībā vienam no otra (Emerson 1962:32). Šie piemēri apstiprina tēzi par teorētiskajiem varas modeļiem, kuru pamatā ir sociālās attiecības, kooperācija, gaidas, likumi (Piven & Cloward 2005:33-53). Tātad, ja vara kā darbība paredz to, ka pakļaušana tiek panākta ar ārēju spēku, piemēram, ieročiem, tad vara kā izziņa nozīmē, ka varas subjekts savu mērķu sasniegšanai izmanto kognitīvus un mentālus paņēmienus: likumus, kontroli, cenzūru, kooperāciju, zināšanas, ideoloģiju utt. Šajā gadījumā pats pakļaujamais subjekts ir tas, kurš īsteno varas subjekta nolūkus un gribu. Šādā veidā vara kļūst arī par pakļaujamā subjekta īpašību. Poststrukturālisma diskursa teorija (E. Laklo, Š. Mufe) un kritiskā diskursa analīze (T. van Deiks, N. Fērklofs), kas iekļaujas jaunāko politikas socioloģijas teoriju kopumā, pierāda, ka arvien spēcīgāks kļūst tieši varas mentālais aspekts.

Disertācijā varas jēdziens ir konstruēts, izmantojot autores noteiktos varas elementus:

- **varas subjekts** ir sociālas grupas – latviešu un krievu etnolingvistiskās grupas, un tāpēc vara tiek analizēta kā sociālā vara;
- **varas mērķis** ir sabiedrībā nozīmīgi kultūras, politiskie un materiālie resursi (piemēram, valoda, pilsonība, izglītība, nodarbinātība u.c.) varas subjekta/-u interešu īstenošanai; šo resursu pieejamību ietekmē dominējošais etnopolitiskais diskurss;
- **varas forma** ir galvenokārt diskursīva (mentāla); diskursīvā vara ir vara, kas īstenojas diskursā un izpaužas kā kontrole pār politiskā un sociālā diskursa veidošanu, izplatīšanu un nostiprināšanu saskaņā ar varas subjekta mērķiem un interesēm, kas tiek īstenota caur sociālās izziņas formām, radot, atzīstot un atbalstot noteiktas ideoloģijas;
- **varas instruments** ir politiskais un sociālais (etnopolitiskais) diskurss un atbilstoši tam valdošās varas subjekta definētās institucionālās prakses (piemēram, pilsonības iegūšanas procedūra);
- **varas attiecības** ir sociālo grupu attiecības, kuras tiek veidotas varas mērķa sasniegšanas nolūkos; varas attiecības ietver sevī gan konflikta, gan konsensa iespējamību, attiecīgi varas attiecību formas ir šķelšanās, konflikts, izolēšanās, ignorēšana, vienotība, saliedētība u.c.

Krievu un latviešu valodas kopienu varas attiecību izpētē autore varu definē kā sociālās grupas A spēju, izmantojot mentālās/diskursīvās varas formas un instrumentus, panākt, ka sociālā grupa B atzīst un pieņem A nosacījumus sabiedrības resursu sadalē. A un B grupu varas attiecības īstenojas valodā jeb diskursā un atspoguļo cīņu par šo nosacījumu noteikšanu, atzīšanu un ievērošanu.

Plašākā, politikas socioloģijas, kontekstā autore uzskata, ka vara ir sabiedrības struktūras caurvijošs spēks, kas caur sociālās izziņas formām rod savu izpausmi gan atsevišķu indivīdu, gan sociālo grupu diskursīvajās un sociālajās praksēs.

1.3. Latviešu un krievu valodas kopienu definējums

Doktora pētījuma divas galvenās mērķa grupas ir latviešu un krievu valodas kopienas. Latvijas sociālo un humanitāro zinātņu laukā šo grupu, īpaši krievu valodas kopienas, definējums nav viennozīmīgs, ne vien tā diskutabli un ne vienmēr skaidro ārējo pazīmju dēļ, bet arī tāpēc, ka tas ir pakļauts spēcīgai vēsturiskā, politiskā un kultūras konteksta ietekmei. Šīs apakšnodaļas uzdevumi ir, pirmkārt, raksturot Latvijas sabiedrības etnisko un lingvistisko sadalījumu, otrkārt, demonstrēt latviešu un krievu etnolingvistisko grupu jēdziena apzīmējumu atšķirību un dažādību, treškārt, pamatot kopienas jēdziena lietojumu. Etnisko un/vai lingvistisko grupu definēšanā iespējams izmantot ļoti plašu pieeju kopumu, piemēram, etnicitātes teorijas, (etniskā) konflikta teorijas, kolektīvo (etnisko) identitāšu teorijas u.c. Šajā pētījumā latviešu un krievu valodas kopienu definēšanā autore izmanto, pirmkārt, divas sociāli demogrāfiskās⁵ pazīmes – dzimtā (vai pirmā) valoda un tautība, no kā izriet autores lietotais šī jēdziena apzīmējums – latviešu un krievu etnolingvistiskās grupas jeb latviešu un krievu valodas kopienas, otrkārt, sociālā konstrukcionisma paradigmas skatījumu uz etnicitāti un kopienas.

1.3.1. Etnolingvistisko grupu kā valodas kopienu definēšanas pazīmes

Kā augstāk minēts, autore ir noteikusi divas galvenās sociālās pazīmes, kas vieno vienas un otras grupas locekļus. Primārā pazīme ir valoda, sekundārā – etniskā piederība, ņemot vērā salīdzinoši augsto Latvijas sabiedrības etnisko daudzveidību. Kopīgā šīs grupas vienojošā pazīme ir to piederība vienotai teritorijai un sociāli politiskajai sistēmai. Pirms pievērsties teorētiskam šo pazīmju piemērošanas pamatojumam, ir raksturoti statistiskie rādītāji, kas atklāj Latvijas sabiedrības etnisko un lingvistisko struktūru.

Vispilnīgākie dati ir pieejami attiecībā uz iedzīvotāju tautību, jo šis rādītājs tiek statistiski noteikts katru gadu⁶. 2009. gadā Latvijā dzīvoja 59.3 % latviešu un 27.8% krievu, 12.9% citu tautību pārstāvji (LR CSP 2009). Šī rādītāja dinamiku ar izvērstu tautību sadalījumu laika posmā no 1935. līdz 2009. gadam sk. 1. pielikumā.

⁵ Primordiālisms abas šīs pazīmes uzskata par demogrāfiskām pazīmēm, savukārt sociālā konstrukcionisma perspektīvā tās ir sociālas pazīmes (Maleševic 2004). Tā kā autores pētījuma kopējā metodoloģija ir balstīta sociālā konstrukcionisma paradigmā, tad turpām tekstā tās ir definētas kā sociālas pazīmes.

⁶ Latvijas pastāvīgo iedzīvotāju sastāvu pēc tautības ik gadu nosaka gan LR Centrālās Statistikas pārvalde (CSP), gan Pilsonības un migrācijas lietu pārvalde (PMLP).

Ne tik pilnīgu ainu iespējams gūt par Latvijas iedzīvotāju sadalījumu pēc dzimtās valodas pazīmes. Statistiski šie dati tiek vākti apmēram reizi desmit gados, kad tiek veikta Tautas skaitīšana. Pirmo reizi dati par Latvijas teritorijā dzīvojošo iedzīvotāju dzimto valodu ir fiksēti 1897. gadā, kad latviešu par savu dzimto valodu atzina 68% iedzīvotāju (Mežs 1995:31), pārējās lielākās etniskās grupas ar atbilstošu dzimto valodu bija ebreji, vācieši, krievi un poļi (Skujenieks 1930 pēc Pabriks 2003). Pēdējo reizi tautskaite Latvijā notika 2000. gadā, un iegūtie dati rāda, ka latviešu valoda ir dzimtā valoda 58.2%, krievu valoda - 37.5%, bet cita dzimtā valoda ir 4.3% Latvijas iedzīvotāju.

Lai iegūtu jaunākus rādītājus par iedzīvotāju dzimto valodu, iespējams izmantot aptauju datus, kuros iekļauts jautājums par respondentu dzimto valodu. 2008. gada martā un aprīlī veiktas aptaujas rezultāti vēstī, ka 59.0% Latvijas iedzīvotāju vidū par savu dzimto valodu minējuši latviešu, 35.2% iedzīvotāju par dzimto nosaukuši krievu un 5.7% norādījuši kādu citu valodu (Valoda 2008, n = 2002). Tātad, ja salīdzina 2008. gada datus un 2000. gada Tautas skaitīšanas datus, secināms, ka izmaiņas ir nelielas - par nepilnu procentpunktu pieaudzis to skaits, kas par savu dzimto valodu uzskata latviešu, un par 2.2.% samazinājies to skaits, kas par savu dzimto valodu atzīst krievu valodu (sk. 1.1. tab.).

1.1. tabula. Latvijas iedzīvotāju tautība un dzimtā valodas (%)

Tautība 2009. gads*		Dzimtā valoda 2008. gads**		Dzimtā valoda 2000. gads***	
Latvieši	59.3	Latviešu	59.0	Latviešu	58.2
Krievi	27.8	Krievu	35.2	Krievu	37.5
Citas tautības	12.9	Cita	5.7	Cita	4.3

Avoti: * LR CSP (2009); ** BISS, Valoda (2008), n=2002; svērti dati *** LR CSP, Tautas skaitīšana (2000)

Latvijas iedzīvotāju tautības un dzimtās valodas pazīmju savstarpējo sakarību analīze ir veikta 1.3.3. sadaļā, kurā ir sniegts izvērsts autores lietoto jēdzienu – latviešu un krievu valodas kopienas un etnolingvistiskās grupas – teorētisks un empīrisks pamatojums.

1.3.2. Krievu etnolingvistiskās grupas apzīmējumu dažādība

Ņemot vērā Latvijā dzīvojošo etnisko grupu daudzveidību, tajā pašā laikā sabiedrībā valdošo bilingvismu – latviešu un krievu valodas lietojumu, kā arī vēsturisko, politisko un kultūras kontekstu (skat. 1.4. sadaļu), pastāv vērā ņemamas etnisko grupu, izņemot latviešu, apzīmējumu problēmas. Problemātisks ir jautājums par to, kā apzīmēt sabiedrības skaitliski mazāko daļu vai daļas, kuru vienīgās skaidrās kā pētnieciskajā, tā ikdienas praksē bieži lietotās identifikācijas pazīmes ir negatīvas, proti, pēc savas etniskās piederības šie iedzīvotāji nav latvieši un latviešu valoda nav viņu dzimtā vai pirmā valoda. Pēc šīm divām pazīmēm

otra lielākā sabiedrības daļa līdzās latviešiem ir krievu valodas kopiena. Šīs iedzīvotāju grupas apzīmējumi ir ļoti daudzveidīgi, un tas ir atsevišķa pētījuma objekts. Autores nolūks ir parādīt jēdzienisko daudzveidību un pamatot krievu valodas kopienas un krievu etnolingvistiskās grupas jēdzienu lietojumu savā pētījumā.

Lai īstenotu noteikto uzdevumu, analīze ir strukturēta trijās daļās, kas atbilst trim dažādiem diskursu veidiem, kuros krievu valodas kopiena ir viens no galvenajiem tā elementiem. Tie ir sekojoši:

- politiskais diskurss, kas atspoguļojas nacionālā tiesiskā regulējuma tekstos un sabiedrības integrācijas programmatiskajos dokumentos;
- plašsaziņas līdzekļu diskurss, kurā sastopamie krievu valodas kopienas apzīmējumi ir tieši vai netieši aplūkoti vairākās komunikācijas zinātnes pētnieku publikācijās;
- pētnieciskais diskurss, kurā lietoto krievu un citu etnisko grupu apzīmējumu raksturošanai autore izmanto virkni Latvijas sociologu etniskajiem jautājumiem veltītos pētījumus (to analītisku apkopojumu sk. 2. nodaļu).

Šo diskursa tipu iekļaušanu analīzē noteica divi faktori: pirmkārt, politiskais diskurss līdzās abu valodas kopienu etnopolitiskajiem diskursiem ir pētījuma izpētes priekšmets; otrkārt, sabiedrības diskursu veidošanos un lielā mērā arī sociālo grupu – šajā gadījumā latviešu un krievu etnolingvistisko grupu – varas attiecību konstruēšanu būtiski ietekmē ne vien politiskais, bet arī mediju diskurss (van Dijk 1993c, 1996, 2000a u.c.); treškārt, latviešu un krievu valodas kopienu attiecību diskursīvajā izpētē Latvijas komunikācijas zinātnes pētnieki līdz šim ir visplašāk analizējuši šo fenomenu diskursa teorijas un analīzes perspektīvā, līdz ar to šie pētījumi veido nozīmīgu pētnieciskā diskursa jomu.

1.3.2.1. Politikas dokumentos lietotie jēdzieni

Latvijas likumos, kuri veido etnopolitikas tiesiskā regulējuma pamatu, autore ir konstatējusi šādus citu etnisko grupu, izņemot latviešus, apzīmējošos jēdzienus. Latvijas Republikas Satversmē, tās aktuālajā redakcijā, (15.02.1922.) tikai 114. pantā lietots termins „mazākumtautības”, Valsts valodas likumā (09.12.1999.) – „mazākumtautību pārstāvji”, likumā „Par Latvijas nacionālo un etnisko grupu brīvu attīstību un tiesībām uz kultūras autonomiju” (19.03.1991.), kā rāda likuma nosaukums, tiek lietoti termini „nacionālā grupa” un „etniskā grupa”, Izglītības likumā (29.10.1998.) un Vispārējās izglītības likumā (10.06.1999.) – „mazākumtautības”. Pilsonības likumā (22.07.1994.) nav lietots neviens no citos minētajos politikas dokumentos ietvertajiem jēdzieniem (šajā likumā pamatā tiek lietots tiesību aktos plaši lietotais juridiskais jēdziens *persona/-as*).

Ilgstošas debates Latvijas publiskajā telpā izvērtās par vārdkopas „nacionālās minoritātes” lietojumu Eiropas līmeņa politikas dokumentā „Vispārējā konvencijā par nacionālo minoritāšu aizsardzību” (01.02.1995., Latvijā ratificēta 26.05.2005.), ņemot vērā šī jēdziena diskutablu nozīmi ne tikai Latvijā, bet arī vairākās citās Eiropas valstīs (sk. Tabuns 2002; Zepa 2007). Nolūkā precizēt šī jēdziena nozīmi konkrētajā politikas dokumentā, līdzīgi kā citviet, piemēram, Igaunijā, Vācijā, Polijā u.c., Latvijā tika pieņemta izskaidrojoša deklarācija, likums „Par Vispārējo konvenciju par nacionālo minoritāšu aizsardzību” (26.05.2005.), kura 2. pants definē terminu „nacionālās minoritātes”. Autores pētījuma kontekstā būtiski ir tas, ka šajā definējumā izšķiroša nozīme ir pilsonības institūtam. Šī politikas dokumenta izpratnē „nacionālās minoritātes” ir Latvijas iedzīvotāji ar no latviešiem atšķirīgu tautību un valodu (kultūru un reliģisko piederību), ar nosacījumu, ka viņi ir Latvijas pilsoņi. Tādējādi šāds definējums neaptver visu Latvijas krievu valodas kopienu. Disertācijas autore savā pētījumā, nosakot latviešu un krievu valodas kopienas, izslēdz pilsonības pazīmi. Tam ir divi galvenie iemesli: pirmkārt, valodu kopienas šajā pētījumā ir definētas un noteiktas pēc tautības un dzimtās (pirmās) valodas pazīmēm; otrkārt, latviešu valodas kopienas gadījumā tautības un pilsonības pazīmes gandrīz pilnībā sakrīt, savukārt krievu valodas kopienas gadījumā līdzšinējie pētījumi ir ļāvuši secināt, ka pilsonības pazīme būtiski neietekmē šīs kopienas pārstāvju kopējās etnopolitiskās nostādnes (piemēram, BSZI 2003a; Zepa et al. 2005).

Latvijas etnopolitikas konceptuālo ietvaru veido politikas dokumenti, kuru izstrādes mērķis ir sabiedrības integrācijas veicināšana. No tiem nozīmīgākais ir Valsts programma „Sabiedrības integrācija Latvijā” (06.02.2001.). Tajā pārsvarā lietoti divi jēdzieni, kas apzīmē sabiedrības grupas, kurās pēc krievu valodas un citas tautības, izņemot latviešu, pazīmēm iekļaujas krievu etnolingvistiskā grupa, - „cittautieši” (arī „citas tautības”) un „mazākumtautības” (arī „mazākumtautību pārstāvji”, „mazākumtautību grupas”), retāk vai tikai vienu līdz divas reizes ir lietoti jēdzieni „etniskās kopienas”, „etniskās grupas”, „lingvistiskās grupas”.

Sabiedrības integrācijas politikas programmatiskā dokumenta projektā „Sabiedrības integrācijas pamatnostādnes 2010. – 2019. gadam” (LR BĢSILM 21.04.2009, izskatīts Valsts sekretāru sanāksmē 21.01.2010.), ir lietoti dažādi jēdzieni, kas ir izskaidrojums ar šī dokumenta sagatavošanā izmantoto plašo avotu klāstu. Liela daļa no tiem ir socioloģiskie un politikas analīzes pētījumi. Šajā dokumentā atrodami šādi apzīmējumi: sabiedrības (arī iedzīvotāju) „mazākums”, „etniskās minoritātes”, „mazākumtautības” (arī „mazākumtautību pārstāvji”, „mazākumtautību iedzīvotāji”, „mazākumtautībām piederīgie”), „citu tautību pārstāvji”, „lingvistiskās grupas”, „etniskās grupas”, „krievu valodā runājošie”. Politikas

dokumenta veidotāji vietās, kurās neatsaucas uz citiem avotiem, pārsvarā lieto jēdzienu „mazākumtautības”. Savukārt, atsaucoties uz likumiem, ir lietoti šajos normatīvajos dokumentos iekļautie jēdzieni (termini - gadījumos, kad normatīvajā aktā ir sniegts precīzs jēdziena definējums) – „mazākumtautības”, „nacionālās minoritātes”, „nacionālās un etniskās grupas”.

Aplūkojot šajā sadaļā minētajos politikas dokumentos sastopamos Latvijas citu, izņemot latviešu, etnisko grupu apzīmējumus, redzams, ka politikas oficiālajā diskursā dominē jēdziens „mazākumtautības”, kurā līdzās citām etniskajām un lingvistiskajām grupām ietilpst arī krievu etnolingvistiskā grupa.

1.3.2.2. Medijos lietotie jēdzieni: pētījumu dati

Krievu un latviešu valodā vēstošo mediju analīzi etnopolitikas īstenošanas un latviešu un krievu valodas kopienu varas attiecību perspektīvā visizvērstāk ir veikuši komunikācijas zinātnes pētnieki Sergejs Kruks un Ilze Šulmane. Izmantojot viņu veikto pētījumu rezultātus (Šulmane & Kruks 2001a, 2001b, 2002, 2006 u.c.), ir norādīti Latvijas medijos tipiskākie, biežāk sastopamie abu kopienu apzīmējumi, kas ir lietoti etnolingvistisko grupu neitrālas, nevis ideoloģiski ievirzītas vai emocionāli nievājošas un ironiskas identifikācijas nolūkos. Apskatu papildina arī pašu pētnieku lietotie jēdzieni.

Visplašāk abu valodas kopienu apzīmējuma problemātika skatīta pētījumos „Stereotipi Latvijas presē” (Šulmane & Kruks 2001a) un „Neiecietības izpausmes un iecietības veicināšana” (Šulmane & Kruks 2006), kuros analizētas latviešu un krievu valodā iznākošo laikrakstu un žurnālu publikācijas. I. Šulmane un S. Kruks norāda, ka Latvijas medijos krievu etnolingvistiskās grupas kolektīvās piederības pamatā ir nevis etniskā, bet lingvistiskā vai ideoloģiskā identitāte, par ko liecina apzīmējumu „nelatvieši”, „cittautieši”, „krievvalodīgie” lietojums (Šulmane & Kruks 2001a, 2001b; Šulmane 2007:70). S. Kruks secina, ka raksturīgi ir lietot „ne” identifikācijas („ne-latvieši”, „cit-tautieši”) un eifēmismus („viena trešdaļa iedzīvotāju”, „pastāvīgie iedzīvotāji”, „krieviski runājošie” u.c.) (Kruks 2000:38).

Pētījumu rezultāti atklāj, ka krievu valodas medijos lietoti šādi krievu valodas kopienas apzīmējumi: „krievi”, „krievvalodīgie”, „krievu lingvistiskā minoritāte”, „krievu kopiena”, „krievu diaspora” (Šulmane & Kruks 2006), „krieviski runājošie”, „Latvijas krievi”, „Baltijas krievi”, retāk – „nelatvieši” (Šulmane & Kruks 2001a, 2001b). I. Šulmanes un S. Kruka pētījumos konstatētie apzīmējumi noteikti jāpapildina ar vēl vienu – „mazākumtautības” (krievu val.: *нацменьшинства*), kas ir plaši lietots krievu medijos, iekļaujot šajā jēdzienā krievu valodas kopienu [pēc krievu tautības un krievu valodas pazīmes] (Zepa et al. 2006; Zepa 2007). Latviešu valodā iznākošajos medijos pārsvarā lietoti

apzīmējumi „krievi”, „krievu kopiena”, „krievvalodīgā grupa”, „krievvalodīgā kopiena”, „Latvijas krievi (krievvalodīgie, cittautieši)”, „cittautieši”, „nelatvieši” (Šulmane & Kruks 2006, 2001a). Latviešu medijos sastopamais jēdziens „krievu minoritāte” (Šulmane & Kruks 2001a) nav viennozīmīgi attiecināts uz etnisko un/vai lingvistisko šīs grupas definēšanas pazīmi. Apzīmējums „cittautieši”, kas latviešu valodā, pētnieku skatījumā, norāda uz diferencējošu atšķirību no latviešiem, tomēr ir drīzāk neitrāls apzīmējums. Savukārt krievu valodā šim vārdam ir izveidojusies negatīva konotācija, kā iemesls ir tā nepareizs tulkojums krievu valodā – *инородцы* (Šulmane & Kruks 2001a). Gan latviešu, gan krievu valodas preses izdevumos etniskās grupas apzīmējums „krievi” attiecināts ne tikai uz krievu tautības, bet arī uz krievu lingvistiskās grupas pārstāvjiem, turklāt pētnieki atzīst, ka abās valodās iznākošajos medijos etniskā piederība netiek īpaši izcelta un norādīta (ibid).

Latviešu valodas kopiena, kā liecina mediju analīzes pētījumu rezultāti, tiek pamatā apzīmēta ar vārdu „latvieši”, atsevišķos gadījumos gan latviešu, gan krievu medijos konstatēts jēdziena „latviešu kopiena” lietojums (Šulmane & Kruks 2006, 2001a). Abās valodās iznākošajos medijos plaši tiek lietoti negatīvi, ironiski un ideoloģiski piesātināti abu grupu apzīmējumi, kas lietoti gan pašidentifikācijai, gan otras grupas identifikācijai, piemēram, „okupanti”, „migranti”, „rusofobi”, „krievu salašņas”, „krievu šovinisti” u.tml., ko pētnieki skaidro ar pozitīvu kolektīvo identitāšu apzīmējumu trūkumu (Šulmane, Kruks 2001a, 2001b, Kruks 2000).

Pētījumu rezultātu analītiskajos izklāstos I. Šulmane un S. Kruks lieto dažādus apzīmējumus: „latvieši un krievi (krievvalodīgie)”, „krievi, cittautieši” [autore pieņem, ka abas grupas definētas pēc etniskās piederības un dzimtās vai pirmās valodas pazīmēm], „minoritātes”, „minoritātes grupa” [šie jēdzieni ir precīzi definēti un tiek attiecināti uz visa veida minoritāšu grupām, ne tikai etniskajām], „mazākuma grupas” [autore pieņem, ka šis jēdziens lietots kā sinonīms „minoritātēm”], „etniskās grupas”, „lingvistiskās grupas” (Šulmane & Kruks 2006), „krievu valodā runājošie”, „krieviski runājošie (iedzīvotāji)” [pēc valodas pazīmes] (Šulmane & Kruks 2001a, 2001b), „krievi un krievvalodīgie” [pēc tautības un valodas pazīmes], „krievvalodīgie cilvēki” [pēc valodas pazīmes], „Latvijas krievi” [atbilstoši kontekstam šajā apzīmējumā iekļauta gan tautības, gan valodas pazīme], „nelatvieši” (Šulmane & Kruks 2001a).

1.3.2.3. Socioloģiskajos pētījumos lietotie jēdzieni

Latvijas etnosociologs V. Volkovs ir veicis pētījumu par jēdziena „etniskā minoritāte” nozīmes un to veidošanos ietekmējošos humanitāro zinātņu kontekstus (Volkovs 2010:402-419). Autore ir apkopojusi V. Volkova un citu šajā rakstā minētu sabiedrības etniskās

dimensijas pētnieku-sociologu lietotos etnisko un valodas grupu, izņemot latviešu, apzīmējumus un sadalījusi šādās grupās: (a) apzīmējumi, kuri aptver tikai krievu etnisko grupu – „krievi”, „krievu etniskā kopiena”, „Latvijas krievi”, „krievu minoritāte”, „krievu segments”; (b) dažādu tautību pārstāvjus, kurus vieno kopīga pirmā (ne tikai dzimtā, bet arī pārsvarā lietotā) krievu valoda – „krievvalodīgie”, „krievvalodīgo grupa”, „krievvalodīgā kopiena”, „krievu valodas kopiena”, „krievu valodas grupa”; (c) dažādu tautību pārstāvji, kurus vienojošā pazīme ir atšķirīga etniskā piederība no latviešiem – „nelatvieši”, „cittautieši”; (d) apzīmējumi, kuros uzsvērts (jebkādas) etniskās grupas skaitliskais mazākums attiecībā pret latviešu etnisko grupu – „[nācija]-etniskais mazākums”, „etniskā minoritāte”.

Veicot patstāvīgu Latvijas sociologu pētījumu un publikāciju selektīvu izpēti⁷, sākot no 2000. gada, autore ir konstatējusi, ka tajos ir lietoti šādi krievu etniskās grupas un krievu etnolingvistiskās grupas apzīmējumi: „cittautieši” [t.sk. krievi]⁸ (Laķis 2000), „nelatvieši” [pēc tautības un valodas pazīmes] (Tabuna 2001), „krievu etnoss”, „krievvalodīgā nacionālā minoritāte” [pēc valodas un tautības pazīmēm] (Volkovs 2002), „nelatvieši” [pēc tautības un valodas pazīmēm], „krievu kopiena” [pēc valodas pazīmes], „krievu minoritāte” [pēc tautības pazīmes] (Tabuns 2002), „mazākumtautību pārstāvji, kuru dzimtā valoda ir krievu, baltkrievu, ukraiņu u.c. valodas vai arī kuri pieskaita sevi pie citām tautībām, kas nav latviešu” (Djačkova 2004), „krievvalodīgie” [pēc valodas pazīmes], „mazākumtautības” [t.sk. krievi], „krievu valodas grupa” [pēc valodas pazīmes], „minoritātes” [pēc tautības pazīmes, t.sk. krievi] (Kļave, Šūpule & Zepa 2004), „cittautieši”, „mazākumtautības” [t.sk. krievi] (Kļave et al. 2004), „cittautieši”, „citu tautību pārstāvji” [t.sk. krievi], „krievi” [pēc tautības pazīmes] (Zepa et al. 2005), „krievu etniskā grupa”, „krievu minoritāte” [pēc tautības pazīmes] (Dribins & Šņitņikovs 2007), „cittautieši”, „krievvalodīgie” [pēc tautības un valodas pazīmēm] (Tabuns et al. 2006), „mazākumtautībām piederīgie”, „krievi” [pēc tautības pazīmes], „cittautieši” [t.sk. krievi] (Zepa & Šūpule 2006), „cittautieši” [t.sk. krievi], „krieviski runājošie” [pēc valodas pazīmes] (Šūpule 2007), „krievu minoritāte”, „krievi” [pēc tautības pazīmes] (Tabuns 2007), „cittautieši” [t.sk. krievi], „krievvalodīgie” (Zepa et al. 2008). Viskolorītākais krievu etnolingvistiskās grupas apzīmējums, ko autore atklāja, veicot pētījumu, ir vēsturnieka L. Dribina formulējums - „Latvijas austrumslāvu etnisko grupu pārstāvju krievvalodīgā minoritāte” (Dribins 2004).

Autore apzinās, ka šis uzskaitījums nav visaptverošs, turklāt tajā nav iekļauti starpnozaru – politologu, filologu, sociolingvistu, antropologu, politikas analītiķu, tiesību

⁷ Šajā analizē autore ir iekļāvusi Latvijas pētnieku publikācijas latviešu valodā.

⁸ Kvadrātiņkāvēs ir sniegtas norādes par pazīmēm (tautība vai valoda), kas iekļautas jēdzienā. Tās ir noteiktas atbilstoši pētījuma rezultātu izklāsta teksta kontekstam, kādā jēdziens lietots.

zinātņu u.c sociālo un humanitāro jomu - speciālistu un pētnieku publikācijās lietotie krievu valodas kopienas apzīmējumi. Neraugoties uz to, iespējams izvirzīt vairākus secinājumus. Pirmkārt, redzams, ka pētniekiem nav vienotu principu, kas nosaka viena vai otra apzīmējuma izmantošanu. Daudzkārt vienā pētījumā ir vērojams dažādu apzīmējumu lietojums. Ne vienmēr pētnieki sniedz lietoto jēdzienu skaidrojumu, kuros tiek precizētas pazīmes, pēc kurām ir noteiktas pētījumā iekļautās etniskās un/vai lingvistiskās grupas. Otrkārt, ir vērojama tendence biežāk lietot apzīmējumus, kuros ir uzsvēta no latviešiem kā etniskās grupas atšķirīga etniskā piederība („cittautieši”, „citu tautību pārstāvji”), tādējādi uzsverot vairāk kvalitatīvo, nevis kvantitatīvo (skaitliskā mazākuma, ko ietver jēdziens „mazākumtautības”, „minoritāte”) atšķirību starp latviešiem un citu tautību pārstāvjiem. Treškārt, pētnieki krievu etnolingvistiskās grupas apzīmējumos iekļauj norādes par pirmās valodas pazīmi kā grupu identifikācijas elementu.

Izvērtējot visos šajā sadaļā aplūkotos diskursu veidos sastopamos krievu etnolingvistiskās grupas apzīmējumus to lietošanas aktuālajos kontekstos, var secināt, pirmkārt, ka to lietojums pārklājas gan politikas dokumentos, gan medijos, gan pētījumos; otrkārt, autores vērtējumā to lietojums ir nodomāts, proti, atkarīgs no tā, kuru grupas definēšanas pazīmi nepieciešams uzsvērt – kvalitatīvās pazīmes, valodu un tautību (etnicitāti), vai kvantitatīvo pazīmi, grupas skaitlisko apmēru attiecībā pret lielāko etnisko grupu latviešiem (politiskajā diskursā lietotie jēdzieni un termini vairāk uzsver kvantitatīvās pazīmes, savukārt mediju un pētnieciskajā diskursā dominē etnolingvistisko grupu kvalitatīvās pazīmes); treškārt, krievu vai latviešu valodas kopienas apzīmējums ir nozīmīgs etnopolitiskā diskursa elements, kas ne vien definē etnolingvistiskās grupas, bet arī ļauj iegūt nozīmīgas zināšanas par šo grupu varas attiecībām dažādos diskursu veidos, piemēram, uzsverot vienas grupas kā mazākuma statusu vai veidojot vienas grupas identitāti attiecībā pret otru grupu (krievu valodas kopienas kolektīvās identitātes veidošana pret latviešu etnisko grupu).

1.3.3. Valodas kopienas jēdziens

Visos iepriekšējā sadaļā minētajos socioloģiskajos pētījumos latviešu etnolingvistiskā grupa tiek apzīmēta kā „latvieši”. Analizējot tautības un dzimtās valodas starpā pastāvošās sakarības (sk. 1.2. tab.), ir redzams, ka 95% latviešu un 96% krievu sakrīt etniskā piederība un dzimtā valoda (izvērstus Latvijas iedzīvotāju tautības un dzimtās valodas rādītājus sk. 1. pielikumā).

1.2. tabula. Latvijas iedzīvotāju sadalījums pēc tautības un dzimtās valodas 2000. gadā (%)

Tautība	Dzimtā valoda			
	.. ar latviešu dzimto valodu	... ar krievu dzimto valodu	... ar citu dzimto valodu	... ar savas tautības dzimto valodu
Latvieši	95.7	3.5	0.8	-
Krievi	4.4	94.5	1.0	-
Citas tautības*	13.5	58.8	3.0	24.7

Avots: LR CSP, Tautas skaitīšana (2000).

* baltkrievi, ukraiņi, poļi, lietuvieši, ebreji, čigāni, vācieši, tatāri, igauņi un citas tautības

Tātad abām grupām ir vienlīdz cieša tautības un dzimtās valodas pazīmju savstarpējā saikne, un abās grupās nav būtisku atšķirību sadalījumos „latvieši ar krievu dzimto valodu” (3.5%) un „krievi ar latviešu dzimto valodu” (4.4%). Vienlaikus šīs kopumā nelielās grupas – 3.5% un 4.4% - parāda, ka dzimtā valoda nav viennozīmīgs etnisko identitāti noteicošs un definējošs elements. Rādītājs, kas nosaka krievu etnolingvistiskās grupas apzīmējumu dažādību ir citu tautību, izņemot latviešu un krievu, pārstāvju īpatsvars, kuru dzimtā valoda ir krievu (58.8%). Tieši šī grupa liek krievu etnolingvistisko grupu dēvēt tikai par „krieviem”. Vienlaikus attiecībā uz latviešu etnolingvistiskās grupas apzīmējumu „latvieši”, kā rāda līdzšinējais pētnieku valodas lietojums, daudzkārt nav skaidrs, vai tajā tiek vai netiek iekļauta arī tā citu tautību grupa, izņemot krievus, kuras dzimtā valoda ir latviešu (13.5%). Kopumā valdošā tendence Latvijas sociologu pētījumos ir lietot grupas apzīmējumu „latvieši” galvenokārt pēc tās locekļu etniskās piederības pazīmes un, to nenorādot, iekļaut šajā grupā arī tos citu etnosu respondentus, kuru dzimtā vai pirmā valoda ir latviešu. Pretējā gadījumā nav skaidrs, kur šī grupa tiek iekļauta un vai vispār tiek ņemta vērā. Tāpat, nesniedzot konceptuālu šīs grupas definējumu, nav skaidrs, kurā grupā iekļaujas tie latvieši, kuriem ir no tautības atšķirīga dzimtā vai pirmā valoda.

Jāsecina, ka latviešu un krievu etnolingvistisko grupu definēšanā, tām atbilstoša apzīmējuma izvēlē un lietojumā ir, pirmkārt, skaidri jānosaka definējumā ievērotās pazīmes; otrkārt, jāievēro šo pazīmju piemērošanas konsekvence attiecībā uz abām grupām: ja krievu valodas kopienā tiek iekļauti visi tie respondenti, kuru tautība ir krievu vai/un dzimtā valoda ir krievu, tad arī latviešu valodas kopienā ir iekļaujami visi tie respondenti, kuru tautība ir latviešu un/vai dzimtā valoda ir latviešu; treškārt, gan Latvijas iedzīvotāju tautību un dzimto valodu raksturojošie dati, gan etnosocioloģiskie pētījumi un tajos lietotie abu grupu apzīmējumi, kas atspoguļo pētnieku skatījumu uz sabiedrības etnisko un lingvistisko struktūru, sniedz pamatu atzinumam, ka latviešu un krievu etnolingvistisko grupu noteikšanā un definēšanā primārā pazīme ir valoda. Tomēr nedrīkst aizmirst, ka Latvijas gadījumā valoda nav viennozīmīgs etnisko identitāti definējošs elements.

Atziņu par valodas kā etniskās grupas identifikācijas nozīmīgāko elementu apstiprina arī citi sociālajās un humanitārajās zinātnēs atzīti ārvalstu un nacionālie autori. Politikas zinātnieks Georgs Šöpflins (*George Schöpflin*, 1939-) ir secinājis un pamatojis, ka Centrālās un Austrumeiropas reģionā vēsturiskās attīstības, sabiedrības sociālās struktūras un nacionālo valstu veidošanās kontekstā valoda ir galvenais etnisko grupu pašidentifikācijas elements (Schöpflin 2000:117-121). Valodas prioritāro lomu etnisko grupu mobilizācijā un kolektīvās identitātes veidošanā atzīst arī dažādu nozaru Latvijas zinātnieki (piemēram, Apine 2001, 2007; Apine & Volkovs 2007; Druviete, Baltaiskalna, Ernstsone & Poriņa 2001; Tabuns 2010b; Volkovs 2000 u.c.). Sociolingviste Ina Druviete vairākās publikācijās akcentē, ka latviešu valoda ir pirmā pazīme latviešu kā etniskās grupas pašidentifikācijas pazīmju hierarhijā (Druviete 1996b, 2001; Druviete et al. 2001). Līdzīgi arī etnisko grupu pētniece Ilga Apine uzsver, ka latviešu kā etniskās grupas spēcīgākais pašidentifikācijas elements ir latviešu valoda un tradicionālā kultūra, nevis valstiskā piederība. Atsaucoties uz etnosociologa V. Volkova pētījumiem, viņa pamato savu atziņu, ka arī Latvijā dzīvojošajiem krieviem krievu valoda un tajā funkcionējošā kultūra veido krievu etniskās grupas pamatu. Vienlaikus zinātniece atzīst, ka krievu valoda kā krievu grupas pašidentifikācijas elements ievērojami paplašina to un aptver ne tikai etniskos krievus, bet arī tos citu tautību cilvēkus, kuru pirmā valoda (ne tikai dzimtā, bet arī pamatā lietotā) ir krievu valoda (Apine 2001:53, 58).

Kopienas jēdziena lietojumu doktora darba pētījumā nosaka divi faktori. Pirmkārt, iespējamais alternatīvais jēdziens „grupa” iegūst šim pētījumam neatbilstošu nozīmi savienojumā ar vārdu „valoda”, jo „valodas grupa” ir drīzāk valodniecības un sociolingvistikas jēdziens, nevis socioloģiska kategorija. Otrkārt, jēdzieni „valodas grupa” vai „etnolingvistiskā grupa” uzsver pamatā t.s. ārējās šo grupu pazīmes – valodu un tautību, neparedzot grupas locekļu sociālās mijiedarbības un simboliskās saiknes. Tāpēc autore skatījumā atbilstošāks pētījuma tēmai un mērķiem ir (valodas) kopienas jēdziens. Tā nozīme šajā doktora pētījumā ir cieši saistīta ar etnicitātes definējumu sociālā konstrukcionisma paradigmā. Šajā etnicitātes izpratnes perspektīvā, kas attīstījās no Frederika Barta (*Frederik Barth*, 1928-) etnisko robežu teorijas, tiek uzskatīts, ka etnicitāte, kuras nozīmīgs elements ir valoda, veidojas mijiedarbībā ar citiem indivīdiem, tā ir dinamiska un mainīga dažādos vēsturiskos un sociālos kontekstos, turklāt tā ir nevis iedzimta, mantota vai primārās socializācijas gaitā iegūta īpašība, kā tas ir saskaņā ar primordiālismu, bet sociāli konstruēta kategorija (Anderson 1985; Brass 1985; Brubaker 2004, 2009; Calhoun 2001; Maleševic 2004). Tāpēc autore nedefinē kopienas tikai kā cilvēku kopumu, ko vieno kopīga sociāli politiskā sistēma, administratīvā teritorija, tautība un valoda, bet atzīst, ka etniskās (valodas)

kopienas kā sociālas grupas locekļus vieno arī savstarpēji sociālie tīkli, sociāli kognitīvie elementi (zināšanas, attieksmes, pārliecības u.tml.), kā arī kopīgi vēstures un kultūras pamati. Visu šo elementu kopums nosaka valodas kopienas pašidentifikāciju, tās locekļu piederību grupai. Šajā paradigmatiskajā ietvarā autore izvirza pieņēmumu, ka latviešu un krievu valodas kopienas locekļus vienojošs elements līdzās to sociālajām pazīmēm – tautībai un dzimtajai valodai – ir viņu atbalstītie etnopolitiskie diskursi. Pētījuma uzdevums ir, analizējot valodas kopienu etnopolitiskos diskursus, iegūt jaunas zināšanas par šo grupu varas attiecībām.

Ņemot vērā visus šajā sadaļā izklāstītos apsvērumus un nostādni, ka valoda ir spēcīgāks etniskās grupas pašidentifikācijas elements, nekā etniskā piederība, disertācijas autore savā pētījumā kā sinonīmus lieto jēdzienus [latviešu/krievu] valodas kopiena un [latviešu/krievu] etnolingvistiskā grupa. Attiecīgi, latviešu/krievu valodas kopiena aptver latviešu/krievu un citu tautību pārstāvjus, kuru pirmā valoda⁹ ir latviešu/krievu.

Ievērojot vienotas abu grupu definēšanas pazīmes un jēdzieniskā apzīmējuma principus, kā arī uzsverot šo grupu kvalitatīvās (valoda, tautība), nevis kvantitatīvās (mazākums, vairākums) pazīmes, autore vēlas uzsvērt centienus saglabāt neitrālu pozīciju šo grupu varas attiecību analīzē. Ārpus pētījuma mērķa grupu loka tās ir etnolingvistiskās grupas – dažādu tautību pārstāvji, kuru pirmā valoda nav latviešu vai krievu valoda. Šīs grupas lielākoties veido etniskās minoritātes, kuru pirmā valoda atbilst to etniskajai grupai un kuras ir skaitliski mazākas nekā valstī dzīvojošās vairākuma grupas.

1.4. Etnopolitiskais konteksts

Diskursa veidošanos, tā struktūru un lietojumu ietekmējošs faktors ir tā konteksts¹⁰. Diskursa teorijā tam ir pievērsta īpaša uzmanība, tas ir diskursa teorētisko koncepciju nozīmīgs elements (piemēram, sk. N. Fērklōfa diskursa trīsdimensionālo modeli 5.2. apakšnodaļā vai T. van Deika diskursa veidošanās shēmu 5.3. apakšnodaļā). Šajā apakšnodaļā etnopolitiskā diskursa konteksts ir raksturots trīs pamata dimensijās – vēsturiskā, kultūras (lingvistiskā) un politiskā. Šāds konteksta dalījums ir izveidots, ņemot vērā, pirmkārt, sociālā konstrukcionisma paradigmas nostādni par zināšanu vēsturisko un kultūras specifiku, otrkārt, kritiskā diskursa analīzes autora T. van Deika atziņu par lokālā un globālā konteksta lomu diskursa radīšanā, uztverē un interpretācijā.

⁹ Tā kā dzimtās valodas noteikšanā ietekme ir subjektīvajam faktoram, jo katram indivīdam var būt savs viedoklis par savu dzimto valodu, kas var atšķirties no faktiskās situācijas attiecībā uz pirmo apgūto un visvairāk lietoto valodu (Poriņa 2009:25), tad turpmāk ir lietots jēdziens „pirmā valoda”, izņemot tos gadījumus, kad izmantotajos informācijas avotos ir lietots „dzimtās valodas” jēdziens.

¹⁰ Šīs apakšnodaļas sagatavošanā ir izmantota E. Kļaves publikācija „Sociolingvistiskā šķelšanās Latvijā etnopolitisko diskursu un eiropēizācijas kontekstā” (Kļave 2005).

Etnopolitisko diskursu vēsturiskā konteksta raksturojumā autore min nozīmīgākos vēstures notikumus, kas, kā liecina primārā pētījuma datu izpēte un līdzšinējo pētījumu analīze, iekļaujas Latvijas sabiedrības un politiskās elites etnopolitiskajos diskursos. Vēsturiskās patiesības interpretācija būtiski ietekmē abu valodas kopienu diskursus, tā ir viens no nozīmīgākajiem konfliktējošo diskursu sadursmes elementiem. Šim jautājumam ir pievērsušies arī Latvijas sabiedrības pētnieki (piemēram, Boldāne 2007; Broks et al. 2001; 2007a; Tabuns 2006; Volkovs 1998b), kontekstuāli tas ir analizēts lielā daļā etniskajiem jautājumiem veltītajos pētījumos. Vēsturiskā atmiņa tiek uzskatīta par vienu no faktoriem, kas kopš 20. gs. 90. gadiem ir sadalījusi Latvijas sabiedrību divās daļās (Zepa 1995:32), kas atbilst latviešu un krievu valodas kopienām.

Pavērsieni Latvijas vēsturē ir būtiski ietekmējuši valsts iedzīvotāju etnodemogrāfisko profilu. Dažādos laika periodos un veidos Latvijā ieceļojušie cittautieši (galvenokārt vācieši, zviedri, poļi un krievi) ir veidojuši nozīmīgu Latvijas sabiedrības daļu. Latvijas zinātnieki - vēsturnieki, sociologi un sociolingvisti - ir veikuši plašus pētījumus par Latvijā vēsturiski dzīvojošām etniskajām minoritātēm (Apine 1995; Apine & Volkovs 1998; Dribins 1995, 1996, 2004a, 2007a, 2007b; Vēbers 1997 u.c.). Etnodemogrāfiskās izmaiņas vairākkārtēju politisko pārmaiņu rezultātā ir ietekmējušas arī valodu lietojumu un statusu Latvijā. Visi šie aspekti – politiskās pārmaiņas, to vēsturiskā interpretācija, etnodemogrāfiskais stāvoklis un valodu situācija – veido etnopolitiskā diskursa vēsturisko, etnodemogrāfisko un politisko kontekstu, kas šajā apakšnodaļā ir skatīts kopsakarā.

19. gs. jaunlatviešu kustības centieni ietekmē latvieši kļuva par vienu no daudzajām Eiropas nācijām ar vienotu vēsturi, valodu un kultūru. 1918. gada 18. novembrī pirmo reizi Latvijas vēsturē tika proklamēta neatkarīgā Latvijas valsts un noteikta tās administratīvā teritorija. 1939. gada Molotova – Ribentropa pakta rezultātā 1940. gadā neatkarīgo Latviju okupēja Padomju Savienība, iekļaujot to PSRS sastāvā. Laikā no 1941. līdz 1945. gadam Latvijā tika īstenota Vācijas okupācijas vara. Šajā laikā, 1941. gadā, ir fiksēts latviešu īpatsvara maksimums Latvijā, sasniedzot 81% (Mežs 1995:31). Okupācijas gados, kara deportāciju un citu represiju rezultātā Latvijā notika nozīmīgas etnodemogrāfiskas izmaiņas, kas izpaudās ievērojamā latviešu skaita un viņu īpatsvara samazinājumā (Mežs 1995; Vēbers 1997; Tabuna 2001). PSRS īstenotās kolonizācijas politikas rezultātā cittautiešu skaits Latvijā pēc Otrā pasaules kara pieauga par vairākiem simtiem tūkstošu cilvēku (Latvijas iedzīvotāju etniskā sadalījuma īpatsvara dinamiku laikā no 1935. līdz 2009. gadam sk. 1. pielikumā). Padomju varas gados Latvijā tika īstenota spēcīga krievu valodas politika, kā rezultātā lielākā daļa latviešu pārvaldīja krievu valodu un valodu hierarhijā tā ieņēma stabilu pirmo vietu

(Druviete 1997, 2000b; Poriņa 2009). Starp krievu un latviešu valodas lietotājiem bija izveidojusies asimetriska aina – lielākā daļa latviešu (1989. gadā – 81%) līdzās savai dzimtajai valodai prata arī krievu valodu, savukārt citas Latvijā dzīvojošās tautības tikpat kā nezināja latviešu valodu – 1989. gadā no Latvijā dzīvojošajiem „krieviem, baltkrieviem un ukraiņiem latviešu valodu pārvalda attiecīgi 22%, 18% un 10%” (Mežs 1995:34).

Padomju varas režīms, kas tika atjaunots pēc Otrā pasaules kara beigām, Latvijā sāka zaudēt savas pozīcijas 20. gs. 80. gadu beigās (Laķis 1997; Tabuna 2001). Demogrāfi secina, ka 80. gadu vidū bija vērojamas pirmās pazīmes, kas liecināja par latviešu demogrāfiskā stāvokļa uzlabošanos, un kopš 1989. gada Latvijā sāka pieaugt latviešu īpatsvars (Bērziņš 2006; Mežs 1995:37). Savukārt sociolingvisti norāda, ka no 1988. gada palielinājās arī latviešu valodas loma valsts un sabiedrības dzīves jomās (Druviete 2001; Druviete et al. 2001). 1989. gada 5. maijā tika pieņemts LPSR Valodas likums, kura 1. pants vēstīja: “Saskaņā ar Latvijas PSR Konstitūciju Latvijas PSR valsts valoda ir latviešu valoda” (LPSR Valodas likums 05.05.1989.). Latviešu valodas kā valsts valodas statusa atzīšana bija ļoti svarīgs pavērsiens gan valsts politiskajā vēsturē, gan valodu situācijā, gan latviešu etniskās identitātes veidošanā un nostiprināšanā. Pēc 1989. gada līdz ar latviešu valodas valsts statusa pasludināšanu norisinājās valodu hierarhijas maiņa. Latviešu valoda pakāpeniski nostiprināja savas pozīcijas publiskajā telpā un formālajās sociolingvistiskajās funkcijās (Baltaiskalna 2001; Druviete 1997, 2000a; Druviete et al. 2001; Ozoliņš 1995, 1999).

1990. gada 4. maijā tika pieņemta LPSR Augstākās Padomes deklarācija “Par Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanu”. 1991. gada 3. martā notikušajā Latvijas iedzīvotāju aptaujā, kas pēc formas pielīdzināma referendumam, piedalījās 85.7% balsstiesīgo, no kuriem 73.8% nobalsoja par demokrātisku un neatkarīgu Latviju (Laķis 1997:158; Tabuna 2001:29). Gan 1990. gada 4. maija deklarācijā, gan LR Saeimas “Deklarācijā par Latvijas okupāciju” (22.08.1996.) ir atzīta PSRS īstenotā Latvijas valsts okupācija. 1991. gada 21. augustā Augstākā Padome pieņēma Konstitucionālo likumu par Latvijas Republikas valstisko statusu (Laķis 1997:158). Latvijas neatkarības atgūšana 20. gs. 90. gados ieviesa būtiskas izmaiņas valsts etnodemogrāfiskajā situācijā (sk. 1. pielikumu), kā rezultātā latvieši ir kļuvuši par majoritāti, saglabājoties nozīmīgam dažādu mazākumtautību īpatsvaram. 2010. gada sākumā Latvijā dzīvoja 58.5% latviešu, 29% krievu un 12.5% citu tautību pārstāvji (LR PMLP dati).

Līdz ar Latvijas valsts atjaunošanu politiskajā dienas kārtībā nonāca un ilgstoši turējās pilsonības un valsts valodas politikas jautājumi, vēlāk, 90.gadu otrajā pusē, par vienu no galvenajiem valsts iekšpolitikas virzieniem kļuva etniskā integrācija. Latvijas etnopolitikas veidošanās un īstenošanas procesam, tā izvērtējumam ir veltītas vairāku autoru publikācijas (Apine et al. 2001; Diatchkova 2005; Dribins 1995; Karklins 1994, 2000b; Muižnieks 1995,

2006; Muižnieks & Kehris 2003; Ozoliņš 1992, 1995, 1999; Silova 2002, 2006; Vēbers 2000 u.c.). 2000. gadā atbilstoši ar etnisko problemātiku un sabiedrības integrāciju vistiešāk saistīto institūciju kompetencei izveidojās vairāki aktivitāšu virzieni, kuriem bija etnopolitisks saturs un kas veidoja kopējo Latvijas etnopolitiku: valodas politika, izglītības politika, pilsonības politika un kultūras politika. Valodas politika un pēcāk sabiedrības integrācijas politika kopumā tika reizē balstīta un vērsta uz latviešu valodas statusa un sociolingvistisko funkciju nostiprināšanu sabiedrībā. Valodas politikas nozīmīgas daļas un vienlaikus tās īstenošanas instrumenti sabiedrības integrācijas programmā (Valsts programma „Sabiedrības integrācija Latvijā” (2001)) bija arī mazākumtautību izglītības un naturalizācijas politikas.

1992. gadā tika veikti grozījumi LPSR Valodas likumā, kas bija orientēti uz latviešu valodas aizsardzību un nostiprināšanu, latviešu valoda tika pasludināta par LR valsts valodu, tika noteiktas profesionālās darbības jomas, t.sk. privātās, kurās par obligātu priekšnosacījumu tika izvirzītas latviešu valodas zināšanas (Likums "Par grozījumiem un papildinājumiem Latvijas Padomju Sociālistiskās Republikas Valodu likumā" 31.03.1992.). Kopš 1998. gada LR Satversmes 4. pants ir papildināts ar norādi par latviešu valodu kā vienīgo valsts valodu Latvijā (LR Satversme, 06.11.1998.). Pēc ilgstošām politiskajām debatēm un pēc Valsts prezidentes motivēta ierosinātas otrreizējas likuma caurlūkošanas Valsts valodas likums tika pieņemts tikai 1999. gada 9. decembrī. Šis likums paredz latviešu valodas lietošanu valsts un pašvaldību iestādēs, tiesās un tiesu sistēmai piederīgās iestādēs, uzņēmēj sabiedrībās, izglītības iestādēs un virknē citu sfēru. Krievu valodas kopienai jaunais Valsts valodas likums radīja zināmus ekonomisko, politisko un sociālo resursu pieejamības ierobežojumus. Tāpat, balstoties uz šī likuma bāzes, tika noteikti latviešu valodas kontroles mehānismi un iespējamās soda sankcijas par attiecīgiem pārkāpumiem tās lietojumā (Valsts valodas likums 09.12.1999.).

Nozīmīgs valodas politikas instruments, kā jau iepriekš minēts, bija izglītības politika, kas 20. gs. 90. gados tika orientēta uz pakāpenisku izglītības „pārlatviskošanu” (Silova 2002:139). Statistikas dati par vispārīzglītojošo dienas skolu sadalījumu pēc apmācības valodas rāda, ka 1991. gadā Latvijā no 889 skolām 208 bija krievu skolas, 123 divplūsmu (latviešu/krievu) skolas, 554 latviešu skolas un tikai 4 minoritāšu skolas (LR CSP 1991). Līdz 1998. gadam bija vērojama tendence pieaugt latviešu skolu daudzumam un nedaudz samazināties krievu skolu skaitam. Kopumā laika posmā no 1991. gada līdz 2009. gadam krievu skolu skaits ir sarucis līdz 113 skolām, divplūsmu skolu skaits līdz 76 skolām. Latviešu skolu skaits 2009./2010. mācību gadā ir 649 skolas (LR IZM 2009/2010).

1998. gadā pieņemtais Izglītības likums (29.10.1998.) noteica, ka „valsts un pašvaldību izglītības iestādēs izglītību iegūst valsts valodā”, valsts finansētajām

mazākumtautību vidusskolām no 2004. gada jāpāriet uz mācībām tikai valsts valodā, savukārt pamatskolās no 1999./2000. mācību gada jāīsteno bilingvālās mācības. 2004. gadā tika veikti līdz šim pēdējie nozīmīgie grozījumi Izglītības likumā (05.02.2004.) saistībā ar mazākumtautību izglītības reformu, kas noteica latviešu un mazākumtautību valodas lietojuma proporcijas mācību procesā attiecībā 60/40 par labu latviešu valodai. Šis politiskais lēmums izraisīja plašas protesta akcijas, kurās iesaistījās galvenokārt krievu valodas kopienas pārstāvji.¹¹ Latviešu un krievu etnolingvistisko grupu varas attiecību veidošanas kontekstā jānorāda, ka nostājas par mazākumtautību izglītības reformas ieviešanu bija savstarpēji konfliktējošas. Ja 77% latviešu atbalstīja izglītības reformu mazākumtautību skolās, tad 87% krievu un 75% citu tautību aptaujātie iedzīvotāji gluži pretēji – to neatbalstīja (BSZI 2004. gada aprīlis, n = 1018 pēc Zepa et al. 2005:35).

Ne mazāk nozīmīgs etnopolitisko diskursu ietekmējošs faktors par valsts valodas politiku un izmaiņām mazākumtautību izglītības sistēmā ir Latvijas pilsonības politika. 1991. gada 15. oktobrī tika atjaunota Latvijas pilsonība tiem Latvijas iedzīvotājiem, kas bija pilsoņi starpkaru periodā, un viņu pēcnācējiem. Kaut arī pārējai sabiedrības daļai tika solīts sagatavot naturalizācijas kārtību, tika pieņemts lēmums šo jautājumu deleģēt nākamajam parlamentam, ko 1993. gadā vajadzēja ievēlēt atjaunotajam „pilsoņu kopumam” (Muižnieks 2006:15). Tā rezultātā Latvijas iedzīvotāji tika sadalīti pilsoņos un nepilsoņos (Zepa 1995:32). Nozīmīgs šis politiskās vēstures fakts ir tāpēc, ka krievu etnolingvistiskajā grupā tas izraisīja ilgstošas un joprojām nerimstošas negatīvas emocijas un attieksmes pret Latvijas valsti, tās varas eliti, latviešu valodu un netieši pret latviešu valodas kopienu kopumā. 1994. gadā tika pieņemts Pilsonības likums (21. 07. 1994.), saskaņā ar kuru naturalizēties var tikai tās personas, kas prot latviešu valodu. Daļai krievu valodas kopienas locekļu šis likums līdzīgi kā Valodas likums radīja viņu iespēju, galvenokārt, politisko iespēju, ierobežojumus. Pēc 1998. gada referenduma tika atcelta t.s. „naturalizācijas logu” sistēma, būtiski liberalizējot Pilsonības likumu. Ja 1996. gadā Latvijā bija 76.3% pilsoņu un 27.1% nepilsoņu, tad 2010. gada sākumā - 82.1% pilsoņu un 15.8% nepilsoņu (LR CSP 2009). Jāatzīst, ka joprojām Latvijā ir liels nepilsoņu skaits – 344 095 iedzīvotāju (LR PMLP dati 01.01. 2010.).

¹¹ 2004. gada 22. janvārī Rīgā notika pikets pie Saeimas ēkas “Rokas nost no krievu skolām!”, 23. janvārī Rīgā notika protesta mītiņš pret jauno likuma redakciju un izglītības reformu pie LR Izglītības un zinātnes ministrijas ēkas. 5. februārī notika grozījumu Izglītības likumā pieņemšana trešajā lasījumā. Šajā dienā tika organizēti masu protesta mītiņi pie Saeimas ēkas un Rīgas pils. 11. februārī Rīgā notika streiks - mītiņš pie Rīgas pils. 6. martā notika Vislatvijas krievu skolu aizstāvju kongress. Tā dalībnieki izvirzīja trīs galvenās prasības. Pirmkārt, atjaunot izglītību krievu valodā, otrkārt, piešķirt LR pilsonību visām personām, kurām ir “LR nepilsoņa” statuss, treškārt, piešķirt oficiālās valodas statusu krievu valodai. 15. aprīlī Rīgā Esplanādē pie J. Raiņa pieminekļa notika streiks pret izglītības reformu. Akcijas galvenais mērķis nodot Izglītības un zinātnes ministram un Ministru prezidentam vēstuli “Mums nav vajadzīga šāda reforma!” 1. maijā Rīgā pie Uzvaras pieminekļa notika manifestācija “Par krievu skolām vienotā Eiropā” (Kļave et al. 2004: 8-9).

Latvijas etnopolitika un integrācijas politika ir veidojušās tiešā eiropēizācijas ietekmē, saskaņojot tās ar Eiropas vērtībām un normām. Virkne politisku lēmumu, normatīvo aktu, t.sk., Pilsonības likuma (22.07.1994.), Valodas likuma (09.12.1999.) un Izglītības likuma (29. 10. 1998.), kā arī valsts programmas “Sabiedrības integrācija Latvijā” (2001) pieņemšanu, un institūciju, piemēram, LVAVP (Latviešu Valodas Valsts apguves programma) izveidi ir noteikušas dažādas ES struktūrvienības, no kurām galvenās ir Eiropas Drošības un Sadarbības organizācija (EDSO) un Eiropas Padome (EP). Tāpēc etnopolitiku Latvijā ietekmējošo nozīmīgāko politisko notikumu vidū noteikti jāpiemin arī Latvijas iestāšanās vairākās starptautiskajās organizācijās¹², t.sk. NATO un ES 2004. gadā. Šī vēstures lappuse ietekmēja arī valodas kopienu etnopolitiskās attieksmes. Kaut arī nav īpašu ES vai EP dokumentu, kas reglamentē valodas politiku atsevišķās dalībvalstīs, pastāv principiālas nostādnes, kas izriet no ES ideoloģijas. Ikvienā dalībvalstī, tāpat kā ES kopumā, jāīsteno aktīva minoritāšu valodu un lingvistiskā un kultūras plurālisma politika (Druviete 2001). 2003. gadā veiktais pētījums par Latvijas iedzīvotāju gaidām, Latvijai iestājoties ES (BSZI 2003a), parādīja, ka Latvijas nepilsoņos veidojās pārliecība “par sev izdevīgu” likumu pieņemšanu, kas atbilstu viņu interesēm. Tā piemēram, ilgstoši bija izplatīts viedoklis par, t.s., „nulles varianta” pieņemšanu attiecībā uz Latvijas pilsonības piešķiršanu. Līdzīga satura nepilsoņu attieksmes, pārliecība par ES ietekmi uz Latvijas politiskajiem lēmumiem, bija vērojamas arī citos ar integrācijas politiku un etnopolitiku saistītajos jautājumos - attiecībā uz mazākumtautību izglītības reformu un valodas politiku. Savukārt latviešu negatīvās nostādnes etnopolitiskā diskursa līmenī sākotnēji bija saistītas ar priekšstatu, ka līdz ar Latvijas iestāšanos ES valsts šķietami zaudēs savu neatkarību, tika vilktas paralēles ar Latvijas piespiedu iekļaušanu bijušās PSRS sastāvā.

Neraugoties uz īstenotajiem etnopolitikas pasākumiem, īpaši stingro valodas politiku, un kopējās situācijas izmaiņām par labu latviešu valodai, sociolingvistu skatījumā Latvijā joprojām nav notikusi pilnīga valodu hierarhijas maiņa, kurā latviešu valoda ieņemtu pārliecinoši pirmo vietu līdzās krievu un angļu valodām (Druviete 2000b; Poriņa 2009:11). Tajā pašā laikā regulārās socioloģiskās aptaujas par latviešu valodas situāciju sabiedrībā atklāj, ka šādas politikas rezultātā ir būtiski uzlabojušās latviešu valodas zināšanas cittautiešu vidū (piemēram, labas latviešu valodas zināšanas pašvērtējumā 1996. gadā bija 26%, 2008. gadā – 56% cittautiešu) (Valoda 1996, n=1207; 2008, n=2002). Būtisks rādītājs ir pakāpeniski notiekošā krievu un latviešu valodas zināšanu asimetrijas maiņa. Proti, ja 20. gs. 90. gados latviešu vidū krievu valodas zināšanu līmenis bija ievērojami augstāks nekā krievu vidū

¹² Kopš 1991. gada Latvija ir ANO un EDSO locekle, kopš 1995. gada Eiropas Komisijas locekle. 2002. gadā Latvija saņēma uzaicinājumu iestāties NATO un ES (Diatchkova 2005:85).

latviešu valodas zināšanas, tad 2008. gada aptaujas dati rāda, ka jauniešu vidū (vecumā no 15 līdz 34 gadiem) ir notikusi asimetrijas maiņa pretējā virzienā: 73% krievu tautības jauniešu vērtēja savas latviešu valodas zināšanas kā labas (summēts augstākais un vidējais valodas prasmes līmenis), savukārt par krievu valodas zināšanām šādu pašvērtējumu ir snieguši 54% latviešu tautības jauniešu (Valoda 2008, n=2002). Pēdējos gados ir vērojama tendence pieaugt kā latviešu, tā krievu valodas nozīmīgumam visās iedzīvotāju tautību grupās – 2008. gadā (ibid) 98% latviešu, 94% krievu un 96% citu tautību pārstāvju uzskata, ka Latvijā ir svarīgas latviešu valodas zināšanas, attiecīgi 74% latviešu, 94% krievu un 87% citu tautību respondenti atzīst krievu valodas zināšanu nepieciešamību. Vēl viens vērā ņemams latviešu un krievu valodas konkurences rādītājs ir diametrāli pretējās attieksmes pret krievu valodas kā otrās valsts valodas atzīšanu latviešu un citu tautību vidū. 2004. gadā 77% latviešu pauda negatīvu attieksmi šajā jautājumā, bet 87% krievu un 75% citu tautību pārstāvju – pozitīvu nostāju (BSZI 2004. gada aprīlis, n = 1018 pēc Zepa et al.2005:36).

21. gs. valodu situāciju Latvijā raksturo jauns valodu konkurences saasinājums. Kaut arī joprojām latvieši vairāk uzsver latviešu valodas zināšanu nepieciešamību, bet krievi un citu tautību pārstāvji – krievu valodas nozīmīgumu, tomēr abu etnolingvistisko grupu vidū pieaug angļu valodas lomas apzināšanās, kas liecina gan par valodu konkurenci, gan globalizācijas procesu ietekmi, gan Latvijas ārpolitiskajām aktivitātēm. Izvērtējot valodu zināšanu nepieciešamības rādītājus, var secināt, ka, no vienas puses, šie dati atspoguļo Latvijā pastāvošo valodu konkurenci, no otras puses, pieaugošo abu valodas kopienu toleranci pret visām trim minētajām valodām, apzinoties valodu zināšanu vērtību.

Saskaņā ar sākotnējo valsts programmu “Sabiedrības integrācija Latvijā” (2001), kas veido etnopolitisko diskursu veidošanās nozīmīgu politisko (ideoloģisko) kontekstu, etniskajai integrācijai ir jābalstās uz kopīgām pilsoniskām vērtībām un valsts valodas zināšanām. Situācijā, kad sabiedrību veido divas skaitliski lielas etnolingvistiskas grupas, valsts, izstrādājot integrācijas stratēģiju, izvirzīja sarežģītu uzdevumu – izveidot demokrātisku saliedētu pilsonisku sabiedrību, kas balstītos uz kopīgām pamatvērtībām, no kurām galvenās ir neatkarīga Latvijas valsts, latviešu valoda kā valsts valoda, cieņa pret latviešiem un Latvijā dzīvojošo mazākumtautību valodu un kultūru. Latvijas etnopolitikas īpatnība ir tā, ka to veido divi atšķirīgi, bet vienlaikus savstarpēji saistīti procesi. No vienas puses, etnopolitika ir virzīta uz to, lai attīstītu Latvijas valsti, nostiprinātu demokrātiju un latvisko identitāti, īpašu lomu šajā procesā piešķirot latviešu valodai, tās statusa nostiprināšanai un sociolingvistisko funkciju paplašināšanai. No otras puses, etnopolitikas uzdevums ir noteikt un ievērot citu Latvijā dzīvojošo mazākumtautību tiesības, saglabājot cieņu pret mazākumtautību etnisko identitāti, valodu un kultūru. 2009. gadā pēc ilgstošām politiskām un pilsoniskām diskusijām

tā arī netika apstiprināts nākamais politikas dokuments „Sabiedrības integrācijas pamatnostādnes 2008. - 2018. gadam”, bet tā vietā tapa jauns sabiedrības integrācijas politikas pamatnostādņu projekts nākamajai desmitgadei „Sabiedrības integrācijas pamatnostādnes 2010. - 2019. gadam” (21.04.2009.). Kaut arī šajā politikas dokumentā ir paplašināts sabiedrības integrācijas jēdziens, joprojām viena no galvenajām ir etnopolitiskā dimensija, kā svarīgākos integrācijas kritērijus norādot „starpkultūru dialoga attīstību, etniskās, nacionālās un valstiskās identitātes stiprināšanu, valsts valodu, pilsonisko līdzdalību, pilsonību, pret-diskrimināciju un iecietības veicināšanu”.

Etnopolitisko diskursu kontekstu Latvijā veido sarežģīts vēsturiskais un, īpaši, politiskais process, ko, no vienas puses, raksturo ilgstoša lēmumu pieņemšana, no otras puses, izmaiņas likumos, kas vistiešāk skar to sabiedrības daļu, no kuras tiek sagaidīta iekļaušanās un vienlaikus tās nodrošināšanai izvirzīto nosacījumu un prasību izpilde. Turklāt pieņemtie lēmumi valodas, pilsonības un izglītības reformas politikas jomās radīja nozīmīgus politiskos, ekonomiskos un sociālos ierobežojumus krievu etnolingvistiskajai grupai. Etnopolitiskie diskursi ir veidojušies pastāvīgas valodu konkurences apstākļos, turklāt sabiedrībā, kurā divu lielāko etnolingvistisko grupu pašidentifikācijā un kolektīvās identitātes veidošanā ļoti svarīga loma ir valodai. Šādos apstākļos abas valodas kopienas iestājas par savas valodas aizsardzību un statusa nostiprināšanu, turpinot uzturēt sabiedrībā kā individuālo, tā sociālo bilingvismu. Attiecībā uz etnodemogrāfisko situāciju secināms, ka Latvijas sabiedrības etniskais sadalījums ir stabilizējies kopš 2002. gada. Tajā pašā laikā latviešu īpatsvara samazināšanos ietekmē negatīvais iedzīvotāju dabiskais pieaugums un arvien pieaugošā emigrācija. Sagaidāms, ka šādā situācijā valsts etnopolitika saglabās līdzšinējo stingro pozīciju, īpaši valodas politikas jomā.

Īstenotās etnopolitikas un tās ieguldījuma vienotas sabiedrības izveidē vērtējumos sabiedrības pētnieki ir drīzāk skeptiski (Apine 2007; Diatchkova 2003; Tabuns 2007; Vēbers 2007; Zepa et al. 2006). Nākamajā nodaļā ir analizēti līdz šim Latvijā veiktie pētījumi, tajos izmantotās metodes un iegūtie secinājumi par etniskajām attiecībām un etnisko integrāciju Latvijā, kas no dažādām perspektīvām analizē un skaidro, kāpēc etnopolitiski Latvijas sabiedrību vēl aizvien raksturo latviešu un krievu valodas kopienu šķelšanās.

2. LATVIJAS SABIEDRĪBAS ETNISKĀS DIMENSIJAS UN ETNOPOLITIKAS PĒTĪJUMU APSKATS

Etniskajai tematikai veltīto socioloģisko pētījumu loks ir ļoti plašs, to veido gan teorijās balstīti akadēmiski pētījumi, gan tīri empīriski pētījumi. Īpaši šo pētījumu skaits pieaug jaunās tūkstošgades pirmajā pusē, ko lielā mērā noteica pētniekiem pieejamie finanšu instrumenti šīs sabiedrības dimensijas izpētei. Atšķirīgi ir šo pētījumu un to rezultātu publikāciju žanri – pētījuma rezultātu publikācijas brošūrās un grāmatās, rakstu krājumi, atsevišķi raksti starpdisciplināros zinātnisko rakstu krājumos. Daļa no pētījumiem ir pieejami tikai elektroniskā formā.

Disertācijas autores analītiskajā apskatā¹³ iekļautie socioloģiskie pētījumi ir atlasīti, ievērojot šādus galvenos principus:

- tie ir veikti laika periodā no 20. gs. 80. gadu beigām līdz 2010. gadam (šādas periodizācijas pamatā ir laiks, kad Latvijā sākās sabiedrības sociāli politisko attieksmju socioloģiski mērījumi tautības un pilsonības griezumā līdz doktora pētījuma izstrādes noslēguma gadam);
- to tematika ir latviešu un krievu etnolingvistisko grupu attiecības, šo grupu kolektīvās identitātes, etniskā integrācija un etnopolitikas – valodas, pilsonības un izglītības - jautājumi;
- to oriģinālmetodoloģijas izstrādes un datu analīzes autori ir Latvijas pētnieki (tā kā viens no disertācijas uzdevumiem ir diskursa analīzes pieejas pielietojums etnisko fenomenu izpētē Latvijas socioloģijā, autorei ir svarīgi sevi pozicionēt tieši Latvijas etnoloģisko pētījumu laukā; līdz ar to ir izslēgti ārvalstu pētnieku darbi).

Pētījumu apskatā autores galvenā interese ir, pirmkārt, tajos izmantotās datu vākšanas un analīzes metodes un to pielietojuma rezultātā gūtie secinājumi, par savu mērķi izvirzot parādīt līdz šim izmantoto metodoloģiju sniegtos rezultātus etnoloģiskajos pētījumos; otrkārt, autore ir izcēlusi tos līdzšinējo pētījumu secinājumus, kas ir būtiski disertācijas tēmas izstrādē, raksturojot atšķirīgus latviešu un krievu valodas kopienu etnopolitisko diskursu veidošanās kontekstus, valodu konkurences pazīmes Latvijā un etnopolitikas ietekmi uz abu lielāko etnolingvistisko grupu attiecībām. Aplūkotie socioloģiskie pētījumi ir sadalīti divās hronoloģiskās grupās – 20. gs. 90. gadi un 21. gs. pirmā desmitgade.

¹³ Šīs nodaļas sagatavošanā ir izmantota autores publikācija „Sabiedrības integrācija un iecietība Latvijā: pētījumos balstīts skatījums” (Kļave 2008), kā arī disertācijas autores un B. Zepas raksts „Etniskā integrācija Latvijā - pētnieciskais diskurs” (Kļave & Zepa 2010). Disertācijā ir iekļauts tikai tās autores teksts.

Līdzās socioloģiskajiem pētījumiem ir virkne etniskajiem jautājumiem un etnopolitikai veltītu starpnozaru pētījumu, kas ir metodoloģiski nošķirami no socioloģiskajiem pētījumiem, taču vienlaikus veido nozīmīgu autores pētāmās tēmas līdzšinējo pētījumu loku sociālajās un humanitārajās zinātnēs. To autori pārstāv dažādas socioloģijai radniecīgas zinātņu nozares – politoloģiju, sociolingvistiku, kulturoloģiju, komunikācijas zinātņi. Lai ievērotu zināmas promocijas darba kopējā apjoma robežas, autore ir tikai minējusi savā skatījumā nozīmīgākās citu nozaru pārstāvju pētnieciskās publikācijas, taču nav izvērsusi to analītisku raksturojumu. No citu nozaru pētījumiem autore ir atsevišķi aplūkojusi plašsaziņas līdzekļu pētījumus. Disertācijas kontekstā tie ir nozīmīgi divu metodoloģisku iemeslu dēļ: pirmkārt, komunikācijas zinātnes pētnieki bija vieni no pirmajiem, kas pielietoja diskursa analīzes pieeju sabiedrības etnisko jautājumu izpētē, otrkārt, kritiskā diskursa analīze, kuru autore izmantojusi savā pētījumā, sākotnēji orientējās tieši uz mediju diskursa analīzi.

Šajā apskatā nav iekļauti pētījumi par skaitliski nelielām etniskajām minoritātēm Latvijā (piemēram, baltkrievi, ukraiņi, poļi, ebreji u.c., arī pētījumi par krieviem kā etnisko grupu, tās identitāti un vēsturi), kas veido atsevišķu etnisko pētījumu lauku (t.sk. Apine 1995; Apine, Dribins, Jēkabsons, Vēbers & Volkovs 2004; Apine et al. 2004; Apine & Volkovs 1996, 1998a, 2007; Dribins 1995, 1996, 2004a, 2007b; Dribins & Spārītis 2000; Jēkabsons 1996, 2003; Vēbers 1997; Volkovs 1996, 1998a, 2002; Liguta, Dribins, Volkovs & Ščerbinskis 2002 u.c.).

2.1. 20. gs. pēdējās desmitgades pētījumi (1988-1999)

20. gs. 90. gadi iezīmēja jaunu posmu Latvijas socioloģijas kopējā vēsturē - būtiski mainījās pētniecisko institūtu finansēšanas mehānismi, kas savukārt noteica izmaiņas šo organizāciju struktūrā. Pārmaiņu rezultātā vairāki pētnieciskie centri pie Latvijas augstskolām likvidējās, un vienlaikus sāka veidoties neatkarīgās un privātās socioloģisko pētījumu aģentūras (Tabuns 1998:45, 2010a). 1991. gadā tika nodibināts Latvijas Zinātņu akadēmijas (LZA) Filozofijas un socioloģijas institūts, kas drīz vien līdz ar citiem LZA institūtiem tika pārveidots par neatkarīgu akadēmisku institūciju (Tabuns 2010a:112). Šajā gadā tika izveidots arī Latvijas Sociālo pētījumu centrs (LSPC), Baltijas studiju centrs (Grass & Vīgulis 2010) – vienas no pirmajām Latvijas neatkarīgajām privātajām pētnieciskajām organizācijām, pakāpeniski parādījās vēl vairākas citas privātas socioloģisko pētījumu institūcijas (sk. Tabuns 1998, 2010a; Tisenkopfs 2010a).

Laikā ap 1988.-1991. gadu Latvijā sākās regulāri etnisko attieksmju mērījumi, tika veiktas sabiedriskās domas aptaujas (regulāri tās veica LSPC), kurās pētnieki iekļāva

jautājumus par Latvijas neatkarības atjaunošanu, valsts attīstību, pilsonības institūtu, sabiedrības sociālo stratifikāciju, dažādiem sabiedriski politiskās dzīves aktuāliem jautājumiem, kuri tika analizēti arī respondentu tautības griezumā (piemēram, Zepa 1992, 1995a, 1995b) un izmantoti zinātnisko pētījumu par etnopolitikas veidošanos Latvijā izstrādē (piemēram, Karklins 1994). Datu vākšanā šajā laikā pārsvarā izmantoja kvantitatīvās metodes – Latvijas iedzīvotāju aptaujas, veicot tiešās intervijas respondentu dzīves vietās, kā arī respondentu anketēšanu caur laikrakstiem (saruna ar B. Zepu 17.01.2010.).

Autores disertācijas pētījuma ietvaros būtisks ir šī laika viens no apjomīgākajiem socioloģiskajiem pētījumiem etnopolitikajā tematikā - „Latvijas Republikas pilsonība – juridiskais un sociāli psiholoģiskais aspekts”, kas tika veikts Brigitas Zepas vadībā (Kļave & Zepa 2010:202). Šis pētījums balstījās uz vairākām kvantitatīvām Latvijas Sociālo pētījumu centra veiktajām Latvijas iedzīvotāju aptaujām laikā no 80. gadu beigām līdz 1994. gadam, kuru rezultāti publicēti B. Zepas rakstā „Valsts statusa maiņa un pilsoniskā apziņa” (Zepa 1995a). Etniskā dimensija pētījumā analizēta šādos tematiskos griezumos: Latvijas iedzīvotāju valstiskā, etniskā un politiskā identitāte, pilsonības un latviešu valodas jautājumi. Tā kā pētījumā aptverti aptauju dati laikā no 1988. gada līdz 1994. gadam, tas raksturo aplūkojamā laika posma Latvijas iedzīvotāju galvenās etnopolitiskās attieksmes. Iedzīvotāju etniskais sadalījums šajā pētījumā bija latvieši un cittautieši (autore lieto jēdzienu „nelatvieši”), atsevišķos jautājumos veikta analīze trīs grupās – latvieši, krievi un citi nelatvieši. Svarīgi, ka jau šeit bija konstatēts, ka Latvijas iedzīvotāju – pilsoņu un nepilsoņu – vidū nepastāv būtiskas sociāli ekonomiskas atšķirības. Veikts arī latviešu valodas zināšanu pašvērtējuma mērījums cittautiešu vidū, kas sniedz zināmu atskaites punktu turpmākajiem pētījumiem šajā jomā. Cita starpā bija konstatēta etnolingvistisko grupu savstarpējā distancētība un norobežošanās grupu kolektīvās identitātes izpratnē, raksturots latviešu un citu tautību pārstāvju atšķirīgais vērtējums par padomju varas periodu Latvijas vēsturē. Šīs aptaujas un uz to bāzes veiktā analīze aptvēra lielāko daļu jautājumu, kas vijas cauri etnoloģiskajiem pētījumiem Latvijā un joprojām saglabā savu pētniecisko aktualitāti, skaidrojot latviešu un krievu etnolingvistisko grupu attiecības. Tāpēc šis pētījums sniedz zināšanas par abu valodas kopienu etnopolitisko diskursu veidošanās sociāli kognitīvajiem pamatiem (atbilstoši T. van Deika teorijai, sk. 5.3. apakšnodaļu) – vērtības, sociālās pārliecības, akumulētā sociālā pieredze, zināšanas un attieksmes.

90. gadu sākumā Latvijas sociologu vadītās organizācijas iesaistījās vairāku starptautisku Baltijas, Eiropas un pasaules mēroga pētniecisku projektu koordinēšanā un īstenošanā Latvijā (Tabuns et al. 1998; Tabuns 1998, 2010a). Šie pētījumi balstījās uz kvantitatīvām Latvijas iedzīvotāju aptaujām, kuru oriģinālmetodoloģijas izstrādi bija veikuši

ārvalstu zinātnieki un kurās līdzās dažādiem sociāli politiskiem jautājumiem tika pētīti arī etniskie/etnopolitiskie jautājumi.¹⁴ Izmantojot šo pētījumu datus, Latvijas sociologi un politologi ir veikuši padziļinātu Latvijas sabiedrības attieksmju un uzvedības izpēti un izstrādājuši virkni zinātniskas publikācijas, kurās sniegts gan sabiedrības etniskās dimensijas raksturojums, gan veikta valsts sākotnējo etnopolitisko aktivitāšu un lēmumu analīze, kā arī vērtēta to ietekme uz sociālajiem procesiem sabiedrībā, demokrātiskas sabiedrības veidošanos (piemēram, Broks, Ozoliņš, Ozolzīle, Tabuns & Tisenkopfs 1996, 1997; Ozoliņš 1995; Tabuns et al. 1998, 2001; Tabuna 1997; Tabuns 1999, 2007 u.c.).

1995. gadā pirmo reizi iznākušajā pārskatā par tautas attīstību Latvijā (Latvija. Pārskats par tautas attīstību, 1995) ir atrodams informatīvs sabiedrības etnodemogrāfiskā sastāva, etnisko grupu politiskās pārstāvniecības un ekonomisko aspektu, valodas prasmes, valodas lietojuma izglītībā un minoritāšu kultūras infrastruktūras raksturojums. Šī materiāla autori situācijas izpētē ir izmantojuši galvenokārt statistikas datus un tobrīd pieejamās publikācijas par dažādu sabiedrības dzīves jomu etnisko dimensiju. Kaut arī šis pārskats ar grūtībām ierindojams socioloģisko pētījumu grupā, tas ir būtisks ar to, ka tajā sniegts 90. gadu pirmās puses situācijas raksturojums un galvenās tendences. Līdz ar to tas ilustrē kopējo sabiedrības etniskās dimensijas kontekstu, kurā notiekošos sociālos procesus pētījuši Latvijas sociologi. Nodaļas autori pauduši viedokli, ka latviešu valodas statusa maiņa ir notikusi piespiedu veidā, atsaucoties uz tobrīd spēkā esošajiem latviešu valodas zināšanu atestācijas un lietojuma stingrajiem tiesiskajiem nosacījumiem un kontroles institūciju darbību. Šī nostādne joprojām ir saglabājusies krievu valodas kopienas pārstāvju diskursos. Situācijas izklāsta noslēgumā ir secināts par nepieciešamību sekmēt latviešu valodas apguvi, kam vajadzētu mazināt latviešu apdraudētības sajūtu. Kā parādīja turpmākajos gados veiktie un šajā disertācijas nodaļā aplūkoti socioloģiskie pētījumi, latviešu kā apdraudētās etnolingvistiskās grupas sajūta tikpat kā nav mazinājusies un joprojām tiek vērtēta kā viens no sabiedrības etniskās un lingvistiskās vienotības šķēršļiem.

90. gadu otrajā pusē etnisko socioloģisko pētījumu skaits joprojām bija samērā neliels. To ietekmēja tajā laikā notikušās institucionālās izmaiņas socioloģijas nozarē, kā arī ierobežotais pētniecības finansējums (Tabuns 1998, 2010a; Tisenkopfs 2010a). Sabiedrības etniskās, pilsoniskās un lingvistiskās dimensijas izpēte attīstījās empīrisko un lietišķo

¹⁴ Piemēram, Pasaules vērtību pētījums (*World Values Survey, WVS*) 1991, 1995; Jaunais Baltijas barometrs (*New Baltic Barometer, NBB*) 1993, 1995, 1997; Eiropas vērtību pētījumi (*European Value Study, EVS*) 1991, 1999; Starptautiskās sociālo pētījumu programmas (*International Social Survey Programme, ISSP*) aptaujas (etniskais aspekts īpaši pētīts modulī „Nacionālā identitāte” 1995, 2003); Tautības Baltijas valstīs (*Nationalities in the Baltic States*) 1994 u.c. starptautiskie pētījumi (pēc Tabuns et al. 2001; Tabuns 2010a un sarunas ar B. Zepu 17.01.2010.).

pētījumu jomā. 1998. gada Tautas attīstības pārskata integrācijas jautājumam veltītajā sadaļā, ir skaidrota etnisko pētījumu situācija Latvijā (Tabuns et al. 1998:56). Tēmas, kuru izpētei Latvijas sociālo zinātņu pētnieki saņēma finansējumu bija šādas: etnisko grupu vēsture un identitāte, pilsonības jautājumi, latviešu valodas sociolingvistisko funkciju izpēte un skolu jauniešu iekļaušanās sabiedrībā. Vienlaikus ir secināts, ka trūkst teorētiski pamatotu un analītisku pētījumu, kas ļautu izvērtēt sabiedrības etniskās integrācijas procesu. Attiecībā uz valodas un izglītības politiku šī pētījuma autori norādījuši, ka latviešu un krievu etnolingvistiskās grupas apzinājušās latviešu valodas prasmes un lietojuma lomu sabiedrības integrācijā. Tajā pašā laikā pētnieki secināja, ka ir vērojama sabiedrības un politikas veidotāju viedokļu šķelšanās par valodas politiku Latvijā, definējot to kā „valodisko spriedzi” (Tabuns et al. 1998:57).

Etniskie un integrācijas jautājumi 90. gados tika vairāk analizēti dažādu konferenču ietvaros: 1992. gadā notika konference „Demokrātija un etnopolitika”, 1994. gadā Rīgā norisinājās starptautiska konference „Demokrātija un etnopolitika – Rīga 94”, 1996. gadā – „Politiskās nācības veidošanās process Baltijas valstīs”, 1998. gadā - „Integrācija un etnopolitika” (Vēbers 1998:5-11). Konferenču referāti tika publicēti rakstu krājumos (Vēbers & Kārklīņa 1995; Vēbers 1998, 2000), kuros apkopoti 90. gadu filozofu, sociologu, vēsturnieku, politologu pētījumi, kas socioloģijas gadījumā lielāko tiesu tika īstenoti, izmantojot kvantitatīvās aptaujas.

No šajos krājumos publicētajiem socioloģiskajiem pētījumiem autores disertācijas tēmas izstrādē uzmanība pievēršama V. Volkova empīriskajam pētījumam par krievu valodas lomu krievvalodīgo jauniešu etniskās identitātes veidošanā un sociālajā mijiedarbībā ar citām etniskajām un lingvistiskajām grupām (Volkovs 2000). Pētnieks norāda, ka vissvarīgākā ir krievu valodas kā ikdienas saskarsmes nodrošinājuma funkcija, uzsverot krievu valodas subordinēto statusu kopējā latviešu un krievu valodas sociolingvistisko funkciju sadalījumā un lietojuma telpā. Otra šī pētījuma atziņa, kuru autore vēlas izcelt, ir empīriski konstatētā jauniešu etniskās un lingvistiskās identitātes ciešā saikne, pat pārklāšanās, kas pamato latviešu un krievu kā etnolingvistisko grupu definēšanu. Tomēr jānorāda, ka pētījuma kopējās izlases apjoms (n=400) ļauj tajos gūtos secinājumus attiecināt tikai uz pētījuma tiešo mērķa grupu, nevis ekstrapolēt uz visu krievu valodas kopienu.

Pētera Laķa publikācijā „Kultūras politika un sabiedrības integrācija” (Laķis 2000) filozofiski socioloģiskā perspektīvā analizēta Latvijas iedzīvotāju nacionālā kultūras identitāte. Autors savā analīzē raksturojis latviešu un citu etnisko grupu pārstāvju kultūras identitātes veidošanās procesu Latvijas sociāli politiskajā un kultūrvēsturiskajā kontekstā, atsaucoties uz vairākiem socioloģiskiem pētījumiem, t.sk. Latvijas Kultūras akadēmijas

pētnieku grupas 1995. gadā veiktās aptaujas rādītājiem. P. Laķis secināja, ka latviešu un citu etnisko grupu kultūras identitātes apzināšanās ir atšķirīga – ja latvieši bija saglabājuši savu nacionālo kultūras identitāti, tad cittautieši bija nonākuši nenoteiktības situācijā – no vienas puses, pastāvēja iespēja iekļauties Latvijas kultūras dzīvē un tajā veidot jaunu kultūras identitāti, no otras puses, - atjaunot saiknes ar savas etniskās grupas kultūru. Tādējādi autors parādīja latviešu un citu tautību pārstāvju šķelšanos kultūras laukā Latvijas atjaunotās neatkarības pirmajos gados. Latviešu un krievu valodas kopienu kultūras identitātes socioloģisko pētījumu virzienu turpmākajos gados attīstīja Aivars Tabuns (sk. 2.2.4., 2.2.5. sadaļas).

Kopš 1996. gada regulāri, ik katru vai katru otro gadu, ir veikta Latvijas iedzīvotāju aptauja par latviešu valodas zināšanām, apguvi un lietošanu (Valoda 1996 – 2008), ko iniciējusi „Latviešu valodas apguves valsts programma” (LVAVP, kopš 2004. gada „Latviešu valodas apguves valsts aģentūra” (LVAVA)). Šis empīriskā rakstura pētījums ir nozīmīgs ar to, ka tas sniedz zināšanas par latviešu valodas situāciju dinamikā (atsevišķi jautājumi mēra arī attieksmes pret krievu un angļu valodu lietojumu). Visās aptaujās ir izmantots viens un tas pats aptaujas instruments (izlases apjoms ar nelielām svārstībām ir ap 2000 respondentu), kas sniedz iespēju veikt salīdzinošu analīzi. Šo aptauju dati ir izmantoti vairākos valodas politikas un etnisko attiecību pētījumos un zinātniskajās publikācijās (piemēram, Apine et al. 2001; Djačkova 2004; Pabriks, Vēbers & Āboltiņš 2003; Poriņa 2009; Silova 2002; Tabuns 2010b u.c.), kā arī autores promocijas pētījumā par latviešu un krievu valodas kopienu varas attiecībām, kurā kvantitatīvie valodas situācijas rādītāji ļauj raksturot valodu konkurences izplatību sabiedrībā kopumā.

Līdzās šim valodas politikas monitoringa pētījumam, 90. gadu beigās naturalizācijas politikas sekmēšanas nolūkos tika veikts apjomīgs empīriskis pētījums - „Ceļā uz pilsonisku sabiedrību” (1998), kurā pirmo reizi tika veikta salīdzinoša Latvijas pilsoņu un nepilsoņu kopuma analīze, aptverot visdažādākās politiskās un sociālās dzīves sfēras. Pētījuma sagatavošanas posmā bija veiktas iedzīvotāju fokusa grupu diskusijas, kam sekoja kvantitatīva pilsoņu un nepilsoņu aptauja. Pētījumā tika iekļauts ļoti plašs jautājumu loks – pilsoniskā apziņa, pilsoniskā aktivitāte, naturalizācijas motīvi, attieksmes pret demokrātijas attīstību valstī, politiskā līdzdalība, sociālie tīkli un etniskās distances mērījumi, latviešu un krievu valodas konkurences rādītāji u.c. Izstrādātie jautājumu bloki, kā norādīja pētījuma vadītāja B. Zepa, tika plaši izmantoti turpmākajos sabiedrības integrācijas un politisko attieksmju mērījumos (Kļave & Zepa 2010:202). 2000. gadā šis pētījums tika atkārtots, un abu pētījumu rezultāti vērtējami kā atskaites punkts turpmākajos gados īstenotajai sabiedrības integrācijas politikai (ibid).

Noslēdzot 20. gs. pēdējās desmitgades socioloģisko pētījumu apskatu etniskās tematikas jomā dažādos griezumos, jāmin arī virkne Latvijas sociologu publikācijas zinātniskos žurnālos (piemēram, Dribins 1994; Karklins & Zepa 1996; Tabuna 1997; Zepa 1997).

Politikas zinātnieki 90. gadu pētījumos analizēja sabiedrības sociāli politiskās dzīves pārmaiņas Latvijā Padomju Savienības sairšanas kontekstā. Viens no pirmajiem un apjomīgākajiem Latvijas etnopolitikas analīzes pētījumiem šādā perspektīvā ir Rasmus Kārklīņas pētījums (Karklins 1994), kurā sniegta vispusīga politisko neatkarību atguvušas valsts demokrātiskas etnopolitikas veidošanu ietekmējošo faktoru kopuma analīze, raksturots identitātes veidošanās un transformācijas process sociāli politisko režīmu maiņas situācijā, kā arī izvēsta diskusija par iespējamajiem etnopolitikas modeļiem Latvijā. Režīmu maiņu Latvijā salīdzinošā perspektīvā etniskās situācijas kontekstā vairākās publikācijās analizējis Nils Muižnieks (Muižnieks 1995, 1997). Raksturojot 90. gadu kopējās etniskās politikas raksturojumam veltītās publikācijas, jāmin arī Borisa Cilēviča analītiskie raksti (piemēram, Цилевич 1994, 1998), kuros autors skaidro Latvijas lielāko etnolingvistisko grupu – latviešu un krievu – attiecības no etnopolitiskā konflikta un cilvēktiesību perspektīvas. B. Cilēviča pozīcija vairāk raksturīga Latvijas politiskās opozīcijas diskursam, īpaši attiecībā uz krievu valodas kopienas iedzīvotāju politiskajām tiesībām un līdzdalības iespējām.

Latviešu un krievu valodas kopienu varas attiecību veidošanas konteksta politiskajā raksturojumā jāuzsver, ka visi minētie politikas analītiķi atzīst un uzteic latviešu un krievu starptautisko attiecību miermīlīgo raksturu visā periodā pēc neatkarības atgūšanas.

2.2. Jaunās tūkstošgades pētījumi (2000-2010)

Pētījumu skaita ziņā laiks no 2001. gada līdz 2006. gadam ir bijis visražīgākais posms etnisko pētījumu laukā, kas ir skaidrojams ar sabiedrības integrācijas tematikai veltīto pētījumu finansējuma pieaugumu. Pētījumu mērķis visbiežāk ir bijis analizēt un novērtēt, kā tiek ieviesti dažādi etnopolitikas un integrācijas politikas aspekti, kurus regulē 90. gados izstrādātie tiesiskā regulējuma akti un politikas dokumenti, t.sk. Valsts valodas likums (09.12.1999.), Pilsonības likums (21.07.1994.), Izglītības likums (29.10.1998.), Valsts programma „Sabiedrības integrācija Latvijā” (2001), un kā tie ietekmē latviešu un krievu etnolingvistisko grupu attiecības. Jaunās tūkstošgades otrajā pusē līdz ar starptautiskā (galvenokārt Eiropas Savienības) finansējuma samazinājumu sabiedrības integrācijas izpētei veltīto pētījumu ir ievērojami mazāk, tie kļūva šaurāki un fokusētāki uz kāda viena konkrēta aspekta izpēti.

Tematiski šajā laika posmā izdalāmas vairākas pētījumu grupas: valodas pētījumi; etniskās integrācijas pētījumi; izglītības, īpaši mazākumtautību, pētījumi; etniskās identitātes pētījumi. Protams, tematiski šo pētījumu robežas nav stingras, jo pētāmie sabiedrības etniskās dimensijas un etnopolitikas aspekti ir savstarpēji saistīti, tāpēc to grupējumu nosaka katra pētījuma vadošā tēma.

2.2.1. Valodas politikas novērtējums

Svetlana Djačkova pētījumā „Latviešu valodas zināšanas un sabiedrības integrācija” (Djačkova 2004), izmantojot plašu iesaistīto mērķa grupu un datu ieguvē izmantoto metožu klāstu – dokumentu analīzi, nestandartizētas intervijas ar valodas politikas veidotājiem un īstenotājiem, nevalstisko organizāciju pārstāvjiem un pētniekiem, fokusa grupu diskusijas ar mazākumtautību iedzīvotājiem, gadījumu izpēti par latviešu valodas apguves situāciju, kā arī novērojumus konferencēs un semināros, veikusi vispusīgu valsts valodas politikas īstenošanas un tās vidējā termiņa rezultātu analīzi, kā arī norādījusi turpmākos valodas politikas vēlamos pamatvirzienus integrācijas sekmēšanas mērķiem. Pētījums, kurā veikta gan sekundāro kvantitatīvo datu analīze, gan kvalitatīvo datu deskriptīva analīze, kā arī izmantotas politikas analīzes metodes, parāda, ka nepastāv nozīmīgas atšķirības latviešu un krievu valodas kopienu materiālās labklājības līmenī, taču latviešu valoda ir nozīmīgs ekonomisko, sociālo un politisko resursu pieejamības nosacījums, kas ietekmē krievu valodas kopienas atsvešinātības mazināšanu. Pētniece ir raksturojusi Latvijas valodas politikas stingros nosacījumus un to izveidošanas politiskos motīvus, secinot, ka šī politika ir sniegusi rezultātus attiecībā uz latviešu valodas prasmes pieaugumu krievu valodas kopienā, bet tajā pašā laikā nav nodrošinājusi šo prasmju noturību un valodas lietojumu praksē. Tāpat būtisks ir S. Djačkovas secinājums par mazākumtautību izglītības reformas negatīvo ietekmi uz abu valodas kopienu attiecībām. Autore secinājums apliecina, ka izglītība ir latviešu un krievu valodas un attiecīgi arī tās lietotāju konflikta lauks, kurā notiek abu valodas kopienu šķelšanās. Disertācijas autore vērtējumā šis pētījums izvērsti raksturo politisko kontekstu, kurā veidojušies latviešu un krievu valodas kopienu varas un pretestības diskursi par valodu konkurenci Latvijā.

Valodas politikas un situācijas novērtējuma pētījumus gan 20. gs. 90. gadu beigās, gan jaunajā tūkstošgadē regulāri veikušas Latvijas sociolingvistikas zinātnieces (piemēram, Baltaiskalna 2000, 2001; Druviete 1995, 1996a, 1997b, 2000a, 2002; Druviete et al. 1998; Hirša 1998; Poriņa 2000, 2003, 2009). Šie pētījumi, kuros izmantoti arī socioloģisko pētījumu dati, sniedz zināšanas par valodu hierarhijas maiņas norisi, valodu sociolingvistiskajām funkcijām, Latvijas sabiedrības individuālo un sociālo bilingvismu, valodas politikas rezultātiem un citiem jautājumiem, tie ir izmantoti valsts valodas politikas veidošanā un

īstenošanas stratēģiju noteikšanā. Minētajos pētījumos un publikācijās autoru pozīciju raksturo izteikta latviešu valodas aizsardzība un saglabāšana, stingra valodas politika, krievu valodas nozīmes mazināšana kopējā valodu konkurencē, lingvistisko cilvēktiesību koncepcijas piemērošana atšķirīgos sociāli politiskajos apstākļos, kas, kā norāda Gatis Dilāns, atsaucoties uz I. Druvietes atziņām, ir interpretējama kā centieni „deleģitimizēt Latvijas krievvalodīgo prasības ievērot viņu tiesības uz dzimtās valodas lietojumu” (Dilāns 2004).

Vienā no jaunākajām sociolingvistu publikācijām tās autore Vineta Poriņa secina, ka latviešu valodu joprojām nevar uzskatīt par dominējošo publiskās telpas valodu. Lai šo procesu paātrinātu, ir izvirzīts ieteikums precīzāk formulēt latviešu valodas lietojumu valodas politiku regulējošajos tiesiskajos aktos, kas nozīmē padarīt to vēl stingrāku. Attiecībā uz citu valodu apguvi autore iesaka mācīties tādas ekonomiski nozīmīgas valodas kā japāņu, ķīniešu, spāņu, portugāļu, franču u.c. (Poriņa 2009:175), to vidū nav minēta krievu valoda. Uzskaitot virkni faktoru, piemēram, „augstu krievu valodas funkcionālā monolingvisma līmeni, trūkumus valsts valodas likumdošanā, neplānotus migrācijas procesus, divkopienu sabiedrības pastāvēšanu ar šķirtu informācijas telpu” (ibid:114), kā arī vēl citus, disertācijas autore izpratnē V. Poriņa pamato latviešu valodas kā apdraudētās valodas stāvokli, īpaši attiecībā pret krievu valodu. Zinātniskās argumentācijas par nepieciešamību mazināt krievu valodas sociolingvistiskās funkcijas, sašaurināt tās lietojuma telpu (publiskā/privātā), stingrāk diferencēt tās lietojuma vidi (formālā/neformālā) u.c. disertācijas autore interpretē kā mēģinājumus būtiski vājināt krievu valodas pozīcijas valodu hierarhijā un izspiest to no kopējās valodu konkurences Latvijā.

2.2.2. Izglītības pētījumi

Izglītības, īpaši mazākumtautību izglītības, politikas īstenošanas gaitas izpēti daudzkārt īstenojuši sabiedriskās politikas centra „Providus” pētnieki, analizējot dažādus šī etnopolitikas virziena aspektus, taču šie pētījumi drīzāk atbilst politikas analīzes pētījumu žanram (sk. Golubeva 2004, 2005).

No šīs organizācijas pētnieciskajiem projektiem pētījums, kurš sniedz socioloģisku etniskās problemātikas aspektu novērtējumu vispārējās izglītības kontekstā, ir darbs „Daudzveidība ienāk latviešu skolās: mazākumtautību bērnu integrācija latviešu skolu vidusskolas klasēs” (Austers, Golubeva, Kovaļenko & Strode 2006). Tas ir atšķirīgs ar to, ka tā mērķa grupa ir nevis mazākumtautību pārstāvji, tiešā mazākumtautību izglītības politikas mērķa grupa, bet latviešu vidusskolēni un skolotāji, tādējādi atgādinot par integrācijas procesa divvirziena būtību un atspoguļojot dominējošās etnolingvistiskās grupas viedokļus. Pētījuma autori, izmantojot kvalitatīvās (padziļinātās intervijas, fokusa grupu diskusijas) un

kvantitatīvās (skolēnu un skolotāju aptaujas) datu vākšanas un analīzes metodes, izvērtējuši skolu ar latviešu mācībvalodu spēju nodrošināt visiem skolēniem neatkarīgi no viņu etniskās piederības un dzimtās valodas vienādas iespējas individuālai attīstībai un izglītībai. Pētnieku interešu lokā bija arī latviešu skolu skolotāju un skolēnu attieksmes pret citu tautību skolēnu ienākšanu skolā. Autori secināja, ka „mazākumtautību skolēnu ienākšana skolās, kur tradicionāli mācījušies gandrīz vienīgi skolēni no latviešu ģimenēm, ir pozitīva tendence, kas var sekmēt sabiedrības integrāciju” (ibid:49-50). Vienlaikus viņi uzsvēra, ka ļoti svarīgi ir saglabāt mazākumtautību skolēniem un vecākiem iespēju izvēlēties skolas, kuras īsteno mazākumtautību izglītības programmas. Dominējošā citu tautību skolēnu un viņu vecāku motivācija ir vērsta uz vēlmi sekmīgi iekļauties nākamajos izglītības posmos un pēcāk arī darba tirgū (Austers et al. 2006).

Aplūkojamajā laika periodā bilingvālās izglītības un mazākumtautību izglītības reformas jautājumus pētījusi arī BSZI pētnieku grupa, piemēram, „Bilingvālās izglītības ieviešanas analīze” (BSZI 2002); „Latvijas izglītības reforma Latvijas sabiedrībā pastāvošo un iespējamo bilingvisma modeļu kontekstā: divplūsmu skola kā bilingvālās izglītības piemēra novērtējums” (Kļave, Šūpule & Zepa 2004); „Mazākumtautību skolēnu un vecāku nostādnes par latviešu valodu” (BSZI 2003b); „Cittautiešu jauniešu integrācija Latvijas sabiedrībā izglītības reformas kontekstā” (Kļave et al. 2004). Šajos pētījumos datu ieguvē ir izmantotas kā kvantitatīvās (skolēnu, vecāku un skolotāju aptaujas, statistiskas datu analīze), tā kvalitatīvās datu metodes (skolēnu, vecāku, skolotāju fokusa grupu diskusijas, padziļinātās intervijas, grupu intervijas).

Pētījums „Bilingvālās izglītības ieviešanas analīze” (BSZI 2002) ir bilingvālās izglītības politikas īstenošanas novērtējums, iekļaujot visas iesaistītas mērķa grupas – izglītības politikas veidotājus, skolu direktorus, skolotājus, skolēnus un viņu vecākus. Autores disertācijas pētījuma kontekstā būtisks šī pētījuma secinājums bija tas, ka bilingvālā izglītība neapdraud krievu valodas pozīcijas, jo tā tieši neietekmē skolēnu krievu valodas zināšanas. Tā kā ilgstoši tas bija viens no galvenajiem krievu valodas kopienas un tās politiskās pārstāvniecības pretargumentiem izglītības reformai, tad šis aspekts turpmākajos pētījumos analizēts vairākkārt. Arī pētījums par divplūsmu skolām Latvijā (Kļave, Šūpule et al. 2004) iekļaujas bilingvālās izglītības politikas īstenošanas novērtējuma pētījumu grupā, tajā izmantotas galvenokārt kvalitatīvās datu vākšanas metodes, kā arī veikta statistikas datu analīze. Tā autores vēlējās parādīt divplūsmu skolu potenciālu gan bilingvālās izglītības ieviešanā, gan pozitīvo prakšu veidošanā, gan arī risku paredzēšanā, ko padara iespējamu šo skolu dabiskā multilingvālā un multikulturālā vide.

Visbeidzot metodiski nozīmīgs ir pētījums „Cittautiešu jauniešu integrācija Latvijas sabiedrībā izglītības reformas kontekstā” (Kļave et al. 2004), jo tas ir viens no pirmajiem Latvijā veiktajiem socioloģiskajiem pētījumiem, kurā izmantota kritiskā diskursa analīzes pieeja (T. van Deika perspektīvā) kvalitatīvo datu analīzē un interpretācijā. Šīs pieejas pielietojums ļāva pētījuma autoriem labāk izprast sociālo un politisko problēmu cēloņus, struktūras un paredzēt iespējamās sekas. Pētījumā diskursa analīzes pielietojums atklāja, ka krievu valodas kopienas jauniešu priekšstats negatīvās etniskās attiecības rezultējas konfliktos, kas diskursa līmenī tiek identificēts kā etniskis konflikts. Taču, tā kā tā pamatā ir atšķirīgas etnopolitisko aktivitāšu interpretācijas, nevis etniskie aizspriedumi vai etniskās intereses, tad tas ir definējams kā etnopolitiskis konflikts (ibid:11). Kritiskā diskursa analīzes elementi kvalitatīvo datu un mediju publikāciju analīzē ir izmantoti vēl divos citos BSZI pētījumos (Šūpule et al. 2004; Zepa et al. 2005).

2.2.3. Etnisko attiecību un tolerances pētījumi

Pētījuma „Etniskā tolerance un Latvijas sabiedrības integrācija” (Šūpule et al. 2004) teorētiskajā pamatojumā autores ir izmantojušas starpgrupu saskarsmes teorijas, sociālo identitāšu, konfliktu teorijas, kā arī sociālās distances un stereotipu teorētisku skaidrojumu. Pētījumā pielietotas gan kvantitatīvās, gan kvalitatīvās datu vākšanas metodes, kā arī veikta mediju analīze. Kvantitatīvo datu analīzes mērķiem pētnieces izstrādāja sociālās distances indeksu, kas ļāva iegūt integrētu pētāmo grupu tolerances mērījumu. Attiecībā un latviešu un krievu valodas kopienu attiecībām Inese Šūpule secina, ka latviešiem raksturīgā apdraudētības sajūta ir viens no etniskās neiecietības cēloņiem, savukārt latviešu un krievu valodu konkurence ir nozīmīgs abu valodas kopienu konfliktu veicinošs faktors (Šūpule et al. 2004:15).

No šajā laika posmā veiktajiem pētījumiem par etniskās tolerances problemātiku, kas Latvijas gadījumā ir cieši saistīts ar etniskās integrācijas jautājumu, jāmin Jura un Liesmas Ošu īstenotais pētījums “Pētījumos balstītas stratēģijas tolerances veicināšana” (Ose & Osis 2006). Tas ir konceptuāli pamatots, uz politikas veidošanu vērsts pētījums, kurā sniegts teorētisks tolerances jēdziena skaidrojums un operacionalizācijas iespējas, veikta starptautiskā un Latvijas tiesiskā regulējuma analīze, kas saistīta ar sabiedrības iecietības un neiecietības jautājumiem, kā arī īstenota sabiedriskās domas aptauja un veiktas fokusa grupu diskusijas ar iedzīvotājiem. Autores disertācijas tēmas izpētē jāmin L. Oses un I. Oša secinājums par asimilācijas tendencēm Latvijā, kas liecina par latviešu etnolingvistiskās grupas varas pozīcijām ne tikai politiskajā, bet arī sociālajā realitātē.

Latviešu un krievu etnolingvistisko grupu attiecību analīzes metodoloģija pētījumā „Etnopolitiskā spriedze Latvijā: konflikta risinājuma meklējumi” (Zepa et al. 2005) tika izstrādāta, balstoties uz etniskā konflikta teoriju perspektīvām – izmantotas etniskās stratifikācijas, etnisko grupu statusa maiņas, valodu konflikta, etniskās mobilizācijas, grupu psiholoģiskās nedrošības, etnisko krīžu teorijas, lai pētījuma empīriskajā daļā novērtētu etniskā konflikta iespējamību Latvijas sabiedrībā, kā arī izplatītākās abu etnolingvistisko grupu konflikta/krīzes risināšanas stratēģijas. Pētījumā ir kombinētas kvalitatīvās un kvantitatīvās datu vākšanas metodes – veiktas iedzīvotāju fokusa grupu diskusijas, Latvijas iedzīvotāju kvantitatīva aptauja, kā arī sekundārā datu analīze, izmantojot iepriekš veiktos BISS pētījumus etnopolitikas un etniskās integrācijas laukā, un latviešu un krievu laikrakstu publikāciju analīze. Pētījumā tika konstatētas vairākas etniskā konflikta pazīmes, ko nosaka abu grupu atšķirīgie etnopolitikas īstenošanas vērtējumi.

Etnisko attiecību izpētes jomā, kaut arī tā skarta netieši, jāmin arī 2002. gadā A. Tabuna vadībā veiktais pētījums „Sabiedrības attieksme pret Eiropas Padomes Vispārējo konvenciju par nacionālo minoritāšu aizsardzību” (Tabuns 2002), kurā pētījuma nosaukumā minētās konvencijas ratifikācijas kontekstā ir pētītas vairākas etnopolitiski nozīmīgas tēmas – valodas lietošana, etnisko kopienu (pamatā krievu un latviešu valodas kopienu) raksturojums, iekšējo un ārējo politisko aģentu ietekme uz šo kopienu attiecībām u.c. Pētījumā ir iegūtas un apstrādātas apjomīgas kvalitatīvo datu kopas, par ko liecina pētījuma ziņojumā iekļautie plašie ekspertu interviju un interneta diskusiju komentāru fragmenti. Autores disertācijas tēmas un izvirzīto pieņēmumu kontekstā būtiska ir pētījuma atziņa par latviešu un krievu valodas statusa un lietošanas konkurenci, kā arī tās atšķirīgajām abu valodu kopienu interpretācijām – ja krievu valodas kopienas pārstāvji uzskata, ka valodu lietošanas problēmu pamatā ir vēlēšanās izspiest krievu valodu no publiskās telpas, tad latviešu valodas kopienas pārstāvji domā, ka problēma ir latviešu valodas nezināšanā (ibid:4). Šādi atšķirīgi vienas problēmas traktējumi autores skatījumā liecina par latviešu un krievu etnolingvistisko grupu izklaidēto konfliktu ne tikai valodas, bet visā etnopolitikas laukā.

2.2.4. Etniskā integrācija kultūras laukā

Latvijas Universitātes sociologu grupas pētījumā „Kultūras. Jaunieši. Mediji” A. Tabuna vadībā (Tabuns et al. 2006) analizētas kultūras vērtības un prakses jauniešu etniskajā integrācijā, kā arī plašsaziņas līdzekļu lomu tajā. Pētnieki par savu uzdevumu izvirzījuši abu etnisko grupu kultūras patēriņa līdzību un atšķirību izpēti, norādot, ka „tieši kultūra var vienot sabiedrību, veicināt tās etnisko pašapziņu” (ibid:5). Plašais pielietoto metožu spektrs – visu veidu plašsaziņas līdzekļos atspoguļoto kultūras notikumu datu bāzu izveide, kvantitatīvās

aptaujas, dziļās intervijas, ekspertu intervijas, fokusa grupu diskusijas ar jauniešiem un ekspertiem, gadījumu izpēte - ir ļāvis veikt vispusīgu empīrisku kultūras telpas un jauniešu mijiedarbības izpēti integrācijas kontekstā. Pētījuma autoru secinājumi rāda, ka kultūras integrējošā funkcija Latvijas jauniešu vidū īstenojas vāji – jauniešu sociālās vides ir etniski viendabīgas, plašsaziņas līdzekļu kultūras notikumu atspoguļojums sekmē nošķirtu kultūrtelpu pastāvēšanu, ir vērojama kultūras politizācija. Vienlaikus pētījums parādīja etniski jaukto kultūras pasākumu, kultūras produkta kvalitātes neatkarīgi no tā valodas un globālā kultūras lauka nozīmi etniski dažādas jauniešu auditorijas piesaistīšanai (Tabuns et al. 2006).

Pētījumā „Mēs. Svētki. Valsts. Valsts svētku svinēšanas socioloģiska analīze” (Zepa et al. 2008), kas skar latviešu un krievu valodas kopienu attiecību jautājumu kultūras – svētku svinēšanas – kontekstā, līdzīgi kā iepriekš aplūkotajā pētījumā ir izmantots ļoti plašs datu ieguves metožu klāsts: iedzīvotāju (arī skolēnu, skolotāju un skolu vadības) aptaujas, padziļinātās ekspertu intervijas, līdzdalības novērojumi, mediju (t.sk. preses, interneta un televīzijas) analīze, fokusa grupu diskusijas, dažādu mērķa grupu padziļinātās intervijas. Pētījuma autori ir aptvēruši teju visas valsts svētku organizācijā un norisē iesaistītās mērķa grupas un aģentus – iedzīvotājus, plašsaziņas līdzekļus, valsts svētku organizatorus, varas pārstāvjus, kā arī skolu jaunatni un skolotājus. Pētnieki centušies skaidrot gan varas pārstāvju un sabiedrības attiecības, gan latviešu un krievu etnolingvistisko grupu mijiedarbību valsts svētku svinēšanas kontekstā. Iegūtie dati ļāva secināt, ka valsts svētku svinēšanas prakse Latvijā nevis tuvina varu un sabiedrību, bet gluži otrādi – ir vērojama atsvešinātība.

Attiecībā uz valsts svētku lomu latviešu un krievu valodas kopienu attiecību veidošanā, minētā pētījuma autori secināja, ka šis sabiedrības dzīves elements netiek pietiekami efektīvi izmantots. Turklāt abu kopienu svētku svinēšanas prakses publiskajā telpā būtiski neatšķiras, zināmas atšķirības bija vērojamas privātajā telpā. Atsevišķi analizējot krievu etnolingvistiskās grupas pārstāvju viedokļus, bija redzams, ka šīs grupas negatīvās attieksmes pret valdošo varu lielā mērā saistītas ar valsts etnopolitiku, netieši ietekmējot divu lielāko valodas kopienu attiecības. Sabiedrības etniskās vienotības vai šķelšanās jautājums aktualizējās krievu valodā notikušajās iedzīvotāju diskusijās, iztīrājot galvenās ar valsts etnopolitiku saistītās tēmas – latviešu valodas apguvi un lietošanu, pilsonības jautājumu, mazākumtautību izglītības reformu (spontānās respondentu ierosinātās tēmas). Tāpēc jāsecina, ka šis pētījums, kurā abu kopienu mijiedarbība tika analizēta līdz tam nepētītā valsts svētku kontekstā, rezultējas ar līdzīgiem secinājumiem kā citi sabiedrības etniskās integrācijas pētījumi.

2.2.5. *Identitātes pētījumi*

Atsevišķu pētījumu grupu veido identitātes pētījumi. Šajā tēmā visapjomīgākais darbs ir pētnieku A. Tabuna, Ausmas Tabunas, Tāļa Tisenkopfa un Jāņa Broka pētniecisko publikāciju krājums „National, State and Regime Identities” (no angļu val.: *Nacionālā, valstiskā un režīma identitāte*, Tabuns et al. 2001). Tajā raksturots gan Latvijas iedzīvotāju etniskās un valstiskās identitātes vēsturiskais, politiskais un etnodemogrāfiskais konteksts (Tabuna 2001), analizēta Latvijas vēstures interpretācijas problemātika sabiedrībā (Broks et al. 2001a), veikta valstiskās un etniskās identitātes analīze (Tabuns, Tabuna & Broks 2001; Tabuns & Tabuna 2001), kā arī sabiedrības integrācijas izpēte vairākos līmeņos – kā lokālā, tā nacionālā un arī Eiropas mērogā (Broks, Tabuns & Tabuna 2001b; Tabuns & Tisenkopfs 2001). Vērtējot metodoloģiski, šajā krājumā iekļautie pētījumi sniedz integrētu teorētisko un empīrisku analīzi (ar politikas analīzes elementiem).

Pētījumu grupas kopējās metodikas pamatā ir starptautisku un nacionālu pētniecisku projektu ietvaros veiktās Latvijas iedzīvotāju kvantitatīvās aptaujas (sk. Tabuns et al. 2001:11), kvalitatīvo datu kopas, etnodemogrāfisko statistikas datu izpēte, dokumentu analīze, kā arī mediju analīze, kas uzskatāmi parāda atšķirīgās Latvijas vēstures notikumu interpretācijas latviešu un krievu valodas nošķirtajās informatīvajās telpās (Broks et al. 2001a). Šī analīze atspoguļo kultūras un vēstures kontekstu, kurā veidojušās abu grupu konfliktējošās etnopolitiskās attieksmes un diskursi. T. Tisenkopfs pētījumu par etnisko identitāti bērniības atmiņās, kas ietverts šajā identitātes pētījumā, ir veicis, balstoties uz sekundāro kvalitatīvo datu – iedzīvotāju dzīves stāstu - analīzi (Tisenkopfs 2001:95). Pētnieks ir izmantojis dažādu autoru teorijas par etnisko identitāti, etnisko pašidentifikāciju, bērnu etnisko socializāciju u.c., veicot datu konceptuālu analīzi.

Iekļaujot identitātes analīzē publiskā, vēsturiskā un kultūras diskursa dimensiju, pētnieki ir uzsvēruši un parādījuši vēsturiskā, kultūras un aktuālā konteksta nozīmi latviešu un krievu valodas kopienu sociālās mijiedarbības procesu skaidrošanā un šo grupu starpā pastāvošo atšķirīgo attieksmju izpratnes veidošanā. No disertācijas autores pētījuma perspektīvas svarīgs ir šī pētījuma autoru kopējais secinājums par latviešu etniskās grupas nedrošības sajūtu, kas ir būtisks faktors latviešu kā varas grupas etnopolitisko diskursu veidošanā.

Metodoloģiski atšķirīgu pieeju identitātes pētniecībā pielietojusi B. Zepa (2005), skaidrojot Latvijā dzīvojošās krievu etnolingvistiskās grupas identitātes transformācijas procesus sociālā konstruktīvisma perspektīvā. Izmantojot kritiskā diskursa analīzes (R. Vodakas nacionālās identitātes konstruēšanas pieeju) metodi, autore pētījusi ģeopolitiskās piederības diskursa struktūras – diskursu veidojošās tēmas un diskursīvās stratēģijas. Šādas

pieejas rezultātā pētniece saskatījusi krievu valodas kopienas identitātes krīzi un konstatējusi vairākas identitātes veidošanas stratēģijas, kurās savu lomu spēlē arī atšķirīgā vēstures uztvere, sociāli ekonomiskie un politiskie apstākļi kā Latvijā, tā ārpus tās.

Identitātes pētījumu grupā aplūkojamas arī vairākas A. Tabuna pēdējo gadu publikācijas (Tabuns 2006, 2007, 2010b), kurās pētnieks analizējis latviešu un krievu etnolingvistisko grupu valstisko un etnisko identitāti. Pētījumu empīrisko bāzi veidojuši galvenokārt sekundārie kvantitatīvie dati, kas iegūti kā nacionālā, tā starptautiskā mēroga iedzīvotāju aptaujās. Autora ieguldījums ir teorētiski pamatota datu analīze, kas ļāvusi izvirzīt vairākas nozīmīgas atziņas par atšķirībām latviešu un krievu valstiskajā identitātē, ģeopolitiskās piederības sajūtā un politiskajās vērtībās, kas liecina par abu grupu nošķirtību, nevis valsts politikas noteikto vēlamo konsolidāciju vienotā pilsoniskā sabiedrībā (Tabuns 2007:119). Jaunākajā, 2010. gada, publikācijā par Latvijas iedzīvotāju etnisko, valstisko un kultūras identitāti, balstoties uz plašu sekundāro pētījumu un datu analīzi, A. Tabuns pozitīvi vērtē etnisko grupu iespējas kopt un saglabāt savu etnisko identitāti. Problemātisks sabiedrības etniskās un pilsoniskās integrācijas aspekts pētnieka vērtējumā ir atšķirīgās valstiskās un ģeopolitiskās etnisko grupu identitātes, ko būtiski ietekmē politiskās elites etniskā šķelšanās un neatrisinātais vēstures interpretācijas/atzīšanas jautājums (Tabuns 2010b:278).

Etniskās identitātes saglabāšana un attīstīšana kā viena no tēmām ir pētīta Latvijas Universitātes Sociālo un politisko pētījumu institūta (LU SPPI) projektā „Nacionālo minoritāšu konvencija – diskriminācijas novēršana un identitātes saglabāšana Latvijā” (Muižnieks & Tabuns 2007). Pētījuma īstenotāji (autoru loks ir plašs, lielākā daļa ir LU sociālo zinātņu doktoranti) izmantojuši socioloģijas, komunikācijas zinātnes un politikas zinātnes metodes, veikuši citu valstu pieredzes izpēti, kā arī dziļās intervijas ar dažādās jomās strādājošiem speciālistiem. Autores skatījumā šī pētījuma nozīmīgums ir rodams tajā, ka tajā ir analizēts etnopolitikas virziens, kuram salīdzinoši reti pievērsušies sabiedrības etniskās integrācijas (galvenokārt šeit ir domāta latviešu un krievu etnolingvistisko grupu integrācija) pētnieki, - mazākumtautību kultūras saglabāšana un attīstīšana dažādos kontekstos un sociāli politisko aktivitāšu jomās.

Kaut arī šis projekts ir pamatā orientēts uz tipiskām etniskām minoritātēm, tomēr iegūtie dati, kas ir plaši citēti pētījuma ziņojumā, ļauj izvirzīt secinājumus arī par krievu valodas kopienas neviennozīmīgo situāciju etniskās identitātes un nacionālās kultūras saglabāšanas jomā. No vienas puses, krievu etniskā kopiena tāpat kā citas etnisko minoritāšu grupas pauž patiesu vēlmi saglabāt savu valodu un kultūru. No otras puses, atšķirīgi tiek vērtētas iespējas to īstenot. Ja citas (skaitliski mazākās) etnisko minoritāšu grupas uzskata, ka

krievu (etniskā un lingvistiskā) grupa nav apdraudēta, tai ir labvēlīgi nosacījumi (plaši lietota valoda, sava informācijas un kultūras telpa, izcelsmes zemes tuvums, kopējās etniskās grupas lielums u.c.), tad paši krievu etniskās kopienas pārstāvji, kas intervijās nereti ir identificēti ar krievu etnolingvistisko grupu kopumā, norādījuši virkni negatīvu faktoru. Tie pamatā ir saistīti ar valodas, izglītības un pilsonības politiku – etnopolitiku - Latvijā, kas intervēto ekspertu vērtējumā nereti ir diskriminējoša un neatbilst mazākumtautību tiesību kritērijiem (ibid:19-24, 71). Pētījumā konstatēta arī latviešu un krievu valodas kopienu savstarpējā konkurence etniskās mobilizācijas un kultūras saglabāšanai pieejamo valsts piešķirto finanšu resursu ziņā (ibid:50, 62-64). Jāņem vērā, ka šīs atziņas ir balstītas ekspertu un aktīvistu (autoru lietots termins) situācijas vērtējumos, nevis tiešās mērķa grupas viedokļos un uzvedības modeļos.

2.2.6. Etnopolitikas un integrācijas politikas novērtējumi

2001. gadā tika publicēts pirmais apjomīgākais etnopolitikas situācijas analīzes pētījums (Apine et al. 2001). Tā autori – dažādu sociālo zinātņu nozaru pārstāvji – izmantojuši galvenokārt socioloģisko pētījumu sekundāros kvantitatīvos un kvalitatīvos datus, statistikas datus, virkni zinātnisko, populārzinātnisko un mediju publikāciju, starptautiskos ziņojumus par situāciju Latvijā, politikas dokumentus, konferenču materiālus u.c. informācijas resursus. Pētnieki veikuši arī politiķu intervijas, tajās iegūtie dati analizēti deskriptīvi, piemērojot kvantitatīvo datu analīzes pieeju, kā arī pētījuši latviešu un krievu preses izdevumu publikācijas par etnopolitikas tēmām 2000. gadā. Raugoties no pētījuma metodikas, tas lielā mērā ir kabineta pētījums, kurā pētnieki ir vērtējuši latviešu valodas politikas īstenošanu un pirmos sasniegtos rezultātus, bilingvālās izglītības ieviešanas gaitu mazākumtautību skolās, naturalizācijas procesu, kā arī politisko partiju, nevalstisko organizāciju un mediju lomu sabiedrības integrācijā. Atzinīgi ir jāvērtē tas, ka, pirmkārt, tā secinājumi izriet no ļoti plaša un daudzveidīga etnopolitiku raksturojoša materiāla izpētes, otrkārt, šī pētījuma secinājumi lielā mērā ir pieturas punkts tālākajiem situācijas izvērtējumiem etnopolitikas laukā. Salīdzinot šī pētījuma autoru atziņas ar vēlākajos gados veiktajiem novērtējuma pētījumiem, redzams, ka situācija etnopolitikas jomā mainās ļoti lēni, atsevišķās jomās, kā piemēram, mediju un politikas laukā, tā paliek nemainīga, saglabājas latviešu un krievu etnolingvistisko grupu savstarpējā atsvešinātība un norobežošanās.

2006. gadu raksturo divi integrācijas politikas novērtējumam veltīti pētījumi - „Integrācijas prakse un perspektīvas” (Zepa et al. 2006) un „Pretestība sabiedrības

integrācijai: cēloņi un pārvarēšanas iespējas”¹⁵ (Dribins & Šņitņikovs 2007), - kuru virsmērķis bija veikt konceptuāli pamatotu integrācijas, galvenokārt etniskās integrācijas, novērtējumu. Pētījums „Integrācijas prakse un perspektīvas” veidots, balstoties uz teorētisku integrācijas analīzes kategoriālā aparāta apskatu (minoritātes, nacionālisms, nācija u.c. jēdzienu teorētiska izpēte), teorijā balstītu metodoloģiju un atbilstošu instrumentāriju izmantošanu datu ieguvē, analīzē un interpretācijā. Pētījuma autori, lai analizētu abu lielāko etnolingvistisko grupu attieksmes un rīcības starpetnisko attiecību (plašākā mērogā integrācijas) veidošanā, izmantojuši Džons V. Berija (*John W. Berry*, 1939-) akulturācijas stratēģiju teoriju, kas ļauj izvairīties no politizētas integrācijas procesa analīzes. Pētījumā veiktās iedzīvotāju aptaujas un fokusa grupu diskusiju rezultāti atklāj, ka Latvijā ir labvēlīgi nosacījumi integrācijai, to atbalsta lielākā daļa latviešu (80%) un cittautiešu (65%). Nozīmīgs ir pētnieku secinājums, ka sabiedrības integrācijas aģentu (masu mediju, politisko partiju un nevalstisko organizāciju līderu) izpratne par integrācijas galvenajiem terminiem - pilsonību, nacionālismu, nacionālu valsti, minoritātēm – ir ļoti atšķirīga, kas būtiski kavē sekmīgu integrācijas politikas īstenošanu.

Pētījums „Pretestība sabiedrības integrācijai: cēloņi un pārvarēšanas iespējas” (Dribins & Šņitņikovs 2007) ir etnoloģisko jautājumu ekspertu – vēsturnieku, etnopsihologu, politologu, sociologu - izstrādāts sabiedrības integrācijas novērtējums. Autore to ir iekļāvusi socioloģisko pētījumu apskatā arī tajā izmantoto daudzveidīgo socioloģisko pētījumu metožu dēļ. Teju katrs no pētniekiem ir izmantojis dažādu metožu, ne tikai socioloģijas, klāstu ar mērķi sniegt pēc iespējas daudzpusīgāku pētāmā jautājuma analītisku vērtējumu un izklāstu. Pētījumā veikta etniskās integrācijas teorētiska analīze (Šņitņikovs 2007), kas balstīta uz Rietumu demokrātisko valstu zinātnieku atziņām par etnisko, nacionālo un multinacionālo faktoru nozīmi sabiedrības integrācijā, īpaši uzsverot G. Šopflina teoriju par valsts un etnicitātes mijiedarbību. I. Apine veikusi valstī īstenotās etnopolitikas novērtējumu, aptverot laika periodu no 1991. gada līdz 2006. gadam. Pētniece secināja, ka: „etniskā demokrātija ar latviešu dominēšanu politikā tikai nostiprina cittautiešu atsvešināšanos un latviešu piesardzību” (Apine 2007:28), tādējādi kavējot sabiedrības integrāciju. L. Dribins analizējis Latvijas vēstures faktora nozīmi integrācijas procesā, secinot, ka atšķirīga vēstures izpratne, ko „saasina vēstures izklāsta politiska rediģēšana un interpretēšana” (Dribins 2007:47), ir nozīmīgs integrācijas šķērslis. Ilze Boldāne pievērsusies latviešu etniskās identitātes īpatnībām un latviešu vēsturiskās atmiņas izpētei, kas ļauj skaidrot latviešu norobežošanos no citām etniskajām vai etnolingvistiskajām grupām sabiedrībā. Disertācijas autores skatījumā

¹⁵ Kaut arī pētījums grāmatas formātā publicēts 2007. gadā, tas tika veikts un bija publiski pieejams jau 2006. gadā.

ļoti zīmīgs ir I. Boldānes secinājums, ka latviešu un krievu etnolingvistisko grupu konfrontācijas pamatā ir to savstarpējā cīņa par atzīšanu (Boldāne 2007). Nevalstisko organizāciju lomas izpētei veltīts Kristīnes Gaugeres raksts (Gaugere 2007), kurā autore atzīst nevalstisko organizāciju pozitīvo devumu etniskās integrācijas sekmēšanā, dažādu etnisko grupu satuvināšanā, vienlaikus atklājot šo organizāciju viendabīgo etnisko sastāvu un pasivitāti iekļauties vienotā sabiedrības veselumā. Pētījumu noslēdz E. Vēbera institucionālajā perspektīvā balstītais skatījums uz sabiedrības integrācijas procesa gaitu, sasniegtajiem un nesasniegtajiem politikas mērķiem (Vēbers 2007:91-107).

Abu pētījumu – „Integrācijas prakse un perspektīvas” un „Pretestība sabiedrības integrācijai: cēloņi un pārvarēšanas iespējas”- autoru secinājums ir vienots: integrācijas politikas īstenošana norisinājusies neveiksmīgi. Ņemot vērā atšķirīgās pētījumos pielietotās politikas novērtējuma perspektīvas, autori identificē dažādus sabiedrības integrāciju kavējošos faktorus. Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūta pētnieku grupa kā trīs galvenos faktorus min pieaugošo sociālo nevienlīdzību, valsts un pilsoniskās sabiedrības autoritātes trūkumu un Latvijas vēstures interpretācijas atšķirības (Dribins & Šņitņikovs 2007). Savukārt BISS pētnieki integrāciju bremzējošos iemeslus saista ar valstī īstenoto etnopolitiku, politiskās un mediju varas ietekmi uz sabiedrības polarizēšanu (Zepa et al.2006).

Jaunākais starpdisciplinārais pētījums, kurā Latvijas politikas zinātnes, socioloģijas, komunikācijas zinātnes un ekonomikas zinātnes vadošie pētnieki ir vispusīgi vērtējuši Latvijas sabiedrības integrācijas politikas īstenošanu, ir N. Muižnieka redakcijā 2010. gadā izdots rakstu krājums „How integrated is Latvian Society? An audit of Achievements, Failures and Challenges” (no angļu val.: *Cik integrēta ir Latvijas sabiedrība? Sasniegumu, neveiksmju un izaicinājumu audits*) (Muižnieks (ed.) 2010). Neraugoties uz valstī īstenotajām etniskās un sociālās politikas aktivitātēm, autores skatījumā šis pētījumu kopums parāda, ka kopējā aina nav būtiski mainījies – virknē jomu un sabiedrības dzīves dimensiju saglabājas lielāko etnolingvistisko grupu (bezkonflikta!) šķirtnes, šķelšanās, norobežošanās vai paralēlas līdzāspastāvēšanas pazīmes, vienlaikus ir vērojamas pazīmes, kas vedina secināt par abu grupu pozitīvu sociālo mijiedarbību, solidaritāti un vienotu pozīciju.

Tāpat kā socioloģijā arī politikas zinātnē sabiedrības integrācijas (etnisko attiecību jomas) politikas analīzei veltīto pētījumu un publikāciju skaits pieaug jaunajā tūkstošgadē. Politologi pētījuši sabiedrības integrācijas institucionālos apstākļus un faktorus (piemēram, Indāns & Kalniņš 2001), vērtējuši valodas, izglītības un pilsonības politikas īstenošanas ietekmi uz latviešu un krievu valodas kopienu integrāciju (piemēram, Karklins 2000a; Muižnieks 2006; Pabriks, Āboltniņš & Vēbers 2001; Rozenvalds 2010; Silova 2006), analizējuši starptautisko politisko aģentu lomu Latvijas politiskajā dzīvē caur etnisko/

etnolingvistisko attiecību prizmu (piemēram, Lerhis, Kudors & Indāns 2007; Muižnieks & Kehris 2003; Muižnieks et al. 2006), diskutējuši par etnodemokrātijas modeli Latvijā (piemēram, Antane & Tsilevich 1999; Diatchkova 2005; Rozenvalds 2005, 2008), skaidrojuši latviešu un krievu etnolingvistisko grupu identitāšu transformācijas varas attiecību aspektā (Rozenvalds 2004), prognozējuši etnisko attiecību attīstības scenārijus (Muižnieks 2008).

2.3. Plašsaziņas līdzekļu pētījumi

Kā jau nodaļas ievadā minēts, diskursa analīze sociālajās zinātnēs vispirms attīstījās tieši komunikācijas zinātnē un mediju pētījumos, tāpēc šī nozare un pētījumu žanrs autores skatījumā ir viens no kanāliem, caur kuriem šī pieeja ienāca arī socioloģijā. Tas attiecas kā uz pasaules praksi (piemēram, T. van Deiks un N. Fērklofs pirmos pētījumus kritiskā diskursa analīzē veica tieši mediju jomā), tā arī uz Latvijas sociālo zinātņu pētniecisko pieredzi – I. Šulmane un S. Kruks, kuri ir vadošie mediju pētnieki etnisko jautājumu jomā, kritiskā diskursa analīzi kā teorijas, tā metodes līmenī pielietoja jau 2000., 2001. gadā (piemēram, Šulmane & Kruks 2001b), iespējams, vēl ātrāk, taču autore nav sastapusies ar agrīnākiem pētījumiem. Etnisko jautājumu aspektam medijos I. Šulmane un S. Kruks pievērsušies vairākkārt (piemēram, Kruks 2000, 2005; Kruks & Šulmane 2002; Šulmane & Kruks 2001a, 2001b, 2006). Šajā apakšnodaļā autore tuvāk aplūko galvenokārt diskursa teorijas un analīzes perspektīvā veiktos pētījumus.

Pētījumā „Stereotipi Latvijas presē” I. Šulmane un S. Kruks (2001a) analizējuši etniskos un politiskos stereotipus 1999. gada latviešu un krievu preses izdevumos. Līdzās citu autoru teorijām pētnieki tajā atsaucas arī uz T. van Deika teoriju par stereotipu un aizspriedumu veidošanos medijos. Pētījuma veicēji uzsver teorijā pamatotas atziņas par mediju lomu ne vien sabiedrības diskursu veidošanā, bet arī mediju diskursa interpretācijas shēmu radīšanā, kuras nolūks ir vēlama publiskā diskursa izpratne (Šulmane & Kruks 2001a:11). Laikrakstu teksta materiāla analīzē I. Šulmane un S. Kruks pamatā izmanto gan kvantitatīvo pieeju – kontentanalīzi, gan kvalitatīvo analīzi, analītiskās interpretācijas līmenī ir lietoti atsevišķi diskursa analīzes elementi. Diskursa jēdziens šajā pētījumā izmantots galvenokārt kā analītiska kategorija – valodas lietošanas prakse. Pētījumā par pilsonības problēmām presē (Šulmane & Kruks 2001b) arī ir vērojami vairāki diskursa analīzes elementi: tematu noteikšana, argumentāciju analīze, viedokļa paudēja (diskursa subjekta) pozīcijas analīze u.c., taču šo paņēmienu izmantošana šajā gadījumā vairāk atbilst kontentanalīzes principiem. Diskursa analīzes teorija un analīzes metodes kritiskā diskursa analīzes perspektīvā ir izmantotas I. Šulmanes un S. Kruka pētījumā „Neiecietības izpausmes

un iecietības veicināšana Latvijā” (2006), kurā pētnieki analizējuši neiecietības attieksmju diskursīvo makro un mikro stratēģiju veidošanos, pētot tematu izvēli, to kontekstuālo pozicionējumu, kā arī lingvistiskos un stilistiskos paņēmienus.

Īsumā par nozīmīgākajiem mediju pētījumu secinājumiem, kas iegulstas autores disertācijas tēmas izvērsumā. Vairākos pētījumos I. Šulmane un S. Kruks konstatējuši politiķu un mediju ietekmi publiskā diskursa veidošanā par etnopolitikas jautājumiem (t.sk. Šulmane & Kruks 2001a, 2001b, 2002, 2006). Mediju netipiski lielo lomu pētnieki skaidro ar „vāji attīstītām vidējā līmeņa sociālajām struktūrām” (Šulmane & Kruks 2001a:11). Politiķu sekmētā neiecietība, īpaši starp latviešiem un krievvalodīgajiem, ir vērtēta kā noteiktu politisko mērķu diktēta stratēģija (Šulmane & Kruks 2006:86). Pētnieki secina, ka „verbāla agresija retāk vērsta pret cilvēkiem ar atšķirīgu ārieni, kultūru, reliģiju un seksuālo orientāciju, bet politiskais diskurss sakultivē neiecietību kā attiecību modeli ar jebkuru oponentu, kas izsaka atšķirīgu viedokli” (Šulmane & Kruks ibid:5). Mediju vidē biežāk tiek pretstatītas nevis etniskās un sociālās minoritātes, bet tieši latviešu un krievu etnolingvistisko grupu nostādnes jautājumos par valodu, izglītības reformu un vēsturi.

Teju visos savos pētījumos I. Šulmane un S. Kruks pārliecinājušies par Latvijai raksturīgo informatīvo telpu nošķirtību kā lingvistiski, tā arī saturiski. Šis fenomens ir konstatēts arī vairākos socioloģiskajos un politikas analīzes pētījumos (sk. iepriekšējo sadaļu). I. Šulmane un S. Kruks norādījuši, ka šīs nošķirtās telpas nevar attiecināt uz valodas kopienu stingru noslāņošanos vai norobežošanos, jo to striktās robežas izšķīdina cilvēku grupa, kas darbojas abās komunikatīvajās telpās (Šulmane & Kruks 2001b).

2002. gadā publicētā pētījumā autori (Šulmane & Kruks 2002) par savu mērķi izvirzīja noskaidrot, vai pastāv pazīmes, kas liecinātu par abu telpu satuvināšanos. Pētījuma metodoloģijas izstrādē tika izmantotas T. van Deika, R. Vodakas, M. Fuko teorētiskās atziņas par diskursa lomu sociālo un varas attiecību veidošanā. Veicot latviešu un krievu nacionālo un reģionālo laikrakstu diskursa analīzi un kontentanalīzi, pētnieki secināja, ka attiecībā uz etnopolitisko problemātiku informācijas telpu nošķirtība saglabājusies: latviešu prese ignorē latviešu valodas lietojuma un bilingvālās izglītības problēmas, savukārt, krievu presē šie jautājumi ir vieni no biežāk un plašāk aplūkotajiem. Turklāt, kā rakstīja pētnieki, valodas lietojums un bilingvālā izglītība skatīti no atsevišķu etnisko vai politisko grupu ieguvumu un zaudējumu perspektīvas, kas neveicina latviešu un krievu valodas kopienu attiecību attīstību konsolidācijas virzienā, bet drīzāk sekmē savstarpēju konfrontāciju (ibid:54-55).

I. Šulmane informatīvo telpu šķirtnes sakarā norādījusi, ka krievu mediji ir specifiski ar to, ka to auditorija ir gan krievu valodas kopienas Latvijas pilsoņi, gan nepilsoņi (Šulmane 2006:64). Disertācijas autori tas vedina domāt par politiskās varas radīto valodas un

pilsonības politikas nosacījumu formālu un instrumentālu ievērošanu. Tas savukārt rada pamatu atziņai par politiski konstruētās un sociālās realitātes šķirtni Latvijas etnopolitikas un valodas kopienu attiecību laukā. Jaunākajā I. Šulmanes publikācijā (2010) tās autore secina, ka nodalītās latviešu un krievu mediju telpas joprojām ir viena no nopietnākajām Latvijas mediju problēmām, ko sekmē gan mediju komercializācija, gan pārlieku lielā politiskā ietekme.

Disertācijas autores pētījuma izstrādē nozīmīgi ir arī mediju analītiķu I. Šulmanes un S. Kruka secinājumi par latviešu un krievu preses tendenci orientēties tikai uz savu pamata auditoriju - krievu vai latviešu valodas kopienu, sekmējot norobežotas informācijas un kultūras telpas; krievu valodas kopienas pozitīvās pašidentifikācijas veidošanas problēmām; stereotipu, aizspriedumu, neiecietības un etnolingvistiskās konfrontācijas izplatību tieši valodas, izglītības reformas un pilsonības politikas tēmās; Latvijas preses izdevumu radīto iespaidu par nošķirtām kopienām un etnisko attiecību problēmu pastāvēšanas noliegumu, kas izriet no grupu savstarpējās norobežošanās.

2.4. Secinājumi

Autores disertācijas tēmas metodoloģiskā risinājuma kontekstā būtiski uzsvērt, ka kopumā 80. gadu beigās un 90. gadu pirmajā pusē etniskās tematikas socioloģiskajos pētījumos pārsvarā tika izmantota kvantitatīvā metodika, kas pētniekiem ļāva izdarīt secinājumus par tautības un pilsonības pazīmes ietekmi uz pētāmajām latviešu un krievu etnolingvistisko grupu attieksmēm valodas, pilsonības, valstiskās un etniskās identitātes jautājumos.

90. gadu otrajā pusē dominēja empīriskie pētījumi, kuri arī lielā mērā balstīti uz kvantitatīvajām aptaujām, taču paralēli pētnieki tās sāka kombinēt ar kvalitatīvajām metodēm – fokusa grupu diskusijām, ekspertu dziļajām intervijām. Šajā laikā vērojama tendence pētījumiem kļūt arvien specializētākiem – vēršoties uz konkrētu etnopolitikas virzienu analīzi, padziļinājās izpratne par sabiedrības etniskās integrācijas norisi, to sekmējošiem un kavējošiem faktoriem un kontekstiem.

Laikā no 2000. līdz 2009. gadam veiktie pētījumi tematiski aptvēruši visus Latvijas etnopolitikas virzienus – valodas, pilsonības, izglītības un arī kultūras politiku. Līdzās pētījumiem, kuros šīs tēmas analizētas kompleksi, ir veikti tematiski sašaurināti pētījumi, kuru autori iedziļinājušies specifiskos kontekstos un tuvplānā pētījuši kādu konkrētu etnopolitikas aspektu. Pētījumos iekļauto mērķa grupu loks kļuva arvien vispusīgāks, īpaša uzmanība ir bijusi pievērsta skolu jauniešiem. Pozitīvi vērtējama ir tendence atšķirtībā no iepriekšējā laika

posma (20. gs. 90. gadi), kurā bija vairāk empīrisku un lietišķu pētījumu, veidot teorētiski pamatotus pētījumus, kuru secinājumos integrētas teorētiskās un empīriskās atziņas.

Etniskajos pētījumos pēdējā desmitgadē pētnieki ir izmantojuši daudzveidīgus un arī inovatīvus metodoloģiskos un metodiskos risinājumus gan datu vākšanas, gan analīzes etapos, īpaši tas raksturīgi jaunās tūkstošgades otrajā pusē (piemēram, Tabuns et al. 2006, Zepa et al. 2008). Tajā pašā laikā jāatzīst, ka diskursa analīzes pieeja līdzšinējos socioloģiskajos pētījumos par latviešu un krievu etnolingvistisko grupu attiecībām Latvijā ir izmantota tikai atsevišķos gadījumos (piemēram, Kļave et al. 2004; Šūpule et al. 2004), galvenokārt datu analīzes posmā, mazāk pētījumu rezultātu teorētiskajā interpretācijā un skaidrošanā.

Izvērtējot etnisko pētījumu atziņas un secinājumus, kas raksturo latviešu un krievu valodas kopienu sociālās un politiskās mijiedarbības ainu Latvijā, var secināt, ka pētnieki ir skaidri parādījuši latviešu un krievu valodas kopienu konkurenci (radikālākā formā - konfliktu) vai norobežošanas un atsvešinātību, uz ko autore raugās kā šo grupu varas attiecību formām. Latvijas sociālo un humanitāro zinātņu pētnieki ir identificējuši vairākus šīs problēmas iemeslus un skaidrojumus: Latvijas vēstures interpretācija, atšķirīgas kultūras un valstiskās identitātes, valodu konkurence, nošķirtas informatīvās, kultūras un izglītības telpas, konfliktējoši valsts etnopolitikas vērtējumi, pilsoniskās sabiedrības vājums, ārējo politisko aģentu loma u.c.

Daudzi no šiem iemesliem tika konstatēti jau 90. gadu pētījumos. Pētnieku secinājumi būtiski nav mainījušies arī pēdējos gados, tāpēc latviešu un krievu valodas kopienu attiecību problemātika joprojām ir kā empīriski, tā teorētiski aktuāla. Tajā pašā laikā jāuzsver, ka arvien paplašinās un padziļinās sabiedrības analītiķu izpratne, situācijas skaidrojumi ir kļuvuši teorētiski pamatoti, tie ir balstīti starpdisciplinārās pieejās, to izvirzīšanai ir izmantota daudzpusīga metodika. Līdz šim pielietotās teorijas latviešu un krievu valodas kopienu šķelšanās analīzē iekļaujas galvenokārt etnicitātes, etnisko konfliktu, (etniskās, nacionālās, valstiskās) identitātes teoriju, kā arī valsts un nācijas veidošanās teoriju perspektīvās. Disertācijas autores pozīcija šī fenomena izpētē balstās politikas socioloģijas pieejā, saskaņā ar kuru postmodernās sabiedrības konflikti īstenojas valodā. Attiecīgi veids, kādā meklējami skaidrojumi etnolingvistiskajai konkurencei (konfliktam) etnopolitikas laukā, ir iesaistīto aģentu valodas lietojuma – runātā un rakstītā teksta - analīze, kas šajā promocijas darba pētījumā ir veikta no diskursa teorijas un analīzes perspektīvas.

3. VALODAS KONCEPCIJAS ATTĪSTĪBA DISKURSA TEORIJAS PRIEKŠVĒSTURES KONTEKSTĀ

Latvijas valodas kopienu varas attiecību izpētē izmantotās diskursa teorijas un analīzes metodes avoti ir ļoti kompleksi, aptverot triju socioloģisko tradīciju – hermeneitikas, (post)marksisma un (post)strukturālisma – teorijas (Howarth 2000:2). Šīs tradīcijas veido diskursa teorijas priekšvēstures ietvaru (jēdziens ‘diskursa teorija’ šeit lietots plašākā nozīmē, nenodalot kādu konkrētu diskursa teorijas pieeju; jēdziena lietojuma izvērsts skaidrojums un diskursa teoriju daudzveidība raksturota 3.5. apakšnodaļā). Šīs nodaļas uzdevums ir aplūkot galvenos teorētiskos virzienus to ietekmes ziņā uz diskursa teorijas veidošanos, akcentējot tos aspektus, kas raksturīgi promocijas darba pētījumā izmantotajām teorijām – E. Laklo un Š. Mufes poststrukturālisma diskursa teorijai un N. Fērklufa un T. van Deika pārstāvētajai kritiskā diskursa analīzei.

Teorētiskās domas ietekmju daudzveidību izskaidro pašas diskursa teorijas sazarojums dažādos virzienos (sk. 3.5. apakšnodaļa), tāpēc jo īpaši svarīgi ir izprast to vienojošos pamatus. Kaut arī nevar viennozīmīgi nošķirt ietekmes, kas nākušas no vienas vai otras tradīcijas, tomēr katrai no tām ir bijis kāds fokuss.

No hermeneitiskās tradīcijas daudzajiem antipozitīvisma virzieniem (fenomenoloģija, etnometodoloģija, simboliskais interakcionisms, realitātes konstruēšanas teorija, ikdienas apziņas socioloģija) caur sociālā konstrukcionisma prizmu diskursa teorija ir mantojusi skatījumu uz sociālo realitāti un metodi.

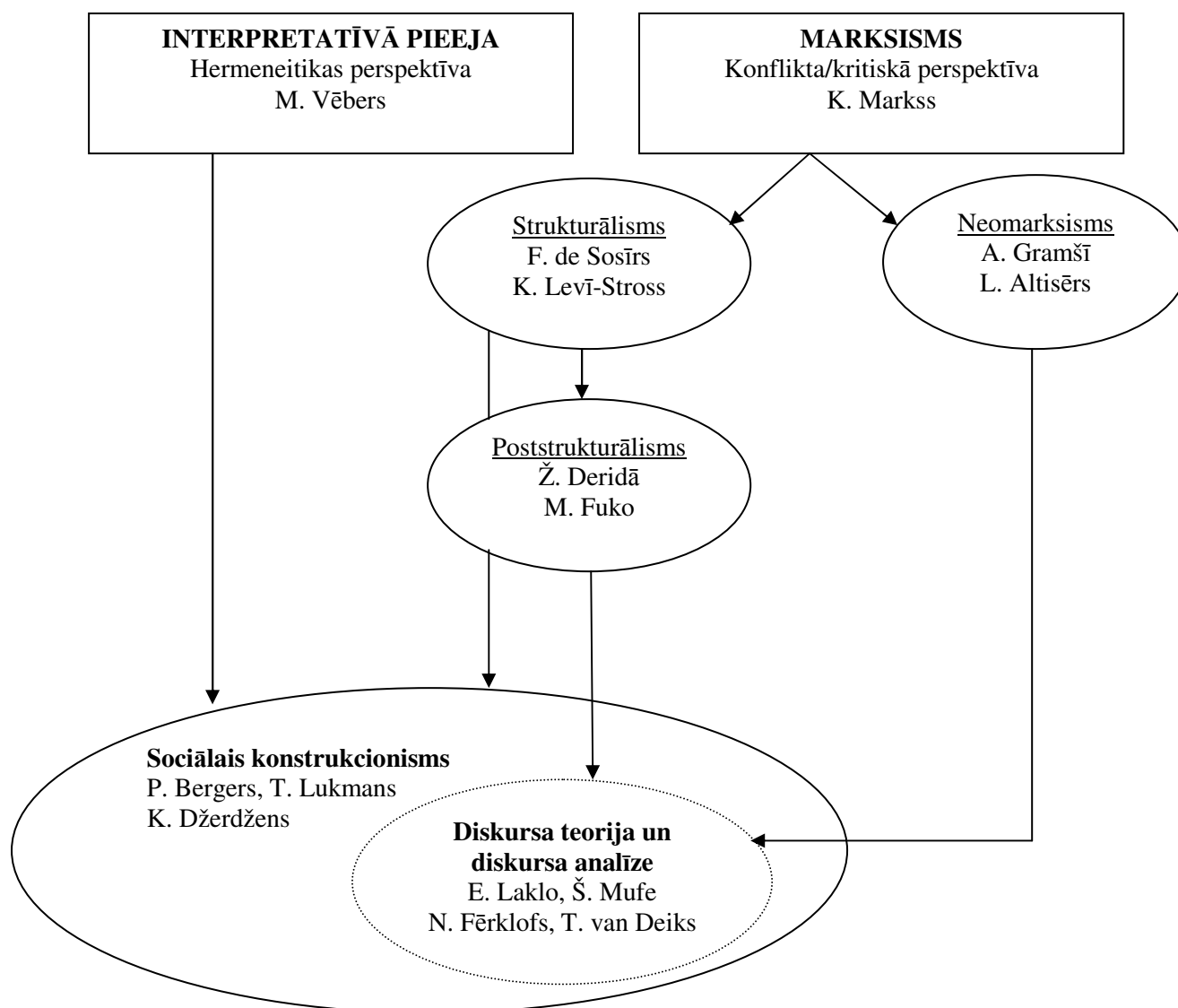
Strukturālisma ietekmē ir veidojusies tās izpratne par nozīmi, pieeja valodai un metodei, savukārt poststrukturālisms ir licis pamatus valodas kā teksta un diskursa koncepcijai un attīstījis valodas sociālo dimensiju.

Visbeidzot marksismā balstītās kritiskās un konflikta perspektīvas teorijas ir orientējušas diskursa teoriju sociālpolitisko problēmu risinājuma virzienā un attīstījušas ideoloģiskā diskursa traktējumu, analizējot valodas un varas saikni diskursā. Tā kā šī kritiskā un konflikta perspektīva ir ietekmējusi nevis diskursa teorijas lingvistisko dimensiju, bet gan tās orientāciju uz sociāli politisko problemātiku un sociālo grupu varas attiecībām, tad šī ietekmes līnija ir aplūkota 4. nodaļā, kas izvērš diskursa kā varas attiecību lauka teorētisko dimensiju.

Promocijas darbā analizēto socioloģijas teorētiskās domas virzienu un konkrētu izmantoto teoriju kopums shematiski atspoguļots 3.1. attēlā.

VALODAS DIMENSIJA

VARAS DIMENSIJA

3.1. attēls. Pētījumā izmantoto teorētisko pieeju, virzienu un teoriju shēma

Šajā nodaļā ir kodolīgi raksturoti tie sociālās teorijas attīstības pavērsieni un idejas, kas ir veidojuši valodas izpratni socioloģijā, sekmējot diskursa teorijas un analīzes metodes izveidošanos un attīstību. Nozīmīgākie no tiem ir socioloģisko paradigmu maiņa 20. gs. 60. gados, t.s. lingvistiskais pavērsiens, postmodernisma ideju ienākšana sociālajā teorijā un jaunu teorētisko pieeju izveidošanās. Ekskurss augstāk minēto socioloģisko tradīciju un tajās balstīto sociālo teoriju pamatnostādņēs, pirmkārt, atklāj diskursa teorijas pozicionējumu vadošo socioloģijas paradigmu laukā, otrkārt, ļauj parādīt pētījumā izmantoto diskursa teoriju kopuma epistemoloģiju, iezīmējot gan disertācijas hipotētisko pieņēmumu teorētisko un metodoloģisko kontekstu, gan sniedzot izpratni par autores izvēlētās pieejas zinātnisko

potenciālu latviešu un krievu valodas kopienu attiecību analīzē, kas savukārt lielā mērā nosaka šī darba ieguldījumu Latvijas politikas socioloģijā.

3. nodaļas struktūra ir veidota, ievērojot socioloģiskās domas attīstības iekšējo loģiku un tās rezonansi diskursa teorijā. Vispirms ir sniegts ieskats interpretatīvajā perspektīvā, atspoguļojot valdošo socioloģisko paradigmu maiņu un tās ietekmi uz socioloģijas priekšmetu un metodi, kas pamato diskursa teorijas un no tās izrietošās metodes lietojumu autores pētījumā. Tam seko strukturālisma un poststrukturālisma ideju izklāsts, kas ir spēcīgi ietekmējušas valodas izpratni socioloģijā un veidojušas valodas diskursīvo koncepciju. Turpinājumā ir raksturota sociālā konstrukcionisma kā diskursa teorijas vienojošā paradigma, kas savdabīgi sintezē iepriekš aplūkoto virzienu elementus, un nodaļu noslēdz diskursa teorijas daudzveidības apskats mūsdienu socioloģijā, kas vienlaikus atklāj disertācijas autores izvēlētajās teorētiskās pieejas pozicionējumu kopējā diskursa teorijas un analīzes laukā.

3.1. Interpretatīvās perspektīvas pamatelementi

Interpretatīvā perspektīvas attīstības un galveno nostādņu apskata uzdevums ir pamatot autores izvēlēto sociālā konstrukcionisma pieeju, kurā iekļaujas arī promocijas darbā izmantotās diskursa teorijas.

Postmodernisma strāvojumu ietekmē ir notikusi divu valdošo socioloģisko paradigmu – pozitīvisma un fenomenoloģijas - hierarhijas maiņa, priekšplānā izvirzoties interpretatīvās¹⁶ tradīcijas virzienos balstītiem sociālās teorijas modeļiem. Sākotnēji, kopš 19. gs beigām, socioloģijā dominējošais pozitīvisms, kas bija pamats ilgstošam funkcionālisma periodam, 20. gs. sākumā nonāca intelektuālā opozīcijā M. Vēbera interpretatīvajai jeb skaidrojošajai socioloģijai - „zinātnei, kas izskaidrojot cenšas izprast sociālo rīcību un tādējādi kauzāli izskaidrot tās procesu un ietekmi” (Vēbers 2004:237). Lai rastu izpratni par sabiedrību, sociālo realitāti un tajā notiekošajiem procesiem, pētnieka uzdevums, lietojot M. Vēbera terminoloģiju, ir skaidrot rīkojošās personas piešķirtās subjektīvās nozīmes un jēgas savai rīcībai. Šāds socioloģijas un tās priekšmeta traktējums būtiski ietekmēja tā laika sociālās teorijas (visplašākajā nozīmē) attīstību, radot interpretatīvās paradigmas pamatus.

20. gs. 30. gados uz subjektu orientētie filozofiskās domas virzieni – hermeneitika, simboliskais interakcionisms, fenomenoloģija - 60. gados ar spilgtiem un par klasiku kļuvušiem filozofu un sociologu darbiem nostiprināja savas pozīcijas sociālajās zinātnēs (kā Eiropā, tā ASV), attīstot virkni interpretatīvās tradīcijas teoriju, kas bija vērstas uz subjektu, interakciju un sociālās realitātes konstrukciju. 20. gs. 60. gadi socioloģiskās domas un teorijas

¹⁶ Šajā gadījumā apzīmējumi *interpretatīvā* un *fenomenoloģiskā* paradigma lietoti kā sinonīmi.

attīstības vēsturē kā jauna posma atskaites punkts minēts nozarē atzītos socioloģijas vēstures apskatos (Aron 1998; Gidenss 1999; Prus 1996; Ritzer 1992 u.c.). Šo posmu raksturo sociālajā teorijā līdz tam valdošās vienprātības sairums par sabiedrības funkcionēšanu un sociālās realitātes pastāvēšanas nosacījumiem un raksturlielumiem, kas iezīmēja postmodernisma intelektuālās kustības vēsmas sociālajās zinātnēs un zinātnisko zināšanu statusa maiņu. E. Gidenss, pretstatot interpretatīvo tradīciju ortodoksālajai pieejai, lakoniski raksturo abu paradigmu pamatā esošo atšķirību. Ja pozitīvisma un funkcionālisma tradīcijas skolas postulē, ka cilvēka darbību nosaka ārēji spēki un struktūras, tad interpretatīvās tradīcijas sociālās teorijas uzsvaru liek uz indivīdu un viņa darbības reflektīvo dabu, priekšplānā izvirzot valodu un jēgas (nozīmju) interpretāciju (Gidenss 1999:16). Atgriežoties 20. gs sākumā, ir redzams, ka M. Vēbera klasiskais socioloģijas formulējums ir interpretatīvās pieejas teorētisko virzienu vienojošā pamatnostādne.

Nozīmīgs interpretatīvās tradīcijas sociālo teoriju pastāvēšanas un leģitimitātes nosacījums ir zināšanu ticamības kritēriji sociālajās zinātnēs. Sākotnējā, vēl 19. gs., izpratne par zināšanu ticamību un zinātniskumu socioloģijā pilnībā iekļaujas dabaszinātņu modelī, ko noteica Ogista Konta (*Auguste Comte*, 1798-1857) uz dabaszinātņu pamatprincipiem veidotā pozitīvisma socioloģija. E. Dirkems, izstrādājot socioloģijas metodi, sekoja klasiskās zinātnes ideālam veidot objektīvas zināšanas par realitāti bez subjekta apziņas (Дюбрейм 1995b:283-285), glorificējot metodes objektivitātes aksiomu (Дюбрейм 1995a). 19. gs. beigās un 20. gs. sākumā, attīstoties sociālajām zinātnēm, zinātniskajās aprindās izvērsās diskusijas par atšķirībām, kas pastāv starp dabaszinātnēm un sociālajām zinātnēm jeb zinātnēm par kultūru. Jautājums par to, kā nodrošināt zināšanu vispārnozīmīgo raksturu, nodarbināja arī tā laika socioloģijas grandus, to starpā arī M. Vēberu. Tā kā, saskaņā ar M. Vēberu, socioloģijas priekšmeta izpētē jēdzienu tīkls veidojas nevis balstoties uz hipotētiski deduktīvo sistēmu, kā tas ir dabaszinātnēs, bet gan uz sociālās rīcības jēgnozīmju skaidrojumiem un izpratni (Vēbers 2004:237), tad fundamentālā dabaszinātņu un zinātņu par kultūru (t.sk. socioloģijas) atšķirība ir meklējama metodē (ibid:238-253).

Raugoties no socioloģisko paradigmu perspektīvas un tām atbilstošajiem sabiedrības modeļiem, ir redzams, ka priekšstati par zināšanu ticamību, sociālās teorijas patiesīgumu, ir nepastarpināti saistīti ar valdošās paradigmas sabiedrības modeļa traktējumu. Tas, kā sociālais zinātnieks raugās uz sabiedrību, - kā uz universāliem likumiem pakļautu objektīvu realitāti (kā uz sociālo faktu kopumu) vai kā uz subjekta piešķirtu nozīmju un jēgpilnu darbību radītu realitāti, - nosaka pielietojamo metodi sabiedrības izpētē un analizē. Funkcionālisma sabiedrības modelis noteica dabaszinātņu metožu adaptāciju socioloģijā, kas bija obligāts priekšnosacījums, lai zināšanas par sabiedrību un tās funkcionēšanu varētu pretendēt uz

objektivitāti un zinātnes statusu. Līdz ar fenomenoloģiskās paradigmas nostiprināšanos socioloģijā izveidojās atšķirīgs sabiedrības modeļa skatījums ar tam raksturīgo subjektīvismu un sapratne par to, ka dabaszinātniskās pieejas standartizētās mērīšanas un analīzes metodes nav pietiekami izsmelošs līdzeklis sociālās realitātes, sabiedrības, bet, jo īpaši, atsevišķā indivīda sociālās darbības skaidrojumam. Tā kā saskaņā ar interpretatīvās perspektīvas epistemoloģiju sociālā realitāte nepastāv ārpus subjekta un nav universālu likumu noteikta, bet ir paša subjekta un viņa uztveres veidota, tad metodei, ar kuras palīdzību tiek radītas jaunas zināšanas par sabiedrību, jābūt vērīgai uz subjektu. Subjektivitātes orientācija noteica socioloģiskās metodes transformācijas kvalitatīvās metodoloģijas virzienā, īpašu uzmanību pētījuma priekšmeta atklāšanā pievēršot specifiskajam un mainīgajam kontekstam un metodēm, kas sniedz iespēju iedziļināties pētāmā subjekta pasaulē un atklāt to veidojošo darbību nozīmes, kas, savukārt, savu izpausmi rod valodā. Tādējādi par zināšanu radīšanas materiālu kļūst teksts, turklāt arī jaunradītās zināšanas – no empīriskajiem datiem izrietošā teorija - ir teksts. Tā ticamības (vispārinājuma un objektivitātes) pamatā ir jaunradītā teksta (teorijas) atbilstība subjekta tekstam par sociālo realitāti vai šīs realitātes novērojumam (Lawrence 2006:54; Silverman 2001:188). Jebkuras teorijas ticamības kritēriji ir arī tās iekšējā loģika un detalizācijas pakāpe, jo teorija, kas ir iekšēji pretrunīga un necentrēta, pārlietu vispārīga, pati par sevi rada šaubas un ir grūti pielietojama. Cēlonisko sakarību detalizēta specifikācija, kas raksturīga pozitīvisma paradigmā radītajām zināšanām par sociālo pasauli, interpretatīvajā tradīcijā tiek aizstāta ar detalizētiem subjektu interpretatīvo procesu aprakstiem (Craib 1992:24). Lai zināšanas atbilstu iepriekš minētajām pazīmēm – subjekta un pētnieka tekstu savstarpējā saskaņotība, padziļināts un iekšēji loģisks pētāmās problēmas skaidrojums, - primārā nozīme, kā iepriekš apgalvots, ir piešķirama metodei, kas, nodrošinot zināšanu ticamību un vispārinājuma iespējas, ir gan teorētisko, gan lietišķo pētījuma kvalitātes kritērijs. Metodes kā zināšanu ticamības un patiesīguma kritērija pamatojums izriet no socioloģisko zināšanu specifikas tādā nozīmē, ka socioloģisko zināšanu teorētiskais un empīriskais līmenis ir cieši saistīti. Proti, teorētiskās zināšanas socioloģijā tiek radītas galvenokārt no plaša empīriskā materiāla, kamēr klasiskajā zinātnē jaunas zināšanas var tapt tieši nevēršoties pie empīrijas un izmantojot vispārīgo jēdzienu un ideālo objektu izpēti. Sociālā realitāte fenomenoloģiskajā paradigmā ir duālistiska - vienlaikus objektīva (kā mantotā kultūras realitāte) un subjektīva (kā indivīda apziņas konstruēta realitāte). Tāpēc socioloģisko zināšanu patiesīgums neizriet no absolūti objektīvās realitātes, bet ir meklējams loģiskā attiecībā starp teoriju, empīriju un objektīvo realitāti, kur empīrija, būdama subjektīvās realitātes tiešs atspoguļojums, ir teoriju un objektīvo realitāti vienojošais saistelements. Tā kā sociālās realitātes subjektīvās dimensijas atspoguļojums ir tieši atkarīgs

no metodes, tad metode ir nozīmīgākais pētnieka instruments jaunu teorētisko zināšanu radīšanas procesā. Empīrijas validitātes un ticamības jautājums interpretatīvās pieejas perspektīvā veiktajos pētījumos ir aplūkots arī doktora pētījuma metodoloģijas izklāstā (7. nodaļa).

Interpretatīvās pieejas kritikas pamatā ir tas, ka socioloģiskajā analīzē tā nepietiekami pievēršas institucionālajai varai un sociālās realitātes strukturālajiem determinantiem, kas ierobežo indivīda rīcību, un tāpēc nevar sniegt jaunas zināšanas par varu, konfliktu un pārmaiņām. Pēc autores domām, šis pozitīvistu un funkcionālistu arguments par sistēmas un ārējo struktūru ietekmes ignoranci nav viennozīmīgi vērtējams. Pirmkārt, interpretatīvās socioloģijas teorijas nenoliedz ārējās pasaules (objektīvās realitātes) pastāvēšanu, taču pētniecisko interesi tā saista galvenokārt caur subjekta apziņas prizmu. Tāpēc objektīvo struktūru analīze ir jāveic tiktāl, ciktāl tās ir subjekta veidoto nozīmju apveltītas, un kā tādas interpretatīvās paradigmas sekotāji tās neignorē. Otrkārt, tieši interpretatīvās tradīcijas teorijas aktualizē konteksta nozīmi indivīda sociālās rīcības un tās nozīmes skaidrojumā. Būdamas konteksta jūtīgas sociālās rīcības analīzē, fenomenoloģiskās paradigmas teorijas, skaidrojot subjektu jēgpilno rīcību, ņem vērā plašākas sistēmas (sociālās, politiskās, ekonomiskās, kultūras) daļas - kontekstus, - kuru ietvaros notiek rīcības akti. Taču interpretatīvās pieejas piekritēji atšķirībā no funkcionālistiem neuzskata, ka šie plašākās sistēmas elementi determinē subjekta rīcību. Konteksta nozīme līdz ar makro socioloģisko teoriju pieaugošo kritiku arvien palielinās, kontekstam kļūstot par pētāmā priekšmeta daļu. Politikas socioloģijas jaunākās tendences rāda, ka teorijas, kļūstot šaurākas un mērķorientētākas uz konkrētiem procesiem un tajos iesaistītajiem aģentiem, arvien vairāk fokusējas uz mehānismu un kontekstu izpēti (Hicks et al. 2005). Diskursa teorijas autori, īpaši kritiskā diskursa analīzes pārstāvji (Fairclough 2006; van Dijk 1997:3, 19, 20-21, 2000) izdala vairākus konteksta līmeņus un diskursa laukus (De Cillia, Reisigl, Wodak 1999; Wodak et al. 1999) vai dimensijas (Fairclough 2006), kas ļauj atklāt un izprast dziļākas diskursa struktūras un to saistību ar plašākām sociālās pasaules struktūrām. Diskursa teorijā sabiedriskās sistēmas elementu iekļaušana sociālo procesu un subjekta rīcības analīzē tiek īstenoti ne tikai aprakstot konkrētos kontekstus, bet arī caur intertekstualitāti, proti, salīdzinot dažādu pētāmajā laukā iesaistīto aģentu diskursus. Piemēram, valodas kopienu etnopolitisko diskursu izpētē, iekļaujot politikas veidotāju diskursu analīzi, ir redzams, kā politiskās varas struktūras ietekmē valodas kopienu kolektīvos un individuālos diskursus un sociālo praksi.

20. gs. 60. gadu beigju politiskie, ekonomiskie un sociālie konflikti, labklājības valsts krīze, postmodernisma ideju ekspansija ir konteksts, kurš ievērojami sekmēja interpretatīvās paradigmas popularitāti socioloģijā. Attīstoties sociālo teoriju daudzveidībai un ņemot vērā

tās vienojošo tendenci raudzīties uz indivīdu nevis kā uz objektu (jeb sociālu faktu E. Dirkema izpratnē), bet kā refleksīvu subjektu, kas pats un mijiedarbībā ar citiem subjektiem veido sociālo realitāti, 20. gs. 60. gadu beigas ir vērtējamās kā izšķirošs moments socioloģisko paradigmu attīstībā. Šajā laikā interpretatīvā tradīcija (fenomenoloģiskā paradigma) ieguva līdzvērtīgu statusu līdz tam dominējošam funkcionālismam (pozitīvisma paradigma), kam sekoja vadošo paradigmu hierarhijas maiņa. Interpretatīvās tradīcijas sociālā teorija ir avots diskursa teorijas sociālās realitātes analītiskajam modelim, kas līdzās izpratnei par valodu ir noteicis kvalitatīvās metodoloģijas dominanti diskursa teorijas un analīzes perspektīvā veiktajos pētījumos. Atgriežoties pie diskursa teorijas epistemoloģijas, nākamais solis ved strukturālisma virzienā, kas radīja iedīgļus lingvistiskajam pavērsienam humanitārajās un sociālajās zinātnēs, attīstot jaunu valodas izpratni.

3.2. Strukturālisma ietekme uz valodas izpratni socioloģijā

Diskursa teorija, īpaši tās sākuma posmā, ir ļoti sazarota, taču viena no daudzos atzarus vienojošajām pazīmēm ir to skatījums uz valodu, kas ir veidojies tiešā strukturālisma un poststrukturālisma ietekmē. Saskaņā ar strukturālisma un poststrukturālisma nostāju indivīds nevar pastāvēt pirms valodas, jo tieši valoda veido indivīdu, tā strukturē indivīda pieredzi (Burr 2005:47). Valoda, tās lietojums un izpausmes tekstā ir diskursa teorijas un analīzes metodes pamatelements. Būtiskā atšķirība ir tā, ka diskursa teorija raugās uz valodu kā uz sociālu fenomenu. Šī uzskata pamatā ir lingvistiskās filozofijas atzinums, ka realitāte tiek uztverta caur valodu. Ar valodas palīdzību tiek radīti priekšstati par sociālo realitāti, turklāt šie priekšstati ne tikai ataino to, kas šajā realitātē pastāv, bet vienlaikus arī konstruē to. Tāpēc, reaģējot uz kritiku par realitātes kā tādas neesamību, diskursa teorija atbild, ka reālas ir tikai nozīmes un priekšstati par realitāti (Филлиппс & Йоргенсен 2004:25). Šajā disertācijas apakšnodalā ir iztirzāti galvenokārt tie strukturālisma principi, kas atbalsojas diskursa teorijas valodas izpratnē un metodes pielietojumā.

Strukturālisma ceļš diskursa teorijas virzienā ir aizsācies no lingvistikas, sociālās antropoloģijas un valodas filozofijas. Strukturālisms tiek uzskatīts par lingvistiskā pavērsiena pamata elementu, kas ir veidojis 20. gs. filozofijas un sociālās pasaules izpratni (Howarth 2000:16). Tās pamatā ir atziņa par valodas un filozofijas starpā pastāvošo saikni. Teorētiski, kuru devums bija izšķirošs par labu lingvistiskajam pavērsienam humanitārajās un sociālajās zinātnēs un kuru ietekmē ir attīstījusies diskursa teorijas izpratne par valodas lomu sociālās realitātes izpētē, ir lingvists F. de Sosīrs, antropologs Klods Levī-Stross (*Claude Lévi-Strauss*, 1908-2009), kuru strukturālisma modeļi ir aplūkoti turpinājumā, kā arī franču

poststrukturālisma redzamākās figūras – dekonstrukcionists Ž. Deridā (sk. 3.2.2. sadaļu) un varas filozofs M. Fuko (sk. 4.2. apakšnodaļu).

3.2.1. *Ferdinanda de Sosīra lingvistiskais strukturālisms*

Var izdalīt četras strukturālisma ģeneoloģiskās līnijas: pirmā no tām ir franču un britu antropoloģija; otrā vijas cauri franču socioloģijai, sākot no O. Konta un E. Dirkema, aizgūstot ideju par sabiedrību kā primāru attiecībā pret indivīdu; trešās līnijas izcelsme ir saistīta ar Imanuela Kanta filozofisko tradīciju un tās ideja par indivīdiem piemītošajām racionālajām spējām radīt sociālo kārtību pasaulē; visbeidzot ceturttā, pati spēcīgākā un nozīmīgākā, līnija ir strukturālās lingvistiskas virziens, ko raksturo F. de Sosīra lingvistiskais modelis un literārās kritikas krievu formālistu skola (Craib 1992:132). Diskursa teorijas pārstāvji un analītiķi (Burr 2005; Fairclough 2001; Howarth 2000; Kress 2002 u.c.) ir vienisprātis, ka valodas transformācijas sociālajās zinātnēs notikušas spēcīgā strukturālās lingvistiskas ietekmē. Strukturālisma sabiedrības koncepcija izriet no F. de Sosīra valodas teorijas, kas uzsvēra sistēmas lomā sabiedrības izpratnē (Howarth 2000:17). Līdz 20. gs. sākumam lingvistika analizēja galvenokārt valodas attīstību laikā. Šāda pieeja aizsākās 19. gs., kad tika atklāts, ka lielākajai daļai Eiropas valodu, kā arī daļai Vidējo Austrumu un Indijas valodu ir vienota izcelsme, jo tās visas ir indoeiropiešu valodas. Šis atklājums iniciēja pētījumus par valodu kopīgajiem principiem un tās vienojošajām saiknēm (Kress 2002:29). F. de Sosīra strukturālā lingvistika ievērojami mainīja šo nostādni, par izpētes priekšmetu pasludinot nevis valodas mainīgo, bet gluži otrādi - nemainīgo struktūru. F. de Sosīru interesēja sinhronā lingvistika, proti, sastingusī valodas forma un struktūra (Howarth 2000:18), atmetot valodas mainīgo daļu, kas savu izpausmi rod runas aktos. Balstoties uz F. de Sosīra lasītajām lekcijām 1903., 1904. gadā, kurās viņš aktualizēja tolaik jauno valodas teoriju, viņa studenti izdeva F. de Sosīra darbu „Vispārējās lingvistiskas kurss” (*Cours de linguistique générale*, 1916) (Kress 2002:30). F. de Sosīra valodas teorijas pamatā ir nošķīrums starp valodu (franču val.: *langue*) un valodas lietojumu jeb runu (franču val.: *parole*), starp kopējo valodas sistēmu un individuālo runas praksi. Lietišķās lingvistikas analītiķis Džons Džozefs (*John Joseph*), izklāstot F. de Sosīra uzskatus, raksta:

„(..) *langue* - valoda ir sociāls fakts un ka sociālie spēki satur visu sistēmu kopā tik vareni, ka neviena indivīda varā nav mainīt valodu. Izmaiņas notiek „runā” – *parole* un, ja gala rezultātā sabiedrība akceptē šīs izmaiņas, visa sistēma pārslēdzas, lai veidotu jaunu *langue*. (..) *langue* nav individuālas dimensijas. Tas, ko indivīdi dara ar valodu, ir tikai *parole* jautājums” (Džozefs 2008:89).

Sociolingvistikas vēstures pētnieks Džons Gumpercs (*John Gumperz*, 1922) skaidro, ka „runa attiecas uz skaņām, ko rada runātājs, bet *valoda* ir kopīgs modelis, kas atšķiras no tā, kas tiek konkrēti pateikts, tieši tāpat, kā E. Dirkema sociālie fakti atšķiras no uzvedības” (Gumpercs 2003:9). Individuālie runas akti ir unikāli, tāpēc tie nevar būt zinātniskās izpētes objekti, savukārt valoda ir konstanta un tā piemīt visiem valodas lietotājiem (Craib 1992:136). Valoda ir struktūra jeb runas pamatā esošā loģika. Tā kā valoda pastāv pirms indivīda kā bērna ienākšanas pasaulē, valodas apguves procesā indivīdam nav izvēles, viņam gluži vienkārši nākas izprast sevi un pasauli caur šo elementu apzīmējumiem. Indivīda dzīves/ pasaules pieredze nav tverama bez valodas ietvara, kas tai piešķir noteiktu struktūru un nozīmi. Tādējādi valodas struktūra nosaka pieredzes un apziņas struktūru (Burr 2005:48). Strukturālisma valodas modeļa veidotāji ar Sosīru priekšgalā uzskatīja, ka valodas struktūra var tikt piemērota visām sistēmām un praksēm (Howarth 2000:10).

„Tieši tāpat kā ir iespējams izprast sabiedrību, raugoties uz tās dažādo elementu mijiedarbību, to ir iespējams izprast, raugoties uz dažādu valodas daļu mijiedarbību” (Craib 1992:136).

Valodas kā zīmju sistēmas struktūra ir nemainīga un vispārpieņemta un tās elementu atklāšana var sniegt izpratni par indivīda rīcību, tāpēc nākamais solis ir izskaidrot, kā šajā sistēmā veidojas nozīmes, ar kurām indivīdi īsteno savstarpējo interakciju.

Neiedziļinoties F. de Sosīra nozīmes veidošanas teorijā, bet akcentējot galveno, redzams, ka pēc Sosīra uzskatiem zīme iegūst savu nozīmi apzīmētāja (formas) un apzīmējamā (satura) savietojumā. Šeit ir trīs svarīgi momenti, kuri jāpiemin. Pirmkārt, zīmju vērtības (nozīmes) veidojas tikai mijiedarbībā ar citām zīmēm un to pamatā ir savstarpējās atšķirības. Jebkurš jēdziens vai kategorija var tikt definēts un aprakstīts tikai attiecībā pret citu jēdzienu vai kategoriju, no kura tas atšķiras. F. de Sosīra strukturālisms paredz, ka „valoda neatspoguļo iepriekš pastāvošu sociālo realitāti, bet veido un piešķir ietvaru šai realitātei” (Burr 2005:52). Valodas struktūra, apzīmētāju un apzīmējamo sistēma un to nozīmes, kas veidojas to savstarpējo atšķirību rezultātā, veido indivīda jēdzienisko telpu (ibid). Otrkārt, apzīmētājs tiešā veidā neattiecas uz objektiem, bet gan uz to jēdzieniem. Atbilstoši tam strukturālā lingvistika ļoti uzsver objekta un jēdziena nošķirumu (Craib 1992:137; Burr 2005:50), nosakot, ka valoda ir primāra attiecībā pret realitāti. Treškārt, saikne starp formu un saturu ir reizē patvaļīga un konvencionāla (vispārpieņemta, tradicionāla). Jebkura forma var tikt lietota, lai izteiktu jebkuru nozīmi, tikmēr, kamēr saikne starp formu un nozīmi atbilst vispārpieņemtajiem likumiem (sakarībām) sistēmā. Tāpēc valoda var tikt uzlūkota kā sociālā spēka izpausme, veidojot patvaļīgus savienojumus un vienlaikus uzturot tajā spēkā esošos vispārpieņemtus likumus (Kress 2002:32).

Jautājums par nozīmi un apzīmēšanu ir sekmējis lingvistisko modeļu izplatību sociālajās zinātnēs kopumā. Deivids Hovarts (*David Howarth*, 1958-), diskursa teorijas analītiķis, uzskata, ka F. de Sosīra ieguldījums sociālajās zinātnēs ir tas, ka viņš radīja pamatu diskursīvajai pieejai sociālajā un politiskajā analizē (Howarth 2000:17). D. Hovarts norāda, ka strukturālisms ir parādījis iespējamo analogiju starp valodu un sabiedrību, uzskatot, ka valodai un sabiedrībai piemīt līdzīgas loģiskas struktūras un pazīmes. Sociālās parādības var skaidrot kā savstarpēji savienotu elementu sistēmas, un kopējā struktūra ir tā, kas nosaka sistēmas elementu nozīmes un funkcijas. Strukturālisma metode parāda, ka šķietami nesaistīti un neizskaidrojami procesi var kļūt saprotami attiecinot tos uz formālo sistēmu veidojošo elementu saiknēm (ibid:17).

F. de Sosīrs atklāja kopējo valodas sistēmu nozīmi, kas nosaka indivīda ikdienas valodu. Saskarsmes formas pastāv tikai pateicoties kopējām normām un likumiem, kurus indivīdi apgūst un internalizē. Tas ir attiecināms uz jebkurām sociālajām praksēm un darbībām, taču tās ir iespējamās tikai tad, ja tajās iesaistītie indivīdi vadās pēc vienotiem institucionalizētiem noteikumiem. Tas nozīmē, ka, saskaņā ar F. de Sosīra teoriju, sociālās parādības nav izolētas vienības, bet tās pastāv visaptverošā sociālā kontekstā (ibid:18).

3.2.2. Kloda Levī-Strosa ieguldījums diskursa analīzes attīstībā

Kaut arī F. de Sosīra valodas teorija ir ne tikai spēcīgs impulss lingvistiskajam pavērsienam kopumā, tomēr viņa valodas izpratne vēl nepietuvina valodas kā diskursa koncepcijai. Soli tuvāk spēra K. Levī-Stross, attīstīdams F. de Sosīra idejas un paplašinādam viņa strukturālās lingvistiskas modeli, analizējot sabiedrības kā kompleksas simbolu sistēmas. Savā darbā „Strukturālā antropoloģija” (*Anthropology Sociale*, 1958) K. Levī-Stross raksta:

„Ja gara neapzinātais darbīgums saskaņā ar mūsu pārlicību ir formas uzspiešana saturam un ja šīs formas ir fundamentāli tādas pašas katram prātam (..), tad ir nepieciešami un pietiekami ietiekties neapzinātajā struktūrā, kas ir aiz visiem institūtiem un paradumiem, lai iegūtu pārējo institūtu un paradumu izskaidrošanai noderīgu principu” (Stross 1958:28 pēc Ivbulis 1995:77).

Šajā fragmentā koncentrētā veidā ir formulēts gan K. Levī-Strosa strukturālisma modelis, gan metode. Strukturālisma pamatnostādne ir ideja par apkārtējo pasauli kā indivīda domāšanas atspulgu un rezultātu. Izvirzot par savu uzdevumu atklāt jēdzienu iekšējo struktūru – jēdzienu savstarpējo attiecību iekšējo loģiku, tiek noteikts mērķis atklāt veidu, kā cilvēka prāts rada apkārtējās pasaules kārtību (Громов, Мацкевич & Семенов 1996:220). Noteicošā loma sociālās pasaules izpētē ir neapzinātajai cilvēka prāta struktūrai, jo tā ir ikvienas sistēmas virsējo struktūru radītāja. Vienotās prāta struktūras izpratne var sniegt analītisku instrumentu,

ar kura palīdzību iespējams skaidrot apkārtējo pasauli, izprast tās vispārējos likumus, uz kuriem balstās gan sociālās sistēmas, gan tās veidojošā cilvēka loģiskā prāta struktūra (Ritzer 1992:360).

K. Levī-Stross atšķirībā no F. de Sosīra atzīst nevis vienas totālas struktūras determinējošo spēku, bet gan uzskata, ka katrai simbolu sistēmai ir sava struktūra. Kaut arī K. Levī-Stross apgalvo, ka visām sabiedrībām neatkarīgi no laika un telpas piemīt universāla sabiedrības struktūra (Ritzer 1992:361), viņš vienlaikus piedāvā arī struktūru tīklu. K. Levī-Strosa strukturālisma modeļa analītiķi nodala vairākus struktūru tipus un līmeņus. Pirmā tipa struktūras ir plaša mēroga struktūras un institūcijas, kuras slēpj patiesās struktūras, tāpēc tās K. Levī-Stross neuzskatīja par īstenām struktūrām. Otrs struktūru tips ir modelis, ko konstruē pētnieks, lai iegūtu sabiedrības pamata struktūru. Visbeidzot trešais, pats nozīmīgākais, struktūru tips ir cilvēka prāta struktūra, kas ir pārējo struktūru avots (Leach 1974 pēc Ritzer 1992:360). Savukārt D. Hovarts izdala divu līmeņu struktūras K. Levī-Strosa modelī: pirmais no tiem ir dziļas un neapzinātas struktūras, kuras ir pamatā visām sabiedrības praksēm un parādībām, otrais līmenis ir pirmā līmeņa struktūru izpausmes valodā, mītos un dažādās klasifikācijas sistēmās, piemēram, totēmismā, radniecības sistēmā, reliģijā u.tml. (Howarth 2000:23). Virsējo līmeni veido plašs un mainīgs empīriskās realitātes materiāls (ibid:33). Šajā līmenī jēdzieni iegūst savas nozīmes kā plašākas sistēmas integrālas daļas. Tieši virsējā līmeņa mainīgums ļauj skaidrot arī nozīmju bezgalīgo mainīgumu noteiktas sistēmas pamata struktūrā. (Ritzer 1992:360). Šis aspekts tuvina Strosu diskursa teorijā valdošajam uzskatam par diskursa nemitīgajām transformācijām un nepabeigtību.

Abas K. Levī-Strosa struktūru veidu interpretācijas viena otru papildina. Dziļās struktūras, kuras min D. Hovarts, ir neapzinātas cilvēka prāta struktūras, kuras atbilst antropologa Edmunda Līča (*Edmund Leach*, 1910-1989), K. Levī-Strosa teorijas analītiķa, noteiktajam trešajam struktūru tipam. Savukārt, E. Līča noteiktais pirmais struktūras tips ir vispārējie sociālās pasaules likumi, kuru atklāšana ir K. Levī-Strosa galvenais mērķis. Lai to sasniegtu antropologs izstrādāja strukturālās analīzes metodi, kas ietver vairākus secīgus soļus: (i) pētāmās parādības definēt kā saikni starp diviem vai vairākiem reāliem vai iedomātiem elementiem; (ii) izveidot tabulu ar iespējamām šo jēdzienu kombinācijām (šis solis atbilst E. Līča otrajam struktūras tipam); (iii) izveidotā matrica, kas pati par sevi ir struktūra, ir galvenais analīzes objekts, kura izpēte atklāj visas iespējamās tās elementu savienojumu kombinācijas (Howarth 2000:33; Ritzer 1992:361-2).

Tā kā cilvēka prāts kā galējā struktūra nav tieši novērojams, pētniekam ir jāanalizē cilvēka radītos produktus. K. Levī-Stross, izmantojot strukturālistiem raksturīgo binārās opozīcijas principu, uzskatīja, ka galvenais pretmetu pāris ir daba un kultūra, definējot pēdējo

kā cilvēka radītu sociālo realitāti. Saskaņā ar K. Levī Strosu, viss, kas nav daba, ir cilvēka darbības produkts, ko viņš apzīmē ar jēdzienu *kultūra*. Sekojot F. de Sosīram, K. Levī-Stross attīsta ideju par kultūru kā zīmju sistēmu vai, lietojot viņa paša terminoloģiju, simbolu sistēmu. Vispilnīgākā simbolu sistēma, caur kuru atklājas kultūra, ir valoda (Стросс 1985:60). Tāpēc pētniekam, kura uzdevums ir atklāt dziļākās prāta struktūras, ir jāanalizē to izpausmes virsējo struktūru līmenī, kas ir novērojamas valodā. Piemēram, K. Levī-Stross, pētot primitīvo sabiedrību radniecības sistēmu iekšējo struktūru, pēta radniecības terminoloģijas struktūru. K. Levī-Stross norāda, ka, valodu kā sociālu fenomenu var aplūkot no vairākiem aspektiem. Pirmkārt, valodu var traktēt kā kultūras produktu, un šādā nozīmē sabiedrībā lietotā valoda atspoguļo tās sociālo realitāti, otrkārt, valoda ir kultūras elements, treškārt, valoda ir kultūras nosacījums, jo valodas un kultūras jeb sociālās realitātes struktūras ir identas (Стросс 1985:65-75). Pētot un dekodējot valodā ietvertās simbolu sistēmas, pēc K. Levī-Strosa domām, ir iespējams atklāt to savstarpējās sakarības, kas, savukārt, ļauj skaidrot sociālās prakses un sociālo attiecību noteicošos faktorus.

Valodas analīzē, līdzās F. de Sosīra valodas un runas līmeņiem ieviešot vēl trešo līmeni – mitēmus (līdz mazākajām vienībām – teikumiem – dekonstruēti mītus vienojošie elementi), K. Levī-Stross ir kļuvis par diskursa jēdziena vēstnesi humanitārajās un sociālajās zinātnēs, jo šis trešais valodas līmenis attiecas uz teikumu savstarpējām saiknēm un savietojumiem un kā tāds ir piemērots diskursīvajam laukam (Frank 1989, 1992:102-104 pēc Howarth 2000:32, 34). Tomēr, kā uzskata K. Levī-Strosa strukturālisma modeļa un metodes pētnieki, šis valodas līmenis viņa teorijā nav pietiekami izvērstis, tāpēc virzība valodas kā diskursa koncepcijas virzienā nonāk zināmā strupceļā (Howarth 2000:35), no kura izeju rada poststrukturālisti. Strukturālisma kritika poststrukturālisma perspektīvā ir vērsta pret valodas struktūras stabilitāti un strikto nošķirumu starp valodu un runu. Pieeja valodai kā slēgtai sistēmai un rezultātam, nevis procesam poststrukturālistu skatījumā liedz skaidrot valodas transformācijas laikā un mainīgās nozīmes, ko ietekmē valodas lietotāji un valodas lietojuma vide.

3.2.3. Strukturālisma valodas koncepcijas kritika

Valodas lietotāja ignorance, indivīda subjektivitātes izslēgšana no sociālās pasaules ir viens no galvenajiem strukturālisma kritikas argumentiem (Craib 1992:146; Howarth 2000:11). Strukturālisms uzsver vispārējo nozīmju pamatā esošo struktūru vai loģisko kārtību. Tā kā primārā nozīme tiek piešķirta valodai, nevis valodas lietojumam, sociālajam, nevis individuālajam valodas aspektam, jau strukturālismā aizsākas subjekta dehumanizācija, kas rezultējas poststrukturālisma pasludinātajā subjekta nāvē. K. Levī-Strosa modelī indivīda

prāta struktūra iegūst noteicošo nozīmi sociālās pasaules kārtības izpētē, jo tai piemīt spēja uztvert un izmantot, kaut arī neapzināti, sociālo sistēmu pamata struktūras (Howarth 2000:34). Lai orientētos sociālajā pasaulē un noteiktu savu identitāti, indivīdi izmanto simbolu sistēmu struktūras, piemēram, mītus un radniecības sistēmas, taču tās joprojām ir indivīda domas un rīcību ierobežojošas, neļaujot viņa subjektivitātei un aģentūrai spēlēt noteicošo lomu sociālās pasaules kārtības radīšanā. No vienas puses, cilvēka prāta struktūra ir pamatā pārējām sociālās sistēmas struktūrām, no otras puses, šīs struktūras ir tās, kas ierobežo indivīdu. Taču tā kā virsējās struktūras ir paša indivīda prāta radītas, tad tas nozīmē, ka cilvēka prāts ierobežo un determinē pats sevi. Kritika argumentē, ka strukturālisms neņem vērā indivīda izvēles, nolūkus, mērķus un vērtības, kuri nav pakļauti struktūras absolūti determinējošajam spēkam (Craib 1992:135). Līdz ar uzskatu, ka indivīdi ir tikai valodas struktūras elementu lietotāji, jautājums par aģentūru kļuva par vienu galvenajām problēmām pavērsienā uz valodas sociālo skatījumu (Kress 2002:31).

Strukturālisma kritikas arguments, kas jāmin diskursa teorijas veidošanās kontekstā, ir strukturālisma metodes redukcionisma risks. Iespēja atklāt un nodalīt vienojošo sociālās realitātes struktūru, kas izskaidro pārējos tās līmeņus, rada risku reducēt visu sociālo realitāti uz šo vienu pamata līmeni, tādējādi zaudējot citu līmeņu nozīmju dimensijas (Craib 1992:145), kas izriet no sākotnējā valodas un runas nošķiruma. Šāda redukcionisma rezultātā var izzust jebkādas elementu (jēdzienu) nozīmes un to savstarpējās saiknes var tikt aizstātas ar formālām un bezjēdzīgām shēmām (Громов et al. 1996:223). Trešais kritiskais aspekts ir saistīts ar struktūras nemainīgumu un sistēmas elementu fiksētajām saiknēm (Craib 1992:146; Howarth 2000:11), ko daļēji atspēko K. Levī-Strosa atzinums par sociālo sistēmu virsējā līmeņa struktūru bezgalīgo mainīgumu. To nosaka sistēmas elementu nozīmju veidošanās princips, kas paredz, ka struktūras elementus savienošās saiknes piešķir tiem atšķirīgas nozīmes, kamēr paši elementi paliek nosacīti nemainīgi.

Diskursa teorija tiešā veidā no strukturālisma nav ietekmējusies, taču šī virziena nozīme diskursa teorijas valodas koncepcijas un analīzes metodes izveidē nav noliedzama. Ieviešot iekšējās struktūras jeb sistēmas elementu savienojumu loģikas jēdzienu, strukturālisms radīja metodi, ar kuras palīdzību iespējams gan klasificēt un organizēt empīrisko materiālu tādā veidā, kas rada dziļāku sociālās realitātes skaidrojumu, gan atklāt sociālās pasaules sistēmas veidojošo elementu nozīmju rašanās pamatprincipu. Struktūra, kuru rada pētnieks, analizējot noteiktas sistēmas, pēc savas būtības ir konstrukcija. Tā kā galvenais strukturālistu izpētes objekts ir valoda, jo tieši valodā atspoguļojas sociālās realitātes sistēmu pamata struktūras, strukturālisms vedina uz atziņu par valodas konstruējošo dabu. Uzskats par

valodas struktūru atspulgu sociālajā realitātē ir iedīgli idejai par sociālās realitātes diskursīvo raksturu jeb diskursu kā sociālo praksi, ko ieviesa un izvērša poststrukturālisms.

3.3. Poststrukturālisma valodas koncepcija un tās rezonanse diskursa teorijā

Poststrukturālisma valodas transformācijas skatāmas trejādos griezumos: (i) postmodernisma un lingvistiskās filozofijas ideju kontekstā, kurā tapa sociālās realitātes kā teksta izpratne, (ii) dekonstrukcionisma un poststrukturālisma nozīmes teorijas perspektīvā, kas raksturo poststrukturālistu metodi, un (iii) skatījumā uz subjekta lomu sociālās realitātes veidošanā, kas nošķir poststrukturālismu no interpretatīvās pieejas, bet vienlaikus attīsta valodas sociālo traktējumu. Visi šie trīs aspekti atklāj poststrukturālisma ieguldījumu valodas kā diskursa koncepcijas izveidē.

3.3.1. Postmodernisma ietekme uz valodas izpratni

Poststrukturālisms un postmodernisms, noteikdami viens otru, liedz ignorēt vienu, analizējot otra ietekmi uz sabiedrības modeļa, zināšanu dabas un pasaules (sabiedrības) izziņas metodes izpratni. Tā kā postmodernisms ir lielākā mērā attiecināms uz laikmetu, kas ietiecas teju visos sabiedrības dzīves laukos, tad autore raugās uz to kā uz poststrukturālisma virziena plašāko kontekstu. Atšķirībā no strukturālisma, kas orientējās uz moderno pasauli, poststrukturālisma analīzes priekšmets ir postmodernā sabiedrība (Ritzer 1992:366). Žans Fransuā Liotārs (*Jean-François Lyotard*, 1924-1998), postmodernisma analītiķis, vēstī: „pilnīgi vienkāršojot, par „postmodernu” sauc neticību metastāstījumiem” (Liotārs 2008:8). Atteikšanās no metastāstījumiem, makro līmeņa teorijām, visaptverošām zināšanu sistēmām ir viena no galvenajām postmodernisma iezīmēm. Ž. F. Liotārs norāda, ka „zinātniskas zināšanas ir noteikts diskursa veids” (ibid:11-12), tādējādi atzīstot, ka zinātne ir tikai viens no zināšanu veidiem, kuram līdzās pastāv virkne citu zināšanu sistēmu, kas veido atšķirīgu diskursu tīklus. Starp dažādajām zinātņu un zināšanu jomām Ž. F. Liotārs uzsver ar valodu saistīto disciplīnu uzplaukumu (ibid:12) un nepieciešamību zināt citas „valodas”, lai iegūtu zināšanas un orientētos jaunajā pasaulē (ibid:14). Lai atklātu valodas vietu postmodernajā pasaulē un sabiedrībā, Ž. F. Liotāra domu gaita šķetināma tālāk. Viņš uzskata, ka pastāv cieša saikne starp zināšanu dabu, sabiedrības modeli un sociālajām saitēm. Nav iespējams izprast zināšanu dabu, neko nezinot par sabiedrību, kurā tās pastāv un cirkulē. Lielo stāstījumu sairšanas procesa rezultātā sairst arī sociālās saites, notiek sabiedrības dezintegrācija un izveidojas atsevišķu, individuālu atomu masa (ibid:37). Ž. F. Liotārs šim viedoklim nepiekrīt, uzskatot, ka šāds pieņēmums ir vienkārši opozīcija funkcionālisma sabiedrības modelim.

Viņaprāt, indivīds nav izolēts, bet gan ir iesaistīts noteiktu attiecību tīklos, kas ir kļuvuši sarežģītāki un mobilāki nekā jebkad iepriekš. Ikviens indivīds ir mezgla punkts komunikāciju tīklos. Caur katru šo mezgla punktu cirkulē dažāda rakstura un satura informācija. Kā raksta Ž. F. Liotārs:

„Pats” nav nekas daudz, taču tas nav arī izolēts, tas ir ietverts attiecību tīklojumā, tik kompleksā un kustīgā kā vēl nekad. (..) „valodspēles ir attiecību minimums, kam jāpastāv, lai pastāvētu sabiedrība” (ibid:37-38).

Persona, kas iesaistīta komunikācijas un informācijas cirkulācijas ceļos ir vienlaikus gan ziņas saņēmējs, gan nosūtītājs, veidojot sociālās saites (ibid:38). Sabiedrībā, kurā komunikācija izvirzās priekšplānā (ibid), „valodspēles” ieņem arvien nozīmīgāku lomu, to mainīgie tīkli veido postmodernisma sabiedrības modeli, kas ir daudzšķautņains un daudzveidīgs. Rezumējot Ž. F. Liotāru, postmodernisms rada jaunu sociālās pasaules skatījumu, kas balstās uz valodu.

Tieši valoda kā sociālo pasauli noteicošs un caurvijošs elements ir tā, kas vieno strukturālismu, poststrukturālismu un postmodernismu (Gidenss 1987 pēc Ritzer 1992:367). Izmantojot metaforu, sociālā pasaule postmodernismā kļūst par „kopotajiem rakstiem”, tekstu kopumu, kuru interpretācija īstenojas attiecībā pret pārējiem tekstiem (Ritzer 1992:367). Poststrukturālisma un postmodernisma uzsvars uz tekstualitāti, skatījums uz pasauli kā uz tekstu kopumu, ir analizējams lingvistiskā pavērsiena kontekstā. Gustavs Bergmans (*Gustav Bergmann*), lingvistiskā pavērsiena termina autors, uzskata, ka šī procesa iniciators ir Ludvigs Vitgenšteins (*Ludwig Wittgenstein*, 1889–1951) (Bergmann 1992:63). Ja agrīnā valodas filozofija raugās uz valodu kā uz jēdzienu abstraktu sistēmu, kurā jēdzieni atbilst objektiem, traktējot valodu kā abstraktas domāšanas līdzekli, tad L. Vitgenšteins, būdams hermeneitiskās tradīcijas filozofs, radīja alternatīvu skatījumu uz valodu. Lai raksturotu valodas fragmentārismu, filozofs ieviesa „valodu spēles” jēdzienu (Potter 2002:41), kuru vēlāk, raksturojot „postmodernisma stāvokli”, izmanto Ž. F. Liotārs. Viņš uzskatīja, ka valoda nav vienota sistēma, bet dažādu daļu tīkls, kurā katru no daļām nosaka atšķirīgi mērķi un likumi, savukārt, valodas lietotājs ik valodas spēlē ieņem citu lomu atkarībā no valodas lietojuma gadījuma (piemēram, sniedzot norādījumus, aprakstot priekšmetu u.tml.) un vides (ibid:41), kas nozīmē, ka valodas lietojums ir atkarīgs no konteksta. Šī atziņa ir ļoti svarīga poststrukturālisma valodas koncepcijas un, jo īpaši, nozīmes veidošanās izpratnei. Proti, L. Vitgenšteina uzskats, ka „vārda nozīme ir tā lietojums valodā” (ibid:40), atbalsojas poststrukturālistu orientācijā uz nozīmju un attiecīgi arī uz valodas un struktūru mainīgumu atkarībā no konteksta.

L. Vitgenšteina valodas teorijā līdzās fragmentārisma un konteksta dimensijai ir vēl viens nozīmīgs aspekts, no kura lielā mērā attīstījās sociālais valodas skatījums. Proti, L. Vitgenšteins neatzina t.s. „privātās valodas” esamību (Howarth 2000:39; Potter 2004:42), tā vietā uzsverot valodas lietojuma sabiedrisko un konvencionālo raksturu. Tā kā indivīds nevar būt vienīgais valodas radītājs un lietotājs, jo tādējādi tiek izslēgts valodas atkārtotamības un sabiedriskās pieejamības princips (Howarth 2000:39), L. Vitgenšteins kritizēja viedokli par prāta struktūru izšķirošo lomu valodas radīšanā (Potter 2004:42). Postmodernisma un poststrukturālisma atziņa, ka valoda ir visiem sabiedrības locekļiem pieejams sociāls institūts un resurss (Howarth 2000:39), rada valodas sociālo skatījumu. Šāda valodas rakstura izpratne sasaucas ar poststrukturālismā atzīto subjekta decentrēšanu.

Postulējot visaptverošo tekstualitāti, poststrukturālismam ir raksturīgs t.s. antihumānisms vai teksta autora nāves pasludināšana¹⁷. Atbilstoši Ž. Deridā uzskatiem indivīdi ir struktūru rezultāts (Howarth 2000:44). Līdz ar to sabiedrība tiek definēta kā no indivīda un viņa rīcības neatkarīga parādība, kuru determinē noteikta iekšēja struktūra, savukārt, subjekts un viņa rīcība ir valodas un domāšanas determinēta. Poststrukturālismā notiek atteikšanās no fokusēšanās uz indivīdu, viņa apziņu, subjektivitāti un humānismu, tā vietā koncentrējoties uz tekstu iekšējo struktūru (Ritzer 1992:367). Tāpēc jāpēta ir valodas telpa, kurā indivīds mijiedarbojas ar pārējiem valodas lietotājiem. Ja valoda rada indivīda domu saturu un struktūru (formu), tad tas nozīmē, ka tas, ko cilvēki saka, ir tas, ko viņi domā (Burr 2005:54-56). Šāds atzinums ļauj izvirzīt pieņēmumu, ka diskurss atklāj tā veidotāja un lietotāja domu gaitu, kas tālāk nosaka viņa rīcību. Tas nozīmē, ka sociālo rīcību iespējams pētīt, analizējot diskursus.

3.3.2. Žaka Deridā dekonstrukcionisms: ceļā pie Mišela Fuko

Poststrukturālisma valodas teorija veidojusies opozīcijā strukturālismam un lielā mērā izriet no Ž. Deridā dekonstrukcionisma idejām, kuras šajā gadījumā uzlūkojamas kā tilts uz M. Fuko diskursa teoriju. Ž. Deridā izejas punkts ir F. de Sosīra strukturālās lingvistiskas kritika, kuru viņš izvērš vairākos virzienos, taču diskursa teorijas rašanās kontekstā būtiski ir divi: pirmkārt, valodas struktūra un tās sadalījums runātajā un rakstītajā valodā, otrkārt, nozīmes veidošanās princips valodā. Vispirms par valodas struktūru. Strukturālismu un poststrukturālismu vieno atziņa, ka valodai ir primārā nozīme personības konstruēšanā. Indivīda pieredze tiek atklāta, izmantojot jēdzienus, kas ir valodā. Domas, jūtas un veids, kādā cilvēki rīkojas, ir valodas noteikti (Burr 2005:54). Poststrukturālisms atzīst lingvistisko

¹⁷ Literārā poststrukturālista Rolāna Barta (*Roland Barthes*) manifests „Autora nāve” (1968), kurā R. Barts noliedz autoru kā teksta autentiskās nozīmes avotu.

sabiedrības modeli, vienlaikus noliedzot tā pamatā esošo vienoto lingvistisko vai sociālo struktūru (Craib 1992:178). Ja pozitīvisms meklē sociālo pasauli vienojošo principu, tad poststrukturālisti uzskata, ka pasaules kārtību nenosaka šāds vienojošais princips, bet gan tās pamatā esošās atšķirības. Tāpēc par izpētes mērķi tiek izvirzīts atšķirību pētīšana, nevis vienotā principa meklējumi (Ritzer 1992:367). Deridā šim nolūkam ievieš *differance* (franču val.: atšķirība) jēdzienu, veidojot ap to veselu teorētisku sistēmu un jēdzienu tīklu, kurā centrālā vieta atvēlēta nozīmei, tās rašanās principam un mainīguma analīzei. Poststrukturālisms pilnībā noliedz, ka valoda ir nemainīga, stabila un vienota struktūra (Phillips & Jørgensen 2002:28). Postmodernisma nostādne, ka pasaules skaidrojums nav iespējams caur vienas universālu zināšanu sistēmas prizmu, līdz ar to definē sevi kā atteikšanos no absolūtās patiesības un strukturālistu idejas par esamības pamatā esošajām neredzamajām struktūrām (Burr 2005:11,12). Kaut arī poststrukturālisms atzīst struktūru esamību, taču tās nav pastāvīgas, bet mainīgas, jo valodas struktūras veidojas un mainās konkrētā valodas lietojumā (Филлипс & Йоргенсен 2004:29). Vienlaikus Ž. Deridā uzskata, ka rakstītā valoda (teksts) nav mazāk svarīga par runāto valodu (runu), apvēršot F. de Sosīra sākotnējo valodas un runas hierarhiju (Alvesson & Skoldberg 2003:155, Howarth 2000:38). F. de Sosīrs uzskatīja, ka rakstītā valoda atspoguļo runu, savukārt, runa atspoguļo domas, no kā izriet, ka rakstītā valoda atspoguļo domas (Howarth 2000:36). Taču par primāru F. de Sosīrs uzskatīja runu, jo tajā ir viņam tik svarīgā „dzīvā klātbūtne”, kuru rakstītā valoda var sagrozīt un izkropļot, tāpēc ka tā ir neatkarīga no valodas lietotāja, runas akta radītāja (ibid:37). Atsaucoties uz strukturālisma valodas struktūru izpratni, poststrukturālistiem svarīgs ir valodas struktūras virsējais līmenis, tās mainīgā daļa, kas ir runa (Craib 1992:178), lai gan Ž. Deridā principā noliedz valodas dalījumu atbilstoši tās dažādajām izpausmēm. Viņš asi vēršas pret F. de Sosīra valodas un runas nošķirumu, uzskatīdams, ka visas valodas daļas ir vienlīdz nozīmīgas valodas pastāvēšanā un kā tādas tās nav nošķiramas. Izvēršot F. de Sosīra kritiku, Ž. Deridā izmanto paša radīto dekonstrukcionisma metodi, kas paredz vispirms īstenot binārās opozīcijas shēmā iekļauto jēdzienu hierarhijas maiņu un pēc tam likvidēt jēdzienu starpā pastāvošās atšķirības (Alvesson & Skoldberg 2003:154), veidojot jaunas „konceptuālas sintēzes” (Howarth 2000:37). Tā, sākotnēji apvēršot runas un rakstītās valodas hierarhiju, Ž. Deridā likvidē nošķirumu starp valodu (franču val.: *langue*) un runu (franču val.: *parole*), tā vietā radot valodas kā teksta vai diskursa izpratni. Atsakoties no domas par vienojošo pamata struktūru un tās veidojošo transcendentālo centru, viņš nonāk pie secinājuma, ka viss kļūst par diskursu (Torfing 2005b:8). Ž. Deridā lingvistiskās filozofijas būtība ir izteikta šādi:

„Tā kā valoda kalpo par esamības pamatu, pasaule parādās kā bezgalīgs Teksts. Viss tiek tekstualizēts. Visi konteksti – vai tie būtu politiski, ekonomiski, sociāli,

psiholoģiski vai teoloģiski, kļūst par intertekstiem, t.i., ār pasaules spēki un ietekmes tiek tekstualizēti” (Modern Movements in European Philosophy 1986:123 pēc Ivbulis 1995:84).

Čārlzs Lemerts (*Charles Lemert*, 1937-) formulējis četrus momentus, kā socioloģijā izpaužas sociālās pasaules kā tekstu kopuma skatījums: pirmkārt, teorija ir diskursa forma, kas rada tekstus; otrkārt, empīriskā realitāte, ko teorija aplūko, ir citi teksti (intervijas, videoieraksti u.tml.); treškārt, empīrisko tekstu nozīme ir atkarīga no izmantotās teorijas perspektīvas; ceturtkārt, empīrisko tekstu izpēte rada dziļāku izpratni nekā cita veida empīriskā analīze (Lemert 1998:269-270). Balstoties uz Č. Lemerta apsvērumiem, secināms, ka poststrukturālistu perspektīvā valoda un teksts ir galvenie sociālās pasaules izpētes un skaidrojuma avoti un instrumenti vienlaicīgi.

Otrs aspekts, kas jāaplūko diskursa teorijas veidošanās sakarā, balstoties pamatā uz Ž. Deridā lingvistiku, ir nozīmes veidošanās principi poststrukturālismā. Atšķirībā no strukturālisma poststrukturālisms noliedz nozīmes nemainīgumu, uzsverot, ka nozīme nav fiksēta, tā ir pastāvīgi mainīga. Atziņa par nozīmes mainīgo dabu ir „fundamentāls poststrukturālisma uzstādījums” (Burr 2005:55). Poststrukturālisti uzskata, ka nozīmes pastāv ārpus valodas, jo ārējā pasaulē nav nekā, kas var norādīt uz objektu nozīmi, kā arī būt par nozīmes patiesuma kritēriju. Tāpēc Ž. Deridā rada „nozīmes neesamības” koncepciju (Craib 1992:184). Poststrukturālisms ir vienots ar hermeneitikas skepticismu par racionalitāti, universālismu un kauzālajiem skaidrojumiem, taču nepieņem ideju par vienu interpretāciju, kura sniegtu dziļāku izpratni vai atklātu vienīgo holistisko nozīmi (Alvesson & Skoldberg 2003:152). Ž. Deridā kritizē strukturālistu binārās opozīcijas principu, kas paredz, ka saturs prevalē pār formu. Ja reiz forma ir nepieciešama, lai definētu saturu, tad šāda hierarhija, pēc Ž. Deridā domām, nav pamatota (Howarth 2000:37).

Tā kā zīme iegūst nozīmi attiecībā pret citām zīmēm noteiktā kontekstā, tas nozīmē, ka atšķirīgos kontekstos katra zīme var atšķirīgi mijiedarboties ar citām zīmēm, iegūstot jaunu nozīmi. Tāpēc arī konteksts nefiksē un nedeterminē nozīmi (Howarth 2000:38), savukārt, jaunās nozīmes nepārtraukti maina valodas struktūru (Филлипс & Йоргенсен 2004:29). F. de Sosīrs uzskatīja, ka zīmes nozīmi nostiprina tās vieta valodas struktūrā, savukārt, poststrukturālisti atzīst, ka zīmēm nozīmes tiek piešķirtas attiecībā pret citu zīmju atšķirīgajām nozīmēm, bet tās zīmes, no kurām tās atšķiras, var mainīties dažādos kontekstos, kuros tās tiek lietotas (ibid:28). Tā kā nozīme mainās atkarībā no laika, konteksta un valodas lietošanā iesaistītajām personām, tad no šādas poststrukturālistu nozīmes izpratnes izriet, ka valoda ir nevis fiksētu nozīmju sistēma, kā uzskatīja F. de Sosīrs, bet mainīgu, nepastāvīgu, atšķirīgu un pat konfliktējošu nozīmju tīkls. Šāda poststrukturālistu valodas koncepcija ir

priekšnoteikums skatījumam uz valodu kā sabiedrības (valodas lietotāju kopuma) savstarpējo konfliktu lauku, kurā īstenojas varas attiecības (Burr 2005:54-55). Tādējādi poststrukturālisms valodai kā tekstam un diskursam piešķir politisku raksturu (Lemert 1998:267-268), radot pamatu diskursa, varas un zināšanu triādei M. Fuko poststrukturālisma variantā.

3.3.3. Poststrukturālisma kritika un diskusija

Rezumējot Ž. Deridā filozofiskos uzskatus par valodu un nozīmi, secināms, ka viņš savieno F. de Sosīra strukturālismu ar citām valodas filozofijas tradīcijām, kas iekļaujas fenomenoloģijas un hermeneitikas virzienos (Howarth 2000:38). Aizstāvēdams viedokli par valodu kā tekstu vai diskursu, viņš vienlaikus radikalizē skatījumu uz pasauli kopumā, padarot visu par tekstu. Ž. Deridā radikālais apgalvojums, kas ir viņa filozofijas kredo un kvintesence vienlaicīgi, – „nekas nepastāv ārpus teksta” (Derida 1976 pēc Howarth 2000:46) - ir arī viens no galvenajiem viņa kritikas argumentiem. Otrs nozīmīgs kritikas arguments ir par nozīmju bezgalīgo mainīgumu, padarot visu sociālo realitāti par plūstošu nozīmju lauku. Abi galvenie kritikas argumenti ir vērsti pret poststrukturālisma valodas teorijas relatīvismu un redukcionismu, kas rada būtiskus šķēršļus šīs teorijas pielietojumam sociālajās zinātnēs. Lingvistiskā faktora absolutizēšana rada jautājumu par objektīvās pasaules un valodas attiecībām. Poststrukturālisti noliedz klasisko valodas filozofijas pieeju, neatzīstot valodas un priekšmetiskās realitātes tiešo saikni, bet uzskata, ka objektīvā realitāte pastāv tikai pateicoties tai piešķirtajām nozīmēm. Poststrukturālisma diskursa teorijas radītāji un attīstītāji, M. Fuko, E. Laklo un Š. Mufe, nenoliedz fiziskās pasaules esamību kā tādu, taču uzskata, ka tā pastāv, iegūst savu nozīmi un kļūst par zināšanu objektu diskursa ietvaros. Šī poststrukturālistu atziņa ir sociālā konstrukcionisma asi veidojošā ideja (sociālā konstrukcionisma teorija aplūkota 3.4. apakšnodaļā).

Otrs kritikas arguments problematizē nozīmju daudzveidību un pastāvīgo kustību. Poststrukturālistu skatījumā pasaule ir nozīmju kaleidoskops, kurā kārtības radīšanas process ir diferenciacijas process, atšķirību aprakstīšanas process. Radot izteikumus, subjekts rada kārtību, jo izteikumā atspoguļojas saiknes starp tajā ietvertajiem elementiem, tiek radītas jaunas nozīmes (Craib 1992:184). Izteikumi tiek definēti kā „notikumi”, savukārt savstarpēji saistīti izteikumi vai notikumi tiek definēti kā „diskurss”. Izteikumu nozīmes nav fiksētas, tās nemitīgi mainās atkarībā no to pozīcijas attiecībā pret citiem izteikumiem. Tāpēc kārtība ir nevis statiska, bet plūstoša (ibid:185). Problemātiska ir nozīmju daudzveidība un pastāvīgā kustība. Socioloģiskajā analīzē bija nepieciešams rast kādu noteiktu pieturas punktu šajā plūsmā, kas fiksētu nozīmi. M. Fuko poststrukturālismā šāds pieturas punkts ir vara (ibid:186). Kaut arī M. Fuko piekrita Ž. Deridā apgalvojumam par sociālo attiecību, tekstu un

diskursu ekvivalenci, tomēr viņš kritizēja Ž. Deridā par diskursīvo prakšu redukcionismu uz nozīmēm un teksta kā valodas un sociālas pasaules koncepcijas absolutizēšanu (Howarth 2000:45). Pretstatā Ž. Deridā M. Fuko vērs savu uzmanību nevis uz izteikumu nozīmju veidošanos, bet gan uz diskursu pastāvēšanas nosacījumiem laikā un telpā, uzskatot, ka „visas prakses ir diskursīvas tādā nozīmē, ka tās veido diskursīvo formāciju likumi” (Torfing 2005b:7). M. Fuko diskursa teorija, kas iziet ārpus lingvistiskajiem modeļiem un ienes poststrukturālisma nostādnes sociālajās zinātnēs, ir skatīta 4.2. apakšnodaļā.

Šīs sadaļas noslēgumā ir aplūkoti divu diskursa teoriju pārstāvju uzskati par valodas traktējumu sociālajā teorijā, kas atklāj, kā strukturālisma un poststrukturālisma idejas radījušas impulsu valodas sociālajam skatījumam, kas iekļaujas sociālā konstrukcionisma perspektīvā kopumā.

Poststrukturālistu radītais pamats valodas kā sociāla institūta izpratnei (Howarth 2000:39) tuvina to vispirms kritiskās lingvistikas un vēlāk arī kritiskās diskursa analīzes valodas sociālā aspekta traktējumam. Kritiskajā lingvistikā valodas lietojums ir sociāla darbība, kuras ārējā izpausme ir teksts. Analīzes pamatvienība ir nevis skaņa, vārds vai teikums, bet teksts. Jebkura lingvistiska darbība (valodas lietojums) ir tekstuāla darbība, un valoda ir līdzeklis, kas piešķir veidolu valodas lietojuma sociālajam aspektam (Kress 2002:36). Ginters Kress (*Gunther Kress*, 1940-), kurš diskursa teorijā pārstāv kritiskās lingvistiskas perspektīvu, izvērtējot Sosīra strukturālisma kritiku attiecībā uz indivīda aģentūras izslēgšanu, pauž viedokli, ka valodas lietojuma atšķirību pamatā ir vara. Pievēršanās varai kā valodas formu veidojošajam galvenajam principam maina vietām lingvistisko un sociālo faktoru, padarot sociālo par primāru. Kritiskajā lingvistikā sociālais faktors tiek skatīts kā varas lauks, un sociāli veidoto un pozicionēto indivīdu lingvistiskās darbības vispirmām kārtām nosaka varas atšķirības. Indivīdi atrodas šajos varas laukos, taču noteicējs ir tas, kuram ir vairāk varas, un formas, kura viņi rada ir tās, kas veido visu sistēmu (ibid:35-36).

N. Fērklofs, viens no kritiskā diskursa analīzes aizsācējiem, attīstot savu diskursa teorijas un analīzes variantu, ir aizguvis virkni analītisko jēdzienu un kategoriju tieši no poststrukturālisma (Torfing 2005b:9). Vienā no saviem pirmajiem diskursa analīzei veltītajiem darbiem „Valoda un vara” (*Language and Power*, 1989), kurā viņš izmanto kritisko valodas izpētes pieeju¹⁸, viņš skaidro, ka tās uzdevums ir pētīt sociālās interakcijas lingvistiskos elementus tā, lai vienlaikus atklātu gan sociālo attiecību sistēmā pastāvošos slēptos faktorus, kas nosaka šīs interakcijas, gan šo interakciju slēptās ietekmes uz pašu

¹⁸ Šīs valodas pieejas kritiskais aspekts attiecas uz cilvēkiem neredzamajām saiknēm starp valodu, varu un ideoloģiju (Fairclough 2001:14)

sociālo attiecību sistēmu (Fairclough 2001:4). N. Fērklofs uzskata, ka valodas koncepcija, kas ir nepieciešama, lai skaidrotu varas, ideoloģijas un valodas saiknes, ir diskurss jeb valoda kā sociāla prakse. Tas nozīmē, ka valoda ir sabiedrības daļa un citu sabiedrības daļu (nevalodisku) noteikts sociāls process (ibid:19). Tāpat kā G. Kress, N. Fērklofs ir pārliecināts, ka valodas lietojums ir sociāli noteikts, tas ir sociālās diferenciacijas rezultāts, nepiekrītot F. de Sosīram, ka runa ir individuāls akts. Valoda mainās atkarībā no interakcijā iesaistīto cilvēku sociālās identitātes, viņu mērķiem, sociālā tīkla utt. No tā izriet, ka diskurss ir sociāli noteikts valodas lietojums, jo vispārpieņemtie sociālie priekšstati nav vienoti un homogēni, kā tas ir F. de Sosīra valodas izpratnē, bet gan mainīgi un tos ietekmē cīņa par varu. Ja zināma homogenitāte arī tiek sasniegta – standartizācijas izpratnē – tad, pēc N. Fērklofa domām, tā ir varas uzspiesta (ibid:18). N. Fērklofa valodas un varas teorijas izvērsumam ir veltīta 5.2. apakšnodaļa.

Noslēdzot poststrukturālisma apakšnodaļu, jānorāda, ka Ž. Deridā ievieš diskursa kategoriju, taču to pietiekami neizvērs sociālās teorijas vajadzībām, vairāk paliekot lingvistikas un literatūras laukā. Tomēr viņa filozofisko uzskatu ieguldījums diskursa teorijas izveidē ir nenoliedzams. Poststrukturālisma idejas ir bijušas avots un reizē teorētiskās konceptualizācijas resurss poststrukturālisma diskursa teorijai, kas sintezē postmarksisma, poststrukturālisma un postmodernisma politikas teorijas un ir vadošais diskursa teorijas virziens mūsdienu politikas socioloģijā (Torfin 2005b:9). Rezumējot, Ž. Deridā poststrukturālisma pēdas diskursa teorijas tapšanas ceļā ir valodas kā teksta un diskursa traktējums un valodas sociālās dimensijas aizmetņu radīšana, kas notika tieši postmodernisma un L. Vitgenšteina valodas filozofijas ideju ietekmē.

Svarīgi ir uzsvērt, ka strukturālismā un poststrukturālismā sakņojas diskursa teorijas vienojošās nostādnes, pirmkārt, par valodas kā diskursa izpratni, otrkārt, par mainīgu valodas sistēmu vai diskursu daudzveidību, treškārt, par zināšanu kontekstualitāti un konteksta lomu diskursa procesualitātē, ceturkārt, par diskursu kā sociālo praksi un valodu kā varas attiecību īstenošanas lauku. Visi šie aspekti tika tālāk izvērsti neskaitāmos teorētiskajos virzienos un pieejās, t.sk. diskursa teorijā un analīzē, kuras vieno sociālā konstrukcionisma paradigma.

3.4. Sociālais konstrukcionisms kā diskursa teoriju vienojošā paradigma

Diskursa teorijas priekšvēstures analītiskais apskats socioloģiskās domas attīstības kontekstā vainagojas ar sociālo konstrukcionismu kā diskursa teorijas un analīzes daudzskaitlīgo virzienu augstāka līmeņa teorētisko ietvaru. Tas zināmā mērā sintezē iepriekš aplūkoto teorētisko virzienu pamatnostādnes, īpaši attiecībā uz nozīmes un valodas izpratni.

Sociālā konstrukcionisma avotu un tā teorētiskajā laukā pastāvošo humanitāro zinātņu disciplīnu virzienu un teoriju daudzveidība nosaka to, ka sociālais konstrukcionisms netiek definēts un uzlūkots kā viena teorija vai atsevišķa pieceja (Stam 2001:294), bet gan metodoloģiska orientācija (Gergen 1985), sociālās domas kustība un paradigma (Burr 2005), kurā iekļaujas arī diskursa teorija un analīze ar spēcīgu sociālā konstrukcionisma epistemoloģiju (Berger & Luckman 1966; Gergen 1985, 1994, 2009). Par sociālā konstrukcionisma avotiem uzskatāmi gan interpretatīvās socioloģijas perspektīva, īpaši Džordža Herberta Mīda (*George Herbert Mead*, 1863–1931) simboliskais interakcionisms un Ērvinga Gofmana (*Erving Goffman*, 1922–1982) dramaturģijas metaforas teorija, gan strukturālisms un poststrukturālisms, gan postmodernisma idejas kā filozofiskais konteksts, gan sociolingvistikas atzari un sociālās psiholoģijas vēsturiskā pieceja. Liela nozīme sociālā konstrukcionisma izveidē bija jau iepriekšējās apakšnodaļās minētajam lingvistiskajam pavērsienam, kas tiešā veidā savu izpausmi socioloģiskajā teorijā rada P. Bergera un T. Lukmana zināšanu socioloģijā, kurā autori ievērojumu lomu atvēlējuši valodai kā sociālās realitātes konstrukcijas elementam (Berger & Luckmann 1966:49-61).

Promocijas darba 3. nodaļā līdz šim ir aplūkoti interpretatīvās perspektīvas, strukturālisma un poststrukturālisma elementi, kas ir saistoši diskursa teorijas attīstībai un vienlaikus ir vērtējami kā sociālā konstrukcionisma pamatprincipus skaidrojoši aspekti. Šīs apakšnodaļas uzdevums ir raksturot sociālā konstrukcionisma nostādnes, balstoties uz P. Bergera un T. Lukmana atziņām par sociālās realitātes konstrukciju (Berger & Luckmann 1966), un Keneta Džerdžena (*Kenneth Gergen*, 1935-), sociālās psiholoģijas pārstāvja, teorētiskajiem uzskatiem. Viņa idejas ir būtiskas, pirmkārt, tāpēc, ka tieši K. Džerdžens (Gergen 1985, Gergen 2009; Gergen 1994) formulē sociālā konstrukcionisma pamatprincipus sociālajās zinātnēs, otrkārt, tāpēc, ka atzars, no kura tālāk attīstījās Latvijas valodu kopienu etnopolitisko diskursu un varas attiecību izpētē izmantotās diskursa teorijas epistemoloģiski izriet tieši no sociālās psiholoģijas.

Sociālais konstrukcionisms (angļu val.: *constructionism*) un konstruktīvisms (angļu val.: *constructivism*) ir jēdzieni, kas nereti tiek lietoti kā sinonīmi, jo abos gadījumos ir uzsvērtā indivīda aktīvā loma nozīmju veidošanā un attiecīgi sava pasaules skatījuma radīšanā (Burr 2005:19). Taču to starpā pastāv zināmas atšķirības. Šāda nekonsekvence nereti rada jēdzienisku haosu, tāpēc vispirms ir svarīgi skaidrot sociālā konstrukcionisma jēdziena izvēli šajā promocijas darbā. Sociālais konstrukcionisms sociālajās zinātnēs ienāca no sociālās psiholoģijas nozares, kurā tiek lietots konstrukcionisma jēdziens (Burr 2005:2, Potter 2000:128). K. Džerdžens (Gergen 1985, 2001, 2009), no kura darbiem šī virziena idejas attīstījās diskursa teorijā un socioloģijā kopumā, skaidro, ka jēdziens *konstruktīvisms*

attiecināms, pirmkārt, uz vienu no lielākajiem 20. gs. mākslas virzieniem, otrkārt, tas tiek lietots galvenokārt attiecībā uz šveiciešu psihologa Žana Pjažē (*Jean Piaget*, 1896-1980) kognitīvās attīstības un uztveres konstruktīvisma teoriju, kas orientēta vairāk uz izglītības jomu (Burr 2005:19; Gergen 1985:266). Savukārt *konstrukcionisms* ļauj gan precizēt disciplināro pozicionējumu, nošķirot sociālās zinātnes un mākslu, gan saglabāt jēdzieniski un saturiski ciešo saikni ar P. Bergera un T. Lukmana (Berger & Luckmann 1966) realitātes sociālās konstrukcijas teoriju (Gergen 1985:266).

Sociālā konstrukcionisma piekritēji un analītiķi atzīst grūtības sniegt visaptverošu šīs paradigmas definīciju. Džonatans Poters (*Jonathan Potter*, 1956-) uzskata, ka sociālā konstrukcionisma definēšana pati par sevi būtu anti-konstrukcionistiska (Potter 2000), tā būtu reālisma piekritēju pieeja konstrukcionismam. Savukārt, Vivjēna Barra (*Vivien Burr*) uzskata, ka šāds definējums nav iespējams tāpēc, ka tas nebūtu adekvāts attiecībā pret visiem tiem teorētiķiem, pētniekiem, zinātniekiem, kurus viņa uzlūko kā sociālos konstrukcionistus (Burr 2005:2). Tā vietā ierasti (Burr 2005; Potter 2000) tiek sniegti K. Džerdžena (Gergen 1985, 2009) formulētie sociālā konstrukcionisma pamata principi un pieņēmumi, kas šajā gadījumā ir sociālajam konstrukcionismam veltītās apakšnodaļas struktūras pamatā.

3.4.1. Objektīvo zināšanu noliegums

Pirmkārt, sociālais konstrukcionisms ir opozīcijā konvencionālajai un tradicionālajai socioloģijai, kritizējot pozitīvismu un empīrismu kā piemērotākās pieejas sociālās pasaules skaidrojumam un patiesu zināšanu iegūšanai par apkārtējo pasauli un tajā dzīvojošajiem cilvēkiem (Burr 2005:2-3; Gergen 1985:266; Potter 2000:127). K. Džerdžens, pamatojot sociālā konstrukcionisma nozīmīgumu, skata to eksogēnās (zināšanas izriet no ārējiem dabas vērojumiem) un endogēnās (zināšanas izriet no iekšējiem domāšanas procesiem) zināšanu izcelsmes perspektīvu sadursmē. Viņš uzskata, ka 20. gs. 60. - 80. gados ir nostiprinājusies endogēnā tradīcija (Gergen 1985:269), kas atbilst fenomenoloģiskajai paradigmai socioloģijā un kurā iekļaujas sociālais konstrukcionisms. Sociālajam konstrukcionismam ir kritiska attieksme pret aksiomātiskām zināšanām un tas noliedz objektīvo faktu kā tādu, jo visas zināšanas balstās uz kādas noteiktas perspektīvas skatījumu un kalpo noteiktas grupas interesēm (Burr 2005:2-6). Šī atziņa vienlaikus atklāj, kā sociālais konstrukcionisms iekļauj varas perspektīvu savā sociālās realitātes izpratnes modelī, attīstot ideoloģijas teoriju gan kritiskā diskursa analīzes pieejā (Fairclough 2001a; van Dijk 2000a), gan poststrukturālisma diskursa teorijā (Laclau & Mouffe 2001).

Attiecībā uz šo pirmo principu svarīgi uzsvērt divus aspektus. Pirmkārt, sociālais konstrukcionisms neatzīst objektīvo realitāti vienas vienīgās patiesības izpratnē, bet tās vietā

piedāvā skatījumu uz pasauli kā indivīdu radītu vai konstruētu sociālo realitāšu nenoslēgtu kopumu. Otrkārt, realitātes sociālā konstrukcija īstenojas ar valodas starpniecību, tā notiek valodā (valodas aspekts sociālajā konstrukcionismā ir izvērsti aplūkots turpmākajā izklāstā).

3.4.2. Zināšanu vēsturiskā un kultūras specifika

Otrs sociālā konstrukcionisma pamatprincips vēstī, ka zināšanas par pasauli ir vēsturiski un kulturāli specifiskas (Gergen 1985:267, 2009:8; Potter 2000:127). Šī principa iedīgļi atrodami P. Bergera un T. Lukmana idejās, saskaņā ar kurām ikdienas dzīve ir strukturēta laikā un telpā, taču autori ir izvēršusi tikai laika dimensiju, norādot, ka laika struktūra nosaka ikdienas dzīves vēsturisko dimensiju. Par telpas struktūru ir vien atzinums, ka tai piemīt sociāls raksturs, jo tajā pārklājas indivīdu darbības lauki (Berger & Luckmann 1966:40). Zināšanu vēsturiskās un kultūras dabas aspektu izvērš K. Džerdžens (Gergen 1985; Gergen 1994). Atsaucoties uz virkni psiholoģisko pētījumu 20. gs. 70., 80. gadu sākumā, viņš secina, ka visos gadījumos pētāmo parādību objektīvos kritērijus būtiski ietekmē kultūra, vēsture un sociālais konteksts. Jēdzieni, ar kuru palīdzību tiek veidota izpratne par pasauli, ir sociāli artefakti, proti, šie jēdzieni veidojas cilvēku savstarpējās apmaiņas rezultātā, kas notiek noteiktās vēsturiskās situācijās (Gergen 1985:267). Tāpēc, kā uzskata K. Džerdžens, lai izprastu pasaulē notiekošos procesus, tajos iesaistīto cilvēku darbības un mērķus, ir jāskata realitātes konstrukciju vēsturiskais un kultūras pamats, jāanalizē, kā vēsturiski mainās noteiktu sabiedrības locekļu izpratne par dažādiem jēdzieniem, piemēram, bērnu, laulību, patību (ibid:267). Veids, kādā indivīds uztver pasauli, ir vēsturiski un kulturāli noteikts, taču tas nenozīmē, ka noteikts pasaules skatījums ir raksturīgs tieši noteiktam laikam vai kultūrai, bet gan to, ka tas ir vēstures un kultūras produkts (Burr 2005:4). Pieņemot zināšanu vēsturisko un kultūras relatīvismu, problemātisks kļūst *patiesības* jēdziens (ibid:6), kas ir raksturīgi postmodernisma nostājai, kas noliedz objektīvo patiesības kā lielā vienojošā metanaratīva pastāvēšanu kā tādu. Līdz ar to nav pamata uzskatam, ka viena pasaules izpratne būtu labāka par citu tādā nozīmē, ka tā būtu tuvāka patiesībai. Diskursa teorija ideju par zināšanu vēsturisko un kultūras dabu izvērš konteksta dimensijā, kas ir analizēta 5. nodaļā, aplūkojot kritiskā diskursa analīzi.

3.4.3. Subjekta loma sociālās realitātes veidošanā

Trešais sociālā konstrukcionisma pamata postulāts ir, ka zināšanas par pasauli ir sociālo procesu un sociālās darbības noteiktas. P. Bergers un T. Lukmans uzskata, ka zināšanas neizriet no objektīvās realitātes vērojuma, bet gan tiek konstruētas starp cilvēkiem, tās veidojas sociālās interakcijas rezultātā (Berger & Luckmann 1966:45). Šie autori, būdami

sociālā konstrukcionisma ideju vēstneši socioloģijā, koncentrē savu uzmanību uz ikdienas dzīves, „šeit un tagad”, realitāti, kas atklājas kā „intersubjektīva pasaule” (ibid:37). Viņi nenoliedz sabiedrības kā objektīvās realitātes esamību, taču uzsver ka sabiedrība un objektīvā sociālā pasaule ir cilvēku darbības un interakcijas konstruēta (ibid:79). Līdz ar to viņi parāda indivīda un sabiedrības starpā pastāvošo abpusējo saikni, kas nosaka, ka, no vienas puses, indivīdi konstruē sociālo realitāti, no otras puses, šī realitāte ir tā, kas nosaka veidus, kādos indivīdi to rada (Burr 2005:187). P. Bergers un T. Lukmans raugās uz sabiedrību kā uz nepārtrauktu dialektisku procesu, ko nosaka eksternalizācija, objektivizēšana un internalizācija (Berger & Luckmann 1966:149). Šie trīs procesi, kas raksturo arī realitātes sociālo konstrukciju, nav nošķirami viens no otra un to starpā nepastāv noteikta secība. Tos raksturo procesualitāte un nepārtrauktība.

Eksternalizācija ir process, kurā indivīds rada nozīmi saturošus simbolus un zīmes, ar kuru palīdzību viņš var izpaust savu subjektīvo pieredzi un darīt to uztveramu un saprotamu citiem sabiedrības locekļiem. Tādējādi notiek subjektīvās pieredzes objektivizēšana jeb subjektīvās pieredzes iekļaušana iepriekš radītās un valodas determinētās tipizācijas shēmās. Jebkura objektivizēšana ir saistīta ar noteiktās sistēmās ietvertu zīmju un simbolu lietošanu. Vēl vairāk, pašas zīmju sistēmas tiek uzskatītas par objektivācijām, jo tās pastāv ārpus „šeit un tagad” situācijām. Par pašu nozīmīgāko zīmju sistēmu, līdzīgi kā K. Levī-Stross, P. Bergers un T. Lukmans uzskata valodu, definējot to par indivīdam ārēju sociālu institūtu (Berger & Luckmann 1966:51-52). Realitātes sociālās konstrukcijas procesa trešais posms ir internalizācija, kas īstenojas primārās un sekundārās socializācijas laikā ar valodas starpniecību un kurā īpaša loma un ietekme ir t.s. „nozīmīgajiem citiem” jeb socializācijas aģentiem. Ienākot pasaulē, indivīds jau sastopas ar viņa priekšgājēju izveidoto kategoriju un konceptu tīklu, kas tipizē sociālo realitāti.

„Ikviens indivīds ir dzimis objektīvā sociālā struktūrā, kurā viņš sastopas ar nozīmīgajiem citiem, kas ir atbildīgi par viņa socializāciju. Šie nozīmīgie citi ir viņam uzspiesti. Viņu izpratne par viņa situāciju tiek viņam pasniegta kā objektīvā sociālā pasaule. Tādējādi viņš ir dzimis ne tikai objektīvā struktūrā, bet arī objektīvā sociālajā realitātē” (Berger & Luckmann 1966:151).

Realitātes sociālās konstrukcijas internalizācijas posmā būtiski ir divi aspekti. Pirmkārt, socializētāji atbilstoši savai vietai sociālajā struktūrā un savai subjektīvajai ikdienas dzīves realitātes pieredzei izvēlas un nosaka internalizējamās normas, vērtības, priekšstatus utt., tādējādi ietekmējot indivīda realitātes konstrukciju un modificējot to. Otrkārt, „nozīmīgie citi” nosaka „zināšanu krājumu” (angļu val.: *stock of knowledge*) pieejamību, balstoties uz kuriem indivīds konstruē savu sociālo realitāti. P. Bergera un T. Lukmana „zināšanu krājumu”

jēdziens ir pielietojams, skaidrojot sociālo realitāšu daudzveidību un patiesības relativitāti. Viņi norāda, ka zināšanu krājumus veido indivīdu objektivizētās, uzkrātās un akumulētās pieredzes par sociālo realitāti (ibid:56). Tas nozīmē, ka indivīdam pieejamie zināšanu krājumi, kas ir realitātes konstrukcijas izejmateriāls, būtiski ietekmē indivīda realitātes sociālo konstrukciju un diferencē to. Kā raksta P. Bergers un T. Lukmans:

„(..) neviens nevar zināt visu, ko ir iespējams zināt par pasauli (..) Manas ikdienas dzīves zināšanas ir kā instruments, kas izcērt taku cauri mežam un tādējādi rada šauru gaismas strēli man priekšā un apkārt; viss pārējais, abpus takai, paliek tumsā” (Berger & Luckmann 1966:59).

Pieņemot atziņu par multiplām sociālajām realitātēm, rodas jautājums par kopīgas sociālās pasaules esamību, kurā iespējama sabiedrības locekļu saskaņota un racionāla darbība. Zināšanu krājumu jēdziens ļauj daļēji atbildēt uz šo jautājumu. Tā kā pieeju zināšanām par sociālo realitāti nosaka primārās un sekundārās socializācijas aģenti, kas vienlaikus veido indivīda sociālo tīklu, tas paredz, ka sociālajā mijiedarbībā iesaistīto indivīdu priekšstati par pasauli balstās uz vienām un tām pašām zināšanām. Turklāt, ņemot vērā zināšanu vēsturisko un kultūras nosacītības aspektu, tām ir arī vienots vēsturiskais un kultūras konteksts, proti, šiem indivīdiem ir kopīga vēsture un kultūra. Taču zināšanu pieejamība kā tāda un vienots sociālās mijiedarbības vēsturiskais un kultūras konteksts vēl nenodrošina sabiedrisko vienošanos. Tās pastāvēšanu ietekmē arī indivīdu piešķirtās nozīmes situācijām, notikumiem, parādībām utt. P. Bergers un T. Lukmans uzskatīja, ka nozīmes veidojas sociālo interakciju rezultātā, t.s. *viens pret viens* situācijās, kurās arī veidojas priekšstati par saskarsmē iesaistītajiem dalībniekiem (ibid:43,45). Autori uzskata, ka šajās situācijās var veidoties arī maldīgas nozīmju interpretācijas un nav izslēgta apzināta patieso nozīmju slēpšana (ibid:45). K. Džerdžens arī uzsver, ka atšķirīgās nozīmes, kuras indivīdi piešķir fiziskās pasaules izpausmēm un sociālās realitātes fenomeniem, izriet un veidojas no sociālajām attiecībām, to formas, veida, satura un mērķa (Gergen 2009:3,6). Ikdienas dzīves situācijas, saskaņā ar P. Bergeru un T. Lukmanu, veido tipiskas shēmas un modeļi, kas konkrēto situāciju, kas pati par sevi ir mainīga, padara tipisku un ļauj izprast ikdienas apziņas līmenī, padarīt par rutīnu ikdienas dzīves darbību. Pastāv dubultā tipizācija: no vienas puses, katrā sociālajā interakcijā indivīds uztver otru saskarsmes dalībnieku kā noteiktu tipu, no otras puses, pati saskarsme notiek tipiskā situācijā (Berger & Luckmann 1966:47-48). Piemēram, ja raugāties uz indivīdu A kā uz latviešu valodas kopienas pārstāvi, tad viņa attieksmes un rīcība tiek uztverti un interpretēti kā izrietoši no latviešu valodas kopienas tipizācijas. Attiecinot šos aspektus uz visu valodas kopienu, tipizācija kļūst vispārinoša, proti, tipiskais tiek attiecināts uz vispārējo. P. Bergers un T. Lukmans secina, ka ikdienas dzīves pieredze veidojas tipizāciju ķēdē, kas

iegūst arvien augstāku vispārinājuma pakāpi, attālinoties no „šeit un tagad” situācijas (ibid:48). Ļoti svarīgi ikdienas dzīves pieredzi veidojošie aspekti ir sekojoši: tas, vai tā tiek iegūta tiešā vai netiešā sociālajā interakcijā (tiešā vai netiešā pieredze), sociālās interakcijas regularitāte, indivīda ieinteresētība sociālajā interakcijā un sociālo saišu stiprums vai vājums. Tipizācijas modeļi un shēmas veidojas subjektīvās pieredzes objektivizēšanas rezultātā, kas ir iespējama pateicoties „lingvistiskajai apzīmēšanai” (ibid:51). Atzīstot, ka sociālo interakciju laikā, lietojot valodu, indivīdi aktīvi rada zināšanas, turklāt atšķirīgas zināšanas izraisa atšķirīgu rīcību, secināms, ka valoda nav tikai pašizteiksmes vai pasaules aprakstīšanas veids. Tā kļūst par sociālās darbības formu un realitātes konstrukcijas pamata elementu.

3.4.4. Valodas sociālā un konstruējošā daba

Ceturtais un diskursa teorijas epistemoloģijas kontekstā visnozīmīgākais sociālā konstrukcionisma vadmotīvs, kas caurvij visus iepriekšējos, ir uzskats, ka valoda ir sociāla un konstruējoša. Atziņa par valodas sociālo dabu radās un attīstījās jau Vitgenšteina valodas filozofijā, ko tālāk pārņēma poststrukturālisti. Pozitīvisma realitātes un patiesības izpratnē valoda atspoguļo faktus, tāpēc tam ir piemērota valodas kā *attēla metafora* (Gergen 2009:6). Sociālā konstrukcionisma sekotāju uzskats, ka realitātes uztvere un izpratne izriet no sociālajām attiecībām, maina skatījumu uz valodu. L. Vitgenšteina teorija šajā ziņā ir izšķiroša sociālajam konstrukcionismam, jo tā aizstāj *attēla metaforu* ar *spēles metaforu* (ibid:6), kas nozīmē, ka vārdi un izteikumi savu nozīmi iegūst tikai kā noteiktas valodas spēles – valodas lietojuma - elementi. Šāda pieeja paredz, ka valoda ir nevis reflektējoša (realitāti atspoguļojoša), bet producējoša (realitāti veidojoša) (Edley 2001:437). Sociālais konstrukcionisms pieņem šo ideju un izvērš skatījumu uz valodu kā konstruējošu sociālo institūtu.

P. Bergera un T. Lukmana valodas teorijas būtība ir izteikta šajā viņu kopdarba fragmentā:

„(..) valoda spēj „padarīt klātesošus” dažādus objektus, kas ir telpiski, temporāli un sociāli neesoši „šeit un tagad” situācijā. Valodai piemīt spēja transcendēt „šeit un tagad” [situācijas – *autores iestarpinājums*], savienojot dažādas sociālās realitātes zonas ar ikdienas realitāti un integrējot tās vienotā veselumā. (..) Šī transcendējošā un integrējošā valodas vara saglabājas pat tad, kad es neesmu iesaistīts sarunā ar kādu citu. (..) Valoda ne tikai spēj radīt simbolus, kuriem piemīt augsta abstrakcija no ikdienas pieredzes, bet arī (..) atzīt tos par ikdienas dzīves objektīvi reāliem elementiem. Tādējādi simbolisms un simbolu valoda kļūst par būtisku ikdienas dzīves realitātes un tās apjēgšanas sastāvdaļu” (Berger & Luckmann 1966:54-55).

P. Bergers un T. Lukmans apgalvo, ka valoda kā vokālo zīmju sistēma nav tikai ārējo pasauli aprakstoša. Balstoties uz vārdu krājuma, sintakses un gramatikas likumiem, tā rada nozīmju laukus, kuros akumulējas indivīdu pieredze un veidojas zināšanu krājumi, kas ir ikdienas dzīves kārtības pamatā. Tā kā indivīda izpratne par pasauli neizriet no objektīvā novērojuma, bet no mijiedarbības un komunikācijas ar citiem cilvēkiem, secināms, ka sociālā realitāte tiek konstruēta valodas lietojumā. Jēdzieni, kurus indivīdi lieto, pastāv pirms viņiem un ir internalizēti sociālajās interakcijās. Valoda tipizē indivīdu subjektīvo pieredzi jēdzienos, kuriem piemīt nozīme gan paša indivīda, gan plašāku sociālo grupu un pat visas sabiedrības izpratnē (ibid:49-61). Līdz ar to P. Bergera un T. Lukmana teorijā valodai ir ne tikai izšķiroša loma pasaules uztveres un izpratnes veidošanā, bet arī sociālajos procesos iesaistīto indivīdu saskaņotas darbības nodrošināšanā, kas balstās uz kopīgu valodu un kopīgām nozīmēm.

3.4.5. Sociālā konstrukcionisma kritika un diskusija

Sociālā konstrukcionisma kritika sazarojas konkrēto teorētisko virzienu un pieeju kritikas argumentos, taču divi galvenie iebildumi ir, pirmkārt, zināšanu un patiesības relatīvisms, ko nosaka skaidri definētu zināšanu patiesuma kritēriju trūkums, otrkārt, sociālās realitātes diskursīvā (valodiskā) aspekta absolutizēšana.

Kā jau iepriekš norādīts (sk. 3.1. apakšnodaļu), diskusija par zināšanu patiesuma kritērijiem ir cieši saistīta ar metodi. Dž. Poters apgalvo, ka sociālais konstrukcionisms kā metode aptver vēl plašāku lauku nekā kā teorija, jo nepastāv stingri definētas datu ieguves, apstrādes un analīzes procedūras (Potter 2000:128). Kaut arī dominē kvalitatīvās teksta analīzes metodes ar mērķi maksimāli „atkailināt” pētāmo priekšmetu un ietiekties tā dziļākajos slāņos, netiek noliegta arī iespēja sociālā konstrukcionisma tradīcijā īstenotā pētījumā izmantot pozitīvisma metodes. Iebildumi nav pret empīriskajām metodēm kā tādām, bet drīzāk pret zināšanu vispārinājuma garantu, ko tās (it kā) nodrošina (Burr 2005:150; Gergen 1985:273). Taču, kā norāda K. Džerdžens, sociālais konstrukcionisms nepiedāvā pozitīvismam un empīrisma alternatīvus patiesuma kritērijus jeb „patiesību, kas izriet no metodes” (Gergen 1985:272), jo kvalitatīvā metodoloģija *per se* pilnībā nenodrošina iegūto zināšanu objektīvo validitāti un pretenzijas būt par vienīgo un īsteno patiesību tradicionālajā zinātnisku zināšanu izpratnē.

Kā sociālais konstrukcionisms izkļūst no šīm metodoloģiskā un patiesības relativitātes nihilisma pozīcijām? Pirmkārt, tas ir jautājums par interpretatīvās paradigmas atzīšanu sociālajās zinātnēs kopumā. Atziņa, ka valoda ir konstruējoša, problematizēja zināšanu patiesuma kritērijus sociālajās zinātnēs kopumā, priekšplānā izvirzot jautājumu par to, ko lietas nozīmē, nevis par to, kā lietas darbojas (Winch 1958 pēc Phillips & Hardy 2002:12).

Nozīme kā viens no sociālā konstrukcionisma centrālajiem konceptiem veido tā saikni ar interpretatīvo tradīciju. Sociālo zinātņu uzdevums šajā perspektīvā nav „definēt un mērīt mainīgos un to starpā pastāvošās attiecības”, bet „interpretēt sociālo attiecību nozīmes” (ibid:13), turklāt pētnieka interese saista ne vien subjektu piešķirtās nozīmes sociālajai pasaulei, bet jautājums, kāpēc tā ir apveltīta ar šādām nozīmēm.

Otrkārt, tas ir jautājums par ontoloģisko un epistemoloģisko pieeju zināšanām un to patiesuma kritērijiem. Apgalvojot, ka nekas nepastāv ārpus diskursa, sociālie konstrukcionisti neizvirza ontoloģiskas, bet gan epistemoloģiskas dabas atziņu. Epistemoloģiski realitāte nevar pastāvēt ārpus diskursa. Reālie objekti un parādības iegūst savu esamību, pateicoties to izpaušmēm valodā, turklāt sociālie konstrukcionisti savos darbos tiešā veidā nekad nav nolieguši t.s. materiālo, objektīvo jeb fizisko pasauli (Edlay 2001:437-438). Viņi uzskata, ka materiālā (dabas) pasaule, kura ir brīva no tai piešķirtajām nozīmēm, lietojot valodu, ir dabaszinātņu izpētes priekšmets (Liebrucks 2001:372). Savukārt sociālā konstrukcionisma priekšmets nav nozīmju brīvā (objektīvā) realitāte, bet gan indivīdu un sociālo grupu radītās sociālās realitātes kā interpretācijas rezultāti, kas savu izpaušmi rod valodas lietojumā jeb diskursā kā sociālajā praksē.

„(..) sociālā konstrukcionisma pētījums ir galvenokārt vērsts uz to, lai izskaidrotu procesus, kuros cilvēki apraksta, skaidro vai kā citādi izskaidro pasauli (ieskaitot sevi), kurā viņi dzīvo” (Gergen 1985:266).

Treškārt, sociālā konstrukcionisma kritika pēc būtības ir jautājums par realitātes, patiesības un diskursa attiecībām. Sociālā konstrukcionisma teorijām (gan diskursīvajai psiholoģijai, gan M. Fuko tipa diskursa analīzei, gan kritiskajai diskursa analīzei) tiek pārņemts, ka tās tiecas sociālo realitāti reducēt uz diskursiem, realitātes lingvistisko reprezentāciju, neatstājot neko ārpus tiem un tāpēc noliedzot realitāti kā tādu (Burr 2005:81-82; Edlay 2001; Gergen 1985, 2001:423; Hibberd 2001:314; Liebrucks 2001). Tā kā nav fundamentālu pamatu sociālajai realitātei un viss ir diskursīvs, tas nozīmē, ka viss ir vienlīdz patiesi, taisnīgi un labi. Šāds arguments, no vienas puses, ir korekts, jo diskursa teorija tiešām uzstāj uz to, ka sociālā realitāte nepastāv ārpus diskursa. No otras puses, arguments nav pamatots tādā nozīmē, ka netiek noliegta vai apšaubīta matērijas esamība, bet vērsta uzmanība uz to, ka indivīds vienmēr raugās uz pasauli (arī materiālo) no noteikta diskursa perspektīvas, kas tam sniedz vēsturiski pamatotus patiesuma kritērijus. Proti, zināšanu patiesuma kritērijus nosaka to diskursīvais ietvars. Ja indivīdi atrastos slēgtā un pašatrazojošā diskursā, antagonistisks dialogs starp dažādām diskursīvajām patiesībām nebūtu iespējams. Atšķirīgas kultūras, tradīcijas un konteksti, kas nosaka patiesuma kritērijus, ir pakļauti pastāvīgām transformācijām, tāpēc mainīgi ir arī patiesuma kritēriji.

Raugoties uz diskursīvā elementa absolutizēšanu no makro sociālā konstrukcionisma jeb kritiskā reālisma perspektīvas, ir centieni sintezēt lielāka mēroga sociālās un institucionālās struktūras, kā arī konteksta dimensijas ar realitātes sociālās konstrukcijas diskursīvo dabu. Proti, realitāte ārpus diskursa pastāv, taču uz to jāraugās kā uz izejmateriālu, kas ļauj strukturēt indivīda izpratni par pasauli caur diskursu (Parker 2002 pēc Burr 2005:97). Kaut arī realitāte kā matērija un sociālā struktūra nenosaka zināšanas, tā tomēr rada iespējamo diskursīvo konstrukciju ierobežojumus, kas izpaužas ārējo struktūru noteikto varas attiecību formā (Burr 2005:102; Liebrucks 2001). Tas nozīmē, ka varas attiecības būtiski ietekmē sociālo grupu diskursus.

Visi četri sociālā konstrukcionisma vadmotīvi – sociālo realitāšu un patiesības versiju daudzveidība, zināšanu vēsturiskā un kultūras noteiktība (kontekstualitāte), zināšanu sociālais determinisms, valodas konstruējošais spēks – iekļaujas diskursa teorijas un analīzes paradigmaticajā kontekstā. Izvērtējot šos principus caur diskursa teorijas prizmu, tie modificējas šādos diskursa teorijas pieejām kopīgos atzinumos: pirmkārt, valoda nav tikai realitātes atspoguļojums, tā ir realitātes priekšnoteikums un konstrukcijas pamats; otrkārt, sociālā realitāte pastāv mainīgās nozīmju tīklu radītās valodiskās struktūrās – diskursos; treškārt, diskursi veidojas un transformējas sociālajās praksēs; ceturkārt, diskursu kā sociālo prakšu transformācijas īstenošanas mainīgos kontekstos (vēsturiskajos, kultūras, sociālajos, politiskajos, ekonomiskajos u.c.).

3.5. Diskursa teorijas pieeju daudzveidība mūsdienu socioloģijā

Disertācijas 3. nodaļas noslēguma apakšnodaļas uzdevums ir raksturot diskursa teoriju daudzveidību mūsdienu socioloģijā, lai parādītu promocijas darba centrālo teoriju un to pārstāvošo autoru – E. Laklo un Š. Mufes poststrukturālisma diskursa teorijas un N. Fērklufa un T. van Deika kā kritiskā diskursa analīzes pārstāvju - vietu šajā teorētiskajā laukā.

Diskursa teorija ir teoriju kopuma apzīmējums, kas apvieno virkni novirzienus un pieejas. Pastāvot vismaz 57 diskursa teoriju variācijās (Gill 2000:173). Pirms pievērsties diskursa teoriju apskatam, ir ļoti svarīgi noteikt diskursa teorijas un diskursa analīzes jēdzienu lietojumu. Kaut arī iesākumā, 20. gs. 60. gados, kad sociālajās zinātnēs līdz ar fenomenoloģiskās paradigmas uzplaukumu un poststrukturālisma uznācienu sāka attīstīties interese par diskursu, tika lietots diskursa analīzes termins, jaunajā tūkstošgadē arī politikas socioloģijā arvien vairāk tiek lietots diskursa teorijas termins. Šāda virziena apzīmējuma dinamika ir skaidrojama ar tā iekšējo attīstību.

Sākotnēji diskursa pētniecība ir veidojusies lingvistikas jomā, pakāpeniski paplašinot savu lauku un aptverot arvien plašāku dažādu zināšanu jomu intereses (Beaugrande 1996). Tikmēr, kamēr diskursa pētniecība ir orientēta galvenokārt uz diskursa lingvistisko dimensiju, tā ir diskursa analīze. Savukārt, izvēršot diskursa analīzi un saistot to jau ar sociālo un politisko praksi, tā kļūst par sociālu teoriju un attiecīgi iegūst diskursa teorijas apzīmējumu. Diskursa analīze aptver pamatā empīriskā materiāla, kas atspoguļo diskursu, izpētes tehniskos paņēmienus un instrumentus, veidojot diskursa analīzes metodi. Diskursa teorija neaprobežojas tikai ar metodi, bet piedāvā konceptuālu skatījumu uz diskursu, ļaujot skaidrot sociālo realitāti caur diskursa prizmu. Tieši šādā nozīmē disertācijas autore lieto diskursa analīzes un diskursa teorijas apzīmējumus. Tomēr ne vienmēr ir iespējams nošķirt abus šos līmeņus – teoriju un metodi, - jo ir diskursa teorijas, kuras piedāvā gan metodiskos instrumentus, gan teorētiskās koncepcijas.

Viena no promocijas darba centrālajām teorijām - E. Laklo un Š. Mufes poststrukturālisma diskursa teorija - ir klasificējama kā diskursa teorija, tā nesniedz norādes par konkrētiem diskursa analīzes paņēmieniem. Otrās pētījumā izmantotās pamata teorijas – kritiskā diskursa analīzes - autori N. Fērklofs un T. van Deiks, kā arī citi šīs pieejas pārstāvji ir attīstījuši gan plašu diskursa analīzes instrumentu klāstu, gan teoriju par diskursa veidošanos, darbību un lomu sabiedrībā notiekošo procesu un attiecību skaidrojumam. Šajā apstākļī arī ir diskursa teorijas, plašākajā šī virziena nozīmē, pievilcība, jo tā vienlaikus sniedz pētniekam gan metodoloģiskos, gan teorētiskos resursus. Gadījumos, kad disertācijas autorei ir svarīgi uzsvērt diskursa teorijas kā metodes lietojumu un konkrēta diskursa praktisko analīzi (darbu ar datiem), ir lietots diskursa analīzes apzīmējums, bet, rakstot par virzienu kopumā, autore lieto diskursa teorijas apzīmējumu, kas aptver abus šī virziena līmeņus: empīrisko un teorētisko.

Sociālpolitiskais un ekonomiskais konteksts, kas noteica diskursa teoriju rašanos, ir saistīts ar procesiem pēc 1968. gada maija notikumiem Parīzē, kas vērtējami kā cīņas pret dominējošo ideoloģiju izpausme, labklājības valsts krīzi un sekojošo padomju sociālisma sistēmas sabrukumu un komunistiskās ideoloģijas kapitulāciju (Torfing 2003:23). Tas bija jau vairākkārt pieminētā „lingvistiskā pavērsiena” laiks sociālajās zinātnēs, kad pētnieki pievērsās valodas un diskursa studijām, tā iniciējot dažādu diskursa analīzes un diskursa teoriju rašanos un izmantošanu empīriskajos pētījumos. Šīs pieejas uzplaukums bija vērojams 20. gs. 80. un 90. gados¹⁹, un tas joprojām ieņem ļoti nozīmīgu nišu socioloģijas teoriju laukā, kur tā sākotnēji attīstījās kā starpdisciplinārs mēģinājums integrēt lingvistikas un hermeneitikas

¹⁹ 1990. gadā SAGE izdevniecība sāka izdot akadēmisku žurnālu „Diskurss un sabiedrība” (*Discourse & Society*), tā galvenais redaktors no pašiem pirmsākumiem bija kritiskās diskursa analīzes viens no redzamākajiem pārstāvjiem T. van Deiks.

galvenās atziņas ar sociālās un politiskās zinātnes pamata nostādnēm (Torfing 2005a:153). Strukturālisma un marksisma krīzes rezultātā arvien vairāk tika atzīta valodas un politikas dialektiskā saikne sociālo transformāciju procesā - sociālie un politiskie notikumi maina indivīda vārdu krājumu, valodas formācijas sekmē jaunu politisko stratēģiju un projektu virzību uz priekšu (Torfing 2005b:5).

Džeikobs Torfings (*Jacob Torfing*, 1963-) un D. Hovarts (Howarth 2000) ir analizējuši diskursa teorijas attīstību, nosakot trīs secīgus posmus. Kaut arī kopumā abu minēto autoru skatījums ir vienots, tomēr pastāv nelielas atšķirības. Dž. Torfings (Torfing 2005b) izšķir trīs diskursa teorijas tradīcijas atbilstoši diskursa, valodas un politiskās varas mijiedarbības izpratnei.

Pirmā tradīcija definē diskursu „šaurā lingvistiskā nozīmē kā teksta vienību, kas ir plašāka par teikumu, un fokusējas uz runāto vai rakstīto tekstu semantisko aspektu” (Torfing 2005b:6). Šajā diskursa teorijas attīstības posmā dominē sociolingvistiskā pieeja un interese par valodas individuālo lietojumu. Gan Dž. Torfings, gan D. Hovarts šajā posmā iekļauj runas aktu teoriju (Serls 2003), sarunu analīzi (Schegloff 1999; Wetherell 1998) un diskursīvo psiholoģiju (Potter 1998, 2003; Potter & Wetherell 2002; Wiggins & Potter 2008). Visas šīs diskursa analīzes pieejas ir orientētas uz valodas prakses, runas stratēģiju izpēti, uzskatot, ka indivīds, īstenojot runas aktu, to dara ar nolūku un tāpēc runa ir līdzvērtīga darbībai.

„Lietojot valodu, es cenšos kaut ko paziņot klausītājam, liekot viņam apzināties manu nodomu izteikt tieši to, ko esmu vēlējis. Piemēram, tad, kad es kaut ko apgalvoju, es mēģinu paziņot klausītājam, ka mans spriedums ir patiess” (Serls 2003:155).

Dž. Torfings šo posmu papildina ar kritisko lingvistisku (Kress 2002), kas, viņaprāt, paplašina diskursa semantisko analīzi, iekļaujot gan runāto, gan rakstīto valodu. Zināmu vienotību viņš saskata arī ar Mišela Pešē (*Michel Pêcheux*, 1938-1983) ideoloģijas teoriju (Pêcheux 1982). M. Pešē interesē, kā diskursi, izvēloties un kombinējot lingvistiskās izteiksmes līdzekļus un stilus, rada noteiktu realitātes atveidu, ko nosaka ideoloģiski mērķi. D. Hovarts norāda, ka pirmajā diskursa teorijas attīstības posmā tā vēl ir diskursa analīzes stadijā, kad tiek analizētas diskursa lingvistiskās īpašības (Howarth 2000:6). Kaut arī šajā diskursa analīzes tradīcijā nav mēģinājumu savienot diskursa analīzi ar politikas un cīņas par varu analīzi, Dž. Torfings uzskata, ka diskursīvās psiholoģijas interese par runātāju stratēģijām un kritiskās lingvistiskas fokuss uz ideoloģisko izkropļošanu rada priekšnosacījumus tam, lai analizētu diskursu represīvo ietekmi. Dž. Torfings gan diskursīvo psiholoģiju, gan kritisko lingvistisku klasificē kā agrīnās diskursa teorijas, kuras nonāk strupceļā – tā ir „diskursa semantisko aspektu tīri lingvistiska analīze”, ideoloģijas un varas jēdzieni tajās netiek teoretizēti (Torfing 2005b:6).

Diskursa teorijas transformācijas nākamais posms, kas raksturo **otro tradīciju**, saistīts ar strukturālisma, poststrukturālisma, hermeneitikas un marksisma attīstību sociālajās zinātnēs 20. gs. 60., 70. gados. Diskurss tiek attiecināts ne vien vairs uz valodas lietojumu, bet uz plašāku sociālo fenomenu un prakšu spektru. Dž. Torfings šajā tradīcijā iekļauj M. Fuko diskursa teoriju un kritiskā diskursa analīzi (Torfing 2005b:6). M. Fuko interesē galvenokārt izteikumu diskursīvās iespējamības nosacījumi, proti, diskursu veidošanās likumi, kas nosaka to, ko var teikt, kā tas var tikt pateikts, kas drīkst runāt, kā vārdā, kāda veida stratēģijas var tikt izmantotas diskursa līmenī (Foucault 1972). Atšķirībā no kritiskās diskursa analīzes M. Fuko uzskata, ka visas prakses ir diskursīvas tādā nozīmē, ka tās veido diskursīvās formācijas likumi, kas mainās laikā un telpā. Agrīnajos M. Fuko darbos dominē atziņa, ka diskursīvās formācijas likumus nosaka nediskursīvās attiecības, savukārt vēlīnajos darbos lielāks akcents ir uz varu, kas ietekmē diskursa veidošanos. M. Fuko varas analītika maina klasisko varas izpratni, saskaņā ar kuru vara ir uzlūkota kā kundzība un represija, uz jaunu diskursīvās varas izpratni, kas uzsver varas radošos aspektus (Fuko 2001:26-27). Vara un diskurss savstarpēji veido viens otru un viens nav iespējams bez otra. Šāda nostāja ir absolūts pretstats Jürgenam Hābermāsam (*Jürgen Habermas*, 1929-), kurš, radot ideālās runas situāciju, izslēdz jebkādu varas ietekmi.

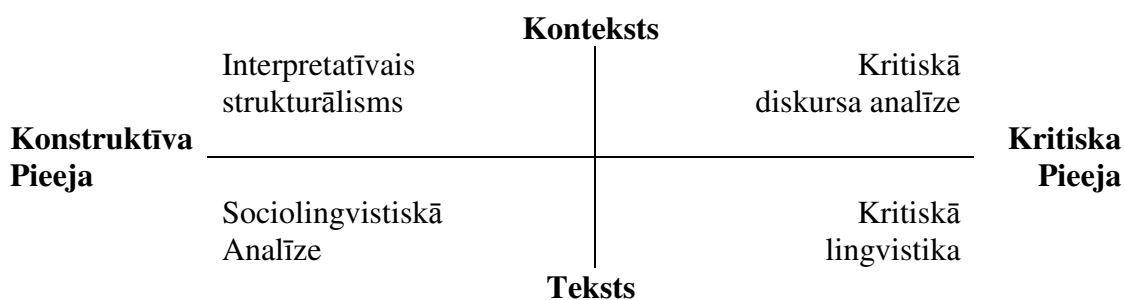
Kritiskajā diskursa analīzē diskursa jēdziens ietver visas lingvistiskās prakses (dažādās izpausmēs – gan runa, gan rakstība, gan attēli, gan žesti utt.), kuras indivīds izmanto nozīmju radīšanā un interpretācijā. Diskursīvās prakses tiek uzskatītas par ideoloģiskām. Etniskās grupas rada ideoloģiskos diskursus, lai saglabātu savas hegemonijas varu vai arī radītu pret-hegemoniju. Līdz ar to ideoloģiskais diskurss ne tikai rada sociālo un politisko kārtību, bet arī to transformē. Šādā izpratnē kritiskā diskursa analīze skaidri parāda diskursa varas ietekmi (Torfing 2005b:7-8). Ja Torfings otrajā diskursa teorijas tradīcijā iekļauj gan M. Fuko diskursa teoriju, gan kritiskā diskursa analīzi (N. Fērklofs, T. van Deiks), tad D. Hovarts tikai M. Fuko diskursa teoriju, kuras galvenā atšķirība no iepriekšējās diskursa analīzes tradīcijas ir skatījums uz diskursa veidošanās nosacījumiem un diskursu kā sociālo praksi, kas rada gan objektus, gan subjektus (Howarth 2000:7).

Trešā tradīcija izvērš tālāk diskursa jēdzienu, aptverot visus sociālos fenomenus. Abi autori uzskata, ka līdz šim pēdējais diskursa teorijas attīstības posms vainagojas ar poststrukturālisma diskursa teoriju (E. Laklo un Š. Mufe), kas vairs nenošķir diskursīvos un nediskursīvos fenomenus un prakses. Neraugoties uz to, ka N. Fērklofa darbos šī šķirtne vēl pastāv, D. Hovarts arī kritiskā diskursa analīzi attiecina uz trešo posmu (Howarth 2000:8). Kā augstāk minēts, Dž. Torfings diskursīvā un nediskursīvā nošķiruma dēļ kritiskā diskursa analīzi iekļāvis vēl otrajā posmā, uzsverot E. Laklo un Š. Mufes diskursa teorijas noteiksmi

par diskursa un sociālās jomas pārklāšanos. Diskurss vairs neattiecas uz noteiktu sociālās sistēmas daļu, tas pārklājas ar visu sociālo jomu, viss ir diskursīvs, jo nav transcendentālā sociālās struktūras centra (Torfing 2005b:8). Sociālā nozīme kļūst daļēji fiksēta diskursā un caur diskursu, veidojot nozīmju spēles, kas konceptuāli sasaucas ar L. Vitgenšteina valodu spēlēm. E. Laklo un Š. Mufes diskursa teorija apvieno visas trešās tradīcijas diskursa teorijas, attīstot „postmarksisma, poststrukturālisma un postmodernisma politikas teoriju” (ibid). E. Laklo un Š. Mufe nonāk pie diskursa jēdziena, dekonstruējot marksismu un tradicionālo struktūras kā slēgtas un centrētas sistēmas jēdzienu. Viņi atzīst M. Fuko norādīto saikni starp diskursu un varu, bet atsakās no diskursīvā un nediskursīvā dalījuma, jo, viņuprāt, arī šķietami nediskursīvie fenomeni iegūst savu nozīmi diskursā (Laclau & Mouffe 1987:107).

Aplūkotās D. Hovarta (Howarth 2000) un Dž. Torfinga (Torfing 2005b) diskursa teorijas attīstības interpretācijas atklāj galveno diskursa teorijas attīstības līniju no diskursa lingvistiskās dimensijas uz diskursa sociāli politisko dimensiju, kas raksturo arī pakāpenisku pāreju no šaurāka skatījuma - diskursa analīzes, kurā uzsvars ir uz runātā un rakstītā teksta izpēti, - uz sociālo realitāti visaptverošu skatījumu, kurā diskurss aptver visu sociālo jomu. Šajā attīstības posmā diskursa teorija sociālā konstrukcionisma ietvaros izveidojas kā sociāli politiska teorija. Dž. Torfings norāda, ka diskursa teorijai nepieciešams turpināt attīstīt teorētiskos jēdzienus, pētījumu stratēģijas un metodes, lai tā varētu pretendēt uz atsevišķas paradigmas statusu, taču jau šobrīd, atsaucoties uz „lingvistiskā pavērsiena” analogiju, ir pamatoti apgalvot, ka ir sācies „diskursīvais pavērsiens” sociālajās zinātnēs (Torfing 2005b:3, 21-22). Ņemot vērā Dž. Torfinga argumentus, līdzšinējo diskursa teorijas ekspansiju sociālajās zinātnēs un paredzot tās tālāko attīstību un empīriskā pielietojuma paplašināšanos, disertācijas autore uzskata, ka diskursa teorijas perspektīvai ir visi priekšnosacījumi, lai tā varētu kļūt par vienu no 21. gs. sociālās un politiskās teorijas paradigmām.

Diskursa teoriju klasifikāciju piedāvā arī Nelsons Filips (*Nelson Phillips*) un Deivids Ravasi (*Davide Ravasi*, 1970-) (Phillips, Ravasi 1998 pēc Phillips & Hardy 2002:19-29), izmantojot četras kategorijas: teksts, konteksts, konstruktīva un kritiska pieeja (sk. 3.2.att.).

3.2. attēls. N. Filipa un D. Ravasi diskursa teoriju klasifikācija (Phillips, Hardy 2002:20)

Izvietojot šīs kategorijas uz divām koordinātu asīm, autori izveido diskursa teoriju klasifikācijas lauku un identificē četras galvenās diskursa teorijas perspektīvas, kuras ir izmantotas empīriskajos pētījumos: sociolingvistiskā analīze, interpretatīvais strukturālisms, kritiskā diskursa analīze un kritiskā lingvistiska. Autori uzsver, ka noteiktās kategorijas nav dihotomijas un drīzāk uztveramas kā ideāltipi, kas palīdz strukturēt diskursa teoriju lauku. Vertikālā ass raksturo teksta un konteksta nozīmīgumu. N. Filips un D. Ravasi nošķir tuvo un tālo kontekstu. Tālākais konteksts attiecas, piemēram, uz sociālo šķiru, sociālo grupu etnisko sastāvu, institūcijām un vidi, kurās diskurss tiek radīts un pausts. Tuvākais konteksts iekļaujas tālākajā un attiecas uz konkrētu situāciju vai notikumu, kas norisinās konkrēta diskursa ietvaros, piemēram, konsultācija pie ārsta, pratināšana policijas iecirknī, ģimenes pusdienas u.tml. Vertikālās ass otrs galējais punkts – teksts – norāda uz to, cik lielā mērā diskursa teorijas pieeja orientējas uz tekstu kā diskursa izpētes objektu. Jo lielāku vērību pieeja pievērš diskursam kā tekstam, piemēram, kā to dara sociolingvistiskā diskursa analīze, jo tā izvietojas tuvāk šim ass galējam punktam. Horizontālā ass raksturo, vai diskursa teorijas pieeja ir vairāk konstruktīva sociālā konstrukcionisma izpratnē, fokusējoties uz diskursa kā sociālo realitāti konstruējošo funkciju, vai kritiska kritiskās teorijas perspektīvas izpratnē, attīstot saikni starp diskursa un varas formām. Konstruktīvais gals ir vērsts uz sociālās realitātes konstruēšanas veidu, savukārt, kritiskais – uz varas, zināšanu un ideoloģijas noteiksmi diskursā.

Disertācijas autore ir modificējusi un papildinājusi N. Filipa un D. Ravasi matricu, izstrādājot savu diskursa teoriju tipoloģiju. Vertikālo asi veido ‘valodas-diskursa’ dimensija, uzsverot diskursa teorijas attīstību no diskursa kā valodas lietojuma analīzes līdz diskursa sociālajai un politiskajai teorijai. Horizontālā ass atspoguļo pieejas orientāciju uz diskursa mikro vai makro līmeņa izpēti. Kategorijas ‘valoda – diskurss’ sasaucas ar Dž. Torfinga un D. Hovarta diskursa teorijas ģealoģijas raksturojumu, kurā skaidri saskatāma pāreja no diskursa analīzes uz diskursa teoriju, no lingvistiskas teksta vienības izpētes uz diskursa koncepciju. Pēc šāda principa diskursa analīzes pieejas iedala arī N. Fērklofs, viņš nošķir uz teksta analīzi orientētas diskursa analīzes pieejas un diskursa analīzes, kurām ir augsts teorētiskās abstrakcijas līmenis, kā piemēram, M. Fuko diskursa teorija (Fairclough 2006:37). Kategorijas ‘mikro un makro līmeņi’ ir atvasinātas no sociālā konstrukcionisma kā diskursa teorijas pieeju vienojošās paradigmas mikro un makro variantiem (Burr 2005). Mikro fokusējas uz valodas lietojuma mikrostrukturām interakcijā, uzsverot indivīda konstruējošo darbību valodas lietojumā, makro – uz lingvistisko un sociālo struktūru lomu, kas rada ietvaru sociālajai realitātei, akcentējot valodas konstruējošo lomu. Turklāt mikro pieejas paliek galvenokārt teksta analīzes līmenī, savukārt makro pieejas vairāk pievērš uzmanību tam, kā

diskursa veidošanu nosaka varas attiecības un ideoloģija, kā arī analizē diskursa konstruējošo ietekmi uz sociālajām identitātēm, sociālajām attiecībām un zināšanām kopumā (sk. 3.1. tab.).

Autores noteiktās kategorijas – valoda/diskurss un mikro/makro līmenis – nav pretrunā ar N. Filipa un D. Ravasi kategorijām, jo, piemēram, teksts atspoguļo diskursa lingvistisko dimensiju, arvien plašāks konteksts paredz arvien augstāku valodas izpratnes teorētiskās abstrakcijas līmeni, attīstot diskursa koncepciju. Saglabājot visas N. Filipa un D. Ravasi iekļautās pieejas, matrica ir papildināta ar citām diskursa teorijas/ analīzes pieejām (sarunu analīze, diskursīvā psiholoģija un Fuko diskursa teorija), jaunākajām diskursa teorijas pieejām (diskursīvo konstrukcionismu (Potter & Hepburn 2008)), un novirzieniem, kas ir vērsti vairāk uz teorijas līmeni, mazāk – praktisko diskursa analīzi, kā tas ir arī E. Laklo un Š. Mufes poststrukturālisma diskursa teorijā (Laclau & Mouffe 2001). Īsi ir raksturots katras pieejas vai teorijas skatījums uz diskursu un tā izpētes dimensijām.

Matricā iekļautās teorijas neizsmēļ visu diskursa teorijas daudzveidību, jo arī katras minētās pieejas ietvaros var izdalīt tām pakārtotās pieejas. Piemēram, kritiskā diskursa analīze apvieno vairākas pieejas un skolas (Fairclough & Wodak 2006:262-268): sociāli kognitīvā pieeja (van Dijk 2000a), diskursa vēsturiskā pieeja jeb Vīnes skola (Wodak et al. 1999), sociālo un kultūras pārmaiņu pieeja (Fairclough 2001, 2006), Disburgas skola (Jäger 2001). N. Fērklofs un R. Vodaka pie kritiskā diskursa analīzes pieejām pieskaita arī franču diskursa teoriju (Pêcheux 1982), kritisko lingvistiku (Fowler 1991 pēc Fairclough & Wodak 2006; Kress 2002) un sociālo semiotiku (Kress 1993; van Leeuwen 1993). Neraugoties uz to, šī matrica sniedz pārskatu par galvenajām diskursa teorijas pieejām un to pozicionējumu kopējā diskursa teoriju laukā atbilstoši to diskursa definējumam, analīzes formai un saturam.

3.1. tabula. Diskursa analīzes un diskursa teorijas pieeju tipoloģija

DISKURSA SOCIĀLĀ TEORIJA (diskursa teorija)

MIKRO LĪMENIS

MAKRO LĪMENIS

Diskursīvais konstrukcionisms

Diskurss ir definēts kā teksts un runa, kas ir sociālās prakses daļa. Diskurss ietver indivīdu darbības, kas tiek īstenotas interakcijā neatkarīgi no tās formas. Nediskursīvās prakses tiek analizētas no diskursīvo prakšu veicēju perspektīvas. Virziens fokusējas vairāk uz darbību un praksi, nevis lingvistisko struktūru, uzskatot, ka diskurss ir konstruēts darbībā un vienlaikus ir darbību konstruējošs (Potter & Hepburn 2008).

Diskursīvā psiholoģija

Sociālā konstrukcionisma sociālās psiholoģijas atzars, kurā fokuss ir pārvirzījies no lingvistiskās interakcijas organizācijas uz runātāju stratēģijām. Diskursu analizē nevis kā abstraktu sistēmu, bet situatīvu valodas lietojumu noteiktos kontekstos. Diskursīvā psiholoģija virzās konstrukcionisma analīzes virzienā, bet tai neizdodas savienot šo analīzi ar politikas, ideoloģijas un varas jautājumiem (Burr 2005:126-148, Potter 2003).

Interpretatīvais strukturālisms

Šīs pieejas perspektīvā veiktie pētījumi pievēršas sociālajam un institucionālajam kontekstam un analizē diskursu (-us), kas to veido un nostiprina. Konteksta izpēte tiek balstīta uz interviju un arhīvu materiālu tekstiem, lai iegūtu iekšējās grupas konteksta interpretācijas. Taču mērķis ir veikt nevis individuālo tekstu mikroanalīzi, bet atklāt kā plašāki konteksti ietekmē sociālos procesus un attiecības (Phillips & Hardy 2002:24).

Sarunu analīze

Definē diskursu kā runāto valodu, kas izpaužas kā institucionalizēts un hierarhisks dialogs vai kā neformāls dialogs sociālo lomu un statusa ziņā vienlīdzīgu aģentu starpā. Uzsvars ir ne tik daudz uz valodas lietojumu, bet lingvistiskās saskarsmes organizāciju – sarunas uzsākšana un nobeigšana; kā tiek izvēlēti sarunas temati un kā tie mainās sarunas gaitā; kā viens teikums ietekmē nākamo (Hammersley 2003).

Sociolingvistiskā diskursa analīze un kontentanalīze

Lingvistiskās diskursa analīzes piemēri. Diskurss ir definēts kā runātā valoda un mērķis ir identificēt valodas lietojuma modeļus. Sociolingvistika analizē saikni starp indivīda un grupas sociāli ekonomisko statusu un vārdu krājumu, kamēr kontentanalīze analizē noteiktu vārdu lietošanu, vārdu šķiru lietošanu un vārdu kombinācijas. Šī pieeja ietver gan runāto, gan rakstīto testu (Beaugrande 1996).

M. Fuko diskursa teorija

Triāde „diskurss-vara-zināšanas”. M. Fuko analizē nevis izteikumu patiesumu vai nozīmi, bet to veidošanās un pastāvēšanas iespēju nosacījumu diskursīvos likumus. Vēlāk uzsvars pāriet no izteikumu veidošanas likumiem uz varas stratēģijām. Vara un diskurss ir savstarpēji veidojoši un tos nevar nodalīt vienu no otra.

Poststrukturālisma diskursa teorija

Diskursīvās un nediskursīvās prakses nav nošķirtas, diskurss ir nozīmju sistēma. Kaut arī teorijas autorus interesē diskursīvie likumi, kas regulē valodas lietojumu, tomēr lielāka vērība pievērsta teorētisko jēdzienu un argumentu tīkla izstrādei, kas palīdz izprast šo likumu konstruēšanu varas cīņās un caur tām (Laclau & Mouffe 2001).

Kritiskā diskursa analīze/ studijas

Tās mērķis ir rast līdzsvaru starp lingvistisko analīzi un varas un politikas analīzi. Paplašina diskursa jēdzienu, iekļaujot arī lingvistiskās prakses. Sociālās prakses ir diskursīvās prakses. Sociālās šķiras un etniskās grupas lieto ideoloģisko diskursu, lai uzturētu varas hegemoniju vai radītu konfrontējošo hegemoniju. Skaidri atklāj varas ietekmi uz diskursu, tomēr neizvērš līdz galam saikni starp diskursu un tā nediskursīvo kontekstu. Raksturīgi raudzīties uz diskursu kā prakšu kopumu ar semiotisku saturu. Jaunākais šī virziena apzīmējums ir kritiskā diskursa studijas (van Dijk 1993a, 2008a, 2009).

Kritiskā lingvistika

Tā paplašina diskursa jēdzienu, ietverot gan runāto, gan rakstīto valodu. Iziet no lingvistiskās diskursa analīzes, apgalvojot, ka valodu nevar analizēt atrauti no tās sociālajām un politiskajām funkcijām. Kritiskai lingvistikai ir vienota interese ar M. Pešē teoriju par to, kā diskurss, caur dažādu lingvistisko izteikumu izvēli un kombināciju, rada noteiktu realitātes atspoguļojumu. Tās mērķis ir parādīt, ka realitātes atspoguļošanas process bieži vien rezultējas ideoloģiskā realitātes sagrozījumā. Interese par valodas ideoloģisko ietekmi savieno diskursa lingvistisko analīzi ar varas analīzi. Tomēr šis diskursa analīzes tips vēl ir vērsts vairāk uz lingvistisko analīzi, un ideoloģijas un varas jēdzieni ir nepietiekami teoretizēti (Fairclough 2006:25-30).

LINGVISTISKĀ TEKSTA ANALĪZE (diskursa analīze)

Līdzīgas diskursa analīzes/teorijas tipoloģijas tiek veidotas ļoti dažādi (Gill 2000:172-174; Titscher et al. 2000:51; Филлипс & Йоргенсен 2004:41). Parasti autori izvēlas pazīmes

vai kategorijas, kas ir nozīmīgas viņu lietotajā pieejā, jo šādu tipoloģiju uzdevums visbiežāk ir identificēt autora pozicionējumu diskursa teoriju/ analīzes laukā. Disertācijas autorei atbilstoši pētāmajai tēmai būtiskas ir divas dimensijas: valodas lietojuma kā diskursa izpratne un varas attiecību izpausmes diskursā, tādējādi cenšoties aptvert gan mikro, gan makro analīzes līmeņus. Politikas socioloģijas apakšnozarei, kuras galvenais jēdziens ir vara, saistošas ir diskursa teorijas pieejas, kuras skaidro varas attiecības sabiedrībā, pētot un analizējot diskursu. Autores intereses lokā tās ir pieejas, kuras izvietotas matricas augšējā labajā laukumā un kurām ir izteikta varas dimensija. Savā pētījumā, kā jau iepriekš norādīts, disertācijas autore ir izmantojusi galvenokārt E. Laklo un Š. Mufes poststrukturālisma diskursa teoriju un kritiskā diskursa analīzi, kuras ir izvērsti aplūkotas 4. nodaļas 4.4. apakšnodaļā un 5. nodaļā.

Izvērtējot šo pieeju savstarpējo saikni, jānorāda, ka no vienas puses, tā ir vāja tādā ziņā, ka E. Laklo un Š. Mufe noliedz uzskatu, ka diskursu nosaka ekstra-diskursīva (ārpus diskursa pastāvoša) vara, tāpat viņi ir atturīgi pret viedokli, ko E. Gidensa ietekmē pauž N. Fērklofs, ka subjekta rīcībspējai un refleksivitātei ir liela loma sociālās pasaules transformācijās (Fairclough 2006). No otras puses, abu diskursa teoriju saikne ir spēcīga, analizējot aktuālos sociālos un politiskos diskursus, jo N. Fērklofa, T. van Deika un citu kritiskās diskursa analīzes pārstāvju teorētiskos jēdzienus un elementus var lietot kopā ar poststrukturālisma diskursa teorijas jēdzieniem konkrētu diskursu izpētē (Torfing 2005b:9). Abu šo pieeju kombinācija autores vērtējumā sniedz etnopolitisko diskursu analīzē izmantojamās analītiskās kategorijas, kā arī metodes un paņēmienus praktiskajai diskursu analīzei. Šādā veidā tiek aptverti gan diskursa kā teksta analīzes, gan diskursa kā varas attiecību teorijas līmeņi. Poststrukturālisma diskursa teoriju un kritiskā diskursa analīzi vieno arī to spēcīgā ietekme no M. Fuko diskursa un varas teorijas, kas ir aplūkota 4.2. apakšnodaļā.

4. DISKURSA TEORIJA KĀ VARAS ATTIECĪBU IZPĒTES RESURSS

Disertācijas 3.5. apakšnodaļas noslēgumā autore uzsvēra divus galvenos diskursa teorijas un analīzes aspektus, kas ir saistīti ar disertācijas tēmu un tās izpētē izmantoto metodoloģiju: diskursa konstruējošā daba un varas dimensija diskursā. Ja 3. nodaļas uzdevums bija atklāt pirmo minēto aspektu, izsekojot valodas lomas attīstībai sociālās pasaules skaidrošanā, tad 4. nodaļa ir orientēta uz otra – varas un varas attiecību – aspekta izvērsumu, kas vairāk attiecas uz diskursa teorijas, nevis diskursa kā teksta analīzes līmeni.

4. nodaļas uzdevums ir parādīt autores kopējās teorētiskās pieejas kritisko perspektīvu, kas ir orientēta uz varas, ideoloģijas un hegemonijas izpratni caur diskursa prizmu (šo teoriju vietu promocijas darba kopējā teorētiskajā perspektīvā sk. 3.1. att.). 4.1. apakšnodaļa ir veltīta Antonio Gramšī (*Antonio Gramsci*, 1891-1937) un Luijam Altisēram (*Louis Althusser*, 1918-1990); 4.2. apakšnodaļa - M. Fuko. Šie trīs autori ir būtiski ietekmējuši disertācijas pētījumā izmantoto E. Laklo un Š. Mufes poststrukturālisma diskursa teoriju, lielā mērā noteikuši varas dimensijas izvērsumu kritiskā diskursa analīzē, veidojot šo teoriju ideoloģijas izpratni, kā arī sekmējuši diskursa analīzes attīstību sociālās teorijas gultnē. 4.3. apakšnodaļā ir izvērsti skaidrota E. Laklo un Š. Mufes teorija, kas līdz šim etnolingvistisko grupu attiecību izpētē Latvijā nav pielietota. Kritiskā diskursa analīze ir aplūkota 5. nodaļā.

4.1. Ideoloģijas jēdziena attīstība diskursa teorijas izpratnē

Gan kritiskā diskursa analīzes, gan E. Laklo un Š. Mufes poststrukturālisma (vai postmarksisma) diskursa teorijas nozīmīga epistemoloģiskās attīstības līnija ir Rietumu marksisms (Fairclough & Wodak 2006:260), kuru tiešā ietekmē ir veidojusies valodas kritiskās analīzes pieeja un attiecīgi skatījums uz varu, ideoloģiju un hegemoniju. Ideoloģijas jēdziensšajās teorijās zināmā mērā sintezē diskursa un varas jēdzienus, tāpēc ir svarīgi skaidrot šī jēdziena izpratnes veidošanos, kādā tas ir lietots autores pētījumā.

Marksismā balstītās ideoloģijas teorijas ir orientējušas diskursa teoriju sociālpolitisko problēmu risinājuma virzienā un attīstījušas valodas kā ideoloģiskā diskursa traktējumu. Neomarksisma virzieni lielāku uzmanību pievērš tieši sabiedrības struktūras kultūras dimensijai, uzsverot, ka sociālās attiecības būtiski ietekmē tieši kultūra un attiecīgi arī ideoloģija, nevis ekonomiskā sabiedrības bāze, kā tas ir klasiskajā marksismā (ibid:260). Autori, kuru idejas ir ietekmējušas minētās diskursa teorijas, ir gan A. Gramšī, gan L. Altisērs.

Šajā apakšnodaļā ir akcentēti tie Rietumu marksisma (neomarksisma) virziena aspekti, kas ir guvuši savu rezonansi, pirmkārt, E. Laklo un Š. Mufes diskursa teorijā, otrkārt, kritiskajā diskursa analīzē. Ja interpretatīvā pieeja, strukturālisms un poststrukturālisms ir veidojuši galvenokārt diskursa teorijas valodas izpratni, tad neomarksisms ir devis savu artavu ne tik daudz diskursa lingvistiskajā dimensijā, bet vairāk bijis nozīmīgs idejisks avots skatījumam uz diskursu kā sociālo grupu varas attiecību lauku un ideoloģisko diskursu. Marksisma doktrīnā ir balstīta atsevišķa diskursa teorijas epistemoloģijas līnija, kas izvērs skatījumu uz ideju, apziņas un valodas lomu politikā un sabiedrībā, konsolidējoties ideoloģijas teorijā (Howarth 2000:85). Marksisma ideoloģijas teorijas dekonstrukcija ir E. Laklo un Š. Mufes diskursa teorijas pamatā. Ideoloģijas un ideoloģiskā diskursa problemātika ir arī viens no galvenajiem T. van Deika kritiskās diskursa analīzes pētījumu objektiem.

D. Hovarts K. Marksa ideoloģijas jēdzienu skaidro trīs dažādos aspektos (Howarth 2000:87-88). Pirmkārt, ideoloģijas jēdziens ir izmantots, lai oponentu filozofijas teorijām, kas idejas un jēdzienus postulē kā pasaules kārtības noteicošos principus. Otrkārt, ar ideoloģijas jēdzienu K. Markss skaidro, kā idejas un citas „apziņas formas” leģitimē noteiktu sociālo kārtību (piemēram, privātīpašuma pastāvēšanu) vai atspoguļo noteiktas šķiras (sociālās grupas) intereses. Šādā izpratnē ideoloģija kļūst par analīzes instrumentu, kas ļauj pētīt, kā idejas sekmē noteiktu sociālo attiecību veidu pastāvēšanu. Treškārt, ideoloģija ir „maldīgās apziņas” forma, kas nosaka to, ka ideoloģiskās pārliecības ir nepatiesas un atstāj indivīdu neziņā par dominējošās sociālās grupas patiesajiem motīviem. D. Hovarts secina, ka, no vienas puses, K. Markss saista ideoloģiju (idejas, apziņu, diskursu) ar pastāvošajiem sociālajiem un politiskajiem procesiem pretstatā ideālistiskajām valodas un sociālās nozīmes pieejām, kas uzlūko ideoloģiju atrauti no sociālajām attiecībām; no otras puses, K. Markss skata ideoloģiju un diskursu kā pakārtotus citām, viņaprāt, nozīmīgākām parādībām, kā piemēram, ekonomiskās attīstības un šķiru konflikta likumsakarībām, noliedzot ideoloģijas un diskursa autonomo un materiālo dabu.

4.1.1. Antonio Gramši ideoloģijas un hegemonijas teorija

E. Laklo un Š. Mufes diskursa teorijas spēcīgākā ietekme nāk no A. Gramši ideoloģijas un hegemonijas teorijas, tāpēc ļoti svarīgi ir pievērsties šī itāļu teorētiķa galvenajām idejām. Izvirzot savu teorētisko uzskatu centrā hegemonijas jēdzienu, A. Gramši ieguldījums marksisma interpretācijā ir kultūras un apziņas loma politikā.

Pirmkārt, viņš oponentē K. Marksa ekonomiskajam determinismam, vēršot uzmanību uz sabiedrības politisko elementu, kas ir saistīts ar valsts jēdzienu. A. Gramši uzskata, ka politika ir nozīmīgs sabiedrību veidojošs spēks, kas izpaužas cīņā par hegemoniju –morālo un

intelektuālo līderību (Torfing 2005b:11). Augstākais punkts šajā cīņā ir sasniegts tad, kad politiskā sabiedrība savienojas ar pilsonisko sabiedrību vienotā valstī (Torfing 2003:28). A. Gramši apstrīdēja marksisma sabiedrības modeli, uzskatot, ka valsts, ekonomika un pilsoniskā sabiedrība neizvietojas strukturētā hierarhijā, bet ir saistītas vienotā „vēsturiskā blokā” (Torfing 2005a:159, 2005b:11). Kā raksta A. Gramši, „bāze un virsbūve kopā veido ‘vēsturisko bloku’” (Gramsci 2000:192). Šie vēsturiskie bloki parasti veidojas ap valdošo sociālo šķiru un dominējošo ražošanas veidu (Howarth 2000:91). A. Gramši norāda, ka „materiālie spēki ir vēsturiskā bloka saturs un ideoloģijas ir to forma, līdz ar to šķirtne starp formu un saturu ir tīri indikatīva vērtība, tā kā materiālie spēki nebūtu vēsturiski iedomājami bez formas un ideoloģijas bez materiālajiem spēkiem būtu tikai individuālas fantāzijas” (Gramsci 2000:200). Vēlāk E. Laklo un Š. Mufe A. Gramši vēsturisko bloku interpretē kā hegemonisko formāciju (Laclau & Mouffe 2001:136). Politika A. Gramši teorijā kļūst par konstruējošu spēku, kas veido valsts, ekonomikas un pilsoniskās sabiedrības attiecības sociālā konflikta un antagonisma kontekstā (Torfing 2005b:11).

Otrkārt, A. Gramši uzsver ideoloģijas lomu sabiedrības modelī, jo, viņaprāt, materiālie spēki un politiskie subjekti tiek radīti ideoloģiskajās praksēs (Torfing 2003:29). Lietojot marksisma terminoloģiju, viņš uzskata, ka kļūdaini ir attiecināt ideoloģijas jēdzienu uz bāzes virsbūvi un uz atsevišķu indivīdu pieņemtām patvaļīgām idejām. Šāda kļūdaina attiecinājuma cēloņi ir, pirmkārt, tas, ka ideoloģija tiek definēta atrauti no bāzes, līdz ar to aplama ir pārliecība, ka nevis ideoloģija maina bāzi, bet gan otrādi – bāze maina ideoloģiju; otrkārt, ideoloģija tiek uzskatīta par nepietiekamu, lai mainītu bāzi; treškārt, no tā tiek secināts, ka ikviena ideoloģija ir tikai ārišķība, tā ir muļķīga un nelietderīga (Gramsci 2000:199). Šie secinājumi pamato A. Gramši ideoloģijas kā maldīgās apziņas vai maldīgo priekšstatu traktējuma noliegumu. Tā vietā viņš izšķir divu veidu ideoloģijas: (i), „vēsturiski organiskās ideoloģijas” un (ii) „patvaļīgās ideoloģijas”. Organisko ideoloģiju validitāte ir psiholoģiska, jo tās organizē cilvēku masas un rada tām darbības lauku, kurā politiskie subjekti apzinās savu vietu, īsteno savstarpējo cīņu. Savukārt, t.s. patvaļīgās ideoloģijas rada vienīgi individuālas sociālās kustības un polemikas (ibid). Vēsturiski organiskās ideoloģijas, kurām A. Gramši piešķir prioritāru nozīmi, ir vispāratzītas pasaules uztveres koncepcijas, kas savu izpausmi rod mākslā, likumos, ekonomikā un visās citās individuālās vai kolektīvās dzīves formās (Howarth 2000:89). Šāda ideoloģijas izpratne to cieši saista ar sociālajām praksēm.

Treškārt, ideoloģijas jēdziena transformēšana nav nošķirama no A. Gramši hegemonijas jēdziena, kas apvieno viņa idejas un uzskatus vienotā teorētiskā pieejā. Būtiska ir atziņa par politiskās un pilsoniskās sabiedrības dialektiku varas attiecībās, kas konsolidējas hegemonijas jēdzienā. Ja K. Markss priekšplānā izvirzīja ekonomisko ražošanu, tad A.

Gramšī - ideoloģisko virsbūvi (hegemoniju), ko veido politiskā un pilsoniskā sabiedrība, vienlaikus uzskatot, ka prioritāte ir pilsoniskajai sabiedrībai, kas darbojas pēc savstarpēja atbalsta un vienošanās principiem atšķirībā no politiskās sabiedrības, kurā prevalē spēka un spaidu varas principi. Politiskā sabiedrība ir koercīvās varas lauks, savukārt, pilsoniskā sabiedrība - hegemonijas lauks (Fairclough & Wodak 2006:260-261). A. Gramšī neidentificē politiskās darbības subjektus ar sociālajām šķirām, tā vietā viņš raksta par kolektīvo gribu, kas veidojas intelektuālo un morālo pārmaiņu procesā, kurā ideoloģijas elementi tiek savietoti vienotā politiskā projektā ar mērķi transformēt politisko spēku identitāti (Ritzer 1992:141; Torfing 2003:29,103-104, 2005b:10). No tā izriet, ka hegemoniju veido sociāli politiskā vara, kas spēj panākt masu atbalstu ar intelektuālās un morālās autoritātes palīdzību. A. Gramšī uzsver, ka līdzās spēkam un ideoloģiskajai maldināšanai valdošajām šķirām nepieciešams iegūt visas sabiedrības atbalstu, izveidot un nostiprināt savu autoritāti un leģitimitāti. No tā izriet, ka šķiriskais redukcionisms zaudē jēgu. Atbalsts un vienprātība veidojas galvenokārt pilsoniskajā sabiedrībā, ko veido sociālie institūti un kultūra kā pretstats valstij un politiskajai sabiedrībai (Howarth 2000:90-91). Savukārt jaunas kolektīvās gribas veidošanos nosaka jaunas vēsturiski organiskās ideoloģijas radīšana, kas spēj organizēt sabiedrības grupas un būt par vienojošo elementu jauna vēsturiskā bloka izveidē (Torfing 2003:30).

Rezumējot A. Gramšī idejas, svarīgi uzsvērt, ka valsts jeb politiskā vara ir definēta kā aktivitāšu kopums, ar ko valdošā šķira ne tikai notur savu pārsvaru un nodrošina dominanti, bet arī panāk aktīvu subordinēto grupu atbalstu (Howarth 2000:88-92), tādējādi valsts jēdzienā ir iekļauta gan ideoloģija, gan hegemonija. A. Gramšī ietekmē ideoloģijas jēdzienu turpināja attīstīt diskursa teoriju pārstāvji. E. Laklo un Š. Mufe, atbrīvojot to no tiešas saiknes ar valdošajām sabiedrības grupām un atzīstot ideoloģiju daudzveidību, kas konkurē cīņā par hegemoniju. Savukārt T. van Deiks attīstīja ideoloģijas kā sociālās izziņas formu, radot paplašinātu ideoloģijas izpratni, saskaņā ar kuru tā ir sociālo grupu sociālās izziņas forma, kas nosaka diskursa veidošanos. Šādu ideoloģijas jēdziena epistemoloģisko attīstību veicināja L. Altisēra – franču strukturālā marksista – idejas.

4.1.2. Luija Altisēra strukturālais marksisms

Šajā teorētiskās domas izklāstā, kuras mērķis ir parādīt, kā veidojusies ideoloģijas kā varas diskursa un prakses koncepcija, turpinājumā jāpievēršas strukturālā marksista L. Altisēra ideoloģijas teorijas atziņām. Ja A. Gramšī savos teorētiskajos uzskatos akcentēja politiskā elementa nozīmi, norādot, ka ekonomiskā ražošana un šķiru cīņas nav vienīgie svarīgie sabiedrības elementi, tad L. Altisērs paplašina A. Gramšī skatījumu, nosakot trīs

sociālās prakses līmeņus – ekonomisko, politisko un ideoloģisko, kurā ideoloģiskajai praksei ir izšķiroša loma indivīda identitātes veidošanā un pozicionēšanā sociālajā struktūrā.

L. Altisērs vēlējas izveidot ideoloģijas vispārējo teoriju, nevis teoriju par atsevišķām ideoloģijām. Viņaprāt, ideoloģijas izsaka šķiras pozīcijas. Attiecīgi tas nozīmē, ka ideoloģiju teorija ir atkarīga no konkrētās vēsturiskās sociālās formācijas un tajā pastāvošā ražošanas veida un šķiru cīņas. Tēze par to, ka *Ideoloģijai*²⁰ nav vēstures, ir izvirzīta jau K. Marksa doktrīnā, taču L. Altisēra argumentācija ir kvalitatīvi atšķirīga no K. Marksa. Proti, ja K. Markss uzskatīja, ka *Ideoloģija* ir absolūtā ilūzija, varas subjektu radīts sapnis, un tai nav pašai savas vēstures, tad L. Altisērs skaidro, ka, pirmkārt, *Ideoloģija* ir visaptveroša vēsturiska realitāte, otrkārt, tā ir mūžīga tādā izpratnē, ka tai ir nemainīga struktūra, forma un funkcijas visā vēstures gaitā. Savukārt atsevišķās, konkrēto sociālo prakšu ideoloģijas ir vēsturiski mainīgas un šķiru cīņas noteiktas (Althusser 2001:108-109).

L. Altisērs nošķir valsts varu un valsts institūtus (aparātus), kas tālāk tiek iedalīti divās „valsts aparātu” kategorijās – „represīvie valsts aparāti” un „ideoloģiskie valsts aparāti”, kuri izmanto atšķirīgus indivīda manipulācijas instrumentus (turpmāk ir lietoti jēdzieni „represīvie valsts institūti” un „ideoloģiskie valsts institūti”). Ja represīvo valsts institūtu (valdība, armija, policija, tiesa) darbība tiek īstenota, izmantojot varu un spēku, tad ideoloģisko valsts institūtu (religijskās organizācijas, izglītības iestādes, ģimene, tirdzniecības asociācijas, politiskās organizācijas, plašsaziņas līdzekļi) darbību nosaka ideoloģija (Althusser 2001:96-97). Šāds dalījums sasaucas ar A. Gramši politiskās un pilsoniskās sabiedrības dalījumu.

Represīvais valsts institūts ir viens tādā nozīmē, ka tas funkcionē vienoti, pēc vienotiem principiem. Ideoloģiskie valsts institūti ir daudzskaitlīgi un to vienojošais elements ir valdošās šķiras ideoloģija. Pieņemot, ka valdošajai šķirai ir valsts vara un attiecīgi tās rīcībā ir valsts institūti, tas nozīmē, ka valdošā šķira ir aktīva arī ideoloģiskajos institūtos, jo tieši valdošā ideoloģija ir tā, kas rod savu izpausmi ideoloģiskajos institūtos. L. Altisērs uzskata, ka neviena šķira (sociālā grupa) nevar ilgstoši būt pie varas, neīstenojot tās hegemoniju ideoloģiskajos institūtos (ibid:98). Tāpēc ideoloģiskie valsts institūti ir uzskatāmi pat šķiru cīņas lauku. L. Altisērs vērš īpašu uzmanību uz izglītības kā ideoloģiskā valsts institūta nozīmi, kas ir aizstājis sākotnēji dominējošo institūtu – baznīcu.

Attīstot savu *Ideoloģijas* teoriju, L. Altisērs izvirza divas tēzes: (i) ideoloģija ir indivīda realitātes atbalss tādā nozīmē, ka tā atspoguļo indivīdu iedomāto saikni ar reālajiem viņu esamības apstākļiem; (ii) ideoloģija ir materiāla (ibid:112). Īpašu uzmanību viņš pievērš otrajai tēzei – ideoloģijas materialitātei. Ikvienam ar apziņu apveltītam subjektam, kas tic

²⁰ Lai nerastos sajukums, turpmāk autore L. Altisēra ideoloģijas jēdzienu vispārējās teorijas kontekstā lieto vienskaitļa formā ar lielo sākuma burtu - Ideoloģija, bet atsevišķās ideoloģijas ar mazo sākuma burtu daudzskaitļa formā.

savas apziņas idejām, ir jārikojas saskaņā ar tām un ir jāiekļauj savas kā brīva subjekta idejas materiālās prakses darbībās. Vissvarīgākais ir L. Altisēra secinājums, ka indivīda idejas pastāv un izpaužas viņa darbībās. Proti, indivīda darbības ir ietvertas praksēs, kuru norisi nosaka šo prakšu rituāli, kas, savukārt, norisinās ideoloģisko institūtu materiālajā esamībā. L. Altisērs uzsver:

„(..) indivīda idejas ir viņa materiālās darbības, kas ir ietvertas materiālās praksēs, kuras vada materiāli rituāli, kurus ir definējuši materiāli ideoloģiskie institūti, no kuriem izriet šī indivīda idejas” (Althusser 2001:114).

Tāpēc, pirmkārt, prakse nav iespējama bez ideoloģijas, otrkārt, ideoloģija nav iespējama bez subjekta/-iem. Tādējādi L. Altisērs nonāk pie savas centrālās tēzes: ideoloģija indivīdus padara par subjektiem (ibid:115-116). Ideoloģija pozicionē indivīdus sociālajā struktūrā, veidojot viņu identitātes, tāpēc tā ir uzlūkojama kā sociāla prakse, kuras uzdevums ir subjektu konstruēšana un indivīdu transformēšana subjektos (ibid:116-118). Citiem vārdiem, subjekts ir ideoloģijas rezultāts. Varas mehānismi, ar kuru palīdzību tiek īstenota subjektu rīcības kontrole un manipulācijas ar tiem, balstās ideoloģijā.

Secinot jānorāda, ka līdz ar idejas par ideoloģijas materialitāti izvērsumu, L. Altisērs ir parādījis, kā ideoloģija caur sociālajiem institūtiem darbojas un izplatās ikdienas dzīvē. Sekojot atziņai, ka ideoloģija ir varas interesēs īstenota un lietota nozīmju mobilizācija, kas savu materialitāti rod sociālo institūtu praksēs un tādā veidā ienāk indivīda ikdienas dzīvē, kļūst saprotama atziņa par ideoloģiju kā varas diskursu un sabiedrības (vai tās atsevišķu grupu) sociālo praksi.

4.1.3. Ideoloģijas jēdziens sociālajā konstrukcionismā un diskursa teorijās

Šīs sadaļas noslēgumā par neomarksisma saikni ar sociālā konstrukcionisma paradigmu un attiecīgi arī poststrukturālisma diskursa teoriju un kritiskā diskursa analīzi. Abu perspektīvu vienojošais elements ir ideoloģijas jēdziens. Pirmkārt, tas sniedz atbildes uz jautājumiem, uz kuriem visbiežāk nākas atbildēt sociālā konstrukcionisma pārstāvjiem: zināšanu patiesīgums (tēze: nav vienas absolūtās patiesības, bet daudzveidīgas sociālās realitātes konstrukcijas) un dilemma starp diskursīvo un objektīvo realitāti (tēze: nekas nepastāv ārpus diskursa). Otrkārt, ideoloģijas jēdziens tiek izmantots diskursa definēšanai. Marksisma teorētiķu ideoloģijas izpratne ir pamats atziņai, ka ārpus indivīda zināšanām par pasauli pastāv realitāte, kurā viņš ir apspiests un kura ir patiesāka par to realitāti, kurā viņš dzīvo (Burr 2005:84). Taču šāda pieeja ir pretrunā sociālā konstrukcionisma aizstāvētajiem patiesības kritērijiem, kas ir vēsturiski un kultūras noteikti, un pamatnostādnei par absolūtās objektīvās patiesības neesamību. Tāpēc V. Barra uzskata, ka sociālā konstrukcionisma versijā

ideoloģija ir zināšanas kā varas instruments, jo šāda pieceja atbrīvo ideoloģiju no patiesības jautājuma (ibid:85). Proti, versijas par patiesību var būt patiesas vai maldīgas tikai ideoloģiski, jo šīs versijas rada un izmanto varas grupa savās interesēs. Taču ideoloģiskas ir nevis pašas patiesības versijas vai idejas, bet gan to lietojums. Tāpēc ideoloģiju analīzes uzdevums ir pētīt tajās ietvertu nozīmju mobilizāciju (Thompson 1990 pēc Burr 2005:85). Secinot, V. Barra piedāvā skatījumu uz diskursu kā nozīmju sistēmu ar ideoloģisku pielietojumu, proti, diskursu kā nozīmju sistēma, kura ir veidota un lietota varas interesēs.

Atgriežoties pie ideoloģijas teoriju ietekmes uz promocijas darbā izmantotajām teorijām, jāieskicē, ka kritiskā diskursa analīze lielu uzmanību velta ideoloģijas un diskursa attiecību diskursīvajām, kognitīvajām un sociālajām dimensijām, kā arī ideoloģijas sociālajām funkcijām, caur kuru prizmu skaidro gan sociālo grupu varas attiecības, gan sociālās nevienlīdzības formas. T. van Deiks savu ideoloģijas teoriju (van Dijk 2000a) konstruē, balstoties uz trīs pamata jēdzieniem: izziņa, sabiedrība un diskursus. Pirmkārt, ideoloģijas kā ideju sistēmas iekļaujas simbolu, domu un pārlicību laukā (sociālā izziņa), otrkārt, ideoloģijas ir sociālas un parasti tiek saistītas ar grupu interesēm, konfliktiem un cīņām (sabiedrība), treškārt, liela daļa ideoloģijas teoriju, kas analizē to izpausmi sabiedrībā, ideoloģiju skata kā valodas lietojumu (diskursus). Kaut arī tas nenozīmē, ka ideoloģijas izpaužas tikai diskursā, tomēr nenoliedzami diskursam līdzās citām sociālajām praksēm ir īpaša loma ideoloģiju atražošanā (van Dijk 2000a:5). T. van Deika ideoloģijas teorija sniedz konceptuālu kategoriju tīklu ideoloģiskā diskursa analīzei gan teorijas, gan metodes līmenī (sk. 5.3. apakšnodaļu).

Analizējot neomarksisma saikni ar poststrukturālisma diskursa teoriju, jānorāda, ka E. Laklo un Š. Mufes diskursa teorijā nozīmju veidošanās un iekļaušanās diskursā ir viens no galvenajiem momentiem, jo diskursu viņi definē kā secīgu nozīmju virknējumu, ko nosaka hegemonijas un ideoloģijas intereses (Laclau & Mouffe 2001). E. Laklo un Š. Mufe dekonstruē marksisma sabiedrības modeli un tam atbilstošo ideoloģijas jēdziena izpratni. Izvērtējot A. Gramši un L. Altisēra ideoloģijas teorijas, viņi atsakās, pirmkārt, no idejas par sabiedrības dalījumu dažādās sociālās šķirās, otrkārt, no ekonomiskā determinisma, kas nosaka politiskos un diskursīvos (atbilstoši L. Altisēra sabiedrības modelim ideoloģiskos) procesus sabiedrībā (Howarth 2000:100). Balstoties uz poststrukturālisma konceptuālajām kategorijām, E. Laklo un Š. Mufe marksisma ideoloģijas teorijas vietā rada jaunu diskursa koncepciju, kuras centrālo asi, līdzīgi kā A. Gramši gadījumā, veido hegemonijas jēdziens un saskaņā ar kuru visas prakses ir diskursīvas un savstarpēji ietekmē viena otru. Pirms pievērsties E. Laklo un Š. Mufes idejām, nepieciešams iedziļināties M. Fuko diskursa un varas teorijā, kas veido vēl vienu būtisku ietekmes lauku poststrukturālisma diskursa teorijā.

4.2. Mišela Fuko diskursa un varas koncepcijas

M. Fuko ir metis izaicinājumu katram, kurš, atverot viņa filozofisko un pētniecisko darbu publikācijas, tiecas izprast viņa idejas un iekļaut tās visaptverošā „Fuko teorijā”. Gan M. Fuko darbu pētnieki, gan pats domātājs savās intervijās vairākkārt atzinis neiespējamību viņu klasificēt jebkāda konkrēta virziena vai skolas ietvaros nedz kā filozofisko, nedz politisko ideju radītāju un aizstāvi (Fairclough 2006:38-39; Fuko 1995:20 u.c.). Disertācijas autores interesi par M. Fuko idejām nosaka galvenokārt diskursa teorijas epistemoloģiskais profils, tā kā gan poststrukturālisma diskursa teorija, gan kritiskā diskursa analīze, kuras savā pētījuma izstrādē izmantojusi autore, ir ietekmējušās no M. Fuko diskursa un varas koncepcijām. Jāatzīst, ka M. Fuko ir tik nozīmīga figūra diskursa jēdziena un teorijas vēsturē sociālajās zinātnēs, ka viņa ignorēšana pētījumā, kura izpētes objekts ir diskurss, nav pieļaujama. Vienlaikus šī domātāja ideju selektīvs un koncentrēts izklāsts ir patiess pārbaudījums ikvienam jaunam sociālajam zinātniekam.

M. Fuko ir būtiski ietekmējis diskursa sociālās teorijas veidošanos tādās jomās kā diskursa un varas saikne, sociālo subjektu un zināšanu diskursīvā konstrukcija, diskursa ietekme uz sociālajām pārmaiņām. N. Fērklofs (Fairclough 2006) uzskata, ka M. Fuko ieguldījums kritiskā diskursa analīzes un diskursa teorijas attīstībā kopumā ir divkārt nozīmīgs. Pirmkārt, kaut arī kritiskajai diskursa analīzei, īpaši paša N. Fērklufa versijā, nav daudz kopīga ar M. Fuko, tomēr tā var būtiski papildināt diskursa teorijas pieejas, galvenokārt, sociālās teorijas līmenī. M. Fuko pieeja diskursam ir abstrakta, tā ir orientēta uz diskursa sociālo teoriju atšķirībā no kritiskā diskursa analīzes, kas ir uz tekstu orientēta diskursa analīze (vismaz tās sākotnējā posmā un N. Fērklufa versijā). Otrkārt, diskursa teorijai (N. Fērklofs gan lieto „diskursa analīze”), kas būtu gan teorētiski spēcīga, gan praktiski pielietojama, ir jāsintezē „lingvistiski orientēta diskursa analīze ar jaunākajām valodas un diskursa sociālās teorijas atziņām” (Fairclough 2006:37). M. Fuko ir grūti operacionalizēt, jo viņš pēta specifiskus diskursus (vēstures, ārpūta, psihiatrijas, seksualitātes, disciplīnas utt.), nevis jebkāda veida diskursu, kas ir raksturīgi uz tekstu orientētai diskursa analīzei. Tomēr šīs grūtības neizslēdz iespēju izmantot M. Fuko atziņas, attiecinot tās uz jebkura veida diskursu. Šī sadaļa ir strukturēta divās daļās, no kurām pirmā ir veltīta M. Fuko diskursa jēdziena izpratnei un tās rezonansei diskursa teorijas tālākajā attīstībā, otrajā daļā ir aplūkotas M. Fuko varas koncepcijas pamatnostādnes.

4.2.1. Diskursa koncepcija

Viens no galvenajiem M. Fuko piensumiem diskursa teorijas izveidē ir pāreja no valodas uz diskursu. Diskursa analīze M. Fuko arheoloģiskajā fāzē ir izteikumu (*énoncés*,

franču val.: formulējums, pasludinājums) kopuma analīze (Фыко 1996:117). Var teikt, ka šajā posmā M. Fuko pēta diskursa struktūru un to veidojošos elementus. Mazākā analīzes vienība ir konkrētā diskursa izteikums (Torfing 2003:90). Taču priekš M. Fuko diskursa analīze nav lingvistiska analīze (Fairclough 2006:40; Hall 2002:72; Howarth 2000:51), jo diskurss netiek reducēts uz valodu, uz vienu izteikumu vai vienu tekstu, vai vienu institūciju, diskurss kā noteiktam laikam raksturīgs domāšanas un zināšanu veids parādās virknē tekstu, dažādos sabiedrības institūtos un sociālajās praksēs (Hall 2002:73). Tāpēc diskursa analīze ir saistīta ar sociāli un vēsturiski mainīgu diskursīvo formāciju un tās veidojošo likumu izpēti, kas nosaka izteikumu parādīšanos noteiktā laikā, vietās un institūtos (Fairclough 2006:40; Torfing 2003:90).

Ja arheoloģiskajā fāzē uzmanība ir pievērsta diskursa struktūras veidošanas aspektiem – kā diskursā veidojas objekti un subjekti, kā tiek konstituēti diskursa jēdzieni, tad ģenealoģiskajā fāzē M. Fuko lielāku vērību pievērš varas lomai diskursa radīšanā, diskursa kontekstam un tā formācijas izpratnei. Proti, par savu uzdevumu, pētot seksualitātes diskursu, M. Fuko nosaka:

„(..) ņemt vērā apstākli, ka par to runā tie, kuri runā, vietas un viedokļus, saskaņā ar kuriem par to runā, institūcijas, kas ierosina par to runāt, kas sakopo un izplata to, ko par to runā, proti, globālo „diskursa faktu”, seksa „pārvēršanu diskursā”. No šejienes izriet arī fakts, ka nozīmīgi būs uzzināt, kādās formās, caur kādiem kanāliem, gar kādiem diskursiem slīdot vara nonāk līdz visizplatītākajai un individuālākajai uzvedībai (..)” (Fuko 2000:13).

Vietas, laiks, institūcijas, subjekta pozīcijas, tie visi ir diskursa konteksta elementi. Parafrāzējot M. Fuko citātu, var apgalvot, ka diskursa pētnieka uzdevums ir, pirmkārt, noteikt un analizēt diskursa subjektu un objektu, diskursa kontekstu, varas un diskursa saikni (varas ietekmi), otrkārt, skaidrot diskursa veidošanos, izplatīšanos un patērēšanu. M. Fuko pētnieki atzīst, ka attiecībā uz diskursa jēdzienu M. Fuko ģenealoģijas fāzē nav atteicies no savas arheoloģiskās pieejas diskursam, gluži otrādi – centies tās apvienot (Howarth 2000:50), tāpēc diskursa koncepcijas izklāstā tās iespējams sintezēt.

Diskurss sastāv no četriem galvenajiem elementiem, kas atbilst četriem diskursa formācijas likumiem: objekti, par kuriem tiek pausti izteikumi, subjekta pozīcijas, no kurām šie izteikumi tiek pausti, koncepti (jēdzieni), kas ir iesaistīti diskursa formulēšanā, kā arī tēmas un teorijas (stratēģijas), kuras veido diskursu (Howarth 2000:52). Par katru no elementiem M. Fuko detalizēti ir rakstījis „Zināšanu arheoloģijā” (*L'Archéologie du savoir*, 1969). Autores padziļinātas uzmanības lokā ir diskursa objekti un koncepti, kā arī subjekta

loma un konteksts, kas attiecas uz D. Hovarta minēto otro elementu jeb vietām un pozīcijām, no kurām izteikumi tiek pausti.

Diskursa objekti veidojas un transformējas pašos diskursos atbilstoši diskursīvās formācijas likumiem. Ar objektiem M. Fuko apzīmē zināšanu objektus, kurus zinātnes nozares atzīst kā savus pētniecības objektus. Objekti un notikumi iegūst savu esamību kā ar nozīmi apveltītas vienības caur to atspoguļojumu diskursos un šādā veidā rada noteiktu versiju par konkrētu notikumu (Burr 2005:64). Šādā izpratnē M. Fuko raksta:

„(..) garīgā slimība veidojas no visa tā, kas par to tiek pateikts visos izteikumos, kuros tā ir nosaukta, aprakstīta, sadalīta, paskaidrota (..)” (Foucault 2002:35).

M. Fuko, atzīstot, ka diskursi ir prakses, kas rada objektus, par kuriem tie vēstī, veido saikni starp diskursiem un priekšmetisko pasauli. Tas nozīmē to, ka diskursa objektus veido izteikumi par tiem, turklāt tie nav nejauši, bet gan vēsturiski nosacīti (Фуко 1996:45), tā uzsverot diskursa teorijā tik nozīmīgo konteksta dimensiju. Svarīga augstāk citētajā M. Fuko frāzē ir arī atziņa par to, ka diskurss ir konstruējošs, tas konstruē sabiedrību vairākās dimensijās: tas rada, transformē un reproducē zināšanu objektus, sociālos subjektus, sociālās attiecības un konceptuālos ietvarus (Fairclough 2006:37,41). Zināmas paralēles te ir saskatāmas ar E. Laklo un Š. Mufes ideju par pārstāvniecības lomu grupas formācijā (proti, grupa veidojas tad, kad kāds par to runā, izsakās, nosauc). Savienojot abas šīs idejas, rodas atziņa par sociālo grupu – kolektīvo subjektu – kā diskursa objektu. Attiecinot to uz disertācijas autores pētījumu un definējot etnopolitiku kā diskursīvo formāciju (vai diskursu, jo M. Fuko abi šie jēdzieni nereti tiek lietoti kā sinonīmi), valodu kopienu apzīmējumi „latvieši” un „krievi” kļūst par diskursa objektiem, kurus konstruē etnopolitiskie diskursi. N. Fērklofs secina, ka tādējādi M. Fuko diskurss ir aktīvs attiecībā pret realitāti, valoda ir realitāte tādā ziņā, ka tā konstruē realitātes nozīmes (Fairclough 2006:42).

Subjektam M. Fuko diskursa koncepcijā nav piešķirta galvenā loma. Viņš noliedz atziņu par subjektu kā diskursa radītāju (Howarth 2000:50). Subjekts kā izteikuma paudējs nav ārējs attiecībā pret diskursu, jo izteikums pozicionē subjektu. M. Fuko piešķir diskursam lielu lomu sociālā subjekta konstruēšanā atšķirībā no lingvistiski orientētām pieejām, kas uzskata, ka subjekta identitāte nosaka viņa valodas lietojumu un diskursu. M. Fuko gadījumā šajā ziņā ir vērojama strukturālisma ietekme, jo tiek izslēgta aktīva sociālā aģentūra (Fairclough 2006:43-45). Subjektam nav prioritāra loma attiecībā pret zināšanām un nozīmi. Lai vara un zināšanas cirkulētu sabiedrībā, subjekts kā tāds nav nepieciešams, jo, kaut arī viņš rada tekstu, viņš to dara noteiktas epistēmas, diskursīvās formācijas vai patiesības režīma ietvaros (Foucault 2003). Tātad subjekts nav savu izteikumu autors, viņš nav nozīmes un darbības avots un nevar pastāvēt ārpus diskursa. Subjekts tiek konstituēts diskursā (Hall

2002:79). Šī pati ideja turpina dzīvot E. Laklo un Š. Mufes poststrukturālisma diskursa teorijā, kuras autori apgalvo, ka indivīda identitāti nosaka subjekta pozīcija diskursā. Subjekta kategorija ir saistāma ar D. Hovarta interpretācijā minēto otro diskursa elementu un formācijas likumu. M. Fuko uzsver nepieciešamību pētīt, kā subjektam tiek piešķirtas tiesības runāt – paust diskursu (Howarth 2000:53). Šīs tiesības subjekts iegūst atbilstoši savai subjekta pozīcijai diskursā (Фuko 1996:51-54), piemēram, ārsta un pacienta pozīcijas nosaka atšķirīgas izteikumu paušanas tiesības. Turklāt šīs tiesības ir vēsturiski mainīgas. Tā kā M. Fuko raksta par diskursu daudzveidību un diskursu savstarpējām saitēm (piemēram, Fuko 2000:26; Фuko 1996:24), tad līdz ar to viņš atzīst subjekta fragmentāciju, ko nosaka daudzējādās subjekta pozīcijas dažādu diskursu ietvaros. Šī atziņa sasaucas ar M. Fuko ideju par varas decentralizāciju un cirkulāciju visā sociālajā laukā, kas nosaka subjekta dažādos stāvokļus un statusu varas attiecībās ar citiem subjektiem.

Nākamais aplūkojamais diskursa elements ir jēdzieni, kas M. Fuko izpratnē ir kategoriju kopums, ko izmanto, lai aptvertu noteiktu interešu lauku (Fairclough 2006:45). Jēdzieni ir saturiski un semantiski piesātinātas nozīmju vienības, kas lielā mērā sasaucas ar vēlāk E. Laklo un Š. Mufes teorijā definētajiem „mezglu punktiem” kā diskursu organizējošajiem elementiem (Laclau & Mouffe 2001). M. Fuko pieejā diskursu veido izteikumi, savukārt, jēdzieni parādās un cirkulē izteikumos, tāpēc pēc būtības tieši jēdzieni organizē diskursu. Izmantojot M. Fuko piemēru, gramatikas diskursu strukturē tādi valodas līdzekļi kā lietvārds, darbības vārds, īpašības vārds u.c., turklāt gan jēdzieni, gan izteikumi ir savstarpēji saistīti (Фuko 1996:57-58). N. Fērklofs uzskata, ka šāda jēdziena izpratne ir piemērojama un izmantojama diskursa kā teksta analīzē, jo tā ļauj pētīt diskursu veidojošo tekstu savstarpējās saiknes, attīstot intertekstuālo un interdiskursīvo perspektīvu (Fairclough 2006:46). Saiknes, kas pastāv starp izteikumiem viena teksta ietvaros, attiecas uz intertekstualitāti, savukārt, saiknes, kas vieno dažādu diskursu izteikumus vai dažādus diskursus, - uz interdiskursivitāti. Konceptu un izteikumu grupējumi veido diskursa tēmas vai teorijas, ko M. Fuko nodēvējis par stratēģijām (Foucault 2002:71; Фuko 1996:65) un kas ir ceturtais diskursu veidojošais elements un vienlaikus tā formācijas likums (Howarth 2000:54), jo, atgriežoties pie M. Fuko diskursa definējuma arheoloģijas fāzē, viņš raksta:

„(..) sauksim par diskursu izteikumu kopumu tā kā tie pieder vienai un tai pašai diskursīvajai formācijai (..); diskursu konstituē ierobežots skaits izteikumu, kuriem var noteikt to pastāvēšanas nosacījumu kopumu” (Фuko 1996:117).

M. Fuko pieejā diskurss rada zināšanas par objektiem, jo katrs fenomens, darbība, sociālais aģents iegūst savu nozīmi konkrētā diskursā, turklāt šīs zināšanas ir kultūras un vēstures produkts. Vienlaikus M. Fuko atšķirībā no viņa sekotājiem, piemēram, E. Laklo un Š.

Mufes, neabsolutizē diskursu. Diskursīvo un nediskursīvo elementu, prakšu un nosacījumu dalījums ir M. Fuko radīts nošķirums (Torfing 2003:90), kas ir īpaši izteikts arheoloģiskajā fāzē. Diskursa veidošanās likumu analīze ir diskursīvo notikumu pastāvēšanas nosacījumu analīze. Ģenealoģijas fāzē diskurss savijas ar varu un zināšanām, tiecoties sapludināt diskursīvos un nediskursīvos elementus vienotā sistēmā (Howarth 2000:78). Saskaņā ar M. Fuko diskursa veidošanās likumi ir jāsavieno ar tā nediskursīvajiem nosacījumiem, piemēram, politiskajiem notikumiem, ekonomikas parādībām, institucionālajām izmaiņām (Torfing 2003:90). E. Laklo un Š. Mufe atsakās no diskursīvo un nediskursīvo elementu šķirtnes, jo arī politiskie notikumi ir diskursīvi tādā izpratnē, ka tie iegūst savu nozīmi tikai konkrēta diskursa ietvaros. N. Fērklofs šo šķirtni saglabā, bet T. van Deiks to transformē konteksta kategorijā. Ja M. Fuko uzskatīja, ka diskursu iespējams pētīt, esot ārpus tā, tad kritiskā diskursa analīzes svarīga nostādne ir pētnieka pozīcijas definējums pētāmajos diskursos.

Nozīmīgs M. Fuko pienesums, vērtējot no disertācijas autores izvēlētās perspektīvas un pielietotās pētījuma metodoloģijas, ir skatījums uz diskursu kā praksi. Tā kā visām sociālajām praksēm piemīt nozīme, kas, savukārt, nosaka darbību, tad visām praksēm piemīt diskursīvais aspekts (nozīme ir izpausta valodā un atkarīga no konkrētā diskursa). Līdz ar to diskurss ir ne tikai saistīts ar valodu, bet arī ar praksi, pārvarot plaisu starp to, kas tiek teikts un to, kas tiek darīts (Hall 2002:72). Diskursa kā diskursīvās un sociālās prakses izpratne ir cieši saistīta ar M. Fuko varas koncepciju, kuru raksturo varas – zināšanu - diskursa triāde.

4.2.2. Varas koncepcija

Diskursa analīze politikas socioloģijā ienāca caur M. Fuko idejām par varas, zināšanu un diskursa attiecībām, diskursu kā sociālo praksi. Autores uzdevums nav atspoguļot varas jēdziena attīstības lokus un aptvert visas M. Fuko darbos izvērstās varas dimensijas, mehānismus un formas, bet aplūkot tuvplānā tās viņa varas koncepcijas atziņas, kas ir būtiskas autores pētāmās tēmas konceptualizācijā.

„Seksualitātes vēstures” pirmajā daļā (*Histoire de la sexualité: La volonté de savoir*, 1976) M. Fuko norāda savas varas koncepcijas trīs galvenās atšķirības no tradicionālās varas izpratnes: pirmkārt, likuma perspektīva ir aizstāta ar mērķa privilēģiju, otrkārt, aizlieguma vietā stājas taktikas un nolūka stratēģija, un, treškārt, varas suverenitāti nomaina daudzējādu varas attiecību lauks. Šie trīs varas aspekti – varas mērķis, varas stratēģija (iespējams, to var traktēt arī kā varas īstenošanas instrumentu) un varas visuresamība – lielā mērā veido M. Fuko varas analīzes saturu.

M. Fuko definē savu izpratni par varu, izejot no tā, kas nav vara. Vara nav „institūciju un mehānismu kopums, kas garantē pilsoņu pakļaušanos konkrētajā valstī”, vara nav

„vispārēja valdīšanas sistēma, kuru viens elements vai grupa īsteno pār kādu citu”, tā nav arī valsts suverenitāte, likuma forma vai „visaptveroša kādas kundzības viengabalainība” (Fuko 2000:62). Tātad vara nav centralizēta, proti, tā nepieder noteiktiem aģentiem – indivīdiem, valstīm, grupām (Fuko 2001:29), bet gluži otrādi tā ir difūza un izplatās caur noteiktām sociālām praksēm. M. Fuko pasludina „varas visuresamību” un varas attiecību daudzējādību, jo vara „rodas ik mirkli, visos punktos vai drīzāk ikvienās attiecībās no viena punkta līdz otram. Vara ir visur” (Fuko 2000:63). Tāpēc varas analīzes lauks ir jāpaplašina no valsts varas uz visa veida varas attiecību lauku (Fuko 1995:24), kas pārklājas ar sociālo lauku, jo sociālās attiecības un prakses ir varas cauraustas.

M. Fuko attiecina varas jēdzienu gan uz indivīdu attiecībām, gan stratēģiskām situācijām, kas norisinās sabiedrībā (Fuko 1995:68, 2000:63). Analizējot varas fenomenu, viņš izvirza vairākus pieņēmumus.

Pirmkārt, vara ir stratēģija, kas īstenojas no vairākiem punktiem nevienlīdzīgās un mainīgās attiecībās (Fuko 2001:29, 2000:63). Otrkārt, varas attiecības iekļaujas citos attiecību veidos un vienmēr ir produktīvas (ibid). Iespēja domāt un spriest par varu pozitīvās kategorijās, nevis kā represīva institūta darbību vai vienas grupas kundzību pār otru, ir M. Fuko jaunpienesums un viena no būtiskākajām atšķirībām no rietumu tradicionālās un tiesiskās varas izpratnes (Fuko 2001:26-27). Tieši varas produktivitātē un kreativitātē slēpjas tās spēks, jo vara liek tai paklausīt tāpēc, ka „tā rada lietas, dod prieku, veido zināšanas, izraisa diskusiju (..)” (Fuko 1995:23).

Treškārt, „vara nāk no apakšas”, tas nozīmē, ka vara nepastāv opozīcijā starp valdītājiem un pārvaldāmajiem, bet tā īstenojas dažādās varas attiecībās (ģimenēs, grupās, institūtos utt.) (Fuko 2000:64). M. Fuko interesē varas augšupejoša analīze, kas sākas no varas īstenošanas mikro tehnikām caur atsevišķiem indivīdiem līdz arvien augstākiem varas mehānismiem (Fuko 1995:43-44).

Ceturtkārt, varas attiecības ir intencionālas un nav subjektīvas, proti, tām vienmēr piemīt nolūks un mērķis. Taču nolūka un mērķa avots nav subjekta vai grupas individuāla izvēle vai lēmums, tā kā sabiedrībā funkcionē varas tīkls bez noteikta centra (Fuko 2000:64) un vara nepieder subjektam kā īpašums (Fuko 1995:38), kas ir būtiska M. Fuko varas izpratnes atšķirība no marksisma pieejas.

Piektkārt, „tur, kur ir vara, ir pretestība”. M. Fuko vara un pretestība ir vienas monētas divas puses. Tāpat kā pastāv varas daudzveidība, pastāv arī pretošanās veidu daudzveidība. Raksturojot pretestību, M. Fuko uzskata, ka arī tās centri ir izkaisīti laikā un telpā. Pretestības sekas tikai retos gadījumos ir radikāla šķelšanās un asi konflikti.

„Visbiežāk ir darīšana ar kustīgiem un pārejošiem pretošanās punktiem, kas ievieš sabiedrībā klejojošu noslāņošanos, sagraujot viengabalainības un izraisot pārgrupēšanos, vagojot pašus indivīdus, tos citādi piegriežot un pārmodelējot (..)”.
(Fuko 1995:65)

Šis M. Fuko secinājums ir teorētiska ilustrācija Latvijas valodu kopienu varas attiecībām - krievu valodas kopienas etnopolitiskie diskursi un prakses nereti ir vērtējami kā pretestība institucionālajai varai (Dribins & Šņitņikovs 2007; Kļave et al. 2004; Zepa et al. 2005). Turklāt šī pretestība tiek projicēta uz latviešu valodas kopienu, jo institucionālās varas pārstāvji galvenokārt ir piederīgi latviešu valodas kopienai. Izvērtējot krievu valodas kopienas pretestības formas, var izvirzīt pieņēmumu, ka tā ir, pirmkārt, diskursīva pretestība, jo izpaužas galvenokārt runātajā un rakstītajā tekstā (piemēram, plašsaziņas līdzekļos, ikdienas sarunu situācijās, grupu diskusijās pētījumu ietvaros, opozīcijas politiķu runās u.c.), otrkārt, pretestības izpausmes nav pastāvīgas laikā un nav koncentrētas telpā. Attiecībā uz laiku tās aktualizējas noteiktos sociāli politiskos apstākļos. Telpas dimensijas izkliede ir grūtāk konstatējama, jo privāto pretestības diskursa telpu ir teju neiespējami novērot, taču, piemēram, krievu valodas kopienas diskursīvās un sociālās aktivitātes pret mazākumtautību izglītības reformu, kas norisinājās gan publiskajā, gan daļēji publiskajā un daļēji privātajā diskursa telpā, ļauj pieņemt, ka publiskais pretestības diskurss nav piesaistīts konkrētai telpai, tas caurauž visu sociālo lauku, kaut arī ne viscaur vienlīdz blīvi. Autore vērtējumā M. Fuko atzinums, ka pretestība ir „kustīga un pārejoša pretošanās”, kas ietekmē varas subjektu identitāti, lielā mērā atbilst Latvijas krievu valodas kopienas pretestības izpausmēm etnopolitikas veidošanas un īstenošanas kontekstā. Neraugoties uz varas un pretestības sadursmi etnopolitikas laukā, līdz šim tā nav izvērtusies ilgstošos un atklātos abu valodas kopienu konfliktos, saglabājot diskursīvā konflikta aprises.

M. Fuko pieejā diskurss veido zināšanas par pasauli, interpretācijas un izpratni par notikumiem un situācijām. Tradicionāli saikne starp zināšanām un varu tiek skaidrota tādējādi, ka zināšanas piešķir un palielina indivīda vai grupas varu (Burr 2005:67). M. Fuko izveidotās triādes vara-diskurss-zināšanas pamatā ir atšķirīga izpratne par to starpā pastāvošajām attiecībām. M. Fuko raksta:

„(..) vara rada zināšanas (..), nav nedz varas attiecību bez zināšanu lauka korelatīvas uzbūves, nedz zināšanu, kas nepieņem un neveido vienlaicīgi varas attiecības. Šīs „varas –zināšanu” attiecības nav jāanalizē, sākot no zināšanu subjekta, kas būtu brīvs, vai attiecībā pret varas sistēmu; bet, gluži otrādi, ir jāuzskata, ka subjekts, kas zina,

objekti, kas jāuzzina, un zināšanu modalitātes lielākoties ir šīs fundamentālās varas-zināšanu sakritības un vēsturisko pārmaiņu rezultāti.” (Fuko 2001:30)

Ikviens notikums sabiedrībā ir saistīts ar noteiktu sociālo praksi, kas ir atkarīga no sabiedrībā dominējošajām zināšanām – pasaules skatījuma (Burr 2005:68). Tātad praksi nosaka zināšanas, turklāt katrā sociālajā praksē ir novērojama varas klātbūtne. Taču vara nepieder subjektam un nav saistīta ar subjektu, bet ir diskursa rezultāts. Vēstot par kādu parādību, lietu, notikumu vai personu, indivīds rada un izplata zināšanas un attiecīgi īsteno varu atbilstoši savam nolūkam un mērķim. M. Fuko lakoniski uzsver, ka varas un zināšanu saikne pastāv diskursā, tās uztur diskursu (Fuko 2000:13). Vara tiek īstenota radot zīmes un apmainoties ar tām, tādējādi veidojot varas un valodas starpā pastāvošo saikni, proti, varas attiecības īstenojas valodā, plašākā valodas izpratnē – diskursā (Foucault 2003:136). Šāda varas koncepcija piešķir diskursam un valodai centrālo lomu sociālajos procesos, kā arī vērš lielāku uzmanību ne tikai uz diskursu sociālajā analīzē, bet arī uz varu diskursa analīzē (Fairclough 2006:50). M. Fuko meklē atbildi uz jautājumu, kā varas attiecības padara iespējamus noteiktus diskursu veidus, un kā diskursi kalpo par pamatu šīm varas attiecībām (Fuko 2000:66). Diskurss vienlaikus var būt varas rīks un rezultāts, šķērslis un pretestības punkts, tas „pārnes un izstrādā varu; tas to pastiprina, taču arī ārda, dara ievainojamu (..)” (ibid:68). Saskaņā ar M. Fuko nepastāv šķirtne starp pieņemto diskursu un izslēgto diskursu, starp valdošo diskursu un pakļauto. M. Fuko raksta, ka pastāv diskursīvu elementu daudzveidība, kas funkcionē dažādās stratēģijās. Viņš noliedz ideju par varas diskursu un opozicionāro diskursu, jo:

„diskursi ir taktikas elementi vai bloki varas attiecību laukā; tie var būt dažādi un pat pretrunīgi vienas un tās pašas stratēģijas ietvaros; tie var (..) cirkulēt, nemainot formu, starp pretējām stratēģijām.” (Fuko 2000:69)

Tas nozīmē, ka diskursu var definēt kā varas diskursu tikai konkrētā laikā un vietā, jo citos apstākļos tas var būt opozicionārais diskurss, un otrādi. Tāpat arī varas attiecības ir nestabilas un reversas (Hindess 2001:97). Vienlaikus Fuko, atzīstot pretestību kā varas neatņemamu daļu, norāda, ka valdošajam diskursam jeb „patiesības režīmam” un „ģenerālajai politikai” (Fuko 1995:29) vienmēr pastāv alternatīvi diskursi. Pievēršanās varas „mikrofizikai”, kā arī varas centra noliegums iezīmē pāreju no ideoloģijas kā varas realizācijas izpētes (Fuko 2001:30) uz varas izpausmju analīzi visā sociālajā laukā. Nenoliedzot noteiktu diskursu dominanti, M. Fuko uzskata, ka valdošais diskurss ir tas, kuru pieņem un kuram ļauj funkcionēt sabiedrībā kā patiesam (Fuko 1995:30), kaut arī to patiesums ir relatīvs (Fairclough 2006:60). Genealoģijas fāzes diskursa koncepcijā M. Fuko atsakās no ideoloģijas jēdziena, jo, viņaprāt, tas vienmēr ir piesaistīts konkrētam subjektam,

tas ir opozīcijā patiesībai un tam jādarbojas kā struktūrai vai determinantei (Fuko 1995:22-23). M. Fuko varas teorijā ideoloģija tiek aizstāta ar diskursu. Vēlāk arī E. Laklo un Š. Mufe izvairās lietot ideoloģijas jēdzienu, aizvietojo to ar hegemonijas jēdzienu, tādējādi norobežojoties no marksisma ideoloģijas kā varas interesēs radītas maldīgās apziņas traktējuma.

Varas un varas attiecību analīzes metodi M. Fuko izvērš rakstā „Subjekts un vara” (*Subject and Power*, 1982) (Foucault 2003). Vara pastāv tikai varas attiecībās, kas caurauž sabiedrību, jo sabiedrība, kurā nepastāv varas attiecības, ir abstrakcija (Foucault 2003:137,140). Varas attiecības veidojas varas un pretestības dialektikā, jo, kā raksta Fuko: „lai saprastu, kas ir varas attiecības, iespējams, mums ir jāpēta pretestības formas”. Cīņas par varu galvenais mērķis nav apdraudēt un uzbrukt noteiktai institūcijai, grupai vai šķirai, bet izrādīt pretestību citai varas formai (ibid:129). Pievēršoties varas attiecību analīzei, Fuko vispirms apšaubā iespēju tās pētīt caur noteiktām institūcijām. Šāda pieeja radot risku „skaidrot varu ar varu” un ignorēt to, ka vara pastāv „visā sociālajā tīklojumā” (ibid:140,141). Tāpēc varas institūcijas ir jāpēta no varas attiecību perspektīvas, nevis otrādi. Varas attiecību analīzē ir ievērojami sekojoši aspekti:

- (i) diferenciacijas jeb atšķirību sistēmas, kas ļauj vieniem īstenot varu pār otriem (atšķirīgi juridiskie vai sociālie statusi, ekonomiskās atšķirības, atšķirīgas pozīcijas ražošanas procesā, lingvistiskās vai kultūras atšķirības u.c.), tātad jebkādas atšķirības, kas diferencē varas attiecībās iesaistītos;
- (ii) mērķis, kas vada varas īstenotājus (privilēģiju saglabāšana, ienākumu gūšana u.c.);
- (iii) instrumentālie paņēmieni, ar kuriem tiek īstenota vara (draudi, ieroči, runa, kontroles mehānismi, likumi, uzraudzības sistēmas u.c.);
- (iv) institucionalizācijas formas, kas var būt ļoti dažādas – no vienkāršām līdz pat ļoti kompleksām (ģimene, skolas, militārās institūcijas, valsts u.c.), to funkcija ir būt „kārtību noteicošajam principam, zināmā mērā arī visu varas attiecību izplatītājam noteiktajā sociālajā kopumā”;
- (v) racionalizācijas pakāpe, kas raksturo to, ka varas attiecības nav tikai fakts vai struktūra, tās paredz konkrētas darbības īstenošanu visu iespējamo darbību laukā, turklāt šīs darbības ir pārdomātas, lai tajās izmantotie instrumenti būtu efektīvi un rezultatīvi (Foucault 2003:140).

Nosakot šīs piecas koordinātes varas attiecību analīzē, M. Fuko uzsver, ka nepastāv fundamentāls varas princips, kas funkcionē sabiedrībā līdz pat sīkākajai vienībai. Vara balstās darbības iespējamībā pār citām darbībām, īstenojoties daudzveidīgās varas formās sabiedrībā un strukturējot šo iespējamo darbību lauku. Valsts, būdama viena no nozīmīgākajām varas

formām, nosaka pārējās varas attiecību formas, taču tā tas ir nevis tāpēc, ka varas attiecības izriet no valsts, bet tāpēc, ka varas attiecības nonāk arvien lielākā valsts kontrolē (ibid:141).

M. Fuko varas koncepcijas ietvarā autore sniedz analītiskas refleksijas par diviem franču filozofa definētajiem varas mehānismiem – aizliegumu un atzīšanos – latviešu un krievu valodas kopienu varas attiecību analīzes kontekstā. Vienlaikus šie pārspriedumi ilustrē M. Fuko ideju operacionalizācijas un pielietojuma iespējas citu varas situāciju analīzē.

Pirmkārt, par aizliegumu un tā funkciju valodu kopienu konflikta skaidrojuma nolūkam. M. Fuko raksta par to, ka aizliegta parādība, darbība, doma ir apspiesta.

„(..) jau pats par sevi fakts, ka par to runā, ka runā par tā apspiešanu, ir it kā izaicinoša pārķāpuma izpausme. Kurš tā runā, kaut kādā mērā nostājas ārpus varas, viņš jauc likumu, viņš, kaut pavisam nedaudz, ir nākamās brīvības priekšvēstnesis.” (Fuko 2000:9)

Bailes no šādiem „nākamās brīvības priekšvēstnešiem” latviešu valodas kopienā rada krievu valodas kopienas nolieguma diskursu, kas asi reaģē pret šīs kopienas diskursīvajām praksēm par krievu valodas statusu, izglītību krievu valodā un pilsonības iegūšanas nosacījumu mīkstināšanu vai atcelšanu. Daļa latviešu valodas kopienas pārstāvju nesaskata šajos izteikumos tieksmi saglabāt un stiprināt krievisko identitāti, bet draudus savas etnolingvistiskās kā varas grupas brīvībai un latviskajai identitātei. Piemēram, tas, kurš runā par krievu valodu kā otro valsts valodu, tiek kategorizēts par ienaidnieku, varas pretinieku un noliedzēju.

Otrkārt, interesanta etnopolitisko diskursu analīzes kontekstā ir M. Fuko ideja par atzīšanās/ atzīšanas (franču valodā vārds *reconnaissance* nozīmē gan atzīšanu, gan atzīšanos, turklāt šī vārda sakne ir no vārda *connaissance* – zināšanas) zobratu varas mehānismā, kura mērķis ir varas atbalstītās patiesības nostiprināšana un subjekta izmainīšana. M. Fuko raksta:

„(..) no „atzīšanas” – statusa garanta, kāda piešķirtās identitātes un vērtības kādam citam – notika pāreja uz „atzīšanos”, kas ir kāda atzīšanās par paša rīcību vai domām. Indivīds ilgstoši noteica savu autentiskumu ar atsaucēm uz citiem un manifestējot saikni ar kaut ko citu (ģimeni, pavalstniecību, protekciju); pēc tam viņa autentiskumu noteica patiesības diskursā, ko viņš bija spējīgs vai spiests paust par sevi pašu. Patiesības atzīšana tiek ierakstīta varas veikto individuācijas procedūru centrā. (..) atzīšanās Rietumos ir kļuvusi par vienu no augstu novērtētajām patiesības radīšanas tehnikām. Kopš tā laika mēs esam kļuvuši par sabiedrību, kas savdabīgi atzīstas. (..) Kad atzīšanās nav spontāna vai kāda iekšēja imperatīva izsaukta, tā tiek izspiesta (..)” (Fuko 2000:42)

Caur šīs atziņas prizmu var palūkoties, pirmkārt, uz vēstures interpretācijas – kā pagātnes atzīšanas - problēmu, otrkārt, uz valodas kopienu kolektīvo un katra locekļa individuālo identitāti kā sevis atzīšanu par noteiktu sociāli politisku subjektu. Krievu valodas kopiena savās diskursīvajās praksēs pauž pretestību latviešu valodas kopienas pārstāvju centieniem „izspiest atzīšanos” par pagātnē īstenotiem represīvās varas politiskiem aktiem, piemēram, Latvijas okupāciju 1940. gada jūnijā. Latviešu valodas kopienai šī atzīšana un atzīšanās nozīmē divas lietas: pirmkārt, vienošanos par vēsturiskās patiesības vienīgo iespējamo interpretāciju, otrkārt, caur šo atzīšanos tiek nostiprināta latviešu valodas kopienas kā Latvijas valsts suverēnās varas subjekta identitāte. Bez šī atzīšanas fakta no krievu valodas kopienas puses latviešu valodas kopiena, kā vēstī tās diskursi, jūtas kā „apdraudētā kopiena”.

Diskursa teorijas perspektīvā galvenie M. Fuko diskursa un varas koncepcijas akcenti ir šādi: pirmkārt, diskurss ir konstruējošs; otrkārt, katra diskursīvā prakse iegūst savu nozīmi attiecībā pret citām diskursīvajām praksēm (tas nozīmē interdiskursivitātes atzīšanu); treškārt, vara ir diskursīva un politiska, jo cīņa par varu norisinās gan diskursā, gan par diskursu; ceturtkārt, diskursīvo prakšu transformācijas ir nozīmīga sociālo pārmaiņu kopumā daļa (Fairclough 2006:55-56), piektkārt, vara ir dispersa, tā nav koncentrēta noteiktā punktā un nepieder ierobežotam subjektu lokam. Šīs atziņas ļoti lakoniski raksturo arī M. Fuko ietekmes galvenos momentus kritiskajā diskursa analīzē.

M. Fuko idejas turpināja attīstīt poststrukturālisma diskursa teorijas autori – E. Laklo un Š. Mufe. Piemēram, par diskursivitātes lauku, diskursīvo vienību savienojumiem līdzvērtības ķēdēs, jēdzieniem kā diskursu organizējošiem elementiem, subjekta pozīcijām diskursā un to noteikto subjekta identitātes fragmentāciju. M. Fuko varas koncepcijas atbalss E. Laklo un Š. Mufes plurālās demokrātijas modelī ir saklausāma idejas par varas attiecību daudzveidību pārmantošanā un izvēršanā caur sociālā antagonisma un hegemonijas jēdzienu prizmu.

4.3. Ernesto Laklo un Šantāla Mufe: poststrukturālisma diskursa teorija

E. Laklo un Š. Mufes teorija ir kā daudzšķautņains kristāls, kura skaldnes ir teju neiespējami aptvert vienā skatienā. Šāda salīdzinājuma pamatā ir gan dažādie šīs teorijas apzīmējumi, gan tās epistemoloģija, gan tās daudznozīmīgais jēdzienu un kategoriju kopums. Šī sadaļa ir konstruēta, balstoties uz E. Laklo un Š. Mufes teorijas jēdzieniem, kas ir izmantoti, pirmkārt, autores pētījuma konceptuālā ietvara izveidē, otrkārt, etnopolitisko diskursu analīzes interpretācijas posmā, lai skaidrotu valodas kopienu varas attiecību formas

un to iespējamus iemeslus. Izklāsts ir strukturēts piecās daļās, vispirms raksturojot E. Laklo un Š. Mufes teorijas vietu politikas socioloģijā, tālāk seko abu autoru diskursa koncepcijas, subjekta, identitātes un grupas jēdzienu skaidrojums, turpinājumā sociālā antagonisma un hegemonijas jēdzieni ir aplūkoti kā viena no pieejām varas attiecību veidošanas izpratnei sabiedrībā un sadaļu noslēdz E. Laklo un Š. Mufes poststrukturālisma diskursa teorijas kritika un diskusija par tās pielietojumu.

4.3.1. Poststrukturālisma diskursa teorijas pozicionējums

E. Laklo un Š. Mufes poststrukturālisma diskursa teorija tiek dēvēta par vienu no jaunajām diskursa teorijām (Torfing 2003). Tās epistemoloģijas līnija vijas no klasiskā marksisma caur A. Gramši ideju, īpaši hegemonijas jēdziena, izvērtējumu, kam seko L. Altisēra strukturālā marksisma un visbeidzot M. Fuko un poststrukturālisma ietekme. Taču šī ietekme ir negatīva tādā nozīmē, ka viņu teorijas pamatā ir minēto teoriju un virzienu kritika, kas tiek izvēsta, lietojot dekonstrukcionisma pieeju. Neraugoties uz to, E. Laklo un Š. Mufes teorētiskie uzskati tiek iekļauti gan postmarksisma jeb postmodernā marksisma (Ritzer 1992:502), gan poststrukturālisma perspektīvās. Tā tas ir tāpēc, ka E. Laklo un Š. Mufes teorijas pamatā ir divas līnijas: diskursa līnija un sociāli politiskā līnija. No vienas puses, viņi attīsta blīvu analītisko instrumentu tīklu, kas definē, atklāj un skaidro diskursu, turpinot poststrukturālisma ceļu. No otras puses, viņu teorija nereducējas tikai uz diskursa koncepciju, bet aptver visu sociālās dzīves lauku, piedāvājot tā skaidrošanai analītiskas kategorijas, kuras izriet no marksisma dekonstrukcijas. Kritizējot strukturālismu, poststrukturālismu un marksisma tradīciju, E. Laklo un Š. Mufe ievērojami paplašina diskursa jēdzienu, izejot viņpus lingvistiskās dimensijas un aptverot visas sociālās prakses un attiecības (Howarth 2000:101).

Socioloģijas teorijas analītiķi dažādi klasificē E. Laklo un Š. Mufes idejas atkarībā no tā, kura no divām minētajām līnijām tiek izvirzīta priekšplānā. Jāpiebilst, ka tās neizslēdz viena otru, bet papildina, padziļinot diskursa un postmodernās sociālās pasaules izpratni. Ja uzsvars ir uz sociālajiem un politiskajiem fenomeniem, priekšplānā izvirzot hegemonijas, sociālā antagonisma un politiskās identitātes jēdzienus, kas balstās strukturālā marksisma tradīcijā, tad tiek lietots postmodernā marksisma teorijas apzīmējums. Ja uzsvars ir likts uz diskursa jēdzienu (konceptiju), kas ir vairāk saistīts ar M. Fuko un poststrukturālisma idejām vai to kritiku, tad tiek lietots poststrukturālisma diskursa teorijas apzīmējums. Paši autori, E. Laklo un Š. Mufe, uzskata, ka viņu „intelektuālais projekts” ir gan *post*-marksisms, gan *post*-marksisms (Laclau & Mouffe 2001:4). Kā norāda šo zinātnieku darbu analītiķis un pētnieks Dž. Torfings, E. Laklo un Š. Mufes teorija ir uzskatāma par vienu no postmodernās politikas

socioloģijas virzieniem (Torfing 2003, 2005:159), savukārt, D. Hovarts to dēvē par „politiskā diskursa teoriju”, jo, kā viņš uzskata, E. Laklo un Š. Mufes sociālajā ontoloģijā politiskā dimensija ir prioritāra (Howarth 2000:104; Howarth & Stavrakakis 2000:9). E. Laklo un Š. Mufes teorijas klasificēšanas daudzveidību lielā mērā ir ietekmējis tās postmodernais raksturs, kas nosaka, ka tā neveido lielo meta stāstījumu, bet gan „daudzus mazus stāstus”, un tāpēc ir drīzāk vērtējama kā teorētisko jēdzienu sistēma, nevis visaptveroša sociālā un politiskā teorija. Savā disertācijā E. Laklo un Š. Mufes teorijas apzīmēšanai autore lieto poststrukturālisma diskursa teorijas apzīmējumu, tādējādi akcentējot interesi par E. Laklo un Š. Mufes diskursa koncepciju un tās iespējām sabiedrības grupu – valodas kopienai – varas attiecību skaidrošanā.

E. Laklo un Š. Mufes teorētisko uzskatu attīstībā Dž. Torfings izdala trīs posmus: (i) strukturālā marksisma kritika A. Gramšī tradīcijā, (ii) poststrukturālisma diskursa teorijas izstrāde un (iii) jaunas postmodernās teorijas radīšana (Torfing 2005a:160). Disertācijas autori interesē galvenokārt otrā fāze, jo tā tiešākā mērā attiecas uz diskursa koncepciju. Šī posma galvenais darbs ir E. Laklo un Š. Mufes kopdarbs „Hegemonija un sociālistu stratēģija. Ceļā uz radikālās demokrātijas politiku” (*Hegemony and Socialist Strategy: Towards a Radical Democratic Politics*, 1985). Šis kopdarbs ir uzskatāms arī par viņu teorijas centrālo darbu, jo tajā ir izvērtēti E. Laklo un Š. Mufes diskursa teorijas jēdzieni un analītiskās kategorijas. Kaut arī pats darbs ir izdots jau vairāk kā pirms divdesmit gadiem, šis pieejas pielietojums, tāpat kā poststrukturālisma diskursa teorija kopumā, kļuva plašāks 90. gadu beigās un jaunās tūkstošgades sākumā (Torfing 2005b), kas, iespējams, arī noteicis to, ka tā joprojām tiek vērtēta kā viena no jaunākajām teorētiskajām perspektīvām politikas socioloģijā un, īpaši, diskursa teorijas un analīzes laukā.

E. Laklo un Š. Mufes teorija iekļaujas postmodernās politikas socioloģijas konflikta perspektīvā, kurā prevalē sociālās pasaules politiskā dimensija. Tās trīs centrālie jēdzieni – diskurss, hegemonija un antagonisms – lielā mērā atbilst trīs tradicionāliem politikas socioloģijas jēdzieniem – struktūra, politika un konflikts (Torfing 2003:81).

Aksels van den Bergs (*Axel van den Berg*) un Tomas Janoskis (*Thomas Janoski*), analizējot konflikta teoriju attīstību politikas socioloģijā, raksta par strukturālā funkcionālisma kā vadošās pieejas norietu (van den Berg & Janoski 2005:72-95). Tā vietā mūsdienu politikas socioloģijas teorijas (plurālisms, valsts centrētās teorijas, kultūras teorijas, feministu teorijas, rases un etnicitātes teorijas u.c.) ir pieņēmušas konflikta perspektīvu. Atsaucoties uz divām konflikta teorijas tradīcijām, kas izriet no K. Marksa un M. Vēbera idejām, A. van den Bergs un T. Janoskis uzskata, ka tradicionālā marksisma konflikta izpratne ar tai raksturīgo šķirisko un ekonomisko determinismu ir zaudējusi savu nozīmi līdz ar konflikta formu pluralizāciju

mūsdienu sabiedrībā. Līdzās tradicionālajam marksismam konfliktoloģijā ir attīstīties Rietumu marksisma virziens, kurā kā kritiskās teorijas sekotāji tiek iekļauti arī E. Laklo un Š. Mufe ar postmarksisma (šajā kontekstā šis apzīmējums ir piemērotāks) teoriju. Rietumu marksisms atsakās, pirmkārt, no ekonomiskā determinisma, otrkārt, no idejas par strādnieku šķiru kā sabiedrības un sociālās pasaules transformāciju izmaiņu galveno aģentu, vienlaikus ierādot nozīmīgu vietu virsbūves neatkarīgajai ietekmei, ko īsteno politika, valsts un kultūra (van den Berg & Janoski 2005:94). Sekojoši E. Laklo un Š. Mufe decentrē proletariātu un šķiras jautājumu ietver subjektīvos, diskursīvos terminos. Viņuprāt, sociālo pasauli raksturo antagonisms, kā rezultātā nav iespējams nonākt pie „vienota lielā diskursa”, ko K. Markss izveidoja ap proletariātu. Universālais proletariāta diskurss ir aizstāts ar „balsu polifoniju, no kurām katra konstruē savu nereducējamo diskursīvo identitāti” (Laclau & Mouffe 2001:191). E. Laklo un Š. Mufes teorijā centrālās nozīmes jēdziens ir hegemonija, ko viņi attīstīja no A. Gramši hegemonijas, kas to fokusēja uz valdošās šķiras kultūras autoritāti. Šāda hegemonijas izpratne attālina no tradicionālā marksisma materiālā pasaules skatījuma un ved ideju un diskursa virzienā. E. Laklo un Š. Mufes arguments ir, ka materiālās intereses kā tādas nepastāv, ir tikai diskursīvi konstruētas idejas par tām. Tādējādi viņi atbrīvo ideoloģiju no tās materiālās bāzes, pievēršoties tekstam un lingvistiskajam faktoram, un ideoloģijas jēdziena vietā ir diskursa jēdziens (Ritzer 1992:502). Atmetot fokusu uz materiālajiem faktoriem, kā alternatīvu komunismam E. Laklo un Š. Mufe izvirza „radikālo demokrātiju”. Viņi piedāvā „radīt jaunu hegemoniju, kas būtu neskaitāmu demokrātisko cīņu artikulācijas rezultāts” (Mouffe 1988:41 pēc Ritzer 1992:503). Ir nepieciešama „demokrātisko vērtību hegemonija, kas, savukārt paredz demokrātisko prakšu multiplikāciju un institucionalizāciju daudzveidīgās sociālajās attiecībās” (ibid). E. Laklo un Š. Mufes radikālā demokrātija tiecas aptvert plaša spektra līdzvērtīgas demokrātiskās cīņas, kuras jāapvieno tā, lai mainītu šo cīņu dalībnieku identitāti un lai šīs dažādās sociālās grupas saredzētu sevi kā lielākas cīņas daļu par radikālu un plurālu demokrātiju.

E. Laklo norāda, ka diskursa teorija ir alternatīva pieeja strukturālajam funkcionālismam, racionālās izvēles teorijai un biheiviorismam, lai izprastu sociāli politiskās telpas strukturēšanu, „artikulējot jaunu diskursa koncepciju” (Laclau 2000:x). Viņuprāt, ir notikusi pētnieciskā uzsvara pārbīde no socioloģiskās kategorijas analīzes (piemēram, grupa, tās veidošanās principi un funkcionēšanas nosacījumi) uz analīzi, kas atklāj šo kategoriju pastāvēšanas iespējamību. Tieši šādā aspektā E. Laklo un Š. Muffe ir attīstījuši „ekvivalences un atšķirību loģiku”, „tukšo un plūstošo apzīmētāju” jēdzienus un citas poststrukturālisma diskursa teorijas analītiskās kategorijas. Tas nozīmē, ka diskursa teorijai raksturīga tendence

pārvietot sociāli politiskā pētījuma centru no pētāmo objektu ontiskās (fiziskā, reālā, faktiskā) izpētes uz to ontoloģiskās iespējamības analīzi (ibid:xi).

E. Laklo un Š. Mufes teorijai ir augsts abstrakcijas līmenis gan attiecībā uz diskursa koncepciju (Howarth 2000; Norval 2000; Torfing 2003), gan politikas izpratni (Brockelman 2003; Norris 2006). Viņu interesi saista ne tik daudz konkrēti diskursi, bet vairāk diskurss kā abstrakts jēdziens. Piemēram, abu autoru izstrādātās teorijas kopdarbā „Hegemonija un sociālistu stratēģija” (Laclau & Mouffe 2001) nav atrodamas norādes par praktisko diskursa analīzi, taču būtu nepamatoti apgalvot, ka viņu teorētisko uzskatu kopums nav praktiski pielietojams. Gluži otrādi, E. Laklo un Š. Mufes teoriju var izmantot divējādi, pirmkārt, tā piedāvā analītisku kategoriju tīklu, ko iespējams izmantot kā diskursa analīzes instrumentus konkrētu (galvenokārt, politisku) diskursu izpētē, inkorporējot tos citā diskursa teorijā; otrkārt, to iespējams pielietot kā sociālo teoriju, piesaistot citus diskursa analīzes empīriskā līmeņa rīkus darbā ar pētījuma datiem. Poststrukturālisma diskursa teorija nav neatkarīga teorija, kas nosedz noteiktu nozari vai apakšnozari, nedz arī analītisko kategoriju un tipoloģiju izstrādāta sistēma, kuras mērķis ir aplūkot pasauli izomorfi. Tā sniedz sistemātisku, konsekventu jēdzienu un argumentu kopumu, kas ļauj analizēt mainīgās sociālās identitātes (Torfing 2005a:161), politiskā diskursa veidošanu un izplatīšanu, ideoloģiskā diskursa lomu sabiedrības varas attiecībās un sabiedrības grupu diskursīvos konfliktus postmodernisma laikmetā.

4.3.2. Diskursa struktūras un tās veidošanās koncepcija

E. Laklo un Š. Mufes diskursa koncepcija balstās uz tēzi par diskursu kā nozīmju sistēmu. Lietojot viņu pašu teorijas terminoloģiju, viņu kategoriālā aparāta „mezglu punkts” ir nozīme. Laklo un Š. Mufes diskursa teorija iekļaujas sociālā konstrukcionisma paradigmā, un, pēc disertācijas autores domām, tā ir vērtējama kā augstas abstrakcijas līmeņa nozīmes konstrukcijas teorija. Tieši nozīmes konstruēšanas process E. Laklo un Š. Mufes pieejā ir pamatā gan diskursa, gan identitātes, gan varas attiecību veidošanai.

Poststrukturālisma ietekmē diskurss līdzīgi kā struktūra ir skaidrojošs jēdziens, un zināmā mērā diskurss aizstāj struktūru, pildot tās skaidrojošās funkcijas. Teorijās, kurās struktūra ir primāra un nosaka sociālo kārtību un indivīda rīcību, struktūra ir centrālais sociālo pasauli izgaismojošais jēdziens. Ikviens sociālās realitātes elements vai parādība iegūst savu nozīmi struktūrā attiecībā pret citiem elementiem vai parādībām. Diskursa teorijā struktūras jēdziena vietā stājas diskurss, jo ikviens sociālās realitātes elements vai parādība iegūst savu nozīmi diskursīvā kontekstā (Torfing 2003:81). Taču diskursam nepiemīt tā pati determinējošā vara, kas struktūras jēdzienam, jo tas ir pilnībā atbrīvots no idejas par

organizējošo (un arī transcendentālo) centru, kas sasaista un piezemē nozīmju spēli. Klasiskais struktūras jēdziens paredz nemainīga centra pastāvēšanu, kas strukturē visu totālo struktūru, pats izejot ārpus šī procesa. Diskursa teorija noliedz šāda absolūtā centra pastāvēšanu, kā rezultātā viss kļūst par diskursu tādā nozīmē, ka tas ir veidojies secīgu nozīmju virknējuma rezultātā: viena nozīme seko nākamajai, turklāt tās nav izolētas, bet gluži otrādi ir saistītas (Torfing 2005a:162).

E. Laklo un Š. Mufes diskursa koncepcijas pamata vienība ir zīme, taču autori tikpat kā nelieto zīmes jēdzienu, bet virkni citu kategoriju - artikulācija, elementi, momenti, mezglu punkti, - kas nosaka diskursa jēdzienu. Lai izprastu diskursa jēdzienu, nepieciešams definēt minētās kategorijas. Ar artikulāciju autori apzīmē nozīmju savienošanas praksi (Laclau & Mouffe 2001:93). Izmantojot E. Laklo un Š. Mufes tekstu, artikulācija (*articulation*) ir „jebkura prakse, kas saikni starp elementiem veido tā, ka artikulācijas prakses rezultātā to identitāte ir mainījies” (ibid:105). Momenti (*moments*) ir „atšķirīgi stāvokļi”, kas ir savienoti diskursā, savukārt, elementi (*elements*) ir atšķirības, kuras „nav savienotas diskursā” un kuras pastāv „diskursīvajā laukā”. Attiecīgi diskurss ir „artikulācijas prakses rezultātā strukturēts kopums” (ibid). „Ikviens diskurss ir veidots kā mēģinājums dominēt diskursīvajā laukā, apstādināt atšķirību plūsmu, konstruēt centru. Šos daļējās fiksācijas privilēģētos diskursīvos punktus mēs sauksim par *mezglu punktiem*” (ibid:112, kursīvs oriģinālā).

E. Laklo un Š. Mufe, sekojot poststrukturālisma idejai, uzskata, ka nozīmes fiksācija ir nosacīta: tā ir iespējama, bet ne nepieciešama (ibid:106). Katra zīme, kamēr tās nozīme nav „daļēji fiksēta” noteiktā diskursā, ir „nosacītais elements”. Līdz ko zīmes – elementa – nozīme tiek fiksēta diskursā, tā kļūst par „nepieciešamo momentu”. Diskursā ikviens elements iegūst atšķirīgu novietojumu, kļūstot par diskursīvās struktūras „mezglu punktu” (angļu val.: *nodal points*), ap kuru savu novietojumu iegūst citi elementi un kas līdz ar to nosaka diskursa robežas (Torfing 2003:99). Tāpēc mezglu punkti ir „privilēģētas zīmes”, jo tās nosaka citu elementu nozīmes, savukārt, katra elementa nozīme veidojas attiecībā pret citu elementu nozīmēm. Ikviens elements ir potenciāls moments, savukārt, ikviens moments ir potenciāls mezglu punkts. Mezglu punkti ir „mainīgas zīmes”, jo tās konkurē dažādos diskursos par savu nozīmi. Līdz ar to zīme kā „mezglu punkts” attiecas uz diskursu strukturējošo momentu, bet zīme kā „mainīgā zīme” attiecas uz konkurējošiem diskursiem.

Elementu transformācija momentos nekad nenoslēdzas, tā nekad nav pilnīga un pabeigta (Laclau & Mouffe 2001:107,111,113). E. Laklo un Š. Mufes kategorija „mezglu punkts” ir tā, kas nodrošina daļēju elementu fiksāciju, kā rezultātā tie kļūst par momentiem un vienlaikus ir diskursu strukturējošais centrs (Howarth & Stavrakakis 2000:8). Daļēja šī fiksācija ir tāpēc, ka pastāv „sociālā atvērtība”, nepabeigtība, procesualitāte, jo katram

elementam piemīt daudzas iespējamās nozīmes. Sociālo atvērtību un mainīgumu, savukārt, nosaka plūstošais un bezgalīgais „diskursīvais lauks” (angļu val.: *the discursive* vai *field of discursivity*). Tā kā elementi ir polisemantiski, tad viens konkrēts diskurss nevar izsmelt visas tā nozīmes. Šīs brīvās elementu nozīmes - papildus nozīmes (angļu val.: *surplus of meanings*) - ir tās, kas veido diskursīvo lauku (Laclau & Mouffe 2001:113). Tādējādi diskursīvais lauks apzīmē to elementu kopumu, kas nav fiksēti konkrētā diskursā, un vienlaikus izslēdz nediskursīvo kategoriju kā tādu (nediskursīvās/ ārpus diskursa esošās prakses, objektus, attiecības, identitātes).

Diskursa strukturēšanu papildina E. Laklo vēlāk ieviestā „tukšā apzīmētāja” (angļu val.: *empty signifier*) kategorija (Laclau 1996 pēc Howarth 2000:119). Tukšais apzīmētājs nav apzīmētājs, kas būtu piesaistīts dažādiem apzīmējamajiem atšķirīgos kontekstos (apšaubāmais/nedrošais apzīmētājs, angļu val.: *equivocal signifier*), nedz arī apzīmētājs, kas vienlaicīgi ir piesaistīts vairākiem apzīmējamajiem (mainīgais/nepastāvīgais apzīmētājs, angļu val.: *floating signifier*). Tas ir apzīmētājs bez apzīmējamā, jo nav piesaistīts nevienam apzīmējamajam, bet attiecas uz vispārīgām idejām, piemēram, brīvība un demokrātija (Torfing 2003:98,176). Saskaņā ar diskursa teoriju, sociālais lauks nekad nevar būt slēgts un politiskās prakses ir vērstas uz to, lai piepildītu šo šķietamo tukšumu ar politiskajam projektam atbilstošām nozīmēm. Tukšā apzīmētāja funkcija ir kā diskursa, tā sabiedrības vienotības radīšana (Torfing 2005a:167). Zināmā mērā tukšais apzīmētājs ir konkrētu diskursu un sabiedrību organizējošais un vienlaikus neiespējamais centrs, jo nedz diskursa, nedz sabiedrības vienotība kā slēgta pilnība nav iespējama. Tāpēc D. Hovarta interpretācijā tukšie apzīmētāji ir sabiedrības (neiespējamo) ideālu priekšnosacījums, jo ideāli var veidoties tikai kā tukšie apzīmētāji. D. Hovarts un J. Stavrakakis norāda:

„Politiskā diskursa artikulācija ir iespējama tikai ap tukšo apzīmētāju, kas funkcionē kā mezglu punkts. Citiem vārdiem, tukšums ir mezglu punkta būtiska īpašība kā tā hegemonijas panākumu iespējamības svarīgs nosacījums” (Howarth & Stavrakakis 2000:9).

No šādas interpretācijas izriet, ka tukšais apzīmētājs, no vienas puses, ietver sevī visplašāko, visdaudzveidīgāko nozīmju iespējamību, no otras puses, tam vispār nav piesaistītās nozīmes. Tos var definēt kā ideju zīmes, idejām piesaistītus apzīmētājus, un kā tādi tie ir diskursa iespējamie, bet ne nepieciešamie mezglu punkti. Latvijas etnopolitiskajā diskursā tukšais apzīmētājs ir „integrācija”, kas organizē valdošo/oficiālo politisko diskursu par valodas kopienas varas attiecību vēlamā (ideālo) formu. Šī jēdziena nozīmju iespēju tīkls ir ārkārtīgi blīvs gan attiecībā pret integrācijas mērķa grupām, gan integrācijas dimensijām, gan

integrācijas kontekstiem, taču vienlaikus tas nav piesaistīts nevienai noteiktai nozīmei un apzīmējamajam, bet atspoguļo vispārēju ideju par sabiedrības grupu attiecību modeli.

Atšķirībā no M. Fuko, E. Laklo un Š. Mufe nenodala atsevišķi diskursīvās un nediskursīvās prakses, jo, pirmkārt, ikviens objekts tiek radīts kā diskursa objekts, otrkārt, sociālās prakses lingvistiskā un rīcības aspekta nošķirums, viņuprāt, ir nepamatots (Laclau & Mouffe 1987:82). E. Laklo un Š. Mufe uzskata, ka t.s. nediskursīvie kompleksi – institūti, tehnoloģijas ražošanas organizācijas utt. – pēc būtības ir diskursīvas artikulācijas, jo tos veido atšķirīgu identitāšu un objektu sistēmas, kuras nenosaka objektīva nepieciešamība, kas pastāv ārpus šos objektus un identitātes strukturējošas sistēmas (ibid:107). Sociālā prakse ir pilnībā diskursīva (piemēram, Fērklofs nodala sociālās prakses diskursīvo un nediskursīvo mērījumu). Taču tas nenozīmē, ka visi cēloņi, kas ietekmē sociālos procesus, ir lingvistiski, jo, viņuprāt, diskursi ir arī materiāli (ibid:108). Viss ir diskursīvs tādā nozīmē, ka fizisko esamību nosaka sociālā esamība. Savukārt, visas sociālās parādības ir veidotas tieši pēc tādiem pašiem principiem kā valoda. Tāpat kā zīmes iegūst savu nozīmi viena attiecībā pret otru, tā arī sociālās darbības iegūst savu nozīmi attiecībā pret citām sociālām darbībām. Taču svarīgi, ka E. Laklo un Š. Mufes teorijā diskurss pārsniedz valodas robežas - viņi uzsver, ka diskursu definē nevis kā runas un rakstītā teksta kombināciju, bet gan, ka „runa un raksts paši ir diskursīvā kopuma daļas” (Laclau & Mouffe 1987:82). Jebkura, arī nelingvistiska, sociālā prakse un darbība tiek uzlūkota kā artikulācijas prakse (Laclau & Mouffe 2001:113). Tādējādi E. Laklo un Š. Mufe nojauc robežu starp objektīvo (materiālo) pasauli un valodu (domām).

Izsekojot dažādajiem zīmes stāvokļiem un īpašībām - elements, moments, mainīga zīme, privilīģētā zīme, mezglu punkts, tukšais apzīmētājs, - ir redzams, ka poststrukturālisma diskursa teorijas diskursa koncepcija pēc būtības ir vērsta uz nozīmes veidošanās un pastāvēšanas nosacījumu analīzi. Vienkāršojot E. Laklo un Š. Mufes diskursa jēdziena izpratni, to var definēt kā mainīgu nozīmju atvērtu sistēmu. Tā kā nozīme nekad nav absolūti fiksēta, bet ir mainīga, tā vienlaikus ir gan sociālo sadursmju un cīņu stimulants, gan nosacītais rezultāts (nosacīts tādā ziņā, ka diskurss vienmēr ir atkarīgs no tā ārējā diskursīvā lauka, kurā var īstenoties jaunas artikulācijas prakses, daļēji vai pilnībā izmainot diskursa struktūru). Tāpēc nozīmi var uzskatīt par E. Laklo un Š. Mufes teorijas abu atzaru (diskursa un sociālās līnijas) vienojošo kategoriju: no vienas puses, nozīme ir diskursa veidojoša komponente, no otras puses, nozīmes veidošanās un nostiprināšanās procesu raksturo sociālais antagonisms un hegemonija. Tādējādi nozīmju radīšana un mainīšana E. Laklo un Š. Mufes koncepcijā kļūst par politisku aktu, kas nozīmē, ka ar politikas jēdzienu tiek strukturēta visa sociālā sfēra un sociālā kārtība ir nepārtrauktu politisko procesu rezultāts. E. Laklo un Š. Mufe uzsver, ka artikulācija kā diskursa formācijas pamats un nosacījums ir politiska konstrukcija, jo tā tiek

īstenota hegemonijas mērķu sasniegšanai (Laclau & Mouffe 2001:84). Šī ir ļoti būtiska atziņa, kas apstiprina diskursa veidošanas un izplatīšanas politisko raksturu. Izvērtējot sava darba „Hegemonija un sociālistu stratēģija” aktualitāti 2000. gadā, E. Laklo un Š. Mufe norāda, ka, viņuprāt, hegemonijas kā centrālās kategorijas lietošana mūsdienu politisko un sociālo procesu skaidrošanā ir adekvāta un piemērota (Laclau & Mouffe 2001:x-xiii), par diskursa teorijas uzdevumu izvirzot izstrādāt hegemonijas teoriju kā politikas analīzes pamata ietvaru (Laclau 2000:x)

4.3.3. *Subjekts, identitāte un grupa*

Attīstot diskursa koncepciju, E. Laklo un Š. Mufe lielu nozīmi piešķir subjekta un identitātes kategorijām. Tā kā identitātes – gan individuālās, gan kolektīvās – tiek radītas atbilstoši tiem pašiem principiem, kas nosaka diskursa veidošanās procesu, E. Laklo un Š. Mufes teorijā nozīmes un identitātes kategoriju skaidrojums bieži vien pārklājas. Autori lieto vienus un tos pašus jēdzienus un kategorijas, raksturojot gan diskursa, gan identitātes koncepciju. Piemēram, aprakstot līdzvērtības loģikas darbības principus, kas pēc būtības attiecas uz kopīgu identitāšu veidošanos noteiktā diskursā, vienlaikus viņi raksta par izkliedētajiem elementiem diskursīvajā laukā, tātad par brīvajām nozīmēm, kas rodas līdzvērtības loģikas radīto identitātes ķēžu sairšanas rezultātā (Laclau & Mouffe 2001:127-134).

E. Laklo un Š. Mufe, skaidrojot subjekta kategoriju, balstās uz trīs kritiskiem argumentiem: pirmkārt, viņi noliedz subjekta racionalitāti, otrkārt, - subjekta pozīciju homogenitāti un vienotību, treškārt, - subjektu kā sociālo un politisko attiecību pamatu. Kategoriju „subjekts” E. Laklo un Š. Mufe attiecina uz „subjekta pozīcijām diskursīvajā struktūrā” (ibid:115). Viņu nostāja ir, ka pastāv subjekta pozīciju, ar kurām indivīds var identificēties, plurālisms, jo vienam indivīdam var būt virkne atšķirīgu subjektīvo pozīciju (ibid). Tas nozīmē, pirmkārt, ka ikvienam indivīdam var būt vairākas un atšķirīgas subjekta pozīcijas un attiecīgi arī identitātes, otrkārt, subjektu identitātes ir diskursīvi konstruētas. Tā kā diskurss nav noslēgta, bet gluži otrādi – atvērta, nosacīta un tāpēc arī mainīga nozīmju sistēma, kas nosaka subjekta pozīciju un konstruē identitāti, tad šīs pašas diskursa īpašības E. Laklo un Š. Mufe attiecina uz subjektu un identitāti (ibid:115,121). Nevienš diskurss sabiedrībā – sociālajā un politiskajā realitātē - nenostiprinās tā, lai monopolizētu diskursīvo lauku un kļūtu par vienīgo diskursu. Subjekta pozīcijas diskursā tāpat kā nozīmes ir tikai daļējas fiksācijas, tāpēc subjekts un identitāte E. Laklo un Š. Mufei ir tikpat nosacītas, atvērtas un fragmentētas kategorijas kā diskurss (ibid:121). Subjekts ir decentrēts, jo tā identitāte ir atkarīga no tā subjektīvās pozīcijas katrā diskursīvajā struktūrā. Tāpat kā nozīme veidojas

attiecībā pret citām nozīmēm, arī identitāte vienmēr veidojas attiecībā pret citām identitātēm. Tas nozīmē, ka identitāte tiek veidota diskursīvi pēc „līdzvērtības loģikas” (angļu val.: *logic of equivalence*) darbības principiem (šī E. Laklo un Š. Mufes kategorija ir aplūkota turpinājumā). Tāpēc ikviena identitāte ir iespējama, bet ne nepieciešama. Izklaidētās subjekta pozīcijas un fragmentētā identitāte oponē marksisma idejai par homogēno sociālo aģentu un izvirza priekšplānā sociālo antagonismu un hegemoniju kā cīņu par nozīmēm un identitātēm, kas vienlaikus ir cīņa par diskursīvo varu tādā izpratnē, ka tā nosaka, kas un kā veido jaunu nozīmju sistēmu jeb diskursu. Kaut arī diskurss nosaka subjekta pozīciju un identitāti, tam nepiemīt struktūras determinisms, jo diskurss ir nejaušs tādā nozīmē, ka tas ir atvērts un mainīgs, un šādā izpratnē E. Laklo un Š. Mufes pieejā nepastāv nedz diskursa determinisms, nedz subjekta absolūtā autonomija pār diskursu (Howarth & Stavrakakis 2000:13).

Tā kā sociālā pasaule ir diskursīva un atvērta un neviens kopums nav pilnīgs un noslēgts, tad premisa par sabiedrību kā „vienotu un pašnosacītu” kopumu (angļu val.: *totality*) tiek noraidīta, jo tās pamatā nav vienojošā principa, kas fiksētu un organizētu „visu atšķirību lauku” (Laclau & Mouffe 2001:111). Taču sabiedrībai ir nepieciešamība radīt tās vienotības tēlu, lai organizētu sevi kā sabiedrību. Tieši tā ir politisko robežu funkcija. Sociālās un politiskās identitātes ir konstruētas un fragmentētas politisko robežu konsolidācijas un izžušanas rezultātā. Politiskās robežas organizē politisko telpu caur līdzvērtības un atšķirību loģikas vienlaicīgu darbību (Norval 2000:220, 222). Saskaņā ar E. Laklo un Š. Mufi grupas tiek noteiktas pēc tiem pašiem principiem kā subjekts un identitāte. Grupu veidošanās īstenojas līdzvērtības ķēdēs, kas nosaka, ka atšķirības grupas iekšienē tiek ignorētas un ka grupu formācija ir drīzāk politiska, nevis ekonomiska vai tīri sociāla prakse. Grupas identitāte veidojas ap mezglu punktu, kas ir diskursu un grupu organizējošā zīme, piemēram, „etnicitāte”. Pārējās zīmes ir pakārtotas mezglu punktam un nav izšķirošas grupas formācijā (piemēram, „dzimums”, „vecums”). Tomēr ir zīmes, kuras ir mazāk svarīgas par mezglu punktu, bet svarīgākas par citām („dzimumu”, „vecumu”), piemēram, diskursā par mazākumtautību izglītības reformu Latvijā šādas zīmes ir „skolēni” un „vecāki”. Grupas ir nosacīti slēgtas tādā nozīmē, ka tās mezglu punkts ir pilnīgs pretstats citas grupas mezglu punktam. Tāpēc, analizējot kolektīvās identitātes, ļoti svarīgi ir noteikt mezglu punktus, kas organizē subjekta identifikāciju. Cilvēki apvienojas grupās tāpēc, ka atsevišķas identifikācijas iespējas konkrētajā kontekstā ir prioritāras, kamēr citas tiek ignorētas. (Howarth & Stavrakakis 2000:13). Tas nozīmē, ka viens un tas pats subjekts vienlaikus ir iesaistīts vairākās diskursīvās struktūrās un ir vairāku grupu loceklis. Šāda pieeja - subjekta identifikācija kā grupas veidošanas pamats – skaidro, pirmkārt, indivīdu varas attiecību formas atkarībā no to identifikācijas noteiktās diskursīvās struktūrās, otrkārt, sociālo grupu

robežu nosacītību, treškārt, ļauj attīstīt diskursīvās grupas jēdzienu un skaidrot sabiedrības grupu konfliktu kā diskursīvo konfliktu. Atšķirīgu diskursu konstruēšanas pamatā ir to veidojošo nozīmju sadursmes vai radikālāku atšķirību gadījumā – nozīmju konflikti. Tā kā diskurss nosaka identitāti, tad identitātes, kuras konstruē konfliktējoši diskursi, arī ir konfliktējošas. Attiecīgi kolektīvo identitāšu gadījumā var izvirzīt pieņēmumu, ka konfliktējoši diskursi veido konfliktējošas sociālās grupas. Taču, tā kā konflikta pamatā ir diskursa noteiktas opozicionāras nozīmes, tad šīs grupas un to starpā pastāvošais konflikts ir diskursīvi. Atzīstot, ka grupa un diskurss, kurā tās subjekti iegūst savu kopīgo identitāti, pārklājas, izriet, ka grupa ir diskursīva. Tādējādi atšķirīgu un konfliktējošu diskursu analīze ļauj izprast, kā diskursi ietekmē sabiedrības dalījumu sociālās grupās.

Vēl viens būtisks aspekts grupas veidošanās procesā ir tās pārstāvniecība. Saskaņā ar E. Laklo, grupas veidošanās diskursā nozīmē, ka kāds ir izteicies par grupu vai grupas vārdā, ir notikusi grupas pārstāvniecības manifestācija, jo grupa nepastāv, kamēr kāds par to nerunā vai nepaziņo, ka tā pastāv. Grupa un pārstāvniecība veidojas vienlaicīgi, un ideālā gadījumā grupa un pārstāvniecība ir vienotas savos uzskatos un mērķos. Pārstāvniecībai ir jāpauž visas grupas intereses un vajadzības (Laclau 1993b:289 pēc Филиппс & Ёоргенсен 2004:80). Pārstāvniecības lomas atzīšana grupas veidošanā paver interesantu skatījumu uz valodas kopienu veidošanos etnopolitiskajos diskursos, analizējot to, kā un kādos kontekstos tiek runāts par latviešu un krievu valodas kopienām, kā dažādi etnopolitisko diskursu aģenti – politikas veidotāji, plašsaziņas līdzekļi, paši kopienu pārstāvji - apzīmē un definē šīs valodas kopienas. Latviešu un krievu valodas kopienu kā diskursīvo grupu formācijas pamatā, pēc autores domām, ir politikas veidotāju artikulācijas prakses, apspriežot pilsonības, valsts valodas un izglītības politikas jautājumus un tiesisko regulējumu. Savukārt, plašsaziņas līdzekļi nostiprina politikas veidotāju artikulācijas prakses un līdz ar to arī iesaistās viņu veidotā diskursa konstruēšanā un nostiprināšanā publiskajā telpā. Visbeidzot šajā diskursīvās valodas kopienas formācijas procesā iesaistās šo kopienu subjekti, iegūstot savu identitāti konkrētajā diskursā. Šāda grupas formācijas interpretācija parāda, ka valodas kopienas tiek konstruētas no ārpuses, jo to politiskā mobilizācija nerodas pašās kopienās, bet gan šo kopienu kā sociālo grupu pārstāvniecībā. Tāpēc valodas kopienas kā etnopolitiskā diskursa objekti ir trauslas, to robežas ir nosacītas, plūstošas un mainīgas.

4.3.4. Sociālais antagonisms un hegemonija

Neraugoties uz subjektīvo pozīciju plurālismu, subjektu nevar uztvert kā strukturāli izklaidētu pozīciju kopumu, tāpēc E. Laklo izmanto „sašķeltā subjekta” jēdzienu (Torfing 2005a:165). Atbilstoši poststrukturālismam subjekts nevar būt ārpus jebkādas struktūras,

subjekts vienmēr ir strukturā, taču tam nav nedz pilnībā strukturāla identitāte, nedz arī no strukturālas absolūti brīva identitāte. Līdz ar to subjekts parādās kā sašķeltais subjekts, kas veido savu identitāti, izmantojot dažādu politisko projektu piedāvātās identifikācijas iespējas. Subjekta nepieciešamība identificēties ar politisko projektu un tam piesaistītajiem diskursiem ir sociālā antagonisma un hegemonijas priekšnosacījums (Torfing 2005b:16).

Skaidrojot E. Laklo un Š. Mufes pieeju, D. Hovarts norāda, ka sociālo attiecību sistēmas ir diskursu tīkli, savukārt, diskursi un tajos veidotās identitātes ir sociālas un politiskas konstrukcijas, kas nosaka antagonisma veidošanos un varas īstenošanu (Howarth 2000:104). E. Laklo un Š. Mufe uzskata, ka sociālais antagonisms rodas no identitātes „bloķēšanas”, kad indivīds nevar iegūt savu identitāti un attiecīgi īstenot savas intereses. Tāpēc tiek radīts „ienaidnieks”, kurš ir atbildīgs par „neveiksmi” (Howarth 2000:105; Howarth & Stavrakakis 2000:10; Laclau & Mouffe 2001:123). Proti, E. Laklo un Š. Mufe norāda, ka ir jābūt tādai identitātei, kas nevar integrēties pastāvošajā atšķirību sistēmā (vai diskursā kā nozīmju strukturā, kurā zīme iegūst savu nozīmi caur atšķirībām no citām nozīmēm). Turklāt šai identitātei ir ne tikai jāapdraud diskurss, bet arī subjektiem, kas sevi pozicionē šajā diskursā, šī identitāte ir jāuztver negatīvi (Howarth 2000:106), novelkot politisku robežu starp ārējo un iekšējo grupu (Norval 2000:226). Š. Mufe, skaidrojot sociālo antagonismu, norāda, ka, raugoties uz politisko dzīvi kā kolektīvās darbības īstenošanu dažādības un konflikta kontekstā, ir nepieciešams izveidot iekšējās grupas *mēs* identitāti. Tā, savukārt, var veidoties tikai attiecībā pret ārējās grupas *viņi* identitāti, definējot ienaidnieku (Mouffe 1993:69 pēc Brockelmann 2003:188). Taču, attīstot radikālās un plurālās demokrātijas sabiedrības modeli, Š. Mufe uzskata, ka ir jāmaina veids, kādā šķirtne *mēs/viņi* tiek veidota. Plurālajā demokrātijā oponenti ir jāuztver nevis kā ienaidnieki, bet gan kā sāncenši, jo šajā gadījumā notiek vēršanās nevis pret grupu kā ienaidnieku, bet pret grupas kā sāncenša idejām, neapšaubot grupas tiesības tās aizstāvēt. Tādējādi Š. Mufe parāda t.s. mierīgās līdzāspastāvēšanas iespējamību starp pastāvīgi konfliktējošajām *mēs* un *viņi* grupām.

Lai radītu negatīvo identitāti, E. Laklo un Š. Mufe ievieš **līdzvērtības un atšķirību loģikas** (angļu val.: *logic of equivalence* un *logic of difference*) kategoriju. Līdzvērtības un atšķirību loģika attiecas gan uz diskursa, gan identitātes veidošanu, būtībā abi šie procesi jēdzieniski E. Laklo un Š. Mufes teorijā pārklājas, kas ir pamatoti, ņemot vērā, ka diskurss nosaka identitāti. Līdzvērtības ķēdēs tiek veidota absolūtā negatīvā identitāte, jo elementu nozīme tiek veidota attiecībā pret to, kas tie nav. Negativitāte, kurā izšķīst pozitīvās atšķirības, ir līdzvērtības ķēdes rezultāts. Shematiski vienkāršojot, tas nozīmē, ka A ir tas, kas nav B. Līdzvērtības loģika darbojas tā, ka tā rada līdzvērtīgas subjektu identitātes, kas pauž pilnīgu savas diskursīvās sistēmas noliegumu. Diskursa līmenī tas nozīmē, ka līdzvērtības loģika

savieno atšķirīgus elementus, veidojot to pilnīgi negatīvo nozīmi. Identitātes līmenī tas nozīmē, ka līdzvērtības loģika savieno atšķirīgas subjekta pozīcijas vienotā negatīvā identitātē, balstoties uz prioritāro anti identifikācijas pazīmi, radot politisku robežu starp divām pretējām nometnēm (Laclau & Mouffe 2001:129). Savukārt, atšķirību loģika sarauj elementu un identitāšu līdzvērtības ķēdes un izkļiedē nesavienotos elementus diskursīvajā laukā, bet identitātes - paplašinātā grupā. Tātad līdzvērtības loģika sadala sociālo telpu, koncentrējot nozīmes divos antagonistiskos polos, bet atšķirību loģika tiecas vājināt antagonismu, saraut līdzvērtības ķēdes un izšķīdināt elementus diskursīvajā laukā, novirzot antagonistiskos (konfliktējošos) polos perifērijā, kā rezultātā diskursu kā nozīmju sistēmu konflikts zaudē nozīmi sabiedrībā (Howarth 2000:107). Noteikta diskursa nesēju identitātes, kuras tiem ir piešķirtas šī diskursa ietvaros, ir atšķirīgas, taču tās ir līdzvērtīgas attiecībā pret ārējā diskursīvā lauka apdraudējumu jeb „apdraudošo Citādību” (Torfing 2005b:16), ko rada cita diskursa subjektu negatīvā kopīgā identitāte, vienlaikus stiprinot un stabilizējot noteikto diskursīvo sistēmu (piemēram, etnopolitisko diskursu analīzes kontekstā krievu valodas kopienas locekļu identitātes ir daudzveidīgas un atšķirīgas, taču tās ir līdzvērtīgas un veido kopīgu negatīvo identitāti attiecībā pret latviešu valodas kopienas kā atšķirīgā identitāti). No šādas E. Laklo un Š. Mufes uzskatu izpratnes, izriet, ka kopīgā „negativitāte” ir pamatā, pirmkārt, grupas politiskajai mobilizācijai, otrkārt, kā norāda D. Hovarts, tā ļauj veidot diskursīvo vienību (Howarth 2000:107). Identitāšu līdzvērtības ķēdes, kas vieno sociālo un politisko grupu, izpaužas kā tukšie apzīmētāji, kas ir saistīti ar vispārējām idejām, piemēram, par brīvību, modernizāciju, demokrātiju utt. Jo plašāka ir līdzvērtības ķēde, jo tukšākiem ir jābūt šiem universālo ideju apzīmētājiem, lai varētu aptvert visas grupas prasības un intereses (Torfing 2005a:167).

E. Laklo un Š. Mufe neseko tradicionālajām sociālā konflikta koncepcijām, saskaņā ar kurām konfliktē indivīdi ar skaidri noteiktām identitātēm un interesēm un kur pētnieka uzdevums ir „aprakstīt konflikta cēloņus, apstākļus un risinājumus” (Howarth 2000:105). E. Laklo un Š. Mufes teorijā konflikts ir pastāvīgs sabiedrības stāvoklis. Atsakoties no strādnieku šķiras kā „universālās šķiras” koncepcijas un attīstot ideju par „jauno politisko subjektu” daudzveidību, ir pamats atziņai par sabiedrībā pastāvošo **antagonisma** formu plurālismu (Laclau & Mouffe 2001:159, 167).

„Lai virzītu uz priekšu sociālā antagonisma jēdzienu, ir nepieciešams analizēt dažādo un nereti pretrunīgo pozīciju plurālismu un atnest ideju par perfekti homogēnu un vienotu aģentu” (ibid:84).

Tāpat kā M. Fuko, E. Laklo un Š. Mufe uzskata, ka sabiedrībā pastāv varas atrašanās vietu daudzveidība, tāpēc nav iespējams analizēt tikai viena veida varas attiecības sabiedrībā, kas marksisma versijā ir valdošās un strādnieku šķiras varas attiecības. Saskaņā ar E. Laklo un Š. Mufi, sabiedrības politisko un sociālo realitāti raksturo radikālā demokrātija, jo demokrātiskā cīņa ir izplatījusies visās sabiedrības dzīves jomās, kurās iespējamas un pastāv dominantes attiecības (ibid:176,179). Konflikts caurstrāvo visu sociālo jomu, kas izpaužas kā nemitīga diskursu cīņa par to, kurš noteiks realitāti un sociālās prakses. Noteiktos vēsturiskos brīžos noteikti diskursi var šķīst piemērotāki un neapstrīdami. Tieši uz šo fenomenu E. Laklo un Š. Mufes izpratnē attiecas objektivitātes jēdziens (ibid:122-125), ko, sekojot A. Gramšī – L. Altisēra līnijai, var pielīdzināt ideoloģijas jēdzienam. E. Laklo un Š. Mufei objektivitāte ir kaut kas, kas šķiet dots un nemainīgs. Tā kā saskaņā ar E. Laklo un Š. Mufi visas nozīmes un diskursi ir mainīgi, tad objektivitāte it kā maskē šo mainīgumu, apslēpjot alternatīvās nozīmju iespējas. Diskursi, kurus pieņem un atzīst lielākā daļa sabiedrības, arī nekad nav pilnībā izveidoti, to momenti vienmēr var kļūt par elementiem un līdz ar to par jaunu artikulāciju objektiem.

Tā kā neviens diskurss nevar izsmelt visas nozīmes, tad diskursi E. Laklo un Š. Mufes perspektīvā kļūst par „nozīmes nepilnīgajiem ietvariem” (Howarth 2000:104). Diskursa atvērtība rada jautājumu par diskursa robežām. Ja reiz diskurss nav noslēgts ideju un nozīmju kopums, un to var mainīt jaunas artikulācijas prakses, tad tas nozīmē, ka artikulācijas pastāvīgi iejaucas diskursa nozīmju struktūrā un to maina. Tāpēc diskursi ir nepabeigtas struktūras. Atbildi uz jautājumu par diskursa robežām palīdz rast sociālā antagonisma kategorija. Vienmēr ir cīņa par to, kāda būs diskursa struktūra, kuri diskursi dominēs un kādas nozīmes tiks piešķirtas zīmēm. Nozīmes artikulācijas hegemonija ir cieši saistīta ar sociālā antagonisma konstrukciju, kas paredz „apdraudošās citādības” – līdzvērtības ķēdēs artikulētu elementu kopuma - izslēgšanu, kas vienlaikus stabilizē noteikto diskursīvo sistēmu (Torfing 2005a:164, 2005b:15). Līdzvērtības ķēdes, kas savieno elementus, nosaka izslēgto elementu līdzību, taču, palielinoties šo elementu skaitam, kļūst redzams, ka vienīgā tos vienojošā pazīme ir to radītais apdraudējums pretējam diskursam (Laclau & Mouffe 2001:127-129). E. Laklo un Š. Mufe apgalvo, ka sociālais antagonisms rodas tad, kad dažādas identitātes savstarpēji izslēdz viena otru. Tādējādi diskursa robežas veidojas identitātes noliegumā, kas, savukārt, ir sociālā antagonisma priekšnosacījums. Kā skaidro D. Hovarts un Janis Stavrakakis (*Yannis Stavrakakis*): „Antagonisms ir sociālās formācijas robežu liecība un pierādījums” (Howarth & Stavrakakis 2000:9). Attīstot sociālā antagonismu jēdzienu, E. Laklo norāda, ka sociālais antagonisms ir nevis sabiedrības kā vienota veseluma neiespējamības nosacījums, bet gan uzlūkojams kā „sociālās kārtības destabilizācijas

diskursīvā reakcija”. Tas nozīmē, ka sociālais antagonisms ir „veidojošais ārējais lauks, kas vienlaikus veido un noliedz iekšējā lauka identitāti” (Laclau 1990a:17 pēc Torfing 2003:129). Tā kā identitāšu konflikts izriet no diskursu konflikta, tad sociālais antagonisms rodas tieši starp konfliktējošiem diskursiem, kas paredz identitātes noliegumu, un to var atrisināt ar hegemoniju. Antagonisms ir atklāts atšķirīgu diskursu konflikts, bet hegemonija ir konflikta atrisinājums, pārvietojot diskursu robežas (Филлипс & Йоргенсен 2004:95).

Hegemonija ir E. Laklo un Š. Mufes teorētiskās kategorijas konsolidējošais jēdziens (Laclau & Mouffe 2001:134). Dž. Torfings norāda, ka tā ir artikulācijas prakse, kuras mērķis ir, daļēji fiksējot nozīmes ap mezglu punktiem, izveidot politisko un morāli intelektuālo līderību (Torfing 2003:101, 2005a:163). D. Hovarts un J. Stavrakakis, interpretējot E. Laklo un Š. Mufes hegemonijas teoriju, hegemoniju definē kā politiskās aktivitātes tipveida formu, kas paredz identitāšu un subjekta pozīciju savienošānu vienotā projektā (Howarth & Stavrakakis 2000:14).

Izklāstot savu hegemonijas teoriju, E. Laklo un Š. Mufe sāk ar šī jēdziena ģeoloģijas analīzi klasiskajā marksismā un A. Gramšī teorijā. Viņuprāt, marksismā hegemonija papildina ekonomiskās nepieciešamības loģiku ar politiskās iespējamības loģiku, jo līderība un autoritāte šajā doktrīnā ir drīzāk politiska, nevis intelektuāla un morāla. A. Gramšī iet soli tālāk, savienojot hegemonijas jēdzienā politisko un morāli intelektuālo līderību ar mērķi izveidot ideoloģijā balstītu „kolektīvo gribu” kā „vēsturiskā bloka” vienojošo principu (Laclau & Mouffe 2001:66-67). Pēc E. Laklo un Š. Mufes domām, pāreja no politiskās uz morāli intelektuālo līderību ir būtiska hegemonijas jēdziena attīstībā, tāpēc ka šāda līderības izpratne pārvar šķiru robežas un nosaka ideju un vērtību izplatību dažādās sabiedrības daļās (ibid:66). Svarīgi ir tas, ka hegemonija vairs netiek definēta kā iepriekš izveidotu identitāšu kopums (piemēram, strādnieku šķiras hegemonija), bet drīzāk kā jaunas kolektīvās identitātes veidošanās process, kurā politiskais subjekts pārvar savas intereses un pauž kolektīvo gribu (Torfing 2003:108). Taču E. Laklo un Š. Mufe uzskata, ka A. Gramšī pieejā šī morāli intelektuālā līderība joprojām ir uztverama kā ideoloģijas iedvešana subordinētajām grupām (Laclau & Mouffe 2001:67). Viņi apstrīd ideoloģisko elementu saikni ar šķirisko piederību, un uzskata, ka šie elementi ir nejauši un tos var izmantot konkurējošas hegemonijas prakses. E. Laklo un Š. Mufei ļoti svarīgi ir tas, ka hegemonija īstenojas plurālās demokrātijas apstākļos, kas nozīmē, ka ir notikusi valdošās šķiras fragmentācija dažādu sociālo aģentu pozīcijās, ir pārvarētas vienas sociālās grupas robežas un ideoloģiskie elementi vairs nav piesaistīti šīs grupas hegemonijai. Politiskais subjekts no valdošās šķiras ir transformējies dažādos „kolektīvās gribas” subjektos (ibid:84,67).

Fragmentējot politisko subjektu un uzsverot ideoloģisko elementu nosacītību diskursīvajā laukā, E. Laklo un Š. Mufe norāda, ka hegemonija rodas artikulācijas prakšu laukā, kurā „elementi nav kristalizējušies momentos”, proti, nav izveidojušās slēgtas sistēmas, kurās momentu nozīmes ir pilnībā fiksētas. Šādās sistēmās hegemonijas prakses nav iespējamas. Tās ir iespējamas tikai sociālās nenobeigtības un atvērtības apstākļos (ibid:134). Hegemonija nav artikulācijas prakse, kuras rezultātā tiek radīta organizēta atšķirību – momentu – sistēma no sākotnēji izkļiedētiem elementiem. Kā norāda E. Laklo un Š. Mufe, hegemonijai artikulācijas moments nav pietiekams. Hegemonijas prakse īstenojas konfrontācijā ar citām antagonistiskām artikulācijas praksēm, citiem vārdiem, „hegemonijai jārodas antagonisma caurstrāvotā laukā” (ibid:135). Tas nozīmē, ka hegemonijas praksēm ir divi nosacījumi: pirmkārt, antagonistisko spēku esamība, otrkārt, politisko robežu, kas tos šķir, nestabilitāte. Plašs mainīgo elementu lauks un to artikulācijas iespējamība pretējās noietnēs, paredzot līdzvērtības loģikas darbību, ir hegemonijas prakses nosacījums (ibid:136). Savukārt, tās mērķis divu antagonistisku diskursu konflikta risinājums caur jaunu identitāšu konstruēšanu, kas tiek īstenota atbilstoši politiskā subjekta politiskajiem mērķiem un interesēm (Howarth & Stavrakakis 2000:14). Rezumējot E. Laklo un Š. Mufes hegemonijas izpratni, tā nozīmē noteikta diskursa normu, vērtību, viedokļu un uztveres izplatību, kas tiek panākta ar morālās, intelektuālās un politiskās autoritātes starpniecību. Taču, ņemot vērā diskursu atvērtību, neviens diskurss kā hegemonijas artikulācijas prakses rezultāts nevar pilnībā hegemonizēt diskursīvo lauku, tādējādi izslēdzot antagonismu.

4.3.5. Poststrukturālisma diskursa teorijas kritika un diskusija

E. Laklo un Š. Mufes diskursa teorijas kritikas divi galvenie argumenti ir tās relatīvisms, pārmetot neskaidros zināšanu patiesuma kritērijus, un ideālisms, vēršoties pret diskursa absolutizēšanu (Geras 1987). Pirmkārt, par relatīvismu un zināšanu patiesuma kritērijiem. Tā kā nav fundamentālu pamatu sociālajai realitātei un viss ir diskursīvs, veidojas situācija, kad viss ir vienlīdz patiesi. Pats arguments ir korekts, jo diskursa teorija tiešām postulē, ka nepastāv ekstradiskursīva (ārpus diskursa esoša) patiesība. Tomēr arguments nav pamatots tādā nozīmē, ka indivīdi vienmēr ir iesaistīti kādā noteiktā diskursā, kas viņiem sniedz vēsturiski pamatotus kritērijus, lai noteiktu, kas ir pareizi un patiesi. Atšķirīgas kultūras, tradīcijas un konteksti, kas nosaka patiesības kritērijus tiek pastāvīgi pārdefinēti savstarpējas ietekmes un antagonistiskā konflikta procesos. Tā kā sociālās un politiskās identitātes ir sākotnēji konstruētas un klasificētas diskursā, izteikumus par realitāti var vērtēt kā patiesus vai aplamus, bet realitāte nevar noteikt vārdus, ar kuriem indivīds padara saprotamus notikumus, problēmas un jūtas (Torfing 2005a:165-166, 2005b:18). Pilnīgi

objektīvs viedoklis nav iespējams, jo katrs spriedums vai vērtējums tiek sniegts noteiktas nozīmju un vērtību sistēmas – diskursa - ietvaros. E. Laklo un Š. Mufe nenoliedz, ka viens skatījums var būt labāks par citu, jautājums ir par to, kura patiesības versija vai interpretācija noteiktos vēsturiskos apstākļos ir pārlicinošāka (Howarth 2000:115).

„Patiesība (..) par objektu esamību veidojas teorētiskā un diskursīvā kontekstā, un ideja par patiesību ārpus jebkāda konteksta ir gluži vienkārši aplama” (Laclau & Mouffe 1987:84).

Patiesība šādā perspektīvā ir diskursīva konstrukcija, un arī pētnieks, būdams noteiktu diskursu subjekts, turklāt arī piesaistīts pētāmajiem diskursiem, vienmēr balstās uz noteiktām diskursīvām struktūrām un tāpēc nevar pretendēt uz vienīgās patiesības autorību.

Otrkārt, par diskursa teorijas ideālismu. Ideja par to, ka viss ir diskursīvs tādā nozīmē, ka sociālā realitāte ir reducēta uz valodu un tekstu, noved pie atziņas par neatkarīgas objektīvās realitātes noliegumu. Komentējot šo kritikas argumentu, Hovarts uzskata, ka E. Laklo un Š. Mufe ir radījuši „radikālo materiālismu” kā sociālā konstrukcionisma alternatīvu ideālismam un reālismam (Howarth 2000:112). Atspēkojot šo argumentu, jānorāda, ka E. Laklo un Š. Mufe gluži otrādi, nevis reducē diskursu uz valodu gan kā runāto, gan kā rakstīto tekstu, bet aptver visas sociālās realitātes dimensijas, arī darbību (Laclau & Mouffe 1987:82-83). Bez tam poststrukturālisma diskursa teorija ir reālistiska, jo tā apstiprina, ka gan matērija, gan jebkura, arī nemateriāli noteikta, problēma pastāv neatkarīgi no valodas, domāšanas un apziņas, taču savu nozīmi tās iegūst diskursā. E. Laklo un Š. Mufe šo kritikas argumentu atspēko šādi:

„Fakts, ka katrs objekts ir veidots kā diskursa objekts, nav nekādā veidā saistīts ar pasaules pastāvēšanas ārpus domām noliegumu vai reālisma/ideālisma opozīciju. Zemestrīce vai krītošs ķieģelis ir notikumi, kas neapšaubāmi pastāv tādā nozīmē, ka tie notiek šeit un tagad, neatkarīgi no manas gribas. Bet tas, vai tie kā objekti ir konstruēti ar jēdzieniem „dabas parādība” vai „Dieva dusmu izpausme” ir atkarīgs no diskursīvā lauka strukturēšanas. Tas, kas tiek noliegts, ir nevis tas, ka šie objekti pastāv ārpus domām, bet [noliegts tiek] samērā atšķirīgs apgalvojums, ka tie var veidot sevi kā objektus ārpus jebkādiem diskursa noteiktiem rašanās apstākļiem” (Laclau & Mouffe 2001:108).

Tātad sociālā realitāte ir diskursīva tādā nozīmē, ka to veidojošie objekti un subjekti iegūst savu nozīmi noteikta diskursa ietvarā. Turklāt, skaidrojot savu pārlicību, E. Laklo un Š. Mufe uzsver, ka ir jānošķir objektu eksistence (angļu val.: *existence*) no to esamības (angļu val.: *being*). Kā piemēru viņi min kalnu, kas var būt aizsargvalnis, minerālvielu raktuve vai tūristu dabas taka utt., taču kalns nevarētu būt neviena no minētajām esamības

izpaušmēm, ja tas neeksistētu. Tajā pašā laikā neviena no kalna esamības izpaušmēm neizriet no tā eksistences kā tādas, jo katra no minētajām kalna esamībām ir iespējama tikai pateicoties subjekta piešķirtajai nozīmei, kas, savukārt, veidojas konkrētā diskursā. Tādējādi E. Laklo un Š. Mufe nenoliedz kalna eksistenci, bet to, ka subjekts to neuztver kā „pliku eksistenci” (Laclau & Mouffe 1987:85).

Kritikas argumenti, kuriem var piekrist, ir par atsevišķu teorētisko jēdzienu pilnīga izvērsuma trūkumu. Piemēram, nav līdz galam izprotama „tukšā apzīmētāja” saikne ar mezglu punktiem kā diskursu vienojošām un organizējošām zīmēm (Norval 2000:228). Nav arī pilnībā izprotama „tukšo apzīmētāju” kā sabiedrībā pastāvošo diskursu organizējošo ideju darbības principi, vienlaikus paturot prātā E. Laklo un Š. Mufes tēzi par organizējošā centra kā diskursīvās struktūras noslēgtības iespējamības noliegumu. Tāpat jāpiekrīt, ka E. Laklo un Š. Mufes teorija nesniedz savu teorētisko jēdzienu un kategoriju empīrisku izvērsumu, izmantojot piemērus par dažādām sabiedrībām un vēsturiskiem periodiem (Howarth 2000:117,119). Daļēji šo pēdējo argumentu atspēko tas, ka E. Laklo un Š. Mufes teorija ir vērsta uz abstrakto, ne konkrēto diskursu, uz ontoloģisko, nevis ontisko diskursa teorijas līmeni.

Visbeidzot E. Laklo un Š. Mufe tiek kritizēti par to, ka viņi nepiedāvā konkrētu diskursu empīriskās analīzes instrumentu un tehnisko paņēmieni kopumu, bet galvenokārt augstas abstrakcijas jēdzienus un kategorijas. Taču šim argumentam var piekrist tikai daļēji. Pirmkārt, daļa E. Laklo un Š. Mufes diskursa un identitātes koncepciju veidojošo analītisko instrumentu ir pielietojami praktiskajā analīzē, ko apstiprina disertācijas autore empīriskais pētījums. Otrkārt, kā jau minēts, šī teorija ir abstrakcija par diskursu, kas vienlaikus ļauj to sekmīgi savienot ar citām diskursa teorijas pieejām, piemēram, kritiskā diskursa analīzi, kas piedāvā ievērojami izstrādātākus praktiskās analīzes instrumentus. Turklāt E. Laklo un Š. Mufes jēdzienu un kategoriju tīkls nodrošina iespēju pacelt konkrēto diskursu praktisko analīzi augstākā teorētiskā un konceptuālā līmenī.

Poststrukturālisma diskursa teorija kopumā iekļaujas sociālo zinātņu hermeneitikas virzienā, un tas nozīmē, ka tās uzdevums ir atklāt sociālo aģentu pašizpratnes un sociālo situāciju, prakšu interpretāciju otrās pakāpes interpretācijas (Howarth 2005:319). Sākotnēji šķiet, ka D. Hovartam var iebilst, jo tas nozīmē, ka subjekti ir nozīmju radītāji. Taču autors tālāk skaidro, ka subjekta pozīcijas sociālajās praksēs un institūtos, kas nosaka viņa veidotās nozīmes, ir pašu subjektu priekšstatu veidotas (ibid:320-321). Tāpēc diskursa teorijas un analīzes uzdevums ir radīt jaunas un alternatīvas interpretācijas, nevis tikai jaunus aprakstus. E. Laklo un Š. Mufes pieeja ir orientēta tieši uz šī uzdevuma izpildi. Poststrukturālisma diskursa teorijas perspektīvā veikta pētījuma mērķis nav atklāt objektīvo patiesību, bet gan to,

kā indivīdi rada sociālo realitāti, kura viņiem šķiet objektīva un dabiska. E. Laklo un Š. Mufe uzskata, ka šķietamā objektivitāte tiek veidota, radot nozīmes diskursā. Tāpēc galvenais diskursu analīzes mērķis ir nozīmju radīšanas procesa izpratne. Tā kā diskursa struktūra veidojas artikulācijas praksēs, lai izprastu, kā top un mainās diskurss, ir nepieciešams analizēt artikulācijas, kas empīriskajā līmenī atbilst konkrētiem izteikumiem. Pētnieka uzdevums ir vispirms noteikt diskursa mezglu punktus, privilēģētās un mainīgās zīmes, kas, savukārt, paver iespēju atklāt to alternatīvās nozīmes citos diskursos un noteikt elementus, kas ir nozīmju konkurences pamatā. Pēc mezglu punktu noteikšanas konkrētajā diskursā, var analizēt to savienojumus līdzvērtības ķēdēs un skaidrot, kā ir organizēti diskursi, grupas un sociālā telpa kopumā (Филлипс & Йоргенсен 2004:85). Šādas nozīmju veidošanas un organizācijas analīzes rezultātā iespējams izvirzīt pieņēmumus par sabiedrībā dominējošajiem un alternatīvajiem diskursiem, kā arī noteikt konfliktējošo diskursu pamatā esošās nozīmes. Identitātes, pārstāvniecības un grupas jēdzieni ir pielietojami gan teorētiskajā analīzē, piemēram, definējot diskursīvās grupas, gan praktiskajā analīzē, pētot diskursu intertekstualitāti, dažādu diskursa aģentu ietekmi uz diskursa veidošanos un iespējamo hegemoniju. Savukārt, sociālais antagonisms un hegemonija ir vērtējami kā konflikta analīzes jēdzieni, kas empīriskās analīzes noslēgumā ļauj atgriezties teorijas līmenī, konceptualizējot iegūtos rezultātus.

Noslēdzot šo sadaļu, disertācijas autore secina, ka E. Laklo un Š. Mufe ir radījuši teoriju, kas demonstrē sabiedrības grupu varas attiecību diskursivitāti. Sabiedrības grupas, kuras iesaistās cīņā par varu noteiktās jomās, nav fiziski fiksējamās vienības ar skaidrām robežām, ņemot vērā postmodernās sabiedrības fragmentētās identitātes. Sociālo grupu identitāti nosaka to pozicionējums mainīgos diskursos – mainīgs ir gan pozicionējums, gan diskursi. Tas nozīmē, ka cīņa par varu būtībā notiek starp diskursiem, nevis grupām, kas ir šo diskursu veidotājas un lietotājas. Diskurss ir varas attiecībās iesaistīto grupu mobilizācijas un vienotības pamatā, tādējādi kļūstot par noteicošo grupas identificēšanas pazīmi. Latvijas valodas kopienu etnopolitisko diskursu analīze empīriski apstiprina šo E. Laklo un Š. Mufes teorijā balstīto atziņu.

5. KRITISKĀ DISKURSA ANALĪZE KĀ SOCIĀLPOLITISKĀ DISKURSA ANALĪZES TEORIJA UN METODE

Šīs nodaļas uzdevums ir raksturot kritiskā diskursa analīzes pamatprincipus gan sociālās teorijas, gan metodes perspektīvā, uzmanību pievēršot tiem šīs diskursa teorijas un analīzes aspektiem, kas iekļaujas autores konceptuāli teorētiskajā modelī – etnolingvistisko grupu diskursīvā konflikta pieejā – , diskursa, prakses un darbības kopsakarībām un atšķirībām, diskursa kontekstualitātei, kā arī varas un ideoloģijas izpausmēm diskursā un ārpus tā – plašākā sociālajā praksē un rīcībā. Šajā nodaļā ir analītiski deskriptīvi raksturotas divu kritiskā diskursa analīzes redzamāko pārstāvju – N. Fērklufa un T. van Deika pieejas diskursa un varas jautājumu analīzē, kuru idejas disertācijas autore ir izmantojusi sava pētījuma metodoloģijas izstrādē un iegūto datu teorētiskajā konceptualizācijā. Nodaļas noslēgumā autore ir apkopojusi nozīmīgākos kritiskā diskursa analīzes kritikas argumentus, ko papildina pašas autores kritisks šīs diskursa teorijas un analīzes vērtējums pētāmās tēmas perspektīvā.

5.1. Kritiskā diskursa analīzes pamatprincipi un jēdzieni

Kritiskā diskursa analīze kā atsevišķa diskursa analīzes pieeja un skola izveidojās 20. gs. 80. gadu beigās, balstoties uz ideju par diskursa un varas savstarpējo ietekmi un saikni. Tās pārstāvji – N. Fērklofs, T. van Deiks, R. Vodaka u.c. - atzīst, ka mūsdienu sabiedrībās notiekošās ekonomiskās, sociālās un kultūras pārmaiņas izpaužas kā diskursi un procesi ārpus tiem, turklāt šos procesus ietekmē šie paši diskursi. Pētnieka uzdevums ir pētīt redzamās un neredzamās kundzības izpausmes, diskriminācijas, varas un kontroles strukturālās attiecības, kas izpaužas valodā, kā arī to, kā caur diskursiem sociālie aģenti rada zināšanas, situācijas, sociālās lomas, identitātes un starppersonu attiecības dažādu sociālo grupu starpā (Blommaert & Bulcaen 2000:448; van Dijk 1993a:250; Wodak 2001a:2). Mērķis ir parādīt, kā valoda ir iesaistīta varas attiecībās, kundzības attiecībās, ideoloģijā. Tā kā šī valodas iesaiste, ietekme nav acīmredzama, tā atklājas īstenojot rūpīgu diskursa – valodas lietojuma - analīzi. Koncentrējot uzmanību uz sociāli politisko diskursu, ideoloģiju, rasismu, mediju diskursu, institucionālo diskursu, dažādām nevienlīdzības formām un varas attiecībām, t.sk., dažādu etnisko un lingvistisko grupu attiecību, izpēti, šis diskursa analīzes analītiskais tips tiek plaši izmantots sociāli politiskajos pētījumos un nereti tiek dēvēts arī par sociālpolitiskā diskursa analīzi (Blommaert & Bulcaen 2000:451; Fairclough, Graham, Lemke & Wodak 2004:1; van Dijk 1993a:283, 2001b:358-362). Tā ir vērsta uz sociālo problēmu izpēti ar mērķi tās labāk

izprast tieši caur diskursa analīzi un piedāvāt tām piemērotus risinājumus (van Dijk 1993a:252, 2001b:353; Wodak 1999:191). Par vienu no kritiskā diskursa analīzes priekšrocībām var uzskatīt tai piemītošo teorijas un empīrijas integritāti, pateicoties kam šī pieeja ir sociālās realitātes analīzes un skaidrošanas instruments gan teorijas, gan metodes līmenī.

Centrālais kritiskā diskursa analīzes priekšmets ir **diskurss**, kas visbiežāk tā plašākajā nozīmē tiek definēts kā sociāls valodas lietojums (Fairclough 2001a, 2003, 2006) un sociālā prakse (van Dijk 1993a, 2000a u.c.). Saskaņā ar kritiskā diskursa analīzi tekstam nozīmi piešķir nevis lingvistiskās struktūras, bet gan šo tekstu radītāji (diskursa veidotāji), sociālie apstākļi un konteksti, kas ietekmē diskursa struktūru un saturu. Tāpēc kritiskajā diskursa analīzē teksta analīze ir tikai viena no diskursa izpētes dimensijām. Skatījums uz diskursu kā sociālo praksi, kas rada un patērē tekstu, ir viens no šīs pieejas pamatprincipiem. Diskursa kā sociālās prakses raksturošana netieši norāda uz dialektiskām attiecībām starp noteiktu diskursīvu notikumu un situācijām, institūcijām un sociālo struktūru, kas to veido. Tas nozīmē, ka diskurss veido gan situācijas, zināšanas un sociālās identitātes, gan arī attiecības starp cilvēkiem un cilvēku grupām (Fairclough 2001a, 2006; van Leeuwen & Wodak 1999; van Dijk 1993a; Wodak et al. 1999 u.c.). Svarīga šajā diskursa teorijā ir nostādne, ka diskursam piemīt ideoloģiskas funkcijas, kas sekmē nevienlīdzības formu veidošanos un pastāvēšanu. Tāpēc kritiskā diskursa analīze neaprobežojas tikai ar diskursīvo prakšu analīzi, bet tikpat lielu lomu atvēr tam, kā šīs diskursīvās prakses atbilst noteiktu sociālo grupu interesēm. Ļoti detalizēti diskursa jēdzienu kritiskā diskursa analīzes perspektīvā ir izstrādājis N. Fērklofs, izveidojot trīsdimensionālu diskursa un tā analīzes modeli (Fairclough 2001a, 2006), kas izvērsti ir aplūkots 5.2. sadaļā.

Tā kā diskursam ir tik liela sociālā ietekme, tā analīzes priekšplānā izvirzās **varas** jautājumi. Ietekmējoties no kritiskās lingvistikas nostādnēm, kritiskā diskursa analīzes pārstāvji uzskata, ka valodas lietojuma atšķirību pamatā ir vara. Pievēršanās varai kā valodas formu veidojošajam galvenajam principam padara sociālo un politisko faktoru primāru pār lingvistisko (Kress 2002:35). Valoda un tās lietojums ir darbība sociālā kontekstā, kas paredz, ka sociālā interakcija ir saistīta ar varu un ideoloģiju (Wodak 1999:186). N. Fērklofs un T. van Deiks ir vienisprātis, ka diskursīvajām praksēm ir ideoloģiska ietekme, radot un reproducējot nevienlīdzīgas varas attiecības starp sociālajiem slāņiem, sievietēm un vīriešiem, etniskajām, kultūras vai valodas majoritātēm un minoritātēm. Taču varas izpratne kritiskā diskursa analīzes ietvaros nav vienprātīga. N. Fērklofs raugās uz varu līdzīgi kā M. Fuko, E. Laklo un Š. Mufe, saskatot varas visuresamību un atzīstot tās pozitīvo aspektu kā diskursu un attiecīgi sociālo struktūru radītāju. T. van Deiks varu analizē galvenokārt kā negatīvu

fenomenu – kontroli un dominanti (van Dijk 2001b:355), analizējot jau izveidojušās sociālās attiecības. Svarīgi uzsvērt, ka gan N. Fērklofs, gan T. van Deiks atzīst varas un varas attiecību diskursivitāti, kas ir vēl viens nozīmīgs kritiskā diskursa analīzes teorijas pamatprincips (van Dijk 1993a, 2001a, 2001b u.c.).

Šīs pieejas **kritiskais** aspekts ir saistīts ar valodas/ diskursa/ runas/ teksta un sociālās struktūras starpā pastāvošo sakarību (van Dijk 1993a:449). Viena no kritiskuma dimensijām ir mantojums no Frankfurtes skolas, kas sociālo jautājumu izpētē, balstoties uz J. Hābermāsa ideālās runas situācijas koncepciju (Habermas 1976), paredz nepieciešamību ņemt vērā kontekstu un interakcijas. Frankfurtes skolas kritiskās teorijas pārstāvji uzskata, ka sabiedrības dzīvi nosaka nevis ekonomika un ekonomiskās attiecības, bet gan indivīda spēja sekmīgi iekļauties (integrēties) sabiedrībā, ko, savukārt, nosaka kultūra kā indivīda priekšstatu kopums par pasauli. Attiecībā uz ideoloģiju Frankfurtes skola kritizē ideoloģiju kā tādu, jo uzskata, ka tā slāpē objektīvās patiesības iespējamību, un izvirza par savu mērķi atklāt to, ko tā slēpj (Hammersley 1997:240). Diskursa teorijas un analīzes kontekstā jāmin J. Hābermāsa ietekme, kurš atšķirībā no citiem kritiskās perspektīvas autoriem lielu uzmanību pievērš valodai un zināmā mērā iekļaujas diskursa teorijas izveidei tik izšķirošajā lingvistiskā pavērsiena intelektuālajā kustībā. Būtiskākais no J. Hābermāsa valodas un ideoloģijas koncepciju kontekstā ir, pirmkārt, atziņa par valodu kā sociālās darbības formu, otrkārt, varas attiecību izpausmi valodā (tā kā komunikatīvā darbība ir jāatbrīvo no argumentiem, kuru spēks ir tikai to paudēju varas pozīciju noteikts), un, treškārt, ideoloģijas jēdziena kā kropļotās komunikatīvās darbības izpratne.

Otra kritiskuma dimensija sakņojas kritiskajā lingvistikā, no kā kritiskā diskursa analīze pārņēmusi tēzi par lingvistisko un sociālo struktūru ciešo saikni (Titscher et al. 2007:144, 145). Tā tiecas atklāt saikni starp valodu un citiem sociālās dzīves elementiem, kas bieži ir apslēpti, lai skaidrotu, piemēram, kā valoda figurē varas attiecībās, kā tā funkcionē ideoloģiski (Fairclough 2001c:230). N. Fērklofs un R.Vodaka norāda, ka kritiskā pieeja izpaužas skatījumā uz dialektisko saikni starp valodu un sabiedrību (Fairclough & Wodak 2006:258). R.Vodaka uzsver, ka kritisks nenozīmē būt negatīvam, bet gan skeptiskam, izaicināt dogmatismu un dihotomiskus skaidrojumus, lai atklātu varas attiecību un ideoloģijas slēptās struktūras (Kendall 2007; Wodak 1999:186). Savukārt T. van Deiks raksta, ka kritiskā diskursa analīze nozīmē „sociālās nevienlīdzības izpēti un kritiku”, tas ir pētījums „ar attieksmi” (van Dijk 1993a:253, 2001a:96, 2008a:6). Virkne autoru uzsver, ka šīs pieejas analītiķiem ir ne tikai skaidri jādefinē sava pozīcija pētāmajā jautājumā, bet arī jābūt aktīvam problēmas risinājumam ieviešanā un nepamatotu sociālo nevienlīdzību, diskrimināciju un konfliktu novēršanā (Fairclough et al. 2004:1; Hammersley 1997:244; van Dijk 2001b:352,

2008:23-24; Wodak 1999:186). Zinātniskajam pētījumam ir jākalpo politikas un publiskā diskursa pilnveidošanai ar mērķi novērst negatīvās varas izpausmes diskursā, lai nesekmētu to iespējamo izplatību sociālajā vidē gan diskursīvās, gan sociālās prakses un rīcības formā.

Būtisks aspekts ir kritiskās diskursa analīzes centieni skaidrot sociālās un kultūras pārmaiņas mūsdienu sabiedrībā caur diskursa prizmu (Fairclough 2006, 2001c:230; Fairclough et al. 2004). Tas tiek īstenots savienojot sociālo analīzi ar institucionālo prakšu izpēti un veicot detalizētu tekstu analīzi sociālos un kultūras kontekstos. Piemēram, N. Fērklofs parāda, kā sabiedrībā dominējošais mārketizācijas un jaunā kapitālisma diskurss ietiecas visās dzīves jomās un nosaka jaunas valodas attīstīšanas nepieciešamību (Fairclough 1993:158). Analogiski autore uzskata, ka šobrīd Rietumu pasaulē tiek attīstīts jauns garīguma diskurss ar spēcīgu Austrumu kultūras ietekmi. Šis garīguma diskurss, pēc autores domām, veidojies kā zināma pretestība vispārējam patērnieciskuma diskursam. Šāda jauna, lielāko daļu sabiedrības dzīves jomas aptveroša diskursa veidošanās nosaka atbilstošas valodas radīšanu. Sekojot kritiskā diskursa analīzes nostādnei, pētot valodu, iespējams skaidrot sociālās un kultūras transformācijas sabiedrībā.

Kritiskā diskursa analīze tiecas apvienot sociālās kārtības mikro un makro analīzes līmeni. Mikro līmenis ir saistīts ar valodas lietojumu, diskursu, verbālo mijiedarbību, interakciju. Makro līmenis attiecas uz varu, dominēšanu, ideoloģiju, nevienlīdzību (van Dijk 2001a:115, 2001b:354). N. Fērklofs cenšas sintezēt abus šos līmeņus, aptverot diskursa kā teksta, diskursīvās prakses un sociālās prakses dimensijas vienotā diskursa analīzes modelī (Fairclough 2001a, 2006). Savukārt T. van Deiks ir noteicis četrus paņēmienus, kā izlīdzināt abus līmeņus, nonākot pie vienotas kritiskās analīzes (van Dijk 2001b:354):

- (i) indivīdi un grupas: valodas lietotāji iesaistās diskursā kā sociālo grupu vai institūciju pārstāvji, un otrādi – grupas var darboties caur atsevišķiem indivīdiem;
- (ii) darbības un procesi: atsevišķo indivīdu sociālās darbības ir daļa no grupu darbībām un sociālajiem procesiem;
- (iii) konteksts un sociālā struktūra: diskursīvās mijiedarbības situācijas ir daļa no sociālās struktūras, saistot 'lokālos' un 'globālos' kontekstus;
- (iv) personiskā un sociālā apziņa: valodas lietotājiem kā sociālajiem aģentiem ir gan personiskā, gan sociālā apziņa, kas ir kopīga ar pārējiem grupas indivīdiem un kas ietekmē atsevišķo indivīdu mijiedarbību un diskursus.

Neraugoties uz T.van Deika raksturotajiem mikro un makro analīzes līmeņu sintēzes paņēmieniem, kā arī N. Fērklofa trīsdimensionālās diskursa analīzes shēmu, kas arī sintezē abus analīzes līmeņus, tieši šis aspekts ir kritiskā diskursa analīzes kritikas viens no pretargumentiem. No vienas puses, šie argumenti ir pamatoti: ja teorijas līmenī šis pieejas

autori spēj pamatot diskursa un sociālo struktūru savstarpējo ietekmi, tad praktiskās analīzes līmenī ne vienmēr var vērot integrētu un līdzvērtīgu lingvistisko un socioloģisko problēmas izpēti. Pie šī aspekta autore atgriežas arī sekojošajās sadaļās.

Kritiskā diskursa analīzes pieeja turpina joprojām attīstīties. 2007. gadā tika izveidots jauns²¹ kritiskā diskursa analīzes virzienam veltīts zinātniskās periodikas izdevums „Kritiskā diskursa pētījumi” (*Critical Discourse Studies*), kas vienlaikus piešķir jaunu nosaukumu kritiskajai diskursa analīzei – kritiskā diskursa studijas. Šādu pāreju jaunā kvalitātē T. van Deiks pamatoja galvenokārt ar to, ka kritiskā diskursa analīze nav tikai metode, kā to paredz jēdziens „analīze”, bet gan pētījumu veids, kas vērsts uz sociālās nevienlīdzības un varas izpēti sabiedrībā. Tāpēc sākotnējais apzīmējums - kritiskā diskursa analīze - neaptverot visu šīs pieejas teorētisko un empīrisku potenciālu un nereti to pat sašaurinot, tādējādi nepamatoti fokusējoties tikai uz tās ietvaros izstrādātajiem un pielietotajiem diskursa kā teksta tehniskajiem analīzes paņēmieniem (van Dijk 2008a, 2009). Neraugoties uz to, šajā promocijas darbā tiek lietots apzīmējums „kritiskā diskursa analīze”, pirmkārt, tā akadēmiskās atpazīstamības dēļ, otrkārt, tāpēc, ka autoru darbi, kas veido promocijas pētījuma teorētisko un metodoloģisko pamatu, ir izstrādāti galvenokārt tajā šīs pieejas attīstības posmā, kurā tā tika dēvēta par kritiskā diskursa analīzi, treškārt, kas ir pats būtiskākais arguments, kritiskā diskursa studiju virziens par savu mērķi ir noteicis sociālo problēmu, sociālās nevienlīdzības un negatīvās varas (kā uzspiešanas un dominances) īstenošanas izpēti caur diskursa, valodas lietojuma un komunikācijas prizmu (van Dijk 2008:6), kas pilnībā atbilst kritiskā diskursa analīzes izvirzītajiem teorētiskajiem un empīriskajiem mērķiem.

5.2. Normana Fērklufa valodas un varas teorija

N. Fērklufs ir izvērsis un konceptualizējis valodas un varas abpusējo saikni, attīstot vienu no vadošajām kritiskā diskursa analīzes perspektīvām. Abas šīs līnijas – valoda (diskurss) un vara (konflikts) ir aktuālas autores konceptuāli teorētiskā ietvara izstrādei. N. Fērklufs saista autores interesi ar to, ka par savas pieejas galveno uzdevumu viņš ir izvirzījis savienot lingvistiski jeb uz tekstu orientētu diskursa analīzi ar sociālo un politisko teoriju (Fairclough 1993:134, 2006:62, 2003:3). Nozīmīgs N. Fērklufa piensums diskursa analīzes jomā kopumā un kritiskā diskursa analīzes pieejā ir viņa trīsdimensiju diskursa analīzes modelis. Tas atklāj un skaidro diskursa jēdzienu vairākos līmeņos, ir viens no mēģinājumiem sintezēt sociālo notikumu, procesu, attiecību makro un mikro analīzes līmeņus, risināt

²¹ Līdz tam kritiskā diskursa analīzes teorētiski un pētnieki savus pētījumus un rakstus ir publicējuši galvenokārt zinātniskās periodikas izdevumā „Discourse & Society” (SAGE), kura redaktors bija van Deiks.

struktūras un aģentūras, diskursa un prakses savietojamību vienā teorētiskā modelī, radīt integrētu diskursa sociālās teorijas un diskursa analīzes metodes pieeju. Etnopolitisko diskursu konflikta analīzes kontekstā autorei būtiski ir N. Fērklufa uzskati, pirmkārt, par diskursa un prakses attiecībām, otrkārt, par varas esamību diskursā – kā vara un varas attiecības īstenojas diskursā un caur diskursīvo praksi rezonē sociālajā praksē. Abu šo jautājumu iztirzājums veido teorētisko izpratni par etnopolitisko diskursu konflikta projicēšanās iespējamību sociālajā realitātē latviešu un krievu etnolingvistisko grupu sociālā konflikta formā.

5.2.1. Diskurss un tā uzbūve

N. Fērklofs, attīstot savu diskursa teorijas un analīzes variantu, poststrukturālisma un kritiskās lingvistikas ietekmē uzskata, ka valodas koncepcija, kas ir nepieciešama, lai skaidrotu varas, ideoloģijas un valodas saiknes, ir diskurss (Fairclough 2001a:16). Savu skatījumu uz diskursu un tā analīzi N. Fērklofs ir iztirzājis daudzos savos darbos, attīstot ļoti strukturētu, taču jēdzieniski neviennozīmīgu diskursa uzbūves koncepciju. Nenoliedzami šajā diskursa koncepcijā ir vairāki būtiski aspekti, kas palīdz skaidrot sabiedrības grupu varas attiecības caur diskursa prizmu.

N. Fērklofs diskursa definējumā nošķir vispārīgo, abstrakto un konkrēto diskursa traktējumu. Plašākā nozīmē diskurss (abstrakts lietvārds) ir valodas lietojums kā sociālās prakses daļa jeb sociāls valodas lietojums, jo jebkurš izteikums, valodas lietojums, tiek īstenots noteiktā sociālā vidē jeb kontekstā no noteiktām sociālām pozīcijām. Šaurākā nozīmē diskurss ir valodas lietojums, kas reprezentē konkrētu sociālo praksi no noteikta skatu punkta (Fairclough 1995:54, 56, 2003:124). Šādā izpratnē N. Fērklofs par diskursu runā daudzskaitļa formā - dažādi diskursi ir dažādi pasaules attēlojumi (Fairclough 2003:26, 214-215), kas izriet no atšķirīgām pieredzēm (Fairclough 1993:138). N. Fērklofs raksta:

„(..) diskursi ir daudzveidīgi sociālās dzīves priekšstatījumi/ attēlojumi (..) atšķirīgi pozicionēti sociālie aģenti ‘redz’ un attēlo sociālo pasauli atšķirīgos veidos, atšķirīgos diskursos” (Fairclough 2001b:123).

Diskursi viens no otra atšķiras ar to, kā tajos ir reprezentēti sociālās dzīves elementi no dažādām perspektīvām. Šīs atšķirības uzskatāmi atklāj diskursa tekstuālā analīze.

N. Fērklufa diskursa koncepcijā būtiska ir diskursa, prakses un darbības saikne. Vienā no saviem pirmajiem diskursa analīzei veltītajiem darbiem „Valoda un vara” (*Language and Power*, 1989) diskursa jēdzienu N. Fērklofs attiecina uz „diskursīvu darbību, runāšanu un rakstīšanu”, turklāt viņš norāda, ka diskursa un prakses jēdzieni ir saturiski līdzvērtīgi, tie ir „paralēli” (Fairclough 2001a:24). Ja diskurss ir valodas lietojums un kā tāds ir daļa no

sociālās prakses, tad, pēc viņa domām, ir pamatoti apgalvot, ka diskurss ir darbības veids, forma, kas īstenojas sociālā un vēsturiskā kontekstā (Fairclough 1993:134). „Diskursā un sociālajās pārmaiņās” (*Discourse and Social Change*, 1992) N. Fērklofs vēsta, ka diskurss ir valodas lietojums kā sociālās prakses forma, nevis individuāls runas akts. Tas nozīmē, pirmkārt, ka diskurss ir darbības veids, kā indivīdi var ietekmēt pasauli un viens otru (Fairclough 2006:63), otrkārt, tas netieši norāda uz diskursa un sociālās struktūras savstarpēji ietekmējošām attiecībām. No vienas puses, diskursu veido un ierobežo sociālā struktūra visos līmeņos, no otras puses, diskurss veido visas sociālās struktūras dimensijas. Tādējādi diskurss ir ne vien pasaules attēlojums, bet arī pasaules „apzīmēšana, konstituēšana un konstruēšana nozīmēs” (ibid:64). Valoda (pēc autores domām, to var attiecināt arī uz diskursu) ir konstituējoša divējādi: tā reproducē (valoda ir konvencionāla) un transformē (valoda ir radoša) sociālo pasauli, rada sociālās pārmaiņas (Fairclough 1993:134). Valodas reproducējošo/ konvencionālo vai transformējošo/radošo funkciju nosaka tās lietojuma sociālie apstākļi (Titscher et al. 2007:149).

Nākamais nozīmīgais N. Fērklufa diskursa teorijas aspekts ir diskursīvo un nediskursīvo struktūru un prakšu nošķirums. Tāpat kā E. Laklo un Š. Mufe arī N. Fērklofs uzskata, ka diskurss ir sociālās prakses forma, taču, ja E. Laklo un Š. Mufei visas sociālās prakses ir diskursīvas, tās pastāv un ir iespējamās diskursā, tad N. Fērklofs nošķir diskursīvos un nediskursīvos elementus, attiecinot diskursu tikai uz semiotiskām sistēmām. Nediskursīvās struktūras ir nostabilizējušās, nogulsņējušās struktūras un tradīcijas, kas sākotnēji arī ir veidojušās diskursā (piemēram, ģimene). N. Fērklofu interesē ar nozīmi apveltīta prakse, kas īstenojas vienīgi valodas lietojumā, nevis jebkurā fiziskā praksē (piemēram, mājas būvniecībā). E. Laklo un Š. Mufes perspektīvā mājas būvniecība ir diskursīva, jo ikviens objekts kļūst par to, kas tas ir, iegūst savu nozīmi, tikai būdams daļa no būvniecības diskursa. Savukārt, N. Fērklufa skatījumā mājas būvniecība ir sociālā prakse, kuru veido gan diskursīvi (celtnieku un būvdarbu uzrauga attiecības), gan nediskursīvi elementi (cementa sajaukšana un ķieģeļi).

N. Fērklufa diskursa koncepcija ir jēdzieniski ļoti sazarota. Autore ir izveidojusi galveno jēdzienu glosāriju, lai radītu padziļinātu N. Fērklufa diskursa uzbūves izpratni (sk. 5.1. tab.).

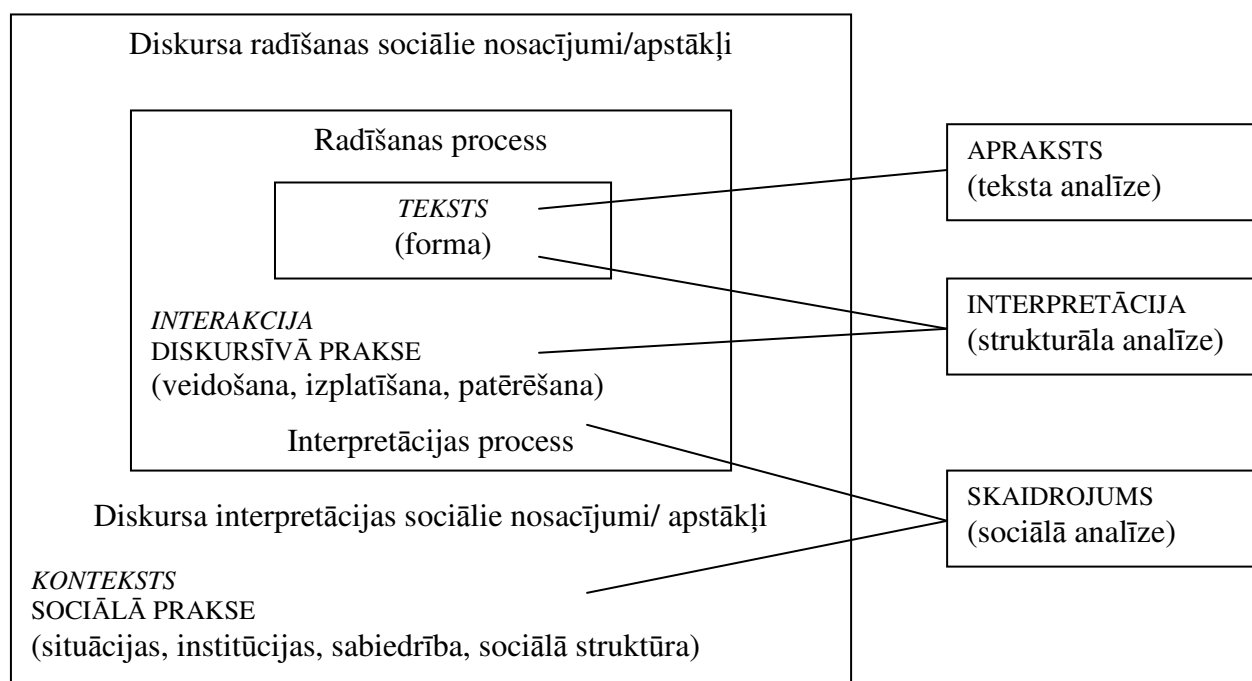
5.1. tabula. N. Fērklōfa diskursa koncepcijas jēdzienu definējums

Jēdziens	Skaidrojums / Definējums
Valoda	Verbālā valoda, ko veido vārdi, to savienojumi izteikumos. N. Fērklōfs nošķir valodu kā abstraktu jēdzienu (valoda kā lingvistiska sistēma) un konkrētu valodu (latviešu, krievu valoda) (Fairclough 2003:3). Semioze – valoda plašākajā nozīmē, aptverot arī vizuālos elementus - sociālajā praksē pastāv trīs veidos: sociālās darbības formā, indivīda priekšstatos un attēlojumos, subjekta pozicionējumos jeb sociālajās lomās (Chiapello, Fairclough 2002:194).
Teksts	Rakstītā un runātā valoda diskursīvajā notikumā (Fairclough 1993:134). Tekstā tiek veidotas nozīmes, un šis process sastāv no trīs elementiem, kas ir diskursīvās prakses pamatā: teksta radīšana, pats teksts un teksta uztvere (Fairclough 2003:10). Tekstu ietekmē sociālā struktūra, prakse un sociālie aģenti.
Diskurss (vsk. forma)	Valodas lietojums kā sociālā prakse (Fairclough 1993:134). Sociāls valodas lietojums.
diskursi (dsk. forma)	Pieredzes apzīmēšanas un pasaules attēlojuma veids no noteiktas perspektīvas (Fairclough 1993:134). Pamatā verbāli teksti, taču netiek izslēgti arī vizuālie elementi - attēli, žesti, mīmika, kustības utt. Šķirtni runātā/rakstītā valoda ir aizstājis dalījums runātā/vizuālā valoda (Fairclough 2001a:23).
Diskursīvs notikums	Valodas lietojuma gadījums, kas tiek analizēts kā teksts, diskursīvā un sociālā prakse, aptverot situācijas kontekstu, institucionālo kontekstu un kultūras/sabiedrības kontekstu (Fairclough 1993:134, 135, 137).
Diskursīvā prakse	Teksta radīšana, izplatīšana un patērēšana, diskursa kārtības elements (Fairclough 1993:134, 2006:78). Atspoguļo procesus, kuros tiek radīts un uztverts teksts. Tā ir saikne starp tekstu un sociālo praksi.
Sociālā prakse	Ietver šādus elementus: aktivitātes, subjekti un viņu sociālās attiecības, instrumenti, objekti, laiks un vieta, forma un apziņa, vērtības, diskurss (vai semioze). Visi šie elementi ir savstarpēji saistīti. Tie ir atšķirīgi elementi, bet tie nav pilnībā nošķirti, ikviens no tiem var internalizēt otru (Chiapello, & Fairclough 2002:193; Fairclough 2001a:122, 2001c:234). Diskursīvā notikuma analīzes viens no trim līmeņiem.
Diskursa kārtība	Šis jēdziens ir izveidots analogiski M. Fuko diskursa formācijas jēdzienam. Katrai sabiedrībai un laikmetam ir raksturīgas savas diskursa kārtības (Fairclough 1993:138, 2001a:23), kas nozīmē, ka diskursa kārtība ir konteksta jūtīga. Tā ir sociālās kārtības semiotiskais aspekts, kas attiecas uz diskursa tipu kopumu un to saiknēm noteiktā sociālā jomā (Titscher et al. 2007:149). Tiek definēts arī kā sociālo prakšu lingvistisko elementu – žanru, diskursu, tipu – tīklojumi (Chiapello & Fairclough 2002:194; Fairclough 2003:24). Diskursa kārtības sociāli strukturē nozīmju atšķirības. Pastāv dominējošie vai vadošie, kā arī marginālie, alternatīvie, opozicionārie u.c. nozīmes veidošanas veidi. Diskursa kārtība nav slēgta, tā ir atvērta un mainīga sistēma, ko ietekmē sociālā interakcija un diskursīvās prakses (Chiapello & Fairclough 2002:194; Fairclough 2001b:124).
Diskursa žanrs	Valodas lietojums saistībā ar noteiktu sociālo aktivitāti (Fairclough 1993:134), tas ir specifisks valodas lietojums. Diskursa žanra piemēri ir saruna, dažādas tikšanās, intervijas, grāmatu pārskati (Chiapello & Fairclough 2002:193; Fairclough 2001c:235). Diskursa žanrs vienlaikus ir diskursīva darbība (Fairclough 2003:26).
Diskursa tips	Semiotiski vienotu tekstu kopums, kas veido diskursa kārtību. Diskursa tipa pamatā var būt dažādi diskursa žanri. Diskursa tips nosaka diskursīvās prakses (Fairclough 2001a:32).
Intertekstualitāte	Citu tekstu elementu – vārdu, izteikumu u.tml. – reproducēšana, inkorporēšana konkrētā teksta ietvaros, jo nav iespējams pilnībā izvairīties no jau esošiem tekstiem (Fairclough 2003:47, 2006:117).
Interdiskursivitāte	Teksta veidošana no dažādiem diskursiem, diskursu tipiem un žanriem komunikatīvajos notikumos. Jēdziens uzsver tekstu heterogenitāti (Fairclough 1993:134, 136). Interdiskursivitāte ir intertekstualitātes forma (Fairclough 2006:85).

Skaidrojot savu diskursa koncepciju, N. Fērklofs daudzkārt izmanto tīklojuma jēdzienu (viņš raksta par sociālo prakšu tīkliem, diskursīvo prakšu kopumiem, diskursa žanru un tipu tīklojumiem utt.), cenšoties savienot daudzus jēdzienus un analīzes līmeņus vienotā teorētiskā modelī. Taču, pēc autores domām, N. Fērklofam to nav izdevies līdz galam īstenot, pirmkārt, tāpēc, ka viņš ne vienmēr ievēro konsekvenci jēdzienu lietojumā (piemēram, diskursa tipi vietām ir definēti kā diskursa stili vai dēvēti par vienkārši par diskursiem), otrkārt, viņš savērpj daudzus diskursa koncepcijas elementus tā, ka nav skaidras to kauzālās un apbusējās saiknes. N. Fērklofa diskursa koncepciju padziļināti izgaismo viņa izveidotais diskursa analīzes trīsdimensionālais modelis, ko autore ir izmantojusi kā etnopolitisko diskursu analīzes struktūras ietvaru.

5.2.2. Diskursa analīzes trīsdimensionālais modelis

N. Fērklofa diskursa analīzes modeļa (sk. 5.1. att.) dimensijas sākotnēji definētas kā teksts, interakcija un konteksts (Fairclough 2001a), vēlāk interakcijas dimensiju viņš dēvē par diskursīvo praksi, bet kontekstu par sociālo praksi (Fairclough 2006). Šajā modelī N. Fērklofam izdodas apvienot makrosocioloģisko sociālās prakses un sociālo struktūru analīzes tradīciju ar interpretatīvo jeb mikrosocioloģisko tradīciju, kurā sociālo praksi veido indivīdi, piešķirot tai noteiktas nozīmes (Fairclough 1993, 2001a:21, 2006:62–100).

5.1.attēls. N. Fērklofa diskursa analīzes trīsdimensionālais modelis

Avots: Fairclough 2001a:21, 2006:73.

Atbilstoši diskursa trīsdimensionālajam modelim N. Fērklofs ir izveidojis arī diskursa analīzes metodi un noteicis trīs datu analīzes komponentus – aprakstu, interpretāciju un skaidrojumu –, tādējādi iekļaujot vienotā shēmā diskursa un tā analīzes dimensijas. Šie komponenti ir iekļauti autorei pētījuma metodoloģijas izklāstā.

N. Fērklofs, skaidrojot šo shēmu no praktiskā pielietojuma perspektīvas, uzsver, ka nav būtiski ar ko sākt analīzi – runāto un rakstīto valodu kā tekstu, diskursīvo praksi vai sociālo praksi, jo šī shēma nebalstās nedz uz indukcijas, nedz dedukcijas principu. Tas nozīmē, ka katra no dimensijām ir saistīta ar noteiktu diskursa analīzes aspektu. Līdz ar to N. Fērklofa modelis strukturē nevis diskursu, bet diskursa analīzi – tie ir diskursa mērījumu trīs līmeņi. Sociālās prakses dimensijā uzmanība ir pievērsta diskursa politiskajam kontekstam, diskursīvās prakses izpēte ir orientēta uz dominantes un varas attiecību skaidrošanu, jo šajā līmenī pētnieks analizē teksta veidošanas un uztveres procesus. Pielietojot šādu diskursa analīzes modeli N. Fērklofs vēlas apvienot varas teoriju, kas balstīta uz A. Gramšī hegemonijas jēdzienu, ar diskursa kā prakses teoriju, kas balstīta uz intertekstualitātes jēdzienu (Fairclough 1993:136).

Turpinājumā par katru no dimensijām. **Teksts** ir rezultāts, nevis process. Teksts rada pārmaiņas zināšanās, priekšstatos, attieksmēs, vērtībās, sociālajās attiecībās, darbībās utt. (Fairclough 2003:8). Ja diskurss attiecas uz visu sociālās interakcijas procesu kopumā, tad teksts ir tikai daļa no tā. Bez teksta šajā procesā ietilpst arī radīšanas process (iekļaujas diskursīvajā praksē), kura gala produkts ir teksts, un interpretācijas process (iekļaujas sociālajā praksē), kas ir teksta avots un resurss. Tāpēc teksta analīze ir tikai daļa no diskursa analīzes (Fairclough 2001a:20). Tekstam kā sociālā notikuma daļai ir savi cēloņi, divi kauzāli spēki: pirmkārt, sociālā struktūra un prakse, otrkārt, sociālajos notikumos iesaistītie sociālie aģenti, kuru darbības ierobežo struktūra (piemēram, valoda), taču, neraugoties uz to, viņi saglabā relatīvu brīvību tekstu radīšanā (Fairclough 2003:22).

Teksta radīšanā uzsvars ir uz tā radītāju, autoru, savukārt teksta uztverē - uz interpretāciju, lasītāju, klausītāju. Nozīmes rodas teksta radīšanas un uztveres mijiedarbībā, tāpēc pētniekam jāņem vērā radītāju institucionālā pozīcija, intereses, vērtības, nolūki, vēlmes; elementu attiecības dažādos teksta līmeņos; uztvērēja institucionālā pozīcija, zināšanas, mērķi, vērtības (ibid:10-11). Disertācijas autore empīriskajā pētījumā ir iekļauts teksta uztveres analīzes piemērs: latviešu un krievu valodas kopienu pārstāvji fokusa grupu diskusijās komentēja, kā viņi uztver un saprot attiecīgi krievu un latviešu preses izdevumos publicētus rakstus par etniskajiem jautājumiem.

Saskaņā ar N. Fērklofu, ikviens teksts ietver triju veidu nozīmes:

- (i) idejiskās nozīmes, kas attiecas uz pasaules pieredzes attēlojumu, tās ir idejas par pasauli, kas veido zināšanas;
- (ii) starppersonu nozīmes, kas raksturo identitāšu veidošanos, sociālās attiecības individuālā un kolektīvā līmenī (Fairclough 1993:136);
- (iii) tekstuālās nozīmes, kas savieno atsevišķus komponentus vienotā veselumā un kombinē to ar situāciju kontekstiem (Titscher et al. 2007:149).

Jāpiebilst, ka tikpat nozīmīgi, kā tas, kas ir pateikts tekstā, ir tas, kas nav tajā pateikts. No vienas puses, tas ir tas, kas paliek neizteikta pieņēmuma formā, piemēram, tiek pieņemts, ka abi teksta radīšanā un uztveršanā iesaistītie aģenti zina ceļu satiksmes noteikumus, kas kalpo par kontekstu nozīmēm sarunā par ceļu satiksmes negadījumu. No otras puses, tas parāda noklusētās, ignorētās vai neapjaustās diskursa tēmas, kas sniedz vērtīgas zināšanas par to, kas diskursa nesējiem nav un kas ir svarīgs, vēstot par konkrētiem notikumiem, praksēm, darbībām, idejām, attiecībām utt.

Diskursa teksta līmenī tiek analizēti tā saturs un forma. N. Fērklofs nenošķir saturu no formas, jo uzskata, ka saturu nosaka noteiktas formas, turklāt atšķirīgiem saturiem nepieciešams dažādu formu lietojums (ibid:150). Teksta analīze aptver: reprezentāciju, saikņu noteikšanu, identificēšanu un novērtējumu (Fairclough 2001c:241). Šajā diskursa analīzes līmenī tiek īstenota lingvistiskā analīze – teksta kopējā organizācija, teikumu kombinācijas, tiek pētīta vārdu izvēle, gramatiskās konstrukcijas, stilistiskās iezīmes, uzlūkojot diskursu kā sociālu tekstu (Fairclough 2006:75-78). N. Fērklofs ir pārliecināts, ka tekstiem ir „sociālas, politiskas, kognitīvas, morālas un materiālas sekas un ietekme” (Fairclough 2003:14) un ir ļoti svarīgi tās izprast, pētot mūsdienu sabiedrību, tajā pastāvošos morālos un politiskos jautājumus. N. Fērklofs uzskata, ka teksta analīze, pirmkārt, nekad nav pilnīga, otrkārt, tā vienmēr ir selektīva, treškārt, nav iespējama objektīva teksta analīze (ibid). Tas, ko pētnieks saskata tekstā, ir lielā mērā atkarīgs no perspektīvas, no kuras viņš raugās uz tekstu, no viņa paša motīviem teksta analīzē. Piemēram, kritiskā diskursa analīzes tradīcijas pētnieki parasti raugās uz tekstu kā lauku, kurā īstenojas varas attiecības, pastāv dažādas nevienlīdzības formas. Tāpēc viņi pievēršas tādu lingvistisko formu analīzei, kas atklāj, kā varas attiecības tiek veidotas, stiprinātas un mainītas gan individuālā, gan kolektīvā līmenī.

Nākamās diskursa analīzes dimensijas – **diskursīvās prakses** – uzdevums ir diskursa strukturālā analīze. Šeit N. Fērklofs saskata mikro un makro analīzes kombinācijas iespējas. Diskursīvās prakses veido saikni starp tekstu un sociālo praksi: sociālā prakse ir diskursīvo praksi ierobežojoša makrostruktūra, savukārt teksts veidojas sociālo interakciju kā mikro procesu rezultātā (Fairclough 2006:80, 85-86). Diskursīvās prakses analīze ir saistīta ar sociāli kognitīvajiem, nevis sociāli institucionālajiem teksta radīšanas un interpretācijas aspektiem

(Titscher et al. 2007:150). Šajā dimensijā tiek pētīta gan teksta radīšana un uztvere, interpretācija, gan analizēts valodas lietojums kā saistīti runas akti, to saskaņotība, sakarības un intertekstualitāte, proti, kā sabiedrībā pastāvošie diskursi par kādu noteiktu tēmu savstarpēji mijiedarbojas, kas tajos ir kopīgs un atšķirīgs. Intertekstualitātes analīzes gaitā tiek veidota izpratne par to, kā teksts kombinē un modificē vēsturiskos un sociālos tā radīšanas pamatus. E. Laklo un Š. Mufes diskursa koncepcijā intertekstualitāti raksturo nozīmju artikulācijas analīzes segments. Līdzās intertekstualitātei diskursīvās prakses dimensijā tiek pētīta arī interdiskursivitāte, kas savieno tekstu ar atsevišķām tā konteksta dimensijām.

Teksta radīšanas izpētē N. Fērklufa modelī būtiska ir autorība - teksta radītājs un tā pozicionējums, statuss un loma, pētāmā diskursa laukā. Teksta izplatīšanas procesā diskursa analītiķim ir jānosaka kanāli un aģenti, kas īsteno šo funkciju, kā arī jātiecas saprast kanālu izmantošanas nosacījumus un aģentu motivāciju. Visbeidzot teksta patērēšanā N. Fērklufs uzsver teksta patērēšanas sociālo kontekstu un patērētāja identitāti kā nozīmīgākos analīzes aspektus (Fairclough 2006:78-79). Visu šo teksta radīšanas, izplatīšanas un patērēšanas elementu un aspektu analīze padziļina teksta interpretāciju un ļauj veidot saikni ar sociālo kontekstu, pārejot sociālās prakses dimensijā.

Trešā, **sociālās prakses**, dimensija ir interpretācijas un diskusijas posms pētījumā. Sociālās prakses jēdziens, pēc N. Fērklufa domām, ļauj savienot struktūras un aģentūras perspektīvas, struktūru un darbību (Fairclough 2000:167, 2001b:122). Tai piemīt materiāli, socioloģiski, psiholoģiski un diskursa (abstrakta jēdziena nozīmē) elementi, kas pastāv dialektiskās attiecībās ar praksi un vienlaikus to konstituē. Atsaucoties uz E. Laklo un Š. Mufi, N. Fērklufs norāda, ka diskursa analīzes mērķis ir identificēt šo elementu jeb momentu artikulācijas (savienojumus) un tā rezultātā notikušās elementu transformācijas. Šāda nostādne parāda kompleksas un kontekstuālas analīzes nepieciešamību, lai attiecinātu diskursu uz sociālo praksi. Caur šādu sociālās prakses traktējumu teksts kļūst par „fizisku darbību, varu, zināšanām, vēlmēm utt.” (Fairclough 2000:168). Jebkurā gadījumā tā ir darbība un kā tāda tā ir radoša, tāpēc par praksi var reflektēt tās radīto materiālo rezultātu un sociālo attiecību jēdzienos. Prakse ir saistīta arī ar identifikāciju – sociālo identitāšu konstruēšanu, tāpēc sociālajās praksēs paustie diskursa tipi atbilst katra aģenta pozicionējumam kopējā diskursa laukā (Fairclough 2000:168, 2001b:123). Diskursa analīze pēc būtības ir sociālās prakses tekstuālās daļas analīze, jo sociālā prakse, pastāvot diskursīvo un nediskursīvo prakšu šķirtnei, ir plašāks jēdziens nekā diskurss. Tas nozīmē, ka sociālajā praksē var būt iekļauts diskurss, bet tā nav reducējama uz diskursu (Fairclough 2006:66). Diskursa analīzes modeļa sociālās prakses dimensija ir tā, kurā norisinās varas attiecības un aktualizējas ideoloģijas un

hegemonijas jēdzieni, kas izvērš sociālās prakses jēdzienu N. Fērklufa teorijā (skatīt 5.2.3 sadaļu).

Kritiski N. Fērklufa diskursa analīzes modelī vērtējams ir tas, ka viņš nav vienlīdz plaši izvēršis visas trīs dimensijas, lielāku vērību pievēršot tieši teksta analīzei, bet mazāk fokusējoties uz diskursīvajām un sociālajām praksēm. Kaut arī teorijas līmenī viņš skaidro tekstu (plašākā nozīmē – diskursu), sociālo notikumu, sociālo prakšu un struktūru starpā pastāvošo saikni, pamatojot diskursa lomu sociālo pārmaiņu procesā, empīriskajā līmenī saikne starp diskursu un sociālo praksi nav tik spilgti parādīta. Empīriski spēcīga ir N. Fērklufa lingvistiskā analīze. Viņš ļoti detalizēti analizē tekstu, sīki aprakstot gan teksta uzbūvi, gan teikumu saiknes, gan žanru daudzveidību tekstā, taču praktiskajos piemēros viņam neizdodas parādīt, kā un kādas šāda teksta lingvistiskā analīze sniedz zināšanas par pētāmo tēmu, notikumu vai sociālajā mijiedarbībā iesaistītajiem subjektiem sociālās prakses vai struktūras līmenī. Iespējams, viens no iemesliem ir tas, kas N. Fērklufs savu teksta analīzes pieeju piemēro salīdzinoši nelieliem tekstiem, īpaši atlasītiem tekstiem, kas ilustrē viņa teoriju (piemēram, Fairclough 1995:28-34), taču tik augstas detalizācijas pakāpes analīze nav izmantojama apjomīgām kvalitatīvo datu kopām. Pēc autores domām, tieši tekstu nelielais apjoms nosaka to, ka iegūtos secinājumus ir sarežģīti attiecināt uz plašāku diskursīvo un sociālo lauku. Daļēji šo argumentu izskaidro apstākļi, ka N. Fērklufs ir lingvists, tāpēc ir saprotama viņa interese un akadēmiskā kapacitāte attīstīt tik izvērstu teksta lingvistiskās analīzes metodi (atšķirībā, piemēram, no T. van Deika). Vēl viens arguments par labu šādam teksta dimensijas izvērsumam ir teksta funkcija un loma kopējā diskursa analīzes procesā. Tas ir praktiskais materiāls, empīrija, kas sniedz pamatu tālākajiem teorētiskajiem apsvērumiem un secinājumiem. No tā, cik rūpīgi un pamatīgi pētnieks strādās ar tekstu – fiksēto diskursa fragmentu – ir atkarīga iegūto rezultātu un secinājumu validitāte un pētījuma kvalitāte kopumā. N. Fērklufs apzinās, ka šāds atsevišķs diskursa fragments nevar atklāt sociālās cīņas iemeslus un prognozējamās sekas, tomēr šie diskursa fragmenti ir daļa no plašāka teksta un cīņas lauka (Fairclough 2001a:58).

N. Fērklufs diskursa analīzes trīsdimensionālajā modelī ir centies apvienot lingvistisko un sociālo teoriju ar tam atbilstošiem empīriskās analīzes instrumentiem, izmantojot teorētiskās atziņas un metodes no abām minētajām jomām. Neraugoties uz atsevišķiem kritiskiem apsvērumiem, N. Fērklufa koncepcija apkopo iespējamās diskursa analīzes aspektus un interpretācijas līmeņus vienotā metodoloģiski teorētiskā ietvarā, ko disertācijas autore ir izmantojusi valodas kopienu etnopolitisko diskursa analīzes strukturēšanai.

5.2.3. Diskurss un vara

Varas, ideoloģijas un valodas savstarpējās sakarības N. Fērklofs skata jau savā pirmajā diskursa analīzei veltītajā darbā „Valoda un vara” (1989), izvirzot uzdevumu pētīt sociālās interakcijas lingvistiskos elementus tā, lai vienlaikus atklātu gan sociālo attiecību sistēmas slēptos faktorus, kas nosaka interakcijas, gan šo interakciju slēptās ietekmes uz pašu sociālo attiecību sistēmu (Fairclough 2001a:4). N. Fērklofs par varu vēstī divos griezumos vai perspektīvās. Pirmkārt, diskurss ir vieta, kurā tiek īstenotas varas attiecības. Perspektīvā „vara diskursā” N. Fērklofs analizē varas un diskursa saikni, akcentējot to, ka diskurss ir varas attiecību īstenošanas lauks. Vara diskursā īstenojas trīs aspektos, ietekmējot diskursa saturu, sociālās attiecības un subjekta pozīcijas (ibid:39). Otrkārt, N. Fērklofam aktuāls ir jautājums par varas ietekmi un rezultātu ne tikai diskursā, bet arī ārpus tā. Perspektīvā „vara aiz diskursa” N. Fērklofs analizē, kā vara un varas attiecības ietekmē diskursa kārtību kā daļu no sociālās kārtības un kādi faktori nosaka sabiedrībā pastāvošo resursu un diskursa pieejamību (ibid:36).

Saskaņā ar N. Fērklofu varu var īstenot divējādi: pirmkārt, ar spēku un ultimātīvām vai normatīvām sankcijām, otrkārt, panākot varas leģitimitāti. Šos abus varas īstenošanas veidus var dēvēt arī par piespiešanu un atzīšanu, kas neizslēdz viens otru, bet pastāv kombinācijā (ibid:28). Atzīšanas kā kopējas vienošanās un piekrišanas pamatā ir ideoloģija, kuras izplatīšanas kanāls ir diskurss. Tieši ideoloģijā un hegemonijā N. Fērklofs saskata dominējošā diskursa un varas saikni. Ideoloģiju veido sociālās dzīves elementu un struktūru reprezentācijas, kas rada un uztur dominantes attiecības starp grupām sabiedrībā, iegūstot hegemoniju un kļūstot par dominējošo attiecīgās sociālās dzīves jomas reprezentāciju (Fairclough 2001c:238). Politikas veidošanas un īstenošanas līmenī tas nozīmē, ka dominējošais diskurss ir ideoloģiski (vispār) atzītais diskurss, kas leģitimē noteiktu politiku, piemēram, etnopolitiku, un nostiprina (etnisko grupu) varas attiecības. Diskursa dominanti nosaka alternatīvie jeb t.s. anti-diskursi – nolieguma, opozīcijas, pretestības diskursi. Ja alternatīvie diskursi ir opozīcijā dominējošajam diskursam, tad ir vērojama tendence tos apspiest vai izslēgt. Taču alternatīvie diskursi var iekļauties dominējošajā diskursā un tādā gadījumā tie iegūst vismaz daļēju leģitimitāti (Fairclough 2001a:76).

Cīņa par varu daudzkārt ir bijusi traktēta kā cīņa par piekļuvi dažādiem sociāliem, politiskiem, ekonomiskiem un kultūras resursiem, t.sk. diskursam tā veidošanas, transformēšanas, izplatīšanas un izslēgšanas nozīmē (ibid:52). Gan N. Fērklofs, gan T. van Deiks varu analizē kā kontroli pār diskursa pieejamību, aktualizējot jautājumu, kas un kā var to ierobežot. Tam, kam ir brīva pieeja diskursam un kas veido tā elementu nozīmes un šo nozīmju artikulācijas, tam pieder vara. N. Fērklofs ir ieviesis t.s. dominējošā bloka terminu, ar

ko viņš apzīmē politiskās varas aliansi, ko veido visi tie, kas atbalsta šo varu un tās intereses (ibid:27). Attīstot ideju par resursu pieejamību no varas attiecību skatu punkta, konceptuāli un analītiski interesanta ir N. Fērklofa ideja par „ieejas nosacījumiem”, kas nodrošina resursu un dominējošā diskursa pieejamību. N. Fērklofs raksta, ka formāli visiem sabiedrības locekļiem ir brīva pieeja resursiem, bet ir vērojama tendence, ka varas grupas rada tādus nosacījumus, lai subordinētās grupas nevarētu šos šķēršļus pārvarēt (ibid:52-53). Latviešu un krievu valodas kopienu varas attiecību kontekstā viens no šādiem „ieejas nosacījumiem” vai politisko resursu, piemēram, politiskās līdzdalības, pieejamības nosacījumiem ir Latvijas pilsonība. Šie pieejamības nosacījumi, kurus kontrolē dominējošā grupa, raksturo diskursa/teksta radītāja statusu – subjekta pozīciju, kurā tiek radīts un uzturēts spēkā noteikts diskursa tips.

Diskursa ideoloģisko raksturu nosaka tas, vai tas veido, sekmē, transformē vai jebkā citādi nosaka un ietekmē sabiedrības grupu varas attiecības. N. Fērklofs uzskata, ka ideoloģiskie diskursi ir raksturīgi sabiedrībās, kurās varas attiecības veidojas, pamatojoties uz šķiru, kultūras vai dzimuma faktoriem (Fairclough 2006:91). Kritēriji, pēc kuriem iespējams noteikt, vai spriedums (izteikums) ir ideoloģisks, ir, pirmkārt, tas, vai tam ir cēloniska ietekme uz noteiktām sociālās dzīves jomām, otrkārt, vai šis izteikums stiprina vai maina varas attiecības (Fairclough 2003:9, 2001b:126). Sabiedrības grupu varas attiecības ir pastāvīgā dinamikā: subordinētās grupas tiecas iegūt varas pozīcijas, savukārt varas grupa cenšas nosargāt savu dominējošās grupas statusu. N. Fērklofs uzskata, ka vara tiek nemitīgi „iegūta, pielietota, noturēta un zaudēta sociālajās cīņās” (Fairclough 2001a:57). Ja arī varas attiecības paliek relatīvi stabilas, tām ir jāatjauno sevi pastāvīgi mainīgajā pasaulē, tāpēc diskursa kārtības transformācijas var būt nepieciešamas arī dominējošajai sociālajai grupai ar mērķi saglabāt vai no jauna nostiprināt savas pozīcijas (ibid:33).

Varas attiecības sociālajā praksē īstenojas sociālajos institūtos, kas vienlaikus arī veido un tipizē šīs attiecības. N. Fērklofs atzīst, ka institucionālās prakses tieši vai netieši leģitimē esošās varas attiecības (Fairclough 2001a:27). Kritiskā diskursa analīzes pētījumi daudzkārt ir vērsti uz institucionālo – skolas, tiesas, medicīnas - diskursu identificēšanu, īpaši izglītības jomā (Fairclough 1995:37). N. Fērklofs attīsta teoriju par saikni starp sociālo institūtu un diskursu, kas, viņaprāt, integrē mikro un makro analīzes elementus pētījumā, veidojot integrētu pētāmās problēmas skaidrojumu. Sociālais institūts ir ass, kas savieno sociālās struktūras augstāko līmeni un sociālās darbības, notikuma konkrēto līmeni. Taču šī savienojuma pamatā var būt gan princips „no augšas uz apakšu” - sociālos institūtos nosaka sociālā iekārta, savukārt sociālo darbību nosaka sociālie institūti, gan princips „no apakšas uz augšu” – sociālā darbība veido sociālos institūtos, kas ietekmē sociālās iekārtas veidošanos

(ibid:37). Tādējādi sociālais institūts ir starplīmenis sociālajā struktūrā. Parasti nav grūtības identificēt sociālā notikuma un attiecīgi diskursa sociāli institucionālo ietvaru (ģimene, baznīca, valsts iestāde, darba vieta utt.). Lai uzsvērtu tā saikni ar diskursu, N. Fērklofs dažādi raksturo un definē sociālo institūtu - „verbālās interakcijas aparāts”, „diskursa kārtība”, „runas kopiena”, plašākā nozīmē - „ideoloģiska kopiena” (ibid:38, 40). Sociālais institūts atvieglo, sekmē un ierobežo tās locekļu sociālo darbību, radot tās ietvaru un tipizācijas iespējamību. Ļoti svarīgi ir tas, ka šie institucionālie ietvari iekļauj noteiktu ideoloģisko priekšstatu kopumu formulējumus un simbolus (ibid:38). N. Fērklofs raksta arī par noteiktu sociālo institūtu, piemēram, izglītības, slēpto dienas kārtību, kuras mērķis ir uzturēt un nostiprināt dominējošās grupas pozīcijas (Fairclough 2001a:33). Šāda nostādne autorei pētījumā, piemēram, skaidro krievu valodas kopienas vienu no mazākumtautību izglītības reformas mērķu interpretācijām - padarīt krievu kopienas bērnus mazāk konkurētspējīgus.

N. Fērklofs uzskata, ka ideoloģija nav iekšēji viendabīga, katras atsevišķās ideoloģijas ietvaros var norisināties iekšēji nozīmju konflikti. Ideoloģiskā polifonija ir raksturīga sabiedrībām, kurās ir mainīgas sabiedrības grupu varas attiecības un subordinētās grupas ir relatīvi spēcīgas (Fairclough 1995:40). Ideoloģisko atšķirību pamatā ir varas attiecībās iesaistīto grupu statusi (kā pozicionējumi diskursā), pieredze un intereses (Fairclough 2001a:73). Robežas un norobežošanās starp diskursiem un diskursu ietvaros var būt konfliktu un pretrunu punkti, diskursi ir daļa no plašākiem sociāliem konfliktiem un cīņām (Fairclough 1993:135). Tas, vai dažādi diskursa tipi, kas iekļaujas vienā diskursa kārtībā, vai dažādās diskursa kārtībās, ir strikti nošķirti vai pārklājas, var atklāt varas cīņu un konfliktu, kā arī sociālo un kultūras pārmaiņu cēloņus, iemeslus (Titscher et al. 2007:149).

Ideoloģisko diskursu konflikta risinājumu un ideoloģijas efektivitāti N. Fērklofs skaidro ar ideoloģijas naturalizāciju. Tas nozīmē, ka ideoloģija un to nesošie diskursi tiek pieņemti un atzīti kā absolūti dominējošie, noliedzot vai izslēdzot alternatīvos diskursus. Šis process īstenojas caur ideoloģiskā diskursa saturu, sociālajām attiecībām un subjektiem (Fairclough 2001a:77-87). Šādi naturalizētie diskursi zaudē savu ideoloģisko raksturu, jo kļūst neitrāli varas cīņas izpratnē. N. Fērklofs raksta par diskursa ideoloģisko „iztukšošanu”, kas būtībā ir katras ideoloģijas mērķis, jo tas liecina, ka ideoloģija ir kļuvusi vispāratzīta un ieguvusi stabilas pozīcijas sabiedrībā, nostiprinot tai atbilstošas institucionālās prakses.

Ideoloģijas naturalizācijas procesā diskursa analīzes sakarā visinteresantākais autorei skatījumā ir nozīmju atzīšanas aspekts. N. Fērklofs tāpat kā citi interpretatīvās paradigmas piekritēji atzīst nozīmju daudzveidību un mainīgumu. Viņaprāt, nozīmes mainās ne tikai kontekstuāli un atkarībā no subjekta statusa un lomas (pozicionējuma), bet arī ideoloģiski. Analogiski E. Laklo un Š. Mufes „tukšajiem apzīmētājiem” N. Fērklofs uzskata, ka ir izteikti

polisemantiski vārdi un jēdzieni, kuriem var veidot nozīmju sistēmas. Sekodams poststrukturālisma valodas izpratnei, N. Fērklofs atzīst, ka nozīmes veidojas savstarpējos savietojumos un attiecībās. Šo principu viņš attiecina uz nozīmju sistēmām, kas veidojas no vārdu klāsteriem. Viņš uzskata, ka jāsalīdzina ir nevis vārdu nozīmes, bet nozīmju sistēmas. Līdz ko nozīme iegūst absolūto fiksāciju, pārējās nozīmju sistēmas izstājas no ideoloģiskās cīņas un ir notikusi ideoloģijas naturalizācija (Fairclough 2001a:77-78). Lai izprastu ideoloģijas naturalizācijas procesu, ir jāpēta diskursīvās stratēģijas, kas leģitimē jaunveidoto sociālo kārtību un tai atbilstošās varas attiecības. Vārdi, kuriem ir stabilas un vairāk vai mazāk fiksētas nozīmes, tās ir ieguvuši tādā pašā naturalizācijas procesā, ko nosaka konkrētās jomas varas aģenti. Ideoloģijas naturalizācija sociālajās attiecībās izpaužas vispāratzītās un rutinizētās sociālajās attiecībās, normatīvās interakciju shēmās (ibid:82). Subjektu līmenī tā ir jauna subjekta pozīcija, kas ir naturalizētā ideoloģiskā diskursa rezultāts. N. Fērklofs, atsaucoties uz M.Fuko, norāda, ka subjekts ir „izkļaidēts” dažādās subjekta pozīcijās (ibid:87) – statusos un lomās. Tas nozīmē, ka identitāti veido diskursu un tā noteikto pozicionējumu mozaīka.

Rezumējot N. Fērklofa varas un varas attiecību diskursīvo skaidrojumu, autore uzskata, ka tajā ir vairāki etnopolitisko diskursu kā valodas kopienu varas attiecību lauka analizē vērā ņemami aspekti. Vara N. Fērklofa izpratnē nav statisks un sastindzis jēdziens, jo ar to viņš neapzīmē noteiktu stāvokli vai statusu, bet drīzāk darbību un rīcību. Vara ir dinamiska, procesuāla un kontekstuāla. Varas attiecības ir cīņas attiecības, raksta N. Fērklofs, attiecīgi vara ir cīņa par noteiktu mērķi – dominējošo diskursu, kura ietvaros tiek definēti un leģitimēti dažādu sabiedrības resursu, īpaši sociālo, politisko un kultūras, pieejamības nosacījumi. Ja šie nosacījumi tiek veidoti dominējošā subjekta interesēs un ir tam labvēlīgi, vai arī tiek radīti lielāki vai mazāki šķēršļi šo nosacījumu izpildei citiem subjektiem, tad var uzskatīt, ka šie nosacījumi ir ideoloģiski.

Nepietiekami izvērsts N. Fērklofa varas un diskursa koncepcijā ir rīcības aspekts sociālās prakses dimensijā, kurā viņš koncentrējas vairāk uz ideoloģijas un hegemonijas lomu diskursa veidošanā un izplatīšanā. Viņš aplūko diskursa lomu sociālajās pārmaiņās un pamato tās ietekmi, raksturo procesu, kurā diskurss iegūst savu dominanti, un tā mērķi. Tomēr, pēc autores domām, trūkst skaidrojuma tam, kā jaunradītās un leģitimētās nozīmju sistēmas nonāk līdz praksei kā sociālai rīcībai un kādi faktori, nosacījumi, konteksti vai citi elementi virza diskursa transformācijas prakses gultnē, iegūstot konkrētas sociālās rīcības formu. Rīcības aspekts N. Fērklofa diskursa teorijā ietverts varas jēdzienā, tāpēc skaidrojams tieši caur varas īstenošanu. Ņemot vērā diskursa un varas saiknes perspektīvas - vara diskursā un vara aiz diskursa -, sociālā rīcība ir „varas aiz diskursa” elements un kā tādām tam vajadzētu iekļauties

nediskursīvo prakšu laukā. Taču to loma sociālajās pārmaiņās, diskursu konfliktā un dominējošā diskursa atzīšanā autores skatījumā nav pietiekami atspoguļota.

Autores skatījumā N. Fērklofs turpina poststrukturālisma līniju varas traktējumā, attīstot varas un diskursa, kā arī varas un ideoloģijas saikni. N. Fērklofam tāpat kā M. Fuko būtisks ir varas ideoloģiskais mehānisms, kas paredz, ka vara tiek īstenota nevis ar spēku un piespiešanu, bet dominējošā diskursa atzīšanu, tā leģitimizēšanu un tipizēšanu praksē sociālajos institūtos. N. Fērklofs šo varas īstenošanas mehānismu sauc par ideoloģijas naturalizāciju, bet E. Laklo un Š. Mufe, sekojot A. Gramšī tradīcijai, to dēvē par hegemoniju kā politisko un morāli intelektuālo līderību vai vadonību. Atzīstot ideju par varas īstenošanos diskursā un caur diskursu un attīstot detalizētu lingvistiskās analīzes metodisko vadlīniju kopumu, N. Fērklofs būtiski papildina E. Laklo un Š. Mufes varas attiecību diskursivitātes pieeju. Šo attiecību ideoloģisko aspektu padziļināti izvērs cits kritiskā diskursa analīzes pārstāvis – T. van Deiks, kurš ir radījis ideoloģiskā diskursa teoriju sociālā konstrukcionisma paradigmā.

5.3. Tūna van Deika ideoloģijas un diskursa teorija

T. van Deika diskursa un ideoloģijas teoriju balsta trīs konceptuāli piesātināti jēdzieni: izziņa, sabiedrība un diskurss (van Dijk 1989, 1993c, 2000a, 2000b, 2001a, 2008, 2009). Šis holandiešu izcelsmes kritiskā diskursa analīzes skolas līdzveidotājs piedāvā jaunu ideoloģijas teoriju, kas iekļaujas postmodernisma paradigmā un atbilst sociālā konstrukcionisma nostādnēm. Atteikdamies no vēsturiski sociālās perspektīvas un ideoloģijas kā sabiedrības dzīvi determinējošā lielā naratīva, T. van Deiks atzīst ideoloģiju daudzveidību gan sabiedrības, gan atsevišķā indivīda līmenī. Viņš izvērs ideoloģijas kognitīvo aspektu, pētot saikni starp ideoloģiju un diskursu sociālo grupu varas attiecību modelī. Sociālās teorijas līmenī šī pieeja pamato atziņu, ka diskurss ļauj skaidrot sociālās attiecības un procesus - sociālās struktūras. Kombinējot teksta un runas lingvistisko, kognitīvo, sociālo un kultūras aspektu izpēti noteiktā kontekstā, viņa radītā diskursa analīzes pieeja sniedz iespēju atklāt diskursīvo un sociālo prakšu nolūkus un rast skaidrojums sociālo grupu varas attiecību veidošanai un īstenošanai. Šī sadaļa ir strukturēta atbilstoši T. van Deika teorētisko jēdzienu triādei, vispirms pievēršoties sociāli kognitīvajai ideoloģijas koncepcijai, kas iepazīstina arī ar šī autora lietoto jēdzienisko aparātu, turpinājumā ir izvērstas varas jēdziena un sociālo grupu varas attiecību skaidrojums, kam seko diskursa ideoloģisko struktūru raksturojums. Šis kritiskā diskursa analīzes atzars ir būtiski ietekmējis autores konceptuālo skatījumu uz latviešu un krievu etnolingvistisko grupu varas attiecību izpausmēm etnopolitiskajos

diskursos, izvirzot pieņēmumu, ka to pamatā ir atšķirīgas etnopolitiskās ideoloģijas, kas, sekojot T. van Deika nostādnēm, ir veidojušās uz atšķirīgiem grupu kultūras (socioloģiskā izpratnē) pamatiem.

5.3.1. Sociāli kognitīvā ideoloģijas koncepcija

Ideoloģijas jēdziena līnija, kurai autore ir sekojusi, raksturojot varas un diskursa saiknes attīstību sociālajā teorijā, sakņojas marksisma – neomarksisma perspektīvā, ko diskursa teorijā tālāk attīstījuši postmarksisti E. Laklo un Š. Mufe. Ideoloģijai pievēršas arī kritiskā diskursa analīzes pārstāvji - N. Fērklofs, bet, jo īpaši, T. van Deiks, radot jaunu socioloģisku ideoloģijas teoriju. Pēc T. van Deika, tradicionāli ideoloģijas jēdziens ir traktēts kā maldīgas, nepatiesas un kroplotas pārlicības, kas slēpj reālās sociālās attiecības un maldina citus. Turklāt tās paredz tādu patiesības un maldu izpratni, kas ir tās paudēju sociālajās un politiskajās interesēs (van Dijk 2000a:3). Pozicionējot savu ideoloģijas koncepciju, T. van Deiks uzsver, ka klasiski tā ir definēta kā negatīvs jēdziens. Kā viņš raksta, „Mūsu [pārlicības] ir Patiesība, Viņējās ir Ideoloģija” (ibid:2). A. Gramši ideoloģijas un sabiedrības saikni konceptualizēja hegemonijas jēdzienā, un par ideoloģijas galvenajiem uzdevumiem kļuva sasniegt hegemoniju, leģitimēt varu un noslēpt nevienlīdzību caur morālo un intelektuālo līderību. Pakāpeniski ideoloģija tapa par sociālo grupu ideju, vērtību un pārlicību politiskajām un sociālajām sistēmām, kuru funkcija bija organizēt un leģitimēt grupas darbību. Jau šajā ideoloģijas jēdziena attīstības posmā, ko būtiski sekmēja L. Altisēra uzskati, tā arvien vairāk tika uztverta par sabiedrības kultūras (socioloģiskajā izpratnē) elementu. Tai tiek piešķirta arvien lielāka loma ne vien kolektīvā varas subjekta konsolidācijā, bet arī kolektīvo un individuālo identitāšu konstruēšanā. Tieši šādā perspektīvā ideoloģiju traktē T. van Deiks.

T. van Deika multidisciplinārajā ideoloģijas teorijā ir izmantoti kognitīvās un sociālās psiholoģijas, politikas zinātnes, socioloģijas un lingvistikas atziņas (van Dijk 2000a:4-7, 21, 2000b:93). Šīs teorijas divas galvenās tēzes ir, pirmkārt, ideoloģijas ir sociālas, jo tās piemīt grupām, nevis atsevišķiem indivīdiem, otrkārt, ideoloģijas ir kognitīvas, jo tās veido dažādas sociālās izziņas (angļu val.: *social cognition*) formas. Tradicionālā ideoloģijas izpratne, saskaņā ar kuru ideoloģiju rada dominējošā grupa savas varas un dominantes leģitimēšanas nolūkos, nepietiekami ņem vērā tās kognitīvo dimensiju un reducē ideoloģiju uz valdošajām sociālajām attiecībām, bet, pēc T. van Deika domām, dominējošā ideoloģija ir tikai viens ideoloģijas tips. Viņš ir pārliecināts, ka līdzās ideoloģijas sociālajām funkcijām (piemēram, varas leģitimēšana, grupas solidaritātes veidošana un nostiprināšana), tai ir arī nozīmīgas kognitīvās funkcijas (van Dijk 2000b:48, 94, 2006c:25, 29). Tās raksturo to, ka ideoloģijas

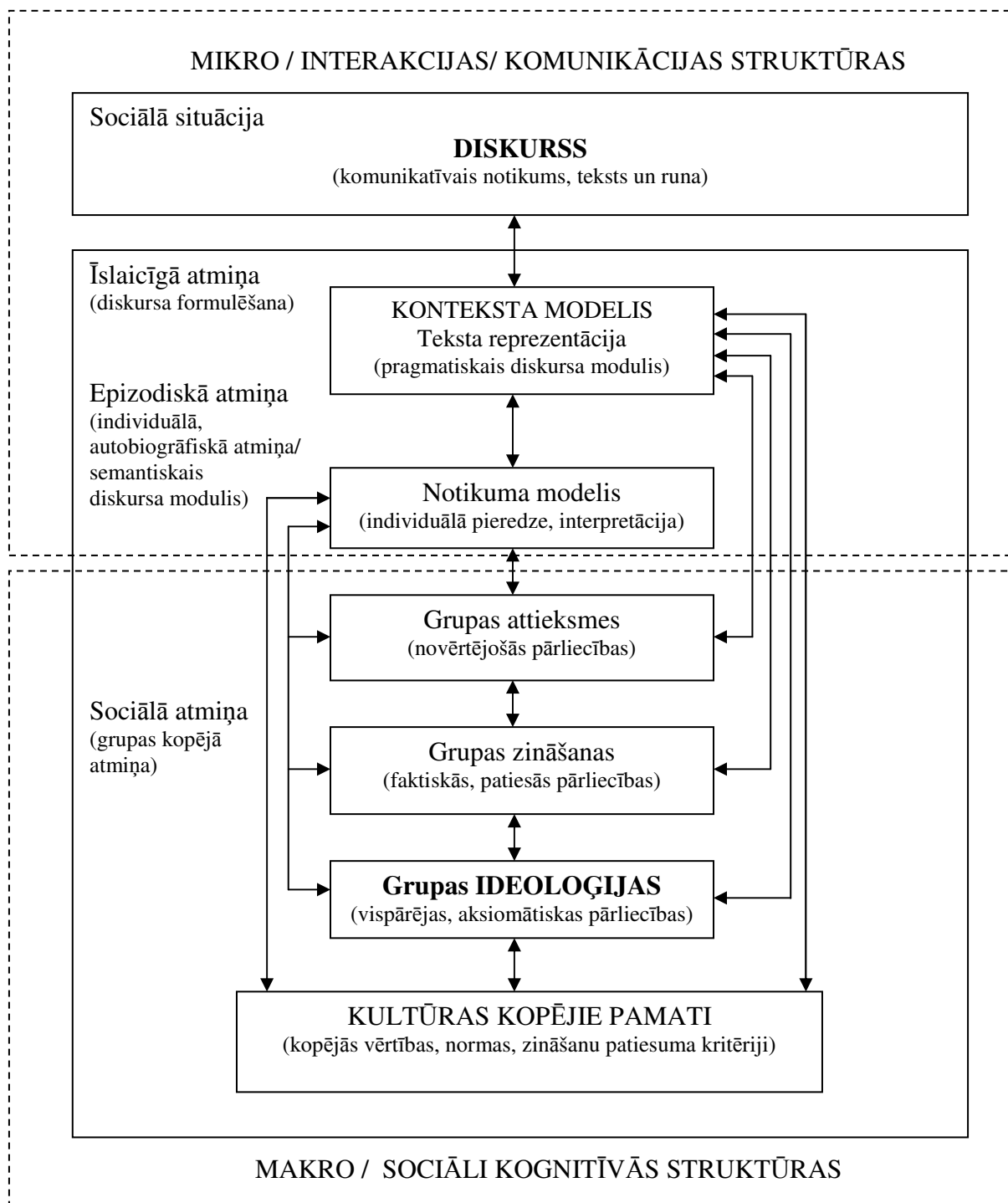
jēdziens attiecas uz grupas domāšanu, prātu un apziņu – mentālajiem modeļiem (angļu val.: *mental models*), kas ir grupas locekļu sociāli ekonomisko, politisko un kultūras prakšu pamatā. Idejas, kas veido ideoloģiju, ir domāšanas rezultāts, prāta darbības produkts, kas nosaka to, ka ideoloģija ir sociālās izziņas forma. Lai atbrīvotos no ideoloģijas negatīvās konotācijas un vienlaikus paplašinātu šo jēdzienu, ietverot tajā tādus elementus kā zināšanas, attieksmes un viedokļus²², T. van Deiks jēdzienu *idejas* aizstāj ar jēdzienu *pārliecības* (angļu val.: *beliefs*) (van Dijk 2000a:16-18), kuru viņš lieto klasiskā socioloģiskā izpratnē. Viņa skatījumā ideoloģija ir:

„(..) komplekss kognitīvs ietvars, kas kontrolē citu sociālās izziņas formu, tādu kā zināšanas, viedokļi, attieksmes, sociālās pārliecības un aizspriedumi, veidošanos, pārveidošanos un piemērošanu [sociālajām grupām – *autores iestarpinājums*]” (van Dijk 1989:24).

Katrai sociālajai grupai ir sava ideoloģija, kas apvieno indivīdus grupās, sekmē to solidaritāti, kas ir īpaši svarīgi grupu konkurences apstākļos. Tā kā indivīdi parasti ir vairāku sociālo grupu dalībnieki, viņiem ir arī vairākas ideoloģijas (van Dijk 2006c:30, 2000a:72, 90, 150). Uzskatāms ir ideoloģijas un valodas salīdzinājums: tās abas ir vispārējas, abstraktas sociālas elementu sistēmas, kas ir kopīgas noteiktām grupām (vai sabiedrībām) un kas tiek lietotas ikdienas sociālajās praksēs, taču to lietojums ir individuāls. Tātad ideoloģija ir relatīvi stabila sociālās grupas vispārēju un kopīgu pārliecību sistēma, kas ir sociālās grupas domāšanas un rīcības pamatā (van Dijk 2000a:30, 56, 95, 128, 2001c:12). Šeit jāpiemetina par ideoloģiju stabilitātes relativitāti. Pirmkārt, T. van Deiks atzīst, ka ideoloģijas ir mainīgas, taču būtiski mainās nevis pamata pārliecības, bet to variācijas individuālajās izpausmēs. Tas nozīmē, ka mainās forma, nevis saturs un nozīmes. Otrkārt, autors skaidro, ka sociālā grupa kā ideoloģijas nesēja nav obligāts ideoloģijas pastāvēšanas nosacījums, jo ideoloģijas neizzūd, ja arī tām vairs nav piekritēju (van Dijk 2000a:147-148). Treškārt, T. van Deiks secina, ka mainās ne tik daudz pašas ideoloģijas, bet to atbalstītāju loks, kas pēc būtības ir saistīts ar grupas dominējošās ideoloģijas maiņu. Proti, grupa var atteikties vai noliegt sākotnēji atzīto ideoloģiju un tās vietā kļūt par citas ideoloģijas piekritēju. Šādas pārmaiņas ietekmē grupas sociālo interešu maiņu, ikdienas pieredze un ideoloģiskais diskurss (ibid:95), kura mērķis ir cīņa par varu un hegemoniju. Diskurss un komunikācija ir galvenie ideoloģijas (pār)veidošanas elementi un instrumenti (van Dijk 1989:25).

T. van Deika sociāli kognitīvā ideoloģijas un diskursa koncepcija shematiski ir attēlota 5.2. attēlā.

²² T. van Deiks jēdzienus „attieksme” un „viedoklis” lieto līdzvērtīgās nozīmēs, kā sinonīmus.

5.2. attēls. T. van Deika diskursa un ideoloģijas konceptuālā shēma
 Avoti: izmantojot van Dijk 2000a:87, 1993:258-259, 2009:64-65.

Tas ir T. van Deika izveidots shematiskais attēls (van Dijk 2000a:87), ko autore ir papildinājusi, lai uzsvētu diskursa un ideoloģijas komplekso saikni un izvērstu tās skaidrojumu šajā perspektīvā. Autore tajā ir pozicionējusi arī T. van Deika diskursa veidošanas modulius, iekļāvusi skaidrojošas piezīmes shēmā ietvertajiem jēdzieniem, veikusi izcēlumus un ievietojuši šo shēmu plašākā ietvarā (pārtrauktās līnijas), lai vienlaikus parādītu, pirmkārt, kā T. van Deiks savieno makro (grupu/sabiedrības līmenis) sociāli kognitīvās struktūras ar mikro

(indivīda līmenis) interakciju un komunikācijas (diskursa kā komunikatīvā notikuma) struktūrām, otrkārt, mentālo procesu (domāšanas un izziņas) saikni ar darbību (diskursu kā diskursīvo un sociālo praksi). Ārpus šīs shēmas, autores vērtējumā, paliek rīcības dimensija, kuras kā analītiskas kategorijas skaidrojumam autore pievēršas disertācijas teorētiskās perspektīvas kopsavilkumā, formulējot diskursīvā konflikta pieeju etnolingvistisko grupu varas attiecību izpētē. Tēlaini šo shēmu var salīdzināt ar aisbergu, kur diskurss ir tā redzamā daļa, jo tas rod izpausmi darbībā – runas vai teksta radīšanā, savukārt mentālie modeļi, t.sk. ideoloģijas, ir neredzamā daļa, kas norisinās sociālās grupas apziņā.

Kā jau minēts, viens no galvenajiem jēdzieniem T. van Deika ideoloģijas teorijā ir *pārliecības* (angļu val.: *beliefs*): raugoties 5.2. attēlā, redzams, ka sociālās izziņas un diskursa pamatā ir sabiedrības kopējās *kultūras pārliecības*; ideoloģijas ir *vispārējas, aksiomātiskas pārliecības* (noteiktā jomā); zināšanas ir *faktiskas un patiesas pārliecības*; visbeidzot attieksmes ir *novērtējošas pārliecības* (van Dijk 2000a:41, 43, 49, 2009:65). T. van Deiks, attīstot savu teoriju, secina, ka ideoloģijas tāpat kā visu pārējo sociālās izziņas formu pamatā ir sabiedrības vai grupas kopējā kultūra – vienas kultūras pārstāvju kopīgas pārliecības, kas tiek uzskatītas par patiesām atbilstoši kopīgiem patiesuma kritērijiem – vērtībām un normām – un kas tiek internalizētas socializācijas procesā (van Dijk 2000a:37, 39).

T. van Deiks uzskata, ka ideoloģijas ir arī zināšanu pamats un nereti var noteikt to patiesuma kritērijus iekšējai grupai (ibid:49, 116). Svarīgi ir akcentēt, ka zināšanu patiesums nav absolūts, proti, grupas zināšanas var būt maldīgas un ideoloģiskas, citas grupas tās var neuztvert kā zināšanas, bet gan tikai kā priekšstatus vai pārliecības. Pastāv atšķirība starp grupas faktiskajām pārliecībām jeb zināšanām (piemēram, 1940. gada jūnijā padomju varas spēki okupēja Latviju) un novērtējošām pārliecībām jeb viedokļiem (piemēram, Latvijas okupācija 1940. gada jūnijā izpostīja vairāku desmitu tūkstošu latviešu dzīves), kas ir cieši saistītas ar grupas vērtībām. Ja zināšanas vēstī par to, kas ir vai nav patiesas vai maldīgas, tad attieksmes raksturo, kas tiek vērtēts pozitīvi un kas - negatīvi. Tādējādi tiek uzsvērta atšķirība starp to, ko indivīds zina par noteiktu parādību, procesu, attiecībām un kā viņš tos vērtē (ibid:34). Attiecīgi attieksmes T. van Deikam ir ideoloģijā balstīti viedokļi par noteiktām sociālām problēmām, kas izraisa diskusijas un cīņu (van Dijk 2009:65). Nenoliedzami kultūras zināšanas tāpat kā citas zināšanu formas ir mainīgas: kopīgās zināšanas var kļūt par grupas ideoloģiskajiem priekšstatiem un otrādi (van Dijk 2000a:39, 51, 2001a:114, 2001c:16), kā to parāda ideoloģijas naturalizācija (N. Fērklōfa jēdziens) vai hegemonijas iegūšana. Tāpat kultūras kopējie pamati ir vispārējas, neapšaubāmas pārliecības, kas atšķiras no dažādu grupu specifiskajām pārliecībām. Ideoloģijas jēdziens attiecas tieši uz šīm grupai piemītošajām pārliecībām - tās ir noteikti un organizēti sociālās grupas vērtējošu viedokļu un attieksmju

klāsteri (van Dijk 2000a:49, 51, 128). Sociālās pārliecības kļūst ideoloģiskas, ja tām ir alternatīvas un konfliktējošas citas grupas pārliecības. Tāpēc, piemēram, Dieva esamība, ja vien to atzīst visi konkrētās kultūras pārstāvji un tā nav dominējošās grupas uzspiesta pārliecība, nav ideoloģiska reliģiska pārliecība, bet gan kultūras grupas kopīgas un vispāratzītas zināšanas (ibid:51).

Kā redzams shēmā (sk. 5.2. att.), saikne starp ideoloģiju un diskursu, sabiedrību un diskursu nav tieša. Ir svarīgi saprast šķirtni starp sociālajām pārliecībām un to izpausmēm diskursā (van Dijk 2000a:42), ko filtrē un ietekmē valodas lietotāju *mentālie modeļi*. Tas ir kognitīvās psiholoģijas jēdziens (van Dijk 1997:189, 2006a:169), ar kuru T. van Deiks apzīmē kognitīvas konstrukcijas, kas ir diskursa pamatā. Diskursa radīšana un uztvere paredz mentālo modeļu veidošanu individuālajā jeb epizodiskajā atmiņā, jo tie ir subjektīvi situācijas, par kuru vēstī diskurss, attēlojumi (van Dijk 1985:62, 2001a:79, 81, 2009:65). Individīda līmenī šie mentālie modeļi attiecas gan uz īslaicīgo, gan epizodisko atmiņu, bet grupas līmenī galvenokārt uz sociālo atmiņu. Šie atmiņu tipi ir teorētiskas konstrukcijas, kuras T. van Deiks ir izveidojis, lai skaidrotu sociālās pārliecības jēdziena dažādās izpausmes. Epizodiskajā atmiņā ir individuālā pieredze un pārliecības, sociālajā atmiņā pastāv grupas kopējās sociālās un kultūras pārliecības, t.sk. arī ideoloģijas. Epizodiskās pārliecības ir saistītas ar konkrētu notikumu un tā kontekstu, savukārt sociālās pārliecības ir konteksta brīvas tādā nozīmē, ka tās pārsniedz konkrētu situāciju, darbību un notikumu robežas un ir vispārīgas pārliecības, kuras ietekmē konkrēto notikumu uztveri un interpretāciju (van Dijk 2000a:29-32). Mentālajiem modeļiem ir shematiska struktūra. Šīs shēmas veidojošās kategorijas - laiks, vieta, dalībnieki, statusi, lomas, darbības - var pielietot jebkādu notikumu vai situāciju interpretēšanai un tipizēšanai. Šīs pašas kategorijas veido konteksta modeļus un ir redzamas diskursu struktūrās (van Dijk 1985:64-65, 1997:191-194, 2000a:211-225, 2006a:169, 2006c:16). Tāpēc pētnieka uzdevums ir identificēt diskursa pamatā esošos mentālos modeļus, izprast to struktūras, lai atklātu, kā tās tieši un netieši ietekmē teksta radīšanu un saprašanu (van Dijk 2001a:112-113). T. van Deiks skaidro, ka mentālo modeļu ieviešana veido saikni starp ideoloģiju un sociālo praksi. Autores skatījumā no tā izriet, ka mentālie modeļi ļauj saprast, kā, no vienas puses, var sakrist individuālā un sociālā diskursa pazīmes un kāpēc, no otras puses, vienā un tajā pašā sociālajā situācijā katrs diskurss ir atšķirīgs. Šis jēdziens T. van Deika koncepcijā ļauj savienot formas ziņā atšķirīgos, bet nozīmju ziņā vienotos diskursus.

Vislielāko vērību T. van Deiks pievērš **konteksta** mentālajam modelim. Saskaņā ar tradicionālo konteksta izpratni, tie ir vides apstākļi, kuros norisinās notikums, darbība vai diskurss. Konteksts funkcionē kā fons, vide, apkārtnē, nosacījumi un sekas, veidojot sociālo situāciju. Taču T. van Deiks uzskata, ka ne visas sociālās situācijas pazīmes atbilst diskursa

kontekstam. Tādēļ kritiskā diskursa analīzes perspektīvā viņš definē kontekstu kā sociālās situācijas pazīmju kopumu, kas ir atbilstošas diskursam (van Dijk 2006c:11). Viņaprāt, konteksti ir interpretācijas un kā tādi tie ir mentālas konstrukcijas (kognitīvajā perspektīvā) vai atmiņas modeļi. Tie ļauj saprast, kas ir un kas nav atbilstošs konkrētajai situācijai – komunikatīvajam notikumam, tekstam un runai (piemēram, analizējot diskursa telpu, ir skaidrs, ka daļēji publiskajā diskursa telpā ierobežoti varēs konstatēt diskursa struktūras, kas iederas un atbilst privātajai diskursa telpai). Šie modeļi veido diskursa ietvaru un kontrolē virkni diskursa veidošanas un izpratnes īpašības – ļauj skaidrot diskursa žanru, tematu izvēli, lokālās nozīmes un to saskaņotību, kā arī runas aktus, stilu un retoriku, - fokusējot valodas lietotāju tā brīža diskursu (van Dijk 2001a:109, 111, 2001c:23, 2002b:149).

T. van Deiks nodala lokālo un globālo kontekstu. Pēdējais ir „sociālās, politiskās, kultūras un vēsturiskās struktūras, kurās norisinās komunikatīvie notikumi”, savukārt lokālais konteksts ir konkrēta notikuma norises vides un dalībnieku raksturojums (van Dijk 2001a:108). Kontekstu veido šādas kategorijas: situācijas visaptverošs raksturojums, laiks, vieta, notiekošās darbības, ieskaitot diskursu un diskursa žanrus, dalībnieki dažādās komunikatīvās, sociālās un institucionālās lomās, kā arī viņu zināšanas, viedokļi, attieksmes un ideoloģijas. Konteksta kontrole, kas ir viens no galvenajiem varas īstenošanas veidiem, ir kontrole pār vienu vai vairākām minētajām kategorijām (van Dijk 2001b:356, 2006a:170, 171). Piemēram, var izslēgt noteiktas grupas no komunikatīvā notikuma vai neiekļaut kādu jautājumu politiskajā dienas kārtībā. Šāda pati izslēgšana, ignorēšana vai marginalizēšana var parādīties arī attiecīgā diskursa struktūrās (van Dijk 1993a:260, 2006c:21).

Visbūtiskākais T. van Deika pienesums ir konteksta modeļa kā subjektīva diskursa veidošanas elementa traktējums. Konteksts T. van Deikam nav objektīvā vai ārējā realitāte. Viņš uzsver konteksta subjektīvo uztveri un interpretāciju, un šādā nozīmē konteksts ir kognitīva struktūra - sociālās situācijas dalībnieku mentālais modelis, subjektīva situācijas vai notikuma uztvere. Teksta un runas radīšanu nekontrolē objektīvas kategorijas kā dzimums, etnicitāte, šķira, vara, bet tas, vai un kā dalībnieki interpretē šos ārējos faktoros un ierobežojumus (van Dijk 2006a:160,163). Ja kontekstam nepiemistu šī subjektivitāte, tad tas vienādi ietekmētu visus valodas lietotājus. Tāpēc tradicionālā sociālā konteksta izpratne T. van Deika versijā ir papildināta ar kognitīvo aspektu, lai skaidrotu, kā sociālās struktūras var ietekmēt diskursa struktūras caur indivīdu un grupu „prātiem”. Konteksta un izziņas saikni diskursā ilustrē ārējo pazīmju ietekme uz diskursa žanru un stilu. Piemēram, profesija vai vecums var likt ievērot diskursa paudējam pieklājības normas, izvēloties atbilstošus vārdus un izteikumus, bet tajā pašā laikā šīs pazīmes var neradīt nekādu ietekmi uz valodas lietotāja izteiksmes formām. Šo ietekmi, kā norāda T. van Deiks, nosaka indivīda zināšanas un šo

„sociālo faktu” – profesijas un vecuma - subjektīvā interpretācija, kas ir valodas lietotāja komunikācijas nolūka pamatā (van Dijk 2006c:16). Piešķirot tik ievērojamu nozīmi kontekstam, T. van Deiks kontekstualizē diskursu: jebkura objekta, subjekta vai notikuma nozīme un tās interpretācija kļūst atkarīga no konteksta. Tomēr to nevar vērtēt kā konteksta absolutizēšanu līdzīgi E. Laklo un Š. Mufes diskursīvajam ideālismam, jo jāņem vērā, ka T. van Deikam konteksta modeļa veidošanos nosaka dažādas viena otru ietekmējošas sociālās izziņas formas, kas novērš konteksta determinismu pār diskursa saturu un formu. Tajā pašā laikā tieši konteksta modelis ir tas T. van Deika kopējās teorētiskās shēmas elements, kas savieno grupai kopīgās sociālās izziņas formas ar indivīda pieredzi, darbības nolūkiem un mērķiem konkrētajā sociālajā situācijā.

Atgriežoties pie ideoloģijas un diskursa shēmas (sk. 5.2. att.), nepieciešams komentēt arī diskursa veidošanas moduljus, kas iekļaujas notikuma un konteksta modeļos (2000a:236-239, 2001a:112, 2001c:27-28, 2008b:825-826). Diskurss T. van Deika izpratnē tāpat kā citas sociālās izziņas formas ir mentāla vienība, ko veido trīs moduļi: pragmatiskais, semantiskais un formulēšanas modulis. Diskursa veidošanas pragmatiskais modulis iekļaujas konteksta modelī, kontrolējot, kā tiek pausts diskurss. Pirms indivīds vēlas kaut ko vēstīt, viņš izveido konteksta modeli, kas atlasa konkrētajai situācijai atbilstošu informāciju – zināšanas, attieksmes un pārliecības. Šādi konteksta modelis rada diskursa veidošanas vai atveidošanas priekšnosacījumus. Savukārt semantiskais diskursa modulis sniedz informāciju, kas ir nepieciešama nozīmju konstruēšanai diskursā, proti, tas kontrolē, kas tiek pausts, jo diskursa vēstītājs viena komunikatīvā notikuma ietvaros neatklāj visu diskursu, bet tikai situācijai atbilstošos fragmentus. Formulēšanas modelis attiecas uz t.s. diskursa redzamo daļu jeb darbību, jo ir pragmatiskā un semantiskā moduļa rezultāts, izpausme valodas lietojumā, ko pētnieks redz diskursa mikrostrukturās (semantika, leksika, retorika, lokālās nozīmes u.c.). Autores izpratnē šie diskursa veidošanas moduļi ir izmantojami, lai skaidrotu ne tik daudz diskursa veidošanos, bet drīzāk tā lietošanas loģiku, jo šie moduļi pilda kognitīvā filtra funkcijas, kontrolējot diskursa mikrostrukturās: praktiskā vai situatīvā diskursa kā valodas lietojuma stilu un žanru, diskursa tematus un izmantojamās argumentācijas stratēģijas, retoriku, lokālās nozīmes u.c.

Apkopojot T. van Deika galvenās nostādnes par ideoloģiju, īpaši jāuzsver, ka ideoloģijas ir reizē sociālas un mentālas (kognitīvas) konstrukcijas, kurām ir skaidri noteikti elementi: kopējās kultūras pārliecības, kuru pamatā ir vērtības un normas, zināšanas kā faktiskās un patiesās pārliecības, attieksmes kā vērtējoši viedokļi vai pārliecības. Šīs sociālās izziņas formas ietekmē indivīdu mentālo modeļu – individuālās pieredzes un interpretāciju - veidošanos par konkrētiem notikumiem un sociālajām situācijām, kas, izejot caur subjektīvo

konteksta modeļa filtru, rod savu verbālo vai vizuālo izpausmi diskursā. Kaut arī T. van Deiks neizvērs diskursīvo un sociālo prakšu atsevišķu analīzi, viņa teorijā ir skaidras norādes par diskursa kā darbības – teksta un runas radīšanas un paušanas - izpratni, vienlaikus to attiecinot uz abām prakses dimensijām N. Fērklufa izpratnē. Autore skatījumā diskursa kā darbības traktējums T. van Deika teorijā ietver arī sociālās rīcības aspektu, kas iekļaujas sociālajā praksē, lai gan atsevišķi netiek nošķirts. Darbības gan kā diskursīvās prakses, gan sociālās rīcības analīze tiek īstenota diskursa līmenī, nepārkāpjot tā robežas. Šajā sadaļā tika aplūkota T. van Deika triādes teorētiskā modeļa kognitīvā dimensija, kuras kodols ir sociālā izziņa. Nākamajā sadaļā ir raksturotas T. van Deika teorijas nostādnes par varu, kas caurauž sociālo grupu attiecības un īstenojas diskursā, aptverot sociālo – sabiedrības – dimensiju.

5.3.2. Vara un sociālo grupu varas attiecības

Ja M. Fuko attīstīja ideju par varas pozitīvo potenciālu, tad T. van Deiks uzskata, ka vara ir gan pozitīva, gan negatīva kategorija. Pozitīvo varas un arī ideoloģijas aspektu viņš saskata sabiedrības funkcionēšanas nodrošinājumā un sociālizācijā. Tomēr savos pētījumos un teorētiskajos darbos viņš vairāk analizē varas negatīvās formas un izpausmes diskursā, kas rada un veicina nevienlīdzību, diskrimināciju un apspiešanu. Šī varas veida, ko viņš apzīmē ar jēdzienu kundzība (angļu val.: *dominance*)²³, skaidrošanu un novēršanu T. van Deiks izvirza par savas teorijas un pētījumu galveno mērķi (van Dijk 2000a:163, 2008a:17-23). Kundzība ir nelegitīma un neatzīta vara, kas nebalstās likumos, pārkāpj demokrātijas, vienlīdzības un taisnīguma principus (van Dijk 1993a:255, 1996:85). Analizējot varu sabiedrībā, īpaši negatīvās varas izpausmes, ļoti svarīgi ir saprast, kāda vara un tās radītā nevienlīdzība atbilstoši mūsdienu taisnīguma un vienlīdzības standartiem ir legītīma (piemēram, normāls nevienlīdzīgs varas sadalījums ir starp profesoru un studentu) un kāda – nelegitīma, jo varas legītimitāte un tās kritēriji ir viena no galvenajām negatīvās varas pazīmēm. Nelegitīma vara tiek definēta diskursa kundzības negatīvo mentālo seku jēdzienos, tādos kā dezinformēšana, manipulācija, stereotipi, aizspriedumi, zināšanu trūkums, indoktrinēšana, un tālāk tiek analizēts, kā šīs sekas ietekmē sociālo nevienlīdzību (van Dijk 2008a:19, 2006c:24). Varas subjekti, kas īsteno negatīvo varu – kundzību, parasti attaisno sevi ar to, ka viņi nekontrolē diskursa uztveri un interpretāciju, ko nosaka kompleksa sistēma: konteksts, diskursa uztvērēja zināšanas un ideoloģija, individuālā biogrāfija un pieredze, nolūki un mērķi, sociālā loma,

²³ Angļu valodas vārda *dominance* nozīme latviešu valodā varas teorijas kontekstā atbilst M. Vebēra varas teorijas jēdzienam *kundzība* (vācu val.: *Herrschaft*), tāpēc autore T. van Deika jēdzienu *dominance* no angļu valodas tulko kā *kundzība*, kas ietver varas negatīvās formas un veidus atspoguļojošas nozīmes - uzspiešana, valdīšana, ietekmēšana, pakļaušana.

statusu utt. (van Dijk 2008a:22). Tas pamato, kāpēc nav tiešas saiknes starp diskursu un rīcību, un kāpēc ir jāveic ļoti kompleksa analīze.

Ideoloģijas tiek radītas varas iegūšanas un dominēšanas nolūkos, tāpēc T. van Deiks uzskata, ka tās atspoguļo sociālo cīņu un grupu konfliktu (van Dijk 2000a:72). Tās, veidojot grupas zināšanas un attieksmes, nosaka, kā konfliktā iesaistītajām grupām ir jādomā un jārīkojas. Katra grupa, protams, ir pārliecināta un tic savu zināšanu patiesumam, attieksmju pamatotībai un attiecīgi ideoloģijai, jo tā ir šo zināšanu un attieksmju pamatā. Tā veidojas ideoloģijas polarizācijas shēma, ko nosaka opozīcija starp iekšējo un ārējo grupu. Ja diskursa fragmentos iespējams identificēt šādas opozicionāras struktūras, tas liecina par šo grupu starpā pastāvošo konfliktu, kas ieguvis ideoloģiskas aprises pozitīvā paštēla un negatīvā cita tēla visaptverošās stratēģijas ietvarā (ibid:69). T. van Deiks uzskata, ka ideoloģijas un grupu identifikācijas shēmas balstās uz vienām un tām pašām kategorijām tādā nozīmē, ka ideoloģijas nosaka grupas identitāti. Ideoloģisko shēmu veidojošās kategorijas ir sekojošas: piederība grupai vai grupas identitāte, darbības, mērķi, vērtības un normas, pozīcija pret citām grupām vai sabiedrībā kopumā, pieejamie un nepieciešamie resursi (van Dijk 1985:192, 2000a:69-70, 2006c:26,29). Šīs kategorijas, kā norāda T. van Deiks, ir grupas identifikācijas un definēšanas kritēriju kognitīvās konstrukcijas pamats un vienlaikus ideoloģijas centrālā ass, tāpēc tiek secināts, ka ideoloģijas lielā mērā veido konfliktā iesaistīto sociālo grupu identitāti (van Dijk 2000a:121, 129, 314, 142).

T. van Deiku interesē vara un tās funkcionēšana sociālo grupu, sabiedrības līmenī (van Dijk 1989, 1993:254, 2006c:17 u.c.). Sociālo grupu ārējās pazīmes – vecums, dzimums, sociālais statuss, etniskā piederība, valoda – ir pārāk plašas, lai veidotu sociālās grupas (van Dijk 2000a:144, 146). Taču pēc šīm pazīmēm veidotās plašākās grupas var būt pamatā ideoloģisko/ diskursīvo grupu formācijai. Tādējādi latviešu un krievu etnolingvistisko grupu noteikšanas sākotnējās pazīmes ir to dalībnieku dzimtā valoda un etniskā piederība, bet uz šo pazīmju bāzes, saskaņā ar T. van Deiku, kam autore šajā gadījumā pilnībā piekrīt, nevar definēt abu valodas kopienu politisko mobilizāciju un iekšējo solidaritāti. Sociālo grupu vienojošā pazīmē ir to atbalstītās ideoloģijas un no tām izrietošie diskursi. Valoda un etniskā piederība ir pastāvīgās, nemainīgās grupas pazīmes. Grupai ir jābūt šādām pastāvīgajām pazīmēm, vairāk vai mazāk kopīgām darbībām, mērķiem, vērtībām, normām, resursiem un savai pozīcijai attiecībā pret otru (konfliktā vai interešu sadursmē) iesaistīto grupu. Tāpat sociālajām grupām ir vienota kolektīvā pagātne, vēsture un pieredze, kuru atzīst visi tās locekļi, neraugoties uz to, vai visi ir personīgi to piedzīvojuši (van Dijk 2000a:147). Svarīga ir šīs kopējās pagātnes atzīšana, kam ir ievērojama nozīme sociālās grupas kopējo kultūras pamatu stabilitātē. Sociālo grupu locekļiem nav arī pilnībā jāatzīst visi grupas kopējās

ideoloģijas spriedumi, pārliecības un par patiesām atzītās zināšanas. T. van Deiks uzskata, ka grupas piederības ziņā būtiski, lai grupu pārstāvji tās kopumā pieņemtu un atbalstītu.

Izklāstot savu izpratni par varu, T. van Deiks uzsver, ka varu viņš definē kā sociālo varu, kas attiecas uz grupu attiecībām, nevis uz atsevišķiem indivīdiem. Šajā ziņā ir saskatāmas paralēles ar N. Fērklufa pieeju varas jēdzienam, jo abi šie autori skaidro varu un tās īstenošanas mehānismus caur grupu varas attiecībām, traktējot grupu sociālo varu kā vienas grupas *kontroli* pār otru grupu, tās sociālās izziņas formām jeb kognitīvajiem nosacījumiem un darbībām (van Dijk 1989:20, 1993:254, 1996:84, 2000a:162, 2001b:354, 2006c:17). Sociālā vara izpaužas grupu (mijie)darbībā, kas atklāj varas divpusējo dabu – tur, kur ir vara, ir arī pretestība. T. van Deiks uzskata, ka tieši pretestība ir nozīmīga varas pazīme (van Dijk 1989, 1992:96), tādējādi līdzīgi kā M. Fuko atzīstot varas un pretestības savstarpējo noteiksmi. Ne visas sociālo grupu vienojošās pārliecības ir ideoloģiskas. Par tādām tās kļūst tad, ja to pamatā ir konfliktējošas pārliecības un tās ir vērstas uz varas iegūšanu un atzīšanu. Tas nozīmē, ka ideoloģijas jēdzienu sociālo grupu varas attiecību analīzē ir pamatoti lietot, ja tām ir konfliktējošas sociālo pārliecību sistēmas cīņā par varu un attiecīgi arī sabiedrībā pieejamajiem resursiem. Tā kā varas pretmets ir pretestība, tad katrai ideoloģijai ir tai pretēja jeb oponentojoša ideoloģija, kas organizē tās atbalstītāju sociālo grupu, veido tās identitāti, iekšējo solidaritāti un sociālās prakse. Ideoloģiju konflikts ir sociālo konfliktu priekšnoteikums, kas savukārt ir sociālo grupu veidošanās pamatā (van Dijk 2000a:140-141,145), taču jāuzsver, kaut arī sociālos konfliktus visbiežāk izraisa ideoloģiski konflikti, ne vienmēr ideoloģiskais konflikts transformējas sociālajā konfliktā. T. van Deiks min, ka īpaši tas attiecas uz lingvistiskajiem un kultūras konfliktiem: „grupām var būt atšķirīgas un pat konfliktējošas ideoloģijas, bet tās var būt iemācījušās sadzīvot ar tām relatīva sociālā miera apstākļos” (ibid:169). Šādos gadījumos ārēji mierīgo grupu līdzāspastāvēšanu nodrošina gan augstāki vienoti mērķi vai ideāli, piemēram, miers un brīvība, gan institucionālās un tiesiskās normas, kas būtiski ierobežo atklāta konflikta attīstību un sekmē politiskā konsensa meklējumus (ibid:169-171). Latviešu un krievu etnolingvistisko grupu varas attiecību analīzē šī atziņa ir ļoti vērtīga, piedāvājot vienu no iespējamajiem skaidrojumiem diskursīvi konfliktējošām šo grupu attiecībām etnopolitikas laukā, kas līdz šim lielā mērā, ar atsevišķiem izņēmumiem, nepārsniedz diskursa telpu robežas.

Sociāli kognitīvās pieejas principi, kas ir ideoloģijas teorijas pamatā, nosaka arī varas skaidrojumu. T. van Deiks uzskata, ka mūsdienu sabiedrībā galvenā varas forma ir nevis fiziskais vai militārais spēks, bet gan varas mentālie mehānismi, kas balstās uz zināšanām, informāciju, autoritāti un funkcionē kā domāšanas un sociālās izziņas formu kontrole (van Dijk 1996:102). Tieši kontrole ir tas varas jēdziena aspekts, kas veido šīs pieejas kodolu.

Izšķirošais moments varas īstenošanā ir sociālās izziņas kontrole caur zināšanu un pārliecību kontroli un oponentošu ideoloģiju cenzūru (van Dijk 1989:50). Mentālo modeļu kontroles iespējamība paredz varas bāzi, ko veido privileģēta pieeja dažādiem sabiedrības resursiem (van Dijk 1989:20, 1993:254, 1996:86, 2001b:355), tostarp arī diskursam, kas ir spēcīgs indivīdu un sociālo grupu ietekmes līdzeklis. Īpaši tas attiecas uz publisko diskursu un pieeju tā komunikācijas kanāliem, piemēram, plašsaziņas līdzekļiem (van Dijk 1996:87, 2000a:162, 2006c:17).

Rakstot par diskursa kontroli kā varas īstenošanas mehānismu, T. van Deiks daudzviet lieto metaforisku vārdu savienojumu „smadzeņu skalošana”, lai akcentētu to, ka diskursa ietekmēšana notiek caur sociālās izziņas formu, mentālo modeļu, tātad domāšanas, kontroli. Viņš ir noteicis četrus šādas kontroles īstenošanas tipiskākos veidus:

- (i) grupas parasti pieņem zināšanas, pārliecības, viedokļus, kurus pauž autoritātes;
- (ii) situācijas, kurās diskursa saņēmēji ir spiesti par tādiem būt, piemēram, izglītībā;
- (iii) situācijas, kurās nav pieejami alternatīvi viedokļi;
- (iv) diskursa saņēmējiem nav pietiekamu zināšanu, lai apšaubītu vēstīto diskursu.

Redzams, ka šie veidi ir reizē kontekstuāli un diskursīvi. Diskursivitāte te izpaužas caur kontekstu, jo tas var piešķirt un veidot atšķirīgas nozīmes, kurām ir lielāka vai mazāka ietekme uz indivīdu un grupu mentālajiem modeļiem (van Dijk 2001b:357). Tā kā indivīdu un grupu darbības nosaka viņu mentālie modeļi, tad domāšanas kontrole ir netieša, bet tomēr intencionāla, ar nolūku apveltīta, darbības kontrole. Šī kontrole ir diskursīva arī tādā nozīmē, ka domāšanu ietekmē noteikti diskursi un indivīda pozicionējums tajos, atbalstot vai noliedzot attiecīgo diskursa tipu. Tā T. van Deiks nonāk līdz secinājumam, ka vara pastāv diskursā, kas kontrolē mentālos modeļus. Tie savukārt nosaka darbību, tāpēc varas subjektiem ir tik svarīgi nodrošināt sev pieeju diskursam un to kontrolēt atbilstoši savām interesēm un mērķiem (van Dijk 2008a:9-10), jo diskursa kontrole, kas, izmantojot E. Laklo un Š. Mufes teorijas jēdzienus, ir kontrole pār nozīmju artikulācijām un kā tāda tā ir galvenais hegemonijas iegūšanas līdzeklis.

Diskursa pieejamības un kontroles izpētē T. van Deiks ir veltījis ievērojamu uzmanību varas elites un simboliskās elites grupām, kurām ir visplašākā pieeja tekstam un runai, īpaši publiskajam diskursam, kas arī ir šo grupu varas pamatā (van Dijk 2001b:356). Caur pieeju diskursam, tās veido sociālo grupu zināšanas, attieksmes, viedokļus, normas, vērtības un ideoloģijas. Tādējādi viņu simboliskā vara kļūst par ideoloģiskās varas formu (van Dijk 2002b:148-149). Politisko diskursu T. van Deiks pārsvarā analizē kā ideoloģisko diskursu, jo uzskata, ka politiskie spēki ir galvenie ideoloģiju veidotāji cīņā par varu kā pieeju sabiedrības resursiem. Analizējot rasisma diskursu parlamentārajās debatēs (van Dijk 1993a, 1993b,

1992, 1996, 2002a u.c.), T. van Deiks atzīst, ka, pirmkārt, politiskajai elitei ir ļoti liela loma negatīvās varas producēšanā un izplatīšanā tālāk caur valsts un sociālajiem institūtiem līdz mazākajai sabiedrības šūnai, otrkārt, varas diskursa leģitimēšanā, kas nereti sekmē diskrimināciju, rasismu un nevienlīdzību. Svarīgi ir uzsvērt to, ka politiskais diskurss caur ideoloģiju un tajā sakņotajām attieksmēm leģitimē varas attiecības sabiedrībā. Pētnieki parasti pievērš uzmanību politiskajai valodai, bet T. van Deiks uzskata, ka šī analīze ir jāpadziļina un jāpēta diskursa struktūras, kas atklāj attieksmes un ideoloģijas. Politiskā diskursa analīze, ļauj aptvert dažādus tā žanus un formas – politiķu runas, politisko debašu stenogrammas, politiskās deklarācijas un programmas utt. Pētniekam tas sniedz iespēju salīdzināt runāto, spontāno diskursu, piemēram, debates, un rakstīto diskursu. Rakstītais diskurss – īpaši politiskais – ir rūpīgi pārdomāts un ir ievērojami vairāk pakļauts iekšējai diskursa veidošanas kontrolei (van Dijk 1989:41, 2002b:157). Disertācijas autores skatījumā tas nozīmē, ka, ja šādā diskursā ir aizspriedumi vai nevienlīdzību sekmējoši vai leģitimējoši elementi, tad tas liecina par apzināti konstruētām varas attiecībām, kurās dominē diskursa vēstītājs vai tā pārstāvētā grupa. Savā pētījumā autore ir izmantojusi dažādu diskursa žanru salīdzināšanas iespēju, politiskā diskursa analīzē izmantojot gan Saeimas sēžu stenogrammas, gan politisko partiju programmas, gan politikas veidotāju intervijās paustās pārlicības un to argumentācijas stratēģijas.

Sociālo grupu varas attiecību konstruēšanā un leģitimēšanā līdzās politiskajai varai iesaistās arī plašsaziņas līdzekļi, kuriem ir savi paņēmieni un stratēģijas, kā politiķu abstraktos un tehniskos viedokļu formulējumus popularizēt. Mediji kā simboliskā elite ir spēks, kas palīdz radīt ideoloģisko ietvaru un tādējādi sekmē varas nostiprināšanos informācijas un komunikācijas sabiedrībā. T. van Deiks uzskata, ka politiķi publisko diskursu lielā mērā kontrolē tieši caur plašsaziņas līdzekļu diskursu (van Dijk 1989:22), kam kā sociālās domāšanas manipulācijas kanāliem un mehānismiem ir lielāka pieeja plašākām sociālajām grupām (van Dijk 1993a:268). Tāpat kā politikas veidotāji arī mediji ietekmē sociālo grupu ikdienas diskursa makrostruktūras – galvenās (sarunu) tēmas un tām pakārtotos tematus, tādējādi vienlaikus gan veidojot, gan kontrolējot diskursu. Savukārt, ja politiķi un mediji noliedz vai ignorē kādu problēmu vai tēmu, pastāv augsta iespējamība, ka nesekos publiskas diskusijas, viedokļu apmaiņa un attiecīgi arī izmaiņas varas attiecību sistēmā (van Dijk 2002b:149). Šādā izpratnē, pēc autores domām, vispārējās hegemonijas nolūkos tiek radīta ideoloģija kā sabiedrības „maldīgā apziņa”, taču autore, balstoties uz J. Hābermāsa idejām un šajā disertācijā aplūkotojām diskursa teoriju atziņām, uzskata, ka postmodernismā maldīgās apziņas vietu ir aizņēmusi sašķeltā subjekta fragmentētā apziņa.

Izvērtējot T. van Deika atziņu, ka valdošās grupas kundzības pamatā ir tās pieejamība politiskās un simboliskās elites diskursiem, Latvijas valodas kopienu minoritātes/majoritātes statusu perspektīvā, jāsecina, ka T. van Deika skatījums ir zināmā mērā majoritātes/minoritātes varas attiecību ideāltipa teorētisks modelis. Tā devums ir tāds, ka tas parāda potenciālos riskus, sekmējot tādu politikas, mediju, akadēmiskā un uzņēmējdarbības diskursa attīstību, kas noved pie minoritātes izslēgšanas un majoritātes negatīvās varas īstenošanas rezultātiem. Šāds scenārijs ir pretrunā Latvijas etnopolitikas/ integrācijas politikas noteiktajiem uzdevumiem un mērķiem, kā arī pretrunā ar sabiedrības gaidām un nostādnēm par pozitīvu starpkultūru komunikāciju un vienotu sociālās dzīves telpu. Taču autore ir kritiska pret apzināti virzītu analīzi uz apspiestajām grupām. T. van Deiks savā teorijā pamato, ka katrai sociālajai grupai ir savi mērķi un nolūki, savi sociālās domāšanas modeļi un sociālās izziņas formas, savas ideoloģijas. Rodas jautājums, kāpēc ir jāanalizē tikai vienas grupas diskursi, ja varas attiecībās ir iesaistītas abas puses? Lai iegūtu padziļinātu izpratni par noteiktu sociālo grupu varas attiecībām, nepieciešams pētīt abas iesaistītās puses, jo nav pamatoti pētāmās problēmas cēloņus *a priori* meklēt šķietami valdošās grupas ideoloģijā un tajā balstītajā diskursā.

Varas darbības principu skaidrojums diskursa teorijās ir cieši saistīts ar diskursa jēdzienu. Tā tas ir arī T. van Deika teorijā, kurā diskursa un varas struktūras ir analizējamas savstarpējā mijiedarbībā kā viena otru ietekmējošas (van Dijk 1993a:250, 1996:84). T. van Deiks uzskata, ka analizējot varas struktūras, var izprast diskursa struktūras un otrādi – diskursa struktūrās var identificēt un rekonstruēt varas struktūras. No šādas atziņas izriet, ka diskurss strukturāli parāda varas atveidošanas nosacījumus visos sabiedrības līmeņos, dimensijās un kontekstos. Šāda diskursa un varas struktūru analīzes loģika paredz, ka komunikatīvā notikuma, piemēram, mācību stundas, teksta un runas analīze, kas atbilst mikro interakcijas situācijai izpētei, vēstī par attiecīgā sociālā institūtu ideoloģiju, kas, izmantojot mācību stundas piemēru, ir skola un izglītības sistēmu organizējošās nostādnes jeb pārliecības. Tās sekojojoši var saistīt ar grupu – majoritātes un minoritātes - sociālajām attiecībām kopumā jau makro analīzes līmenī. Šādā veidā autore izpratnē T. van Deiks savieno diskursa kā teksta analīzi ar sociālo varas teoriju.

Šajā sadaļā autore ir aplūkojusi vairākus T. van Deika varas jēdziena izpratnes aspektus, kas ir atbilstoši latviešu un krievu valodas kopienu kā sociālo grupu varas attiecību izpētē. Pirmkārt, tas ir T. van Deika varas sociālās dimensijas izvērsums, otrkārt, varas kontroles funkciju raksturojums caur pieejamību diskursam, treškārt, varas, konflikta un ideoloģiskā diskursa savstarpējā saikne un ietekme sociālās teorijas līmenī. Turpinot varas, konflikta un ideoloģijas teorētisko izpēti nākamā sadaļā, kas veltīta ideoloģiskā diskursa

struktūru raksturojumam, noslēdz T. van Deika sociāli kognitīvās diskursa teorijas galveno jēdzienu triādes – izziņa, sabiedrība, diskurss - apli.

5.3.3. Ideoloģiskā diskursa struktūras

Jau minēts, ka T. van Deika pieeja diskursam ir izteikti multidisciplināra un no kritiskās un sociāli politiskās perspektīvas tā kombinē teksta un runas lingvistisko, kognitīvo, sociālo un kultūras aspektu analīzi noteiktā kontekstā. T. van Deikam diskurss ir darbība kā verbāls valodas lietojums (van Dijk 2000a:194, 197). Taču jēgpilna ir nevis darbība pati par sevi, kas var būt vērsta arī uz pašu darbības veicēju, bet svarīgs ir darbības mērķis, nolūks un tās kontrole, ko var īstenot gan diskursa vēstītājs, gan diskursa saņēmējs (van Dijk 2006c:8). Diskursa teorijā ir būtiski gan tas, lai darbības īstenotājs piešķir tai nolūku un mērķi, gan tas, lai subjekts, uz kuru ir vērsta darbība, to uztvertu kā darbību ar nolūku. Tādēļ darbības analīzē ir jāņem vērā abu komunikatīvajā notikumā – darbībā – iesaistīto pušu perspektīvas. Diskursa uztvērējam svarīgi ir tas, kas tieši tiek vēstīts un kādas ir šī vēstījuma sekas jeb diskursa kā darbības sekas. Kā raksta T. van Deiks, „diskursīva darbība kļūst par sociāli reālu, ja tai ir reālas sociālas sekas” (ibid:9). Šāds diskursa kā darbības traktējums pilnībā iekļaujas socioloģijas teorijas interpretatīvajā paradigmā, jo T. van Deikam svarīga ir gan indivīda darbībai piešķirtā nozīme, gan darbības mērķis, nolūks un jēga, gan tās interpretācija un uztvere. Katrs no šiem aspektiem ir izvērsts klasiskajās interpretatīvās jeb fenomenoloģiskās socioloģijas teorijās (piemēram, E. Gofmana dramaturģijas socioloģija, Alfrēda Šuca (*Alfred Schütz*, 1899 – 1959) fenomenoloģiskā socioloģija, Herberta Blumera (*Herbert Blumer*, 1900 - 1987) simboliskais interakcionisms, Harolda Garfinkela (*Harold Garfinkel*, 1917) etnometodoloģija u.c.), kas ir ietekmējušas neskaitāmas mikrosocioloģijas teorijas. Ar to autore vēlas uzsvērt T. van Deika teorijas epistemoloģisko saikni ar atzītām un tradicionālām socioloģijas teorijām, kas netiek apstrīdētas vai noliegtas, bet gluži otrādi – T. van Deiks ar savu pieeju netieši parāda to relevanci sociālo mikro procesu skaidrojumiem mūsdienās, vienlaikus izmantojot jaunu jēdzienisko aparātu, kas ir attīstījies līdz ar sabiedrības sistēmpārmaiņām un sociālās teorijas attīstību kopumā.

Atgriežoties pie T. van Deika teorētiskajiem uzskatiem, diskursam ir izšķiroša nozīme ideoloģiju veidošanā un atveidošanā (reproducēšanā). Vistipiskākais ideoloģiskais diskurss mūsdienu sabiedrībā ir rasisma diskurss. Rasisms šajā gadījumā ir definēts T. van Deika versijā kā uz rases vai etniskās piederības pamata balstīta negatīvās varas – kundzības - kompleksa sociālās nevienlīdzības sistēma (van Dijk 2002b:145). Šo sistēmu veido vairāki elementi: grupas ideoloģiskie priekšstati pašai par sevi un otru grupu, grupu locekļu mentālie modeļi par „etniskajiem notikumiem”, ikdienas diskriminējošie diskursi un cita sociālās

prakses, institucionālās struktūras un to darbības, kā arī varas attiecības starp dominējošo grupu un etniskajām minoritātēm (van Dijk 2000b:93). Rasisma vai etnocentrisma diskursā, kas abi ir ideoloģiskie diskursi un tāpēc viss, kas attiecas uz rasisma diskursu, tikpat lielā mērā attiecas arī uz etnocentrisma diskursu, diskursa struktūras atklāj un raksturo iekšējās *mēs* grupas un ārējās *viņi* grupas attiecības. Tā kā ideoloģijas ir piesaistītas grupām (vai otrādi), savukārt grupas varu nosaka tās pieejamība diskursam un iespēja to kontrolēt, attiecīgi izriet, ka ideoloģiskais diskurss raksturo sociālo grupu varas attiecības. Tipisks ideoloģiskais diskurss ir rasisma (etnocentrisma) diskurss, kura struktūras pamatā ir t.s. ideoloģiskais kvadrāts jeb visaptverošā pozitīvā paštēla un negatīvā cita tēla stratēģija (angļu val.: *positive self-presentation and negative other-presentation*):

- Paust/ uzsvērt pozitīvo par Mums;
- Paust/ uzsvērt negatīvo par Viņiem;
- Noliegt/ neuzsvērt negatīvo par Mums;
- Noliegt/ neuzsvērt pozitīvo par Viņiem (van Dijk 2000a:267).

T. van Deiks vairākos zinātniskajos darbos un rakstos, balstoties uz saviem pētījumiem, parāda, ka šī ideoloģiskajam diskursam un konfliktam tipiskā stratēģija vienlīdz izpaužas gan ikdienas, gan politiskajā, gan mediju diskursos (van Dijk 1989, 1992, 1993, 2006b, 2008). Tas nozīmē, ka valdošā grupa reproducē savu kundzību kā negatīvo varu un pārsvaru gan mikro un makro līmenī, gan domāšanā un darbībā (van Dijk 1992:116). Pozitīvā paštēla un negatīvā cita tēla stratēģija ir polarizēts sociālās domāšanas modelis, kuram piemīt binārās opozīcijas loģika (van Dijk 1989:34-35, 1992:89-90, 1997:211, 2001b:263-264, 2006b:373-374, 2008a:5 u.c.). Pētniekam, kurš par savu uzdevumu izvirza sociālo grupu ideoloģiskā konflikta izpēti diskursā, ir jāparāda, vai šī stratēģija pētāmajā diskursa laukā ir vai nav tipiska. Balstoties uz T. van Deika apsvērumiem, autore saskata, ka šīs visaptverošā ideoloģiskā stratēģijas mērķis ir hegemonija kā dominējošās grupas varas, attiecīgi arī attieksmju un rīcības atzīšana.²⁴

T. van Deiks uzskata, ka etniskie aizspriedumi vai ideoloģijas nav iedzimti un neveidojas spontānā etniskajā mijiedarbībā, tie ir iegūti un iemācīti komunikācijā, caur tekstu un runu. Rasismu iemācās sabiedrībā (van Dijk 2002b:146). Etnisko situāciju uztveri nosaka vispārējie sociālie modeļi, kas ir konstruēti balstoties uz iepriekšējo pieredzi, un vispārējām, stereotipiskām attieksmēm. Ja etniskā situācija ir negatīva epizodiskajā atmiņā, tā apstiprina iepriekšējās zināšanas, pārliecības un viedokļus (van Dijk 1985:71). Rasisma diskursi un to pamatā esošie mentālie modeļi un sociālās izziņas formas – ideoloģijas, zināšanas un

²⁴ Šīs stratēģijas un citu diskursa struktūru raksturojums ir izvērsti 7. nodaļā, kas ir veltīta autores empīriskā pētījuma metodoloģijas izklāstam.

attieksmes - ir iekšēji ļoti pretrunīgas, jo, no vienas puses, tās veido vispārīgas vērtības (piemēram, pret diskrimināciju un par toleranci), no otras puses, neuzticēšanās un nepatika pret ārējo *viņi* grupu. Rezultātā veidojas negatīvi diskursi, kas nav individuāli, bet grupas diskursi, jo tie pauž nevis individuālas nostādnes, bet galvenokārt sociālās pārliecības kopumā. Tā kā vispārējais diskurss noliedz rasismu, nevienlīdzību un diskrimināciju, tad konkrētā diskursa struktūra ir blīva ar noliegumiem un attaisnojumiem, kas ļauj apgalvot, ka tā pamatā ir pozitīvā paštēla un negatīvā cita tēla stratēģija (van Dijk 1992:115-116). Rasisma/ etnocentrisma diskurss ir ļoti stratēģisks, jo, no vienas puses, indivīdi un sociālās grupas vēlas paust savu negatīvo pieredzi, no otras puses, sociālās normas liedz atbalstīt rasistiskas pārliecības (van Dijk 1985:69-70). Tā rezultātā veidojas konfliktējošā pozitīvā paštēla un negatīvā cita tēla stratēģija. Rasisma diskurss ir iekšējās grupas ideoloģiskais diskurss. Šī stratēģija var izpausties ļoti dažādos diskursa līmeņos un neskaitāmās diskursīvajās stratēģijās. Polarizētā diskursa struktūras konstruē un apstiprina sociālo nevienlīdzību (van Dijk 2008a:5). Autores pētījumā šādas struktūras atklāj etnolingvistisko grupu diskursīvā konflikta konstruēšanu. Taču arī T. van Deiks uzsver, ka diskursa struktūru un sociālo struktūru starpā nepastāv tieša korelācija vai kauzāla sakarība. Ir jāņem vērā ārkārtīgi plašs un komplekss sociāli kognitīvais process, ietverot šajā analīzē mentālos modeļus un īpašu uzmanību pievēršot tieši konteksta modeļiem, kas veido saikni starp diskursu un sabiedrību (van Dijk 2008a:5, 2009:73).

Diskursa struktūras ir ļoti dažādas, tāpēc nav iespējama „pilnīga” diskursa analīze, bet tikai daļēja. Tas nosaka, ka ir svarīgi saprast, kurām diskursa struktūrām pētniekam ir jāpievēršas. Kritiskā diskursa analīzes pārstāvji analizē tās diskursa struktūras, kas atklāj varas attiecības, nevienlīdzīgas varas attiecības, diskursa struktūras, kas pilda varas funkcijas un kas padodas diskursa nesēja kontrolei, piemēram, tematu izvēle, retorika, vārdu kārtība u.c. Struktūras, kas nepakļaujas šādai kontrolei, piemēram, noteiktas gramatiskas formas, neattiecas uz sociālās varas izpausmju analīzi diskursā (van Dijk 2001a:99). Diskursa struktūru analīzes mērķis nav detalizēti izpētīt noteiktas diskriminējošas sociālās prakses pazīmes, bet iedziļināties un skaidrot, kā diskursa struktūras atklāj domāšanas modeļus (van Dijk 2002b:148).

T. van Deiks norāda, ka analizējamo diskursa struktūru izvēle ir teorētiski pamatota. Vispirms ir jāidentificē diskursa makrostruktūras, kas ir to organizējošās tēmas (van Dijk 2001a:101, 2000a:206, 2009:68). Tie sniedz vissvarīgāko informāciju par diskursu un skaidro teksta iekšējo saskaņotību. Diskursa tēma ir globālās nozīmes, kas tālāk veido lokālās nozīmes. Tieši šādu tematisko analīzi iespējams piemērot plašām datu kopām, kas ir arī pirmais solis diskursa analīzē (van Dijk 2001a:102). Lokālās nozīmes jau ir vārdu nozīmes,

teikumu struktūras un savstarpējās sakarības. T. van Deiks uzskata, ka lokālās nozīmes izriet no indivīda mentālajiem modeļiem un vispārējām sociālajām pārlicībām. Vienlaikus šīs lokālās nozīmes tieši ietekmē otras iesaistītās puses, uztvērēja domāšanas modeļus, viedokļus un attieksmes. Tematiem un lokālajām nozīmēm ir visspēcīgākās potenciālās sociālās sekas, jo tieši šie divi elementi vislabāk saglabājas uztvērēju atmiņā. Attiecībā uz nozīmju izpēti van Deiks norāda, ka kritiskā diskursa analīze pievēršas ideoloģiski ievirzītam diskursam un tam, kā šie diskursi polarizē iekšējo *mēs* grupu un ārējo *viņi* grupu attēlojumu. Tādējādi gan globālo, gan lokālo nozīmju līmenī ir iespējams identificēt visaptverošo pozitīvā paštēla un negatīvā cita tēla diskursīvo stratēģiju (van Dijk 2001a:103, 245, 2009:70).

Atšķirībā no N. Fērklufa T. van Deiks nav tik plaši izvērsis diskursa lingvistiskās dimensijas/ teksta analīzes principus. Lielāku uzmanību viņš ir pievēršis diskursa struktūrām, kas ļauj atklāt un skaidrot ideoloģiskos sociālo grupu konfliktus. Katrs no šiem autoriem ir koncentrējis savu zinātnisko domu uz atšķirīgiem jēdzieniem - N. Fērklufs uz diskursu, savukārt T. van Deiks uz ideoloģiju. Abi šie autori, izstrādājot savas teorijas, tiecas skaidrot sociālo struktūru caur diskursa struktūrām, operējot ar līdzīgām varas, ideoloģijas un diskursa jēdzienu teorētiskām konstrukcijām. Pēc disertācijas autores domām, abu šo kritiskā diskursa analīzes pārstāvju ideju kombinācija – apvienojot N. Fērklufa diskursa trīsdimensiju modeli un T. van Deika sociāli kognitīvo ideoloģijas un diskursa koncepciju – ir efektīvs sociālo grupu varas attiecību analīzes instruments, izmantojot diskursu kā empīrisko materiālu (tekstu) un teorētisko kategoriju (sociālā prakse). T. van Deika teorijai atšķirībā no E. Laklo un Š. Mufes nevar pārmest diskursīvo ideālismu, kas jēdzieniski un empīriski sarežģī diskursa un sociālās rīcības savstarpējās ietekmes analīzi un skaidrojumu. T. van Deiks neabsolutizē diskursu, bet nodala to no citiem sociāli kognitīvajiem procesiem un praksēm. Sociālās teorijas līmenī viņam ir izdevies nošķirt un reizē savienot vienotā koncepcijā sociālo izzīņu, sabiedrību un diskursu, parādot, kā sociālās izzīņas formas, kas atbilst klasiskiem socioloģijas jēdzieniem – vērtības, normas, attieksmes – nosaka sabiedrības domāšanu un darbību, kas ir fiksējamas tieši diskursā. Turklāt T. van Deiks diskursu traktē nevis kā augstas abstrakcijas jēdzienu, bet praktiski izmantojamu sociologa analītisko instrumentu, kas, būdams attieksmju un darbības ekspresija valodā, kalpo sabiedrības dzīves skaidrošanai. Iespējams, T. van Deikam tas ir izdevies tāpēc, ka viņš ir specializējies diskursa teoriju, orientējot to konkrēti uz ideoloģiskā diskursa kārtību. Tā nav vispārēja, visaptveroša socioloģiska diskursa teorija, bet gan viens no diskursa teorijas variantiem konflikta perspektīvā, kas orientējas uz rasisma (etnocentrisma) kā sociālas parādības problemātiku, tās iemesliem, negatīvajām izpausmēm un sekām.

5.4. Kritiskā diskursa analīzes kritika un diskusija

Kritiskā diskursa analīzes kritika aptver gan diskursa analīzes, gan teorijas aspektus. Autore padziļināti aplūkos divus no tipiskiem kritiskā diskursa analīzes kritikas argumentiem, pirmkārt, mikrolingvistiskas teksta analīzes īstenošanas, otrkārt, sociālo grupu varas attiecību reducēšana uz kundzības attiecībām. Pirmais attiecas uz aplūkojamās pieejas diskursa analīzes līmeni, otrs – uz sociālās teorijas līmeni.

Virkne pretargumentu ir vērsti uz diskursa kā teksta un interakcijas modeļu lingvistisko analīzi (Billig 2008a, 2008b; Schegloff 1997, 1999). Kritikas argumentiem, kas attiecas uz lingvistisko analīzi, autore kopumā pievērš sekundāru nozīmi, jo neatbalsta mikrolingvistisku diskursa analīzi socioloģiskajos pētījumos. Taču tā kā teksta lingvistiskā analīze ir būtiska kritiskā diskursa analīzes sastāvdaļa, autore uzskata par savu uzdevumu paust savu nostāju. Pirmkārt, šādu detalizētu lingvistisko analīzi var piemērot tikai ļoti nelieliem teksta apjomiem, bet kvalitatīvo socioloģisko pētījumu datu kopas parasti ir apjomīgi teksta materiāli. Arī autores pētījuma empīrisko materiālu veido ļoti plašas dažādu diskursa žanru kvalitatīvo datu kopas. Disertācijas autore savā pētījumā neveic padziļinātu tekstu lingvistisko analīzi, kas ir drīzāk valodniecības un kritiskās lingvistiskas joma un prasa atbilstošas zinātniskās kompetences minētajās humanitāro zinātņu apakšnozarēs. Šāda ļoti detalizēta vienas lappuses gara teksta analīze var aizņemt pat vairākus simtus lappušu. Taču nav skaidra šādas analīzes pievienotā vērtība sociālo reāliju skaidrošanā. Autore uzskata, ka socioloģiskajai diskursa analīzei nav pilnībā jāizvairās no lingvistiskās analīzes, bet, to veicot, tai ir drīzāk jāseko T. van Deika teksta analīzes principiem, kuru uzdevums ir identificēt tās teksta struktūras un argumentācijas stratēģijas, kas sniedz zināšanas par pētāmo problemātiku. Lingvistisko elementu analīzei ir lietderīgi pievērsties tik lielā mērā, kādās tas padziļināti ļauj izprast pētāmās diskursa struktūras. Pretarguments šādai nostājai, kas turklāt ir viens no tipiskākajiem kritiskā diskursa analīzes kritikas argumentiem kopumā, ir pārlietu subjektīva diskursa interpretācija. Vienlaikus jāatzīst, ka tā nav izslēdzama nevienā kvalitatīvās metodoloģijas perspektīvā veiktā pētījumā, jo jebkurā gadījumā pētnieks veic analizējamo vienību izvēli. Tāpēc, lai nodrošinātu diskursa analīzes pētījumā iegūto rezultātu validitāti, ir svarīgi pamatot, kādām diskursa struktūrām pētnieks pievērsis uzmanību un kādas nav iekļāvis savā analīzē.

Tomēr autore pilnībā nenoliedz detalizētas lingvistiskas analīzes efektivitāti. To lielā mērā nosaka pētāmā diskursa žanrs. Piemēram, rakstītā diskursa – mediju raksti, politiskās runas – gadījumā, kas ir ļoti pārdomāts un intencionāls teksts, šāda lingvistiska analīze var sniegt būtiski jaunas zināšanas, ļaujot iedziļināties teksta radīšanas kognitīvajos aspektos. Savukārt runātā diskursa – intervijas, ikdienas sarunas, fokusa grupu diskusijas, - tekstam ir

raksturīga augstāka spontanitāte un attiecīgi vairāk teksta elementu, kas nav atbilstoši pētāmajam diskursam, bet var būt svarīgi kontekstu atklājoši dati. Taču šādu kontekstam svarīgu datu identificēšanai nav nepieciešama izvērstā lingvistiska analīze, jo būtisks ir šo teksta daļu saturiskais aspekts, kas attiecas uz diskursa makrostrukturām – diskursu veidojošajām tēmām un tematiem.

Viens no spēcīgākajiem kritiskā diskursa analīzes kā sociālās teorijas kritikas argumentiem (piemēram, Blommaert & Bulcaen 2000; Hammersley 1997), kuram vēlas pievērsties autore, ir tās makrosocioloģiskā nostādne, ka sabiedrībā pastāv dominējošās un apspiestās grupas, kuru starpā valda negatīvās varas attiecības. Šis arguments ir pamatots tikai daļēji. Ir jāņem vērā, ka neraugoties uz pārmetumiem par kritiskā diskursa analīzes ambiciozo mērķi sniegt ne tikai diskursīvo procesu, bet visas sabiedrības izpratni, iesaistoties mikro un makro sociālo procesu analīzes sintēzes radīšanas centienos (piemēram, Bucholtz 2001; Slembrouck 2001), tā ir orientēta uz varas sociālo un diskursīvo dimensiju izpēti. Sociālās nevienlīdzības kā negatīvas varas produkta novēršana ir drīzāk kritiskā diskursa analīzes kopējā lietišķā misija, nevis katra konkrētā pētījuma kvalitātes un efektivitātes noteikšanas mērs.

Tāpat jāņem vērā šis pieejas pētnieku varas definējums: kontrole pār diskursa un sabiedrības resursu pieejamību. Sociālo grupu dominantes attiecības ir šīs diskursa analīzes un teorijas izpētes objekts. Kritiskā diskursa analīze ir orientēta uz sociālās nevienlīdzības analīzi un novēršanu, un pētniekam ir skaidri jādefinē sava nostāja un pozīcija konfliktā. Tieši pret šo principu kritiska ir disertācijas autores nostāja. Klasiski kritiskā diskursa analīzes tradīcijā pētnieks nostājas tās grupas pusē, attiecībā pret kuru tiek īstenota negatīvā vara, piemēram, sieviešu vai minoritāšu pusē. Autore uzskata, ka pētnieka pozicionēšanās vājākā konflikta subjekta pusē, pirmkārt, ir tendencioza, otrkārt, nav tik viennozīmīga, par ko liecina disertācijas pētījumā iesaistīto latviešu un krievu etnolingvistisko grupu pašidentifikācija attiecībā uz minoritātes un majoritātes statusu. Abu valodas kopienu etniskās identitātes un piederības etnolingvistiskajai grupai pamatā ir kopīga dzimtā valoda. Turklāt šajā gadījumā dzimtās valodas vieta valodu hierarhijā un no tās izrietošais valodas statuss nosaka arī grupas statusu sabiedrībā. Kaut arī latviešu valoda ir oficiālā valsts valoda Latvijā un valodu hierarhijā ieņem pirmo vietu, pēc vairākām pazīmēm tā atbilst apdraudētās majoritātes valodas statusam. Savukārt krievu valoda, kuras kā dzimtās valodas lietotāju skaits ir mazāks un kura formāli atbilst minoritātes valodas statusam, praksē daudzās sociālās dzīves jomās ir pašpietiekama ar plašām sociolingvistiskām funkcijām. Sociolingviste Tuve Skutnaba Kangas (*Tove Skutnabb-Kangas*, 1940) šādu divu konkurējošo valodu situāciju, kas raksturīga Baltijas valstīm kopumā, ir definējusi kā majoritātes valodu ar minoritātes valodas pazīmēm (angļu

val.: *minorized majority language*) un minoritātes valodu ar majoritātes valodas pazīmēm (angļu val.: *majorized minority language*) (Skutnabb-Kangas 1994:178). Jautājums, kura no grupām šajā situācijā ir īstenā minoritāte pēc būtības un kuras pusē būtu jānostājas kritiskā diskursa analīzes tradīcijā strādājošam pētniekam, ir komplicēts. Neviennozīmīgo latviešu un krievu valodas kopienu kā bijušās vai topošās minoritātes identitātes aspektu politiski vēsturisko sabiedrības transformāciju perspektīvā skaidrojis arī J. Rozenvalds (2004).

Tāpat dominējošā grupa nav viennozīmīgi nosakāma pēc tās pieejamības diskursam rādītāja, jo Latvijā gan krievu, gan latviešu valodas kopienām caur to pārstāvēniecības grupām ir pieeja gan politiskajam, gan mediju diskursam. Autore uzskata, ka, neraugoties uz pētnieka piesaisti noteiktiem diskursa tiptiem pētāmā diskursīvā konflikta laukā, viņa uzdevums ir abas konfliktā iesaistītās puses traktēt kā līdzvērtīgus spēlētājus tādā ziņā, ka neviena no grupām netiek sākotnēji definēta vai pozicionēta kā apspiestā grupa, bet otra – kā dominējošā. Šāda nostāja balstīta, pirmkārt, M. Fuko atziņā par varu un pretestību kā vienas monētas divām pusēm, un nav pamatoti uzreiz noteikt, kura no tām ir vājākā; otrkārt, to nosaka konfliktā iesaistīto diskursīvo grupu nosacītība un mainīgums, jo piederību grupai primāri nosaka diskursa tips; treškārt, latviešu un krievu etnolingvistisko grupu attiecību primārā empīriskā analīze parāda, ka ideoloģiskais diskurss ne vienmēr ir vērsts uz otras grupas noliegumu. Tas var tikt orienēts arī uz savas grupas pozīciju nostiprināšanu vai leģitimēšanu, individuālās vai kolektīvās identitātes veidošanu vai arī tikt pausts kā pretestība otras grupas paustajam diskursam.

Disertācijas autores nostāja sava pētījuma ietvaros ir vērsta pret negatīvās varas īstenošanu neatkarīgi no grupas, pret kuru tā tiek pielietota. Tādējādi autore, būdama piederīga latviešu etnolingvistiskajai grupai, pētnieciski neidentificējas ne ar vienu no grupām un tiecas saglabāt neatkarīgu pozīciju, apzinoties etnopolitiskā lauka diskursu ietekmi savās interpretācijās.

Būtiskākie jautājumi, kuru teorētisko izstrādi turpina attīstīt kritiskā diskursa analīzes autori ir, pirmkārt, saikne starp diskursu un sociālo rīcību, ko autore cenšas risināt savā pētījumā, izstrādājot diskursīva konflikta pieeju sociālo grupu varas attiecību izpētē; otrkārt, spriedze vai plaista starp diskursa lingvistisko un socioloģisko analīzi, jo lingvistiski orientētās teksta un runas teorijas parasti ignorē socioloģijas jēdzienus, savukārt diskursa socioloģiskās un politiskās teorijas nepietiekami izvērš teksta analīzes metodiskos principus un paņēmienus. Risinājums ir meklējams dažādu pieeju kombinācijā un starpdisciplināru sabiedrības pētījumu veikšanā, iesaistot augstas zinātniskās kompetences speciālistus no dažādām sociālo un humanitāro zinātņu apakšnozarēm.

Noslēdzot diskusiju par kritiskā diskursa analīzes pieeju, autore vēlas uzsvērt, ka diskursa teorija politikas socioloģijā kopumā ir jauna perspektīva, kas turpina attīstīties un mainīties. Tās teorētiskās atziņas un to piemērotība mūsdienu sabiedrības pētniecībai tiek joprojām izstrādātas, pilnveidotas un pārbaudītas empīriskajos pētījumos. Šīs disertācijas viens no uzdevumiem ir sniegt teorētisku un praktisku ieguldījumu šajā zinātniskajā procesā.

6. TEORĒTISKĀS PERSPEKTĪVAS KOPSAVILKUMS UN DISKUSIJA: DISKURSĪVĀ KONFLIKTA PIEEJA

Noslēdzot promocijas darba pētījuma teorētiskās perspektīvas deskriptīvi analītisko raksturojumu, autore apkopo galvenās nostādnes un izvērš diskusiju par poststrukturālisma diskursa teorijas un kritiskās diskursa analīzes sintēzē balstītu skatījumu uz Latvijas valodas kopienas varas attiecību izpēti konceptuālo ietvaru – diskursīvā konflikta pieeju. Socioloģisko paradigmu un perspektīvu līmenī tā izriet no interpretatīvās/fenomenoloģiskās paradigmas, sociālā konstrukcionisma un konflikta perspektīvas un no atziņas, ka sociālā dzīve postmodernajā laikmetā ir diskursu noteikta un mediēta. Individīda identitāti, attiecības un rīcību būtiski nosaka diskursi, kas konstruē skatījumu un izpratni par darbu, ģimeni, atpūtu, labo un slikto utt. Šādā, valodā balstītā, sociālās pasaules uztverē diskursīvais konflikts autorei redzējumā ir viena no dominējošām konflikta kā varas attiecību formām informācijas un zināšanu sabiedrībā, kurā ietekmīgs līdzeklis cīņā par varu ir vārds un tam piešķirtā nozīme.

Diskursīvā konflikta jēdziens apvieno valodas un varas dimensijas, tas ir konflikts valodā jeb diskursā. Tas paredz, ka sociālās grupas intereses un (varas) mērķi noteiktā sabiedrības dzīves laukā, piemēram, etnopolitikas jomā, tiek ietērti vārdos un izteikumos, piešķirot tiem nozīmes un veidojot dažādus diskursu tipus. Tie var būt viens otru papildinoši, izslēdzoši, ignorējoši, pretrunīgi, konfliktējoši utt. Konflikts rodas tad, kad vara sastopas ar pretestību – diskursīvā konflikta perspektīvā, kad varas diskursam ir pretestības vai opozīcijas diskurss. Disertācijas autorei saista tieši šādi savstarpēji konfliktējoši diskursi, to veidošanās nosacījumi, iekšējās struktūras un rezonanse sociālajās praksēs un rīcībā, lai skaidrotu divu sociālo grupu – latviešu un krievu valodas kopienas – varas attiecības etnopolitikas laukā, un uz šo skaidrojumu pamata izvirzītu augstāka vispārinājuma hipotētiskus pieņēmumus par diskursīvā konflikta transformāciju sociālajā konfliktā.

Diskursīvā konflikta projicēšanās iespējamība sociālajā realitātē faktiskās rīcības formā nosaka konflikta diskursīvās un sociālās formas nošķirumu. Ar jēdzienu sociāls konflikts autorei saprot tādu konfliktu, kas pāriet diskursa un diskursīvās prakses robežas un īstenojas sociālajā mijiedarbībā sociālās rīcības formā.

Pētīt diskursīvā konflikta transformācijas iespējamību sociālajā konfliktā, autore nošķir trīs jēdzienus: diskurss, prakse un rīcība. Diskurss ir definēts N. Fērklufa izpratnē gan kā sociāls valodas lietojums, gan kā konkrētas pieredzes attēlojums. Prakses jēdziens ir viskompleksākais, jo tas iekļaujas gan diskursa jēdziena laukā (kā diskursīvā un sociālā prakse), gan rīcības jēdziena laukā (prakse kā pretmets teorijai, domāšanai). Tātad prakse ir

plašāks jēdziens nekā rīcība. Lai uzsvērtu šķirtni starp diskursu kā praksi un praksi kā darbību, autore savā analīzē līdzās prakses jēdzienam lieto arī rīcības jēdzienu. Rīcība ir definēta interpretatīvās paradigmas perspektīvā, atsaucoties uz M. Vēberu, kā ar subjektīvu jēgu apveltīta rīcība, kas ir mērķtiecīga un kurai piemīt „augstākās acīmredzamības pakāpe” (Vēbers 2004:239) tādā nozīmē, ka tā ir faktiskā sociāla darbība, nevis darbības attēlojums diskursā vai domāšanā. Neapšaubāmi, subjekts piešķir jēgu arī darbībai. Diskursīvā prakse, kaut arī ietver sevī rīcības iespējamību, vispirmām kārtām ir darbība un šādā izpratnē, kā to lieto arī N. Fērklofs un kritiskā diskursa analīze kopumā, diskurss ir darbība, taču tā ne vienmēr ir rīcība. Rīcība ir darbība, kura īstenojas sociālajā praksē. Būtiska rīcības atšķirība no darbības ir tā, ka sociāla rīcība, kā to noteicis M. Vēbers, ir orientēta uz citu subjektu un viņa izturēšanos, turklāt ar nolūku. „Citi” var būt gan konkrēti indivīdi, gan nenoteikts indivīdu kopums (ibid:254). Darbība, kas ir vērsta uz sevi, kļūst par sociālu rīcību tad, ja tā ir orientēta uz citu indivīdu izturēšanos. Tāpēc diskursīvā prakse var kļūt par sociālu rīcību tad, ja tiek īstenota ar nolūku ietekmēt indivīdam ārējus subjektus.

Atšķirībā no E. Laklo un Š. Mufes diskursa teorijas, autore neatsakās no diskursīvo un nediskursīvo prakšu dalījuma. Kaut arī autorei nav būtisku iebildumu pret E. Laklo un Š. Mufes pieeju, kas absolutizē diskursu, tomēr, pēc autores domām, tā ir pārāk redukcionistiska, ideālistiska un attālināta no sociālās realitātes. Piekrītot kritiskā diskursa analīzes teorētiskajai nostādnei par diskursu kā sociālo praksi un darbību, diskursīvā konflikta teorijas modelī tiek nošķirti diskurss un prakse, atzīstot, ka diskurss iniciē, uztur, nostiprina un izplata gan praksi, gan rīcību. Tomēr, neraugoties uz to, ka diskurss ir nozīmīgs prakses priekšnoteikums, diskurss un prakse nav identī, jo diskurss ne vienmēr īstenojas praksē un otrādi – prakse ne vienmēr atspoguļo un atklāj diskursu. Gan prakse, gan diskurss ir vienlīdz spēcīgi, viens nav mazsvarīgāks par otru.

Iekļaujoties sociālā konstrukcionisma paradigmā, autore ir vienprātīga ar diskursa teorijas kopējo nostāju, ka objekti, subjekti, to saiknes un attiecības iegūst savu nozīmi diskursā. Tā kā rīcībai jēgu piešķir subjekts, kas to dara atbilstoši savam pozicionējumam diskursā, tad no tā izriet, ka rīcība iegūst jēgu un nozīmi diskursā. Tāpēc diskurss ir rīcības izpratnes un skaidrojuma avots. Saskaņā ar šādu loģiku starp diskursu un rīcību pastāv tos vienojoša saikne. Taču tāpat kā diskursa un prakses saikne nav tieša, tāda nav arī diskursa un rīcības starpā esošā saikne. Pirmkārt, tāpēc ka, tas, kas tiek pateikts, ne vienmēr tiek arī reāli darīts, otrkārt, tāpēc ka, diskurss ir mainīgu nozīmju sistēma, ko atsaucoties uz E. Laklo un Š. Mufi, ietekmē gan tajā pastāvošo nozīmju artikulāciju modifikācijas, gan ārpus konkrētā diskursa lauka esošās brīvās nozīmes, kas dažādu apstākļu ietekmē var tikt fiksētas pētāmajā diskursā.

Saskaņā ar diskursa teorijas perspektīvu diskurss un prakse ir savstarpēji viens otru ietekmējoši elementi, saikne starp tiem ir abpusēja – diskurss nosaka un veido praksi, savukārt prakse ietekmē diskursu un rod izpausmi diskursā. Kaut arī šī tēze ir pamatojama ar virkni empīrisku piemēru, autore uzskata, ka spēcīgāka šī saikne ir virzienā no diskursa uz praksi, jo darbība, rīcība un prakse savu nozīmi iegūst diskursā. Jebkurā gadījumā, pat ja noteiktas sociālas attiecības, notikumi pastāv un īstenojas tikai darbības vai rīcības formā, to iedīgli, sākotnējie motīvi un to skaidrojums ir meklējami diskursā, īpaši tā intertekstualitātes un interdiskursivitātes izpausmēs. Gadījumos, kad darbība un rīcība iniciē diskursu, tās atklāj diskursa veidošanās procesu, jaunas nozīmju artikulācijas. Taču šāda nostādne nenoliedz prakses ietekmi uz diskursu, kas, pēc autores domām, ir uzskatāmāka, analizējot jau pastāvošus diskursus un to transformācijas.

No visiem četriem M.Vēbera sociālās rīcības tipiem valodas kopienu diskursīvā konflikta transformācijā sociālajā konfliktā autore uzsver tieši mērķracionālo rīcību - „tā no apkārtējās pasaules priekšmetiem un citiem cilvēkiem sagaida noteiktu izturēšanos un šīs gaidas izmanto kā „nosacījumus” vai „līdzekļus”, lai sasniegtu savu racionāli izvirzīto un pārdomāto *mērķi*” (Vēbers 2004:256). Sekojot M. Fuko varas attiecību analīzes principiem (Foucault 2003:140-141), ir jāanalizē varas attiecību mērķis, kas vada varas īstenošanos un pretestības izrādītājus. M. Fuko varas koncepcijā varas attiecības ir intencionālas – tām ir mērķis un nolūks. Taču varas filozofs uzskata, ka tos nenosaka atsevišķais indivīds, jo vara ir difūza visā sabiedrībā. Poststrukturālisma diskursa teorijas un kritiskā diskursa analīzes skatījumā, kas šajā ziņā veidojies tiešā M. Fuko ietekmē, varas mērķa avots ir politisks, to nosaka valsts vara, politisko spēku hegemonija un ideoloģija.

Diskursīvā konflikta mērķis ir hegemonija, dominējošā diskursa veidošana un izplatīšana, lai leģitimētu ne vien konflikta laukā dominējošo diskursu, bet arī noteiktu un tipizētu tam atbilstošās prakses un rīcību. Caur diskursu un tā iniciēto praksi varas grupas politiskā pārstāvniecība saskaņā ar savām interesēm tiecas veidot, stiprināt un vadīt konfliktā iesaistīto grupu varas attiecības. Tāpēc ļoti svarīga loma diskursīvā konflikta radīšanā un norisē ir politiskajai varai, kas caur publiskā diskursa konstrukciju tiecas kontrolēt sabiedrības domāšanu, vismaz tādā nozīmē, ka tā nosaka, par ko un kā sabiedrībai ir jādomā un jārunā.

Autore piekrīt poststrukturālisma diskursa teorijas autoru E. Laklo un Š. Mufes atzinumam par sabiedrībā valdošo pastāvīgo antagonisma (konflikta) stāvokli, tā formu un objektu daudzveidību. Postmodernisma sabiedrībā, īpaši demokrātiskajās sociāli politiskajās sistēmās, ir raksturīgi, ka diskursīvajiem konfliktiem nav striktu robežu, ko lielā mērā nosaka diskursa tipu daudzveidība konkrētā diskursīvā konflikta laukā. Sekojot M. Fuko idejām, vara, attiecīgi arī konflikta iespējamība, caurstrāvo visus sabiedrības dzīves laukus. Tajos

pastāvošie diskursi ir atvērti un mainīgi. Turklāt arī konfliktējošie subjekti, diskursu nesēji, neveido diskursu robežšķirtnes. Izmantojot E. Laklo kategoriju, tie ir „sašķeltie subjekti”, jo, pirmkārt, tie iegūst identitāti pozicionējoties diskursā, otrkārt, tie nav piesaistīti vienam vienīgam diskursa tipam kopējā diskursa laukā, piemēram, etnopolitikas laukā. Ikviens indivīds var vienlaicīgi būt dažādu diskursa tipu nesējs atkarībā no politiskā un kultūras konteksta, konkrētās situācijas vai notikuma un tā dalībniekiem. Konflikta objektu un lauku daudzveidība un robežu nosacītība nosaka to, ka diskursīvais konflikts var projicēties sociālajā realitātē.

Attiecīgi diskursīvā konflikta skaidrošanā būtiski ir identificēt konflikta objektu, jo tas, savukārt, ļauj atklāt patieso varas mērķi, kas, autores skatījumā, nosaka diskursa struktūras – tēmas un to izvēršanā izmantotās diskursīvās stratēģijas. Tā kā vara caurauž sociālo struktūru, tad visas sociālās grupas ir iesaistītas varas attiecībās un visām grupām ir to diskursus un prakses organizējošās ideoloģijas. Autores skatījumā, analizējot varas interesēs radītus diskursus, pielietojot ideoloģiskā diskursa analīzes paņēmienus, ir iespējams izprast diskursu veidojošo elementu (izteikumu, vārdu) nozīmes un tādējādi atklāt to slēpto saturu jeb diskursa veidotāju patiesos nolūkus. Šo atziņu stiprina disertācijā aplūkotās diskursa teorijas, kas pamato diskursa, varas un sociālo struktūru starpā pastāvošās saiknes. Balstoties uz M. Fuko atziņu, ka diskurss veido ne tikai zināšanu objektus, bet arī subjektus un to attiecības noteiktos vēsturiskos un kultūras kontekstos kā domāšanas sistēmās, autore izvirza teorētisku pieņēmumu, ka diskursīvajā konfliktā iesaistītie varas subjekti ir nevis reālas (fiziskās realitātes izpratnē) sociālas grupas, bet diskursa objekti tādā nozīmē, ka to kolektīvās identitātes veido konfliktējoši diskursi. Līdzīgi arī E. Laklo un Š. Mufe uzsver subjekta identitātes atkarību no subjekta pozīcijas diskursā. Savukārt, T. van Deiks pauž pārliecību, ka tas, kā viena sociālā grupa identificē un raksturo otru grupu iekšējā un starpgrupu diskursā, sniedz nozīmīgas zināšanas par šo grupu varas attiecībām (van Dijk, Ting-Toomey, Smitherman & Troutman 2006:146).

Atzīstot varas subjektu un varas attiecību diskursivitāti, izvirzās jautājums, par to, kas kontrolē šo diskursu struktūras, vienkāršojot, kas kontrolē to, kas tiek vēstīts par sociālajām grupām kā varas subjektiem. Raugoties no poststrukturālisma diskursa teorijas un kritiskā diskursa analīzes perspektīvas, sabiedrības grupu varas attiecību konstruēšanā ieinteresēta ir galvenokārt politiskā vara, kas cīnās par hegemoniju kopējā sociālās un politiskās dzīves laukā. Tāpēc diskursiem, kuros tiek veidotas sociālo grupu varas attiecības, ir raksturīgas ideoloģiskā diskursa stratēģijas, kuras ir formulējuši un konceptualizējuši kritiskā diskursa analīzes teorētiķi un praktiķi R. Vodaka un T. van Deiks, pētot rasisma izpausmes sabiedrībā.

Viņu atzinums ir, ka ideoloģiskais diskurss tiek konstruēts varas iegūšanas vai nostiprināšanas interesēs, turklāt ideoloģija šajā perspektīvā leģitimē un pamato sociālās grupas darbības.

Lai noteiktu un prognozētu diskursa projicēšanos sociālajā praksē un rīcībā, nepietiek tikai ar noteikta diskursa veida un to tipu analīzi. To ir nepieciešams papildināt ar citiem pētāmajā sociālās dzīves laukā pastāvošajiem diskursu tipiem un žanriem, pēc iespējas aptverot visus diskursa veidošanā un izplatīšanā iesaistītos aģentus un diskursa telpas. Tāpat nav apstrīdama dažādo konteksta dimensiju – vēsturiskā, politiskā un kultūras, iespējams, arī ekonomiskā – ietekme uz diskursīvo konfliktu, to mazinot, līdzsvarojot, saasinot vai radikalizējot.

Diskursa teorija ir vērsta uz sociāli radītu nozīmju izpratni un interpretāciju, ņemot vērā vēsturiski specifiskos nosacījumus, kas strukturē nozīmes radīšanu konkrētos vēsturiskos un kultūras kontekstos. Vēsturiskos tādā izpratnē, ka tiek ņemts vērā ne tikai laiks un vieta, bet plašākas zināšanu sistēmas un arī sabiedrības (vai sociālās grupas) kultūra kopumā. Lai pētītu nozīmju veidošanos lokālajos kontekstos, iespējams izmantot Džefrija Līča (*Geoffrey Leech*, 1936) formulētos jautājumus: pirmkārt, ko sacītais vai rakstītais nozīmē konkrētajā situācijā, otrkārt, kāpēc tas tika sacīts vai rakstīts šajā situācijā? (Leech 1983 pēc Barker & Galasinski 2001:63). Neraugoties uz diskursa atvērtību un mainīgumu, kas tā saikni ar sociālo praksi un rīcību padara nosacītu, nenoliedzami, diskurss vēstī par tagadnes un iespējamo nākotnes rīcību, piešķirot īsteni socioloģisku jēgu šāda veida analīzei.

Autore hipotētiski pieņem, ka diskursīvais konflikts var iziet ārpus sava diskursa lauka un pāriet uz citiem diskursu laukiem vai arī projicēties sociālajā realitātē sabiedrības grupu konfliktā sociālās prakses formā, rast savu izpausmi faktiskā sociālā rīcībā, kas ir vērsta pret otru grupu. Šis pieņēmums nosaka diskursīvā konflikta analīzes nozīmīgumu, jo šāda pieeja ļauj prognozēt potenciālos sabiedrības grupu konfliktus sociālās rīcības vai darbības līmenī. Neatbildēti ir jautājumi par pazīmēm, kas liecina, pirmkārt, par diskursīvā konflikta pāriešanu sociālajā konfliktā, otrkārt, par faktoriem, kas sekmē vai kavē šādu konflikta formas transformāciju.

Atbildes uz šiem jautājumiem ļautu izprast un skaidrot diskursīvā konflikta izpausmes praksē un rīcībā, konkrēti - etnopolitisko diskursu konflikta iespējamību projicēties sociālajā realitātē latviešu un krievu valodas kopienu sociālā konflikta formā. Disertācijas empīriskā materiāla analīze ir vērsta uz šo jautājumu atbilžu meklējumiem.

7. LATVIEŠU UN KRIEVU VALODAS KOPIENU VARAS ATTIECĪBU EMPĪRISKĀS ANALĪZES METODOLOĢIJA

7.1. Diskursa teorijas un analīzes pielietojums empīriskā pētījumā

Atsevišķs akadēmiskās literatūras klāsts ir veltīts diskursa analīzes pētījumu metodoloģijas izstrādei (t.sk. Howarth 2000:126-142, 2005; Phillips & Hardy 2002; Phillips & Jørgensen 2002; Wetherell, Taylor & Yates 2001; Wodak & Meyer 2001 u.c.), tās teorētiskajām vadlīnijām. Autori, kas analizējuši diskursa teorijas perspektīvā veiktos empīriskos pētījumus pievērsuši uzmanību gan šo pētījumu tēmām, gan tajos izmantotajām datu vākšanas un/vai atlases un analīzes metodēm, gan pētījumu metodoloģiskajiem modeļiem kopumā. Šajā apakšnodaļā no teorijas skatu punkta autore, pirmkārt, pievēršas trīs jautājumiem, kas ir būtiski doktora pētījuma izstrādē: diskursa analīzes perspektīvā veikta pētījuma metodoloģiskajam ietvaram, datu vākšanas un atlases posmam, pētījuma rezultātu validitātes problemātikai. Otrkārt, autore apraksta doktora pētījuma norisi, kas vienlaikus raksturo tā metodoloģisko risinājumu.

7.1.1. Praktiskās diskursa analīzes metodoloģijas vadlīnijas

Diskursa teorijas perspektīvā veikta pētījuma metodoloģiskais risinājums var būt ļoti dažāds (Howarth 2000:133, 2005:329-337; Phillips & Hardy 2002:33.). To apstiprina arī līdzšinējie pētījumi, kurus īstenojuši savā nozarē par autoritātēm atzīti pētnieki, piemēram, N. Fērklofs, R. Vodaka, T. van Deiks, Rons Skolons (*Ron Scollon*, 1939-2009) (sk. Meyer 2001), Aleta Norvala (*Aletta Norval*) (sk. Howarth 2000:136-139).

Diskursa analīzes pētījuma dizainam ir raksturīga t.s. apļa dramaturģija, kas paredz vairākkārtēju pāreju no teorijas studijām pie praktiskās datu vākšanas un analīzes, līdz kamēr ir iegūtas nepieciešamās diskursu raksturojošās datu kopas un izveidots pētījumā izmantojamo teorētisko jēdzienu tīkls (Meyer 2001:18-19). Būtiska diskursa analīzes pētījuma īpašība ir tā, ka datu vākšanas posms ir atvērts visā pētījuma veikšanas laikā. Tas nozīmē, ka datu vākšana nenoslēdzas pirms datu analīzes, bet norisinās paralēli ar datu analīzi un jaunu teorētisku atziņu formulēšanu. Šis aspekts saista diskursa analīzes pētījuma metodoloģiju ar pamatojuma teorijas (angļu val.: *grounded theory*) principiem (Glaser & Strauss 1999; Meyer 2001:17). Svarīgi ir uzsvērt, ka viena pētījuma īstenošanas laikā tiek veikti vairāki šādi apļi, kad pētnieks atkārtoti atgriežas no datiem pie teorijas un no teorijas pie datiem. Lielā mērā to nosaka diskursa mainīgums un atvērtība, kopējā diskursīvā lauka, E. Laklo un Š. Mufes izpratnē, ietekme uz konkrētajiem diskursiem. Apļa dramaturģija ir uzskatāma par diskursa

analīzes pētījuma metodoloģisko ietvaru, kurā tālāk tiek veidota katra atsevišķā pētījuma metodoloģiskās vadlīnijas.

No iepazītajiem dažādu autoru pielietotajiem metodoloģiskajiem modeļiem, autore uzskata, ka varas attiecību izpētei piemērota ir N. Fērklōfa izstrādātā analītiskā shēma (Fairclough 2001b:125, 2001c:236). To veido vairāki secīgi soļi:

(i) Pētnieks definē noteiktu sociālu problēmu, kurai piemīt semiotisks aspekts. Šajā solī pētnieks iedziļinās problēmas sociālajā kontekstā, izmantojot ļoti daudzveidīgus zināšanu un informācijas avotus. Šo soli var definēt arī kā situācijas un problemātikas priekšizpēti.

(ii) Nākamā soļa uzdevums ir noteikt pastāvošos problēmas risināšanas šķēršļus. Lai to īstenotu, tiek analizēti šādi elementi:

- a. sociālo prakšu tīkli, kuros parādās problēma;
- b. diskursīvo un nediskursīvo elementu saiknes sociālajās praksēs;
- c. diskurss (tiek veikta diskursa strukturālā, interakcionālā, interdiskursīvā, lingvistiskā un semiotiskā analīze).

(iii) Šis posms N. Fērklōfa modelī no varas attiecību analīzes viedokļa ir ļoti būtisks, jo pētnieks cenšas noskaidrot, vai identificētajam sociālo un diskursīvo prakšu kopumam, kurā pastāv problēma, šī problēma ir „vajadzīga”. Proti, tas balstās uz pieņēmumu, ka identificētā problēma nodrošina noteikta diskursa veida, piemēram, politiskā vai mediju diskursa, pastāvēšanu. Tas, savukārt, aktualizē diskursa ideoloģiskās īpašības, jo, kā uzskata N. Fērklōfs, diskurss ir ideoloģisks, ja tas sekmē noteiktu varas attiecību formu un kundzības nostiprināšanos.

(iv) Tālāk tiek noteikti atklāto šķēršļu pārvarēšanas iespējamie veidi. Tas nozīmē, ka notiek pāreja no negatīvās uz pozitīvo kritiku, kuras uzdevums ir atklāt vēl neizmantotos vai nepietiekami izmantotos problēmas risināšanas līdzekļus. Nereti šajā posmā uzskatāmi parādās varas slēptie nolūki problēmas uzturēšanā.

(v) Pētījums noslēdzas ar kritisku refleksiju par veikto analīzi, pētījuma rezultātu izvērtējumu attiecībā pret sākotnēji formulēto problēmu.

N. Fērklōfa modelis izgaismo D. Hovarta tēzi par to, ka diskursa teorija un analīze ir drīzāk „problēmas virzīta”, nevis „metodes un teorijas virzīta” pieeja (Howarth 2005:318), jo, vadoties no identificētās problēmas, tiek noteiktas tālāk gan mērķa grupas, gan datu avoti, gan institucionālie un sociālie konteksti, kas iekļaujami analīzē utt. Pēc šāda principa sava pētījuma izstrādē ir vadījusies arī doktora pētījuma autore. Izvirzot par pētāmo problēmu latviešu un krievu valodas kopienu šķelšanos, tika noteikts gan pētījuma objekts – etnopolitiskais diskurss, gan pielietojamās tā pētniecības metodes, gan sākotnējais teorētiskais ietvars, gan aptveramās mērķa grupas.

Diskursa teorija un analīze metodoloģiski paredz dažādu datu kopu izmantošanu vienā pētījumā (Fairclough 2006; Howarth 2005; Meyer 2001; Phillips & Hardy 2002; Taylor 2001a u.c.). Lielā mērā to nosaka tas, ka diskursa analīzē tiek izmantoti, pirmkārt, gan lingvistiskie (teksta) materiāli, gan nelingvistiskie dati, piemēram, attēli, filmas, fotogrāfijas u.tml., otrkārt, t.s. reakciju izraisošie dati jeb, autores definējumā – interaktīvie dati, kā piemēram, intervijas, fokusa grupu diskusijas, un dati, kuru ieguves procesā nav tiešas sociālās mijiedarbības, piemēram, politikas (un cita veida) dokumenti, mediju publikācijas, kvantitatīvo pētījumu dati u.c. Piemēram, R. Vodakas vadītajā pētījumā par Austrijas iedzīvotāju nacionālo identitāti kopumā tika izmantotas piecas dažādas datu kopas – politiķu runas; laikrakstu publikācijas; saukļi, plakāti un tiešās pasta reklāmas; fokusa grupu diskusiju dati; dziļo interviju dati (De Cillia et al. 1999:152). V. Kalmuse etnopolitisko diskursu izpētē izmantoja igauņu un krievu skolēnu esejas par Igaunijas starpetnisko integrāciju; mācību grāmatu tekstus; daļēji strukturēto interviju datus ar skolēniem (Kalmus 2003:673).

Pētnieki ir secinājuši, ka arvien lielāka izmantoto datu daudzveidība palielina pētāmo diskursu izpētes validitāti, paverot iespējas intertekstuālam skatījumam (vienas diskursa aģentu grupas diskursu salīdzinājums, līdz ar to iespējams noteikt zināmas diskursa tipa robežas, ko raksturo to veidojošo tēmu loka noslēgšanās, diskursīvo stratēģiju atkārtotāšanās u. tml.) un rekontekstualizācijai (dažādu aģentu grupu diskursu salīdzināšana atbilstoši tēmām, izmantotajām stratēģijām u. tml., tādējādi ļaujot noteikt, kā atšķirīgas diskursu aģentu grupas ietekmē viena otru). Datu kopu daudzveidības princips ir ievērots arī disertācijas autores pētījumā (sk. 7.3. apakšnodaļu).

Situācijā, kad pētniekam ir plašas dažādu datu izmantošanas iespējas, rodas jautājums, vai ir nepieciešams vākt visus izmantojamus un pieejamos datus vai arī ir jāveic to reprezentatīva atlase? D. Hovarts uzskata, ka to nosaka pētāmā problēma, kas iezīmē pētījuma robežas un kontekstu, un, protams, pētījuma mērķis (šeit jāatceras D. Hovarta atziņa, ka diskursa analīzes pētījums ir „problēmas virzīts”) (Howarth 2005:337). Gadījumos, kad pētāmās problēmas izpētē izmantojamie dati veido apjomīgas datu kopas, pētniekam ir jānosaka kritēriji, pēc kuriem tās tiek atlasītas. Datu kopu atlase var būt ļoti ilgstošs process, ievērojot iepriekš raksturoto pētījuma metodoloģijas apla dramaturģiju. Šajā procesā iespējams izmantot arī kvantitatīvās metodes – gan kontentanalīzi, gan aptaujas, lai noteiktu izplatītākās, kopīgās vai konfliktējošās attieksmes, kas ir diskursu pamatā. Diskursa analīzes pētījumā iekļaujamo datu atlases uzdevums ir analizējamo pamattekstu noteikšana. D. Hovarts uzskata, ka tekstu atlasī vairāk nosaka pētnieka subjektīvie spriedumi par to nozīmību un piemērotību problēmas izpētē, nevis objektīvi kritēriji (ibid). Viens no būtiskiem kritērijiem ir tas, lai izmantotie dati ļautu pētīt sociālās struktūras un institūtus, kuros sociālie

aģenti „pieņem lēmumus un artikulē [savieno – autores skaidrojums] hegemonijas projektus un diskursīvās formācijas” (Howarth 2000:129). Autores izpratnē tas nozīmē, ka izmantotajiem datiem ir jānosedz pētāmās problēmas lokālie konteksti kā diskursa veidošanās dabiskā vide un, radot interpretācijas, jāņem vērā globālais konteksts – plašākas sociālās un politiskās struktūras.

Nākamajā sadaļā, balstoties uz izklāstītajiem diskursa analīzes metodoloģijas veidošanas teorētiskajiem apsvērumiem par pētījuma iekšējo loģiku un dramaturģiju, autore raksturo sava doktora pētījuma metodoloģijas izstrādes gaitu.

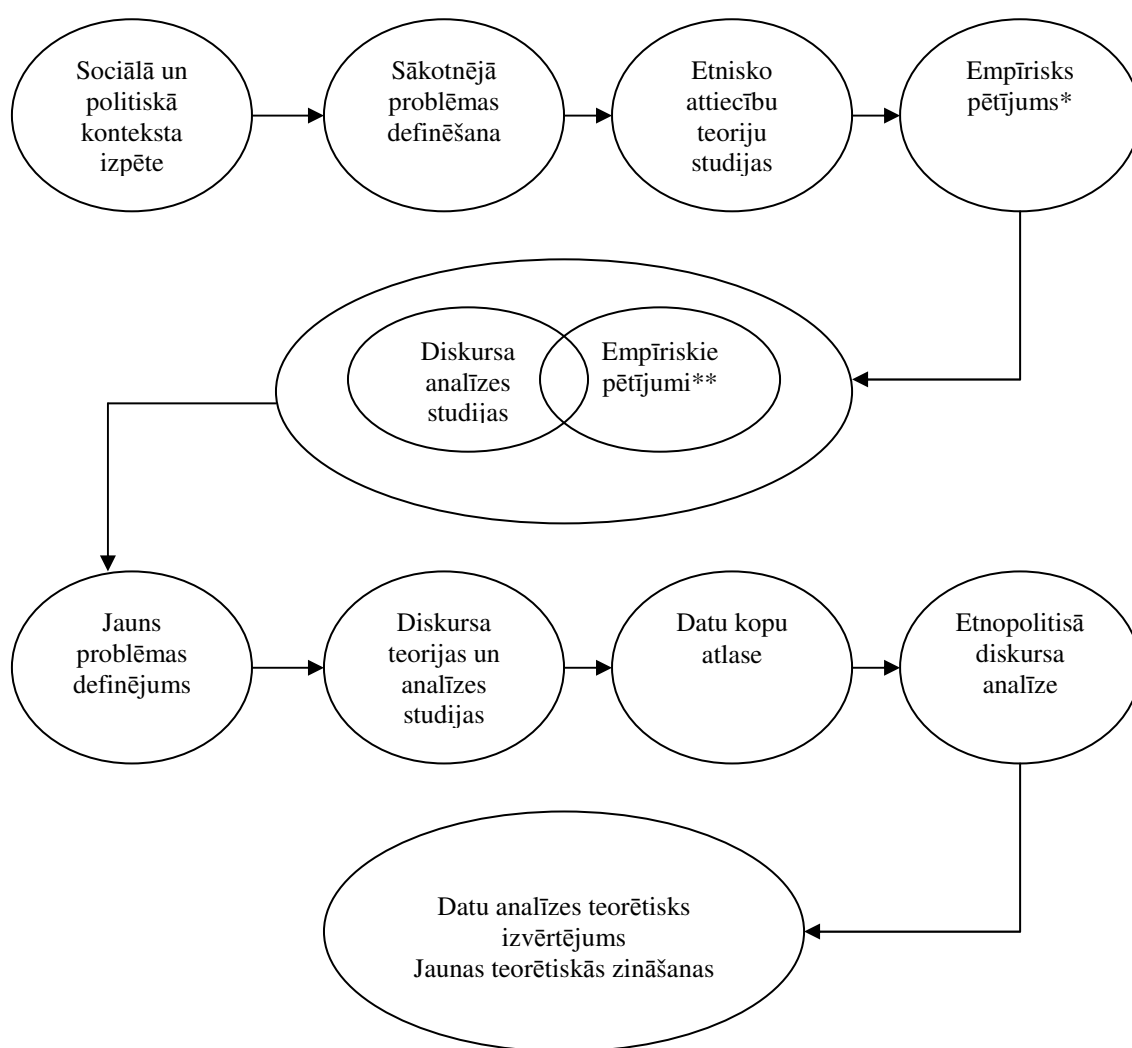
7.1.2. Etnopolitiskā diskursa analīzes pētījuma metodoloģijas izstrāde

Doktora pētījuma izstrāde tika uzsākta 2003. gadā (tās shematisku attēlojumu sk. 7.1. att.). Sākotnējais pētījuma fokuss bija etnopolitisko lēmumu ietekme uz latviešu un krievu valodas kopienu attiecībām. Tika veikta plaša sociālā un politiskā konteksta izpēte, pētīta pilsonības un valodas politikas plānošanas un īstenošanas gaita, analizēti latviešu valodas situāciju raksturojoši dati, statistiskie dati, pētījumi par valodu lietojuma vidi un nolūkiem, kā arī teorētiskās literatūras studijas par valodu un etniskajiem konfliktiem, šo konflikta veidu savstarpējām saiknēm. Par pētījuma mērķi tika noteikts gūt izpratni par valodas kopienu attiecībām un to attīstību integrācijas vai konflikta virzienā etnopolitikas kontekstā.

Nākamais būtiskais doktora pētījuma posms bija autores līdzdalība divos pētnieciskos projektos, kuros tika pētīti ar etnopolitiku saistīti jautājumi – Latvijas gatavošanās iestāties Eiropas Savienībā, kuras kontekstā tika pētīta valodu konkurence Latvijā un iedzīvotāju skatījums uz starpetniskajām attiecībām (BSZI 2003a), un mazākumtautību skolēnu un vecāku attieksmes pret latviešu valodu un valodu lietojuma izpēte (BSZI 2003b). Abi pētījumi tika veikti pamatā kvalitatīvās metodoloģijas perspektīvā. Paralēli šiem pētījumiem, tika turpinātas teorijas studijas, orientējoties uz etnisko konfliktu teorijām, sociolingvistikas teorijām par valodu funkcijām sabiedrībā, multikulturālisma un kolektīvo etnisko identitāšu veidošanās teorijām.

Primārā valodas kopienu valodas lietošanas paradumu analīze, bilingvālās izglītības ieviešanas analīze un tās novērtējums politikas mērķa grupās ļāva izvirzīt vairākas nozīmīgas atziņas. Pirmkārt, Latvijas sabiedrības etnolingvistisko grupu – latviešu un krievu - attiecības iespējams pētīt un skaidrot caur to etnopolitiskajām attieksmēm. Otrkārt, arvien skaidrāk iezīmējās valodas kopienu šķelšanās, spriedze, attieksmju konflikts etnopolitiskajos jautājumos, vēršot uzmanību tieši uz valodas kopienu varas attiecībām. Treškārt, izrietēja secinājums, ka līdzās valodas kopienu locekļiem to varas attiecību izpēti ir nepieciešams papildināt ar etnopolitisko attieksmju veidotāju un izplatītāju lomas analīzi, iekļaujot pētījumā

kā mērķa grupas politikas veidotājus un plašsaziņas līdzekļus. Priekšplānā izvirzījās atziņa, ka valodas kopienu varas attiecību un to attīstības perspektīvu analīzi lietderīgi fokusēt tieši uz to etnopolitiskajām nostādnēm un tās noteicošajiem vēsturiskajiem un kultūras kontekstiem, situācijām, institūcijām un aģentiem. Attīstījās ideja, ka varas attiecības šādā griezumā ir pamatoti pētīt, izmantojot diskursu analīzi, jo īpaši kritiskā diskursa analīzi, kas pamatā ir vērsta uz sociālo grupu varas attiecību izpēti, t.sk. dažādu etnisko un lingvistisko grupu starpā. Tādējādi fokuss no valodas kopienu valodas lietošanas paradumiem un attieksmēm pret valodu kā vienu no galvenajiem latviešu un krievu valodas kopienu konflikta iemesliem pārvirzījās uz etnopolitiskajiem diskursiem.

* Mazākumtautību skolēnu un vecāku nostādnes par latviešu valodu” (BSZI 2003b);

** „Cittautiešu jauniešu integrācija Latvijas sabiedrībā izglītības reformas kontekstā” (Kļave et al. 2004); „Etnopolitiskā spriedze Latvijā: konflikta risinājumu meklējumi” (Zepa et al. 2005)

7.1 attēls. Doktora pētījuma metodoloģiskā modeļa shēma

Visbūtiskākais metodoloģiskais pavērsiens doktora pētījuma izstrādē ir autores veiktais pētījums kopā ar Baltijas Sociālo zinātņu institūta pētnieku grupu par mazākumtautību izglītības reformas īstenošanu sabiedrības integrācijas kontekstā (Kļave et al. 2004). Šajā pētījumā krievu valodas kopienu pārstāvju paustie viedokļi un rīcības raksturojumi tika analizēti, izmantojot kritiskā diskursa analīzes metodes. Jaunā datu analīzes metodika ne tikai apstiprināja iepriekš veikto pētījumu secinājumus, bet arī saskanēja ar citu pētnieku veikto pētījumu galvenajām atziņām un ar paralēli veikto iedzīvotāju kvantitatīvo aptauju rādītājiem par valodas lietojuma praksēm, latviešu un krievu etnolingvistisko grupu etniskajiem tīkliem, attieksmēm pret latviešu valodas apguvi, krievu valodas statusu un mazākumtautību izglītības reformu (Šūpule et al. 2004; Valoda 2003, 2004). Turklāt kritiskā diskursa analīzes pielietojums ļāva gūt atziņas, piemēram, par to, ka negatīvās etniskās attiecības diskursa līmenī veido konfliktu, kas tiek uztverts un raksturots kā etniskais konflikts, lai gan pēc būtības ir etnopolitisks, jo tā pamatā ir nevis tīri etniskās, bet politiskās intereses (Kļave et al. 2004:11). Pēc šī pētījuma, kas sniedza ne tikai nozīmīgas zināšanas par krievu valodas kopienas etnopolitiskajām nostādņām, mediju un politikas veidotāju diskursa ietekmi uz sociālo grupu diskursiem, bet arī priekšstatu par diskursa analīzes kā sociālas teorijas un datu analīzes metodes zinātnisko potenciālu, autore pievērsās padziļinātām diskursa teorijas un analīzes studijām.

Tādējādi, veicot paralēli gan teorijas studijas, gan teorētiski pamatotus empīriskus pētījumus (t.sk. Zepa et al. 2005; Zepa et al. 2006), kuros atkārtoti tika izmantota diskursa analīzes pieeja un paplašinātas etnopolitisko diskursu veidojošo mērķa grupu loks, tika no jauna definēti doktora pētījuma teorētiskie jēdzieni – diskurss (valoda), valodas kopienas un vara – un to savstarpējā saikne vienotā konceptuālā modelī. Īstenotie pētnieciskie soļi rāda, ka doktora pētījuma metodoloģijas pamatu veido savstarpēji cieši saistīta teorētiskā un empīriskā materiāla analīze. Tās rezultātā par pētījuma objektu tika noteikts etnopolitiskais diskurss, kurā īstenojas valodas kopienas varas attiecības. Attiecīgi tika no jauna formulēti pētījuma mērķi un uzdevumi, izvirzīti tā hipotētiskie pieņēmumi (sk. Ievadā). Šis posms noslēdzās ar pētījuma teorētiskā pamata izstrādi, balstoties uz jaunākajām diskursa teorijām un diskursa analīzes pieejām, kuru uzmanības lokā ir valodas un varas savstarpējā saikne, sociālo grupu varas attiecības, to izpēte caur diskursa prizmu.

Nākamajā posmā tika noteikti kritēriji pētījumā izmantojamo datu atlasei no doktora pētījuma izstrādes laikā veiktajiem pētījumiem. Taču pieejamās un pētījuma vajadzībām kopumā atbilstošās datu kopas pilnībā nenosedza pētījuma hipotētisko pieņēmumu pārbaudei nepieciešamo empīrisko materiālu, tāpēc tās tika papildinātas ar citām datu kopām (sk. 7.3. apakšnodaļu).

Atgriežoties pie N. Fērklofa metodoloģiskās shēmas, šajā sadaļā autore ir raksturojusi pētījuma izstrādes pirmo un otro posmu, izņemot diskursa analīzi, kas ir raksturota 7.4. apakšnodaļā. Attiecīgi pārējie posmi (pēc N. Fērklofa modeļa - trešais un ceturtais posms) attiecas uz datu analīzi un tās kontekstuālu interpretāciju, kuras izklāsts ir lasāms disertācijas 8., 9. un 10. nodaļā.

Izvērtējot kopumā doktora pētījuma izstrādes gaitu, redzams, ka autore ir ievērojusi nodaļas sākumā aplūkoto diskursa analīzes pētījumiem raksturīgo apļa dramaturģiju, vairākkārt atgriežoties pie teorijas studijām, balstoties uz empīrisku datu analīzi papildinājusi analītisko kategoriju kopumu un konkretizējusi savu teorētiski konceptuālo pieeju, pievērsoties latviešu un krievu valodas kopienu diskursīvā konflikta izpētei etnopolitikas laukā, lai skaidrotu šo grupu varas attiecības un tās ietekmējošos sociāli kognitīvos faktoros.

7.1.3. Diskursa analīzes pētījuma rezultātu validitātes un ticamības problemātika

Diskursa teorijas perspektīvā veikta pētījuma validitātes un ticamības²⁵ jautājums ir jāskata ciešā saistībā ar šīs pieejas epistemoloģiju un paradigmatisko – interpretatīvās socioloģijas un sociālā konstrukcionisma - ietvaru (sk. 3., 4. nodaļas). Pirmkārt, pati galvenā premisa ir tā, ka pastāv nevis viena objektīvā realitāte, bet daudzas sociālās realitātes un attiecīgi arī vairākas patiesības (Berger & Luckmann 1966; Burr 2005; Silverman 2001; Taylor 2001a; Wodak 1999 u.c.). Turklāt tā nav tikai epistemoloģiska nostādne par zināšanām, bet drīzāk jau ontoloģisks atzinums par pasaules kārtību kopumā (Taylor 2001a:12). Otrkārt, zināšanu vēsturiskā un kultūras specifika, kas nosaka, kādā tiek uztverta sociālā realitāte, ir jāskata noteiktā vēsturiskā un kultūras kontekstā. Turklāt zināšanas ir vēstures un kultūras produkts (Burr 2005). Attiecībā uz objekta un subjekta koncepciju diskursa teorijā tas nozīmē, ka zināšanu objekts nav t.s. dotais lielums, kas izriet no pieredzes un faktiem, bet, kā norāda M. Fuko, tas ir konstruēts vēsturiski specifiskās zināšanu sistēmās (Howarth 2000:133). Attiecīgi arī zināšanu patiesuma kritēriji izriet no šīm sistēmām, kurās veidojas un pastāv gan objektu, gan subjektu nozīmes. Treškārt, zināšanas par sociālo pasauli veidojas sociālās mijiedarbības procesā, kas pamatā izpaužas valodā. Ceturtkārt, valoda ir sociālo realitāti konstruējoša, jo tā rada nozīmju laukus un sistēmas, kuras ir sociālās pasaules kārtības pamatā (Berger & Luckmann 1966). Visi šie principi ir tēzes par diskursa analīzes pētījuma validitātes un ticamības relativitāti pamatā. Taču tas nenozīmē, ka validitātes un ticamības kritēriji vispār tiek izslēgti no pētījuma ārējā

²⁵ Autore šos jēdzienus lieto šādās nozīmēs:

Validitāte (angļu val.: *validity*) – pētījuma rezultātu pamatotība, ko raksturo tas, cik lielā mērā iegūtie rezultāti precīzi atspoguļo pētāmo sociālo fenomenu un cik lielā mērā tie ir vispārināmi; secinājumu atbilstība patiesībai. Ticamība (angļu val.: *reliability*) – attiecas uz mērījumu atkārtojamību, proti, raksturo, cik liela ir varbūtība, ka, veicot analogisku pētījumu un piemērojot tādas pašas metodes, iegūtie rezultāti būtiski neatšķirsies.

novērtējuma procesa, bet gan to, ka tie ir atšķirīgi no pozitīvisma paradigmā veikta pētījuma validitātes un ticamības rādītājiem.

Pamatojot validitātes jautājumus, jāatceras arī socioloģisko zināšanu specifika kopumā. Proti, atšķirībā no dabaszinātnēm, socioloģijā jaunas zināšanas neizriet no ārēji objektīvās realitātes, bet gan no datiem, kuru radītāji pamatā ir subjekti – sabiedrības locekļi. Tas nozīmē, ka socioloģijā, īpaši kvalitatīvās metodoloģijas perspektīvā veiktos pētījumos, pētnieks strādā ar subjekta nozīmju veidotām datu kopām. Līdz ar to izšķiroši svarīga loma ir metodei, ar kuras palīdzību tiek iegūtie pētāmie dati. Autores pētījuma metode – diskursa analīze - ir vērsta uz subjekta un viņa radīto nozīmju skaidrošanu. Taču diskursa teorija nav orientēta tikai uz nozīmju rekonstruēšanu vai patieso (vienīgo pareizo) tekstu un darbību nozīmju atklāšanu. Tās mērķis ir atklāt un radīt jaunas diskursu un prakšu interpretācijas (Howarth 2000:128, 139, 2005:337), tā radot savu kā teorijas un pētnieciskās pieejas pievienoto vērtību. Tāpēc šādu pētījumu rezultātu validitātes rādītājs līdzās citiem zemāk minētajiem kritērijiem ir arī citu sociālo zinātņu pētnieku atzinums un novērtējums, vai pētījums ir sniedzis dziļāku pētāmās problēmas skaidrojumu, jaunas zināšanas, jaunus skatījumus, ko līdz tam nebija izdevies atklāt, pielietojot citas pieejas.

Tā kā diskursa analīze ir interpretatīva, jāņem vērā, ka saskaņā ar sociālā konstrukcionisma pamatprincipiem neviena no interpretācijām nepretendē uz vienīgo patieso skatījumu, jo tās var būt atšķirīgas un vienlīdz patiesas atkarībā no diskursa vēstītāja un uztvērēja pozīcijas, zināšanām un konteksta. Atzīstot tikai vienu patieso interpretāciju tiek noliegta citu subjektu versijas par sociālo realitāti (Taylor 2001a:12). Tāpēc ir nepieciešams ievērot hermeneitikas pieeju, saskaņā ar kuru interpretācijas var būt „vairāk vai mazāk adekvātas vai ticamas, bet ne patiesas” (Wodak 1999:187). Katra interpretācija ir atvērta un mainīga. Tās ticamību nodrošina kopējās analīzes iekšējā loģika, konteksta ievērošana, izmantotās datu kopas, to ieguves un analīzes metodes. Tā kā pētniekam ir praktiski neiespējami datu analīzē būt pilnībā brīvam no savām vērtībām un novērtējumiem, tad, lai nodrošinātu rezultātu validitāti un ticamību, nepieciešams apzināties un pamatot savas metodoloģiskās un analītiskās izvēles (Barker & Galasinski 2001:64).

Kvalitatīvajā socioloģijā pastāv virkne paņēmienu un nosacījumu, kuru ievērošana nodrošina datu validitāti (piemēram, Glaser & Strauss 1999; Silverman 2000, 2001; Taylor 2001b). Autores uzdevums šajā sadaļā nav izvērst visaptverošu šo kritēriju apskatu un analīzi, bet raksturot tos principus, kuri ir ievēroti doktora pētījumā. Lai nodrošinātu doktora pētījuma validitāti un ticamību, autore ir ievērojusi vairākus kritērijus un principus:

- triangulācijas princips attiecībā uz pētījuma datu ieguves metodēm un datu kopām, kas būtiski paplašina skatījumu uz pētāmo fenomenu un vienlaikus samazina subjektīvās interpretācijas tendenciozitātes risku;
- mērķa grupu izvēles un izmantoto datu kopu atlases kritēriju, kā arī datu analīzes principu pamatojums;
- kvantitatīvo datu izmantošana, lai raksturotu valodas kopienu etnopolitiskās attieksmes, kā arī parādītu dažādu diskursu tipu iespējamo izplatību;
- pētījuma rezultātu salīdzinājums ar līdzšinējo pētījumu galvenajiem secinājumiem par etniskajām attiecībām un etniskās integrācijas procesu Latvijā;
- visaptveroša pieeja datu analīzē, iekļaujot pētījumā vairākas mērķa grupas, izmantojot dažāda veida datu kopas, veicot pēc iespējas daudzveidīgāku – gan tipisko, gan atšķirīgo - gadījumu analīzi;
- diskursa analīzē ievēroti interdiskursivitātes un intertekstualitātes principi, analizējot politisko un sociālo (valodas kopienu)²⁶ diskursu veidus un iekļaujot analīzē viena diskursa veida dažādus žanrus (piemēram, politiskais diskurss ir pētīts, analizējot partiju programmas, plenārsēžu debates un dziļo interviju datus);
- pētījumā pielietotās metodoloģijas aprobācija pētnieciskos projektos (Kļave et al. 2004; Zepa et al. 2005), kas iekļaujas kopējā doktora pētījuma izstrādē, un iegūto rezultātu aprobācija vairākās zinātniskās publikācijās (Kļave 2005, 2007, Зева, Кляве 2009) un konferencēs.

7.2. Mērķa grupu raksturojums

Pētījuma mērķa grupas ir noteiktas, ievērojot, pirmkārt, pētījuma mērķi, uzdevumus un hipotētiskos pieņēmumus, otrkārt, mērķa grupas kā etnopolitiskā diskursa aģenta lomu un funkciju (diskursa veidotāji, izplatītāji, patērētāji u.tml.), treškārt, teorijā balstītās atziņas par diskursu ietekmējošām aģentu grupām, un, ceturtkārt, diskursa telpas faktoru (publiskā, daļēji publiskā, daļēji privātā un privātā telpa). Attiecīgi pētījumā ir iekļautas trīs pamata mērķa grupas – latviešu un krievu valodas kopienas un politikas veidotāji.

7.2.1. *Latviešu un krievu valodas kopienas*

Gadījumos, kad nepieciešams iegūt datus, kas atklāj lielu sabiedrības grupu, kā šajā gadījumā, lielāko Latvijas valodas kopienu, diskursus, vēlams izvēlēties pēc iespējas

²⁶ Valodu kopienu diskurss ir apzīmēts kā sociālais diskurss pēc analogijas ar T. van Deika jēdzienu sociālā vara (sk. 5.3. apakšnodaļu).

„tipiskākus” respondentus (Meyer 2001:18; Taylor 2001:25). Autores pētījuma gadījumā tas nozīmē ievērot fokusa grupu diskusiju²⁷ respondentu atlasē tādus kritērijus, kas nodrošina latviešu un krievu valodas kopienu pārstāvniecību atbilstoši dažādām sociāli demogrāfiskajām pazīmēm.

Vienlaikus pētījuma objekts – etnopolitiskais diskurss – paredz iekļaut pētījuma dalībnieku kopumā respondentus, kuri vistiešāk ir saistīti ar pētāmajiem etnopolitiskajiem jautājumiem un kas ir attiecīgās politikas primārā mērķa grupa. Tas noteica, ka pētījumā kā atsevišķas krievu valodas kopienas apakšgrupas ir iekļauti vispārējo mazākumtautību izglītības iestāžu skolēni un viņu vecāki.

Respondentu rekrutācija fokusa grupu diskusijām pētījumos, kuru ietvaros ir iegūti doktora pētījumā izmantotie kvalitatīvie dati, ir veikta, ievērojot šādas pazīmes un principus. Pētījumos²⁸, kuros tā mērķa grupa bija Latvijas iedzīvotāji, līdzās pirmajai valodai tika ievērotas dzimuma un vecuma pazīmes, kā arī ņemta vērā respondentu nodarbošanās, kas raksturo viņu sociālo statusu. Tikai vienā no pētījumiem (BSZI 2003a) fokusa grupu diskusiju dalībnieku atlasē tika ņemta vērā arī Latvijas pilsonības pazīme. Taču, tā kā no šī pētījuma ir izmantoti tikai latviešu valodas kopienas pārstāvju fokusa grupu diskusiju dati, tad pilsonības pazīme šos datus neietekmē, ņemot vērā, ka latviešu tautības un Latvijas pilsonības pazīmes gandrīz pilnībā sakrīt. Pētījumos²⁹, kuros tā mērķa grupa bija bilingvālās izglītības vai mazākumtautību izglītības reformas primārās mērķa grupas – mazākumtautību skolu skolēni un viņu vecāki, respondentu atlasē tika ņemtas vērā tādas pazīmes kā respondentu dzimums, pārstāvētās skolas un klašu grupas. Kopējais fokusa grupu dalībnieku skaits: 178 respondenti (fokusa grupa diskusiju dalībnieku raksturojums sniegts 2. un 3. pielikumā).

7.2.2. Politikas veidotāji

Politikas veidotāju mērķa grupu pārstāv 7. un 8. Saeimas deputāti un lielāko politisko partiju līderi vai pārstāvji, kas atbildīgi par etnopolitikas vai integrācijas jautājumiem partijā (2006. gadā). Šīs mērķa grupas diskursu analīzē ir izmantoti dažādi datu avoti – daļēji strukturētās padziļinātās intervijas, Saeimas plenārsēžu stenogrammas un politisko partiju programmas.

Respondentu kā politiskā diskursa veidotāju un paudēju atlasē padziļināto interviju veikšanai ir ievēroti šādi kritēriji. Pirmkārt, politiskā diskursa vēstītāju politisko partiju

²⁷ Datu ieguves metožu un avotu raksturojumu sk. 7.3. sadaļā.

²⁸ „Latvijas iedzīvotāju motivācija un ekspektācijas attiecībā uz Latvijas iestāšanos Eiropas Savienībā” (BSZI 2003a); „Etniskā tolerance un sabiedrības integrācija Latvijā” (Šūpule, Krastiņa et al. 2004); „Etnopolitiskā spriedze Latvijā: konflikta risinājumu meklējumos” (Zepa, Šūpule, Kļave 2005).

²⁹ „Mazākumtautību skolēnu un vecāku nostādnes par latviešu valodu” (BSZI 2003b); „Cittautiešu jauniešu integrācija mazākumtautību izglītības reformas kontekstā” (Zepa, Kļave et al. 2004).

pārstāvniecība. Intervēto politiķu grupā ir iekļauti visu 8. Saeimā pārstāvēto politisko partiju pārstāvji un citas lielākās partijas, kas ir ļāvis aptvert dažādus politiskā diskursa tipus atbilstoši partiju nostājai etnopolitikas jautājumos. Otrkārt, diskursa vēstītāja - politiķa - pozīcija kopējā valsts politiskās varas struktūrā. Lielāka ietekme uz diskursa veidošanu, pieejamība diskursam un iespējas to kontrolēt ir politiķiem, kuri ir ieguvuši institucionalizētu politisko varu lēmējvaras vai izpildvaras institūtos. Treškārt, politiķu profesionālā pieredze, kompetence un funkcijas etnopolitikas veidošanā (pētījumā intervēto politiķu ieņemamo amatu un pārstāvēto partiju sarakstu sk. 10. pielikumā).

Saeimas plenārsēžu stenogrammu kā politiskā diskursa datu kopas atlasē kritēriji ir raksturoti 7.3.2. sadaļā. Šajā gadījumā primārie ir tieši šie kritēriji, tāpēc atsevišķi nosacījumi politiķu kā mērķa grupas pārstāvju atlasē nav ievēroti. Turklāt visi plenārsēžu debašu dalībnieki, kuru izteikumi iekļaujas šī pētījuma empīrisko datu analīzē, *per se* atbilst politikas veidotāju mērķa grupai. Attiecībā uz politisko partiju programmām, autore uzskata, ka tās ir politikas veidotāju diskursa vēstījuma veids, kas pēc sava satura, formas un nolūka klasificē tās veidotājus kā aplūkojamo pētījuma mērķa grupu.

7.3. Datu kopas un datu ieguves metodes

Etnopolitisko diskursu izpētē izmantojamo datu kopu amplitūda ir ļoti plaša, ņemot vērā gan etnopolitiskā diskursa telpu (publiskā, daļēji publiskā un privātā), gan diskursa aģentu grupu un diskursa žanru daudzveidību. Doktora pētījumā ir izmantoti dažādi datu avoti, vairākas datu ieguves metodes, kas ne tikai ļauj analizēt etnopolitisko diskursu no dažādām perspektīvām, bet ir svarīgs pētījuma rezultātu validitātes priekšnosacījums. Vienlaikus tas nodrošina iespēju analizēt atšķirīgus diskursa žanrus, kas iekļaujas divos diskursa veidos – politiskajā un sociālajā diskursā. Datu kopu atlasē ir ievērots periodizācijas princips, kas nozīmē, ka datu kopas ir iegūtas laikā no 2003. – 2006. gadam.

Kopumā pētījumā ir izmantotas četras dažāda veida datu kopas, kas atklāj pētījuma mērķa grupu etnopolitiskos diskursus:

- (i) Latvijas iedzīvotāju fokusa grupu diskusiju dati (kopā 22 grupas, no kurām 15 krievu valodā un septiņas latviešu valodā atbilstoši respondentu pirmajai valodai);
- (ii) Saeimas plenārsēžu stenogrammas (četras stenogrammas);
- (iii) daļēji strukturēto padziļināto interviju dati ar Latvijas politisko partiju pārstāvjiem (20 intervijas);
- (iv) politisko partiju programmas (14 programmas).

Detalizēta informācija par pētījumā izmantotajām datu kopām ir strukturēta atbilstoši šādiem rādītājiem: datu ieguves laiks un vieta, datu ieguves metode, mērķa grupa, datu ieguves vienību skaits, datu avots (sk. 2. pielikumu).

7.3.1. Latviešu un krievu valodas kopienu diskursa datu kopas

Doktora pētījuma izstrādes gaitā autore ir veikusi vairākus pētījumus kopā ar *Baltijas Sociālo zinātņu institūta* (kopš 2004. gada decembra – *Baltic Institute of Social Sciences*) grupas pētniekiem par etnopolitikas jautājumiem un latviešu un krievu valodas kopienu attiecībām Latvijā. Trīs galvenie doktora pētījumā izmantoto pētījumu atlasī noteicošie faktori ir, pirmkārt, tajos pētītā un analizētā etnopolitiskā tematika, otrkārt, mērķa grupu atbilstība doktora pētījuma hipotētiskajiem pieņēmumiem, mērķiem un uzdevumiem, treškārt, laika perioda iekšējā atbilstība, lai izmantotie dati iekļautos vienā laika segmentā. Attiecībā uz izvēlēto tematiku, jāprecizē, ka padziļināta etnopolitiskā diskursa analīze, kas attiecas uz diskursa makro un mikrostruktūru izpēti, ir sašaurināta, ietverot divas pamata tēmas – valsts valodu un mazākumtautību izglītības reformu. Šādu ierobežojumu nosaka gan kopējais disertācijas apjoms, gan noteiktais uzdevums veikt visaptverošu diskursu analīzi, aptverot visas tā dimensijas (teksts, diskursīvā un sociālā prakse, sk. 7.4. apakšnodaļu par datu analīzes metodoloģiju). Doktora pētījumā ir izmantoti galvenokārt šādu pētniecisko projektu ietvaros iegūtie kvalitatīvie dati:

- (i) „Mazākumtautību skolēnu un vecāku nostādnes par latviešu valodu” (BSZI 2003b);
- (ii) „Cittautiešu jauniešu integrācija Latvijas sabiedrībā izglītības reformas kontekstā” (Kļave et al. 2004);
- (iii) „Etnopolitiskā spriedze Latvijā: konflikta risinājumu meklējumi” (Zepa et al. 2005).

Visu šo pētniecisko projektu īstenošana iekļaujas doktora pētījuma kopējā izstrādē. Šajos projektos autore ir izstrādājusi kvalitatīvo pētījumu metodoloģiju, kā arī piedalījies visos pētījuma posmos³⁰. Šajos pētījumos kopumā ir notikušas 22 fokusa grupu diskusijas, kas sniedz ļoti plašu kvalitatīvo datu materiālu teksta formā par šādām ar etnopolitiku un etniskajām attiecībām saistītām tēmām: attieksme pret latviešu valodu un krievu valodu, latviešu valodas apguve, zināšanu novērtējums un lietošana, ikdienas saskarsmes valoda, bilingvālā izglītība un mazākumtautību izglītības reforma, sociālie un etniskie tīkli, latviešu un krievu etnolingvistisko grupu attiecības.

Tā kā šajos pētnieciskajos projektos galvenā mērķa grupa ir krievu valodas kopiena un tikai vienā no pētījumiem (Zepa et al. 2005) tika veiktas fokusa grupu diskusijas ar latviešu

³⁰ Veikusi fokusa grupu diskusiju instrumentārija izstrādi, organizējusi un koordinējusi respondentu rekrutāciju, moderējusi fokusa grupu diskusijas latviešu un krievu valodā, veikusi grupu diskusiju audio ierakstu transkripcijas un īstenojusi tajās iegūto datu analīzi, kā arī ir pētījumu publikāciju līdzautore.

valodas kopienas pārstāvjiem, tad doktora pētījuma kvalitatīvo datu kopa ir papildināta, iekļaujot četru fokusa grupu diskusiju ar latviešu valodas kopienu pārstāvjiem datus no citiem pētījumiem³¹.

Fokusa grupu diskusijās ir izmantotas atšķirīgas metodikas datu ieguvē. Kaut arī visos doktora pētījumā iekļautajos pētījumos ir pētīta etnopolitikas problemātika, jautājumi ir formulēti atšķirīgi. Tādējādi, izmantojot dažādu fokusa grupu diskusiju datus, iespējams novērst iespējamo jautājuma formulējuma ietekmi uz iegūtajiem etnopolitisko diskursu raksturojošiem datiem. Mainot jautājumu formulējumus un tematiskos uzsvarus, ir iegūts kopējais etnopolitisko diskursu teksts. Primārā šo datu analīze rāda, ka diskursa struktūras būtiski nemainās atkarībā no jautājumu formulējuma.

Līdzās tradicionālajai diskusijas metodikai, kvalitatīvo datu ieguvē ir izmantotas arī citas – projektīvās – metodes. Pētījumā „Etnopolitiskā spriedze Latvijā: konflikta risinājuma meklējumi” (Zepa et al. 2005) fokusa grupu diskusijās tika izmantotas akadēmiskajos pētījumos retāk sastopamas metodes: kolāžu veidošana un medijos publicētu tekstu komentēšana. Pirmkārt, respondentiem, sadaloties divās apakšgrupās un izmantojot žurnālu publikāciju attēlu un tekstu materiālu, bija jāizveido šodienas un nākotnes (pēc 10 gadiem) Latvijas sabiedrības kolāža-attēls un pēcāk tā jākomentē. Šīs metodes galvenais uzdevums bija noteikt, kāda ir aktuālā iedzīvotāju dienas kārtība un kāda loma tajā ir etnopolitiskajiem jautājumiem. Otrkārt, respondenti iepazinās ar diviem Latvijas mediju publikāciju fragmentiem, no kuriem viens bija krievu, otrs – latviešu valodā. Saturiski šīs publikācijas atspoguļoja radikālus etnopolitiskos diskursus (publikācijas sk. 13. pielikumā). Šīs metodes uzdevums doktora pētījumā ir pētīt varas attiecībās iesaistīto grupu teksta/ diskursa uztveri un iegūt zināšanas par mediju veidotā diskursa uztveri kopumā un respondentu pašvērtējumu par mediju ietekmi uz iekšējās un ārējās grupas diskursu konstruēšanu. Līdzīga metode ir izmantota arī pētījumā „Cittautiešu jauniešu integrācija Latvijas sabiedrībā izglītības reformas kontekstā” (Kļave et al. 2004), kurā respondentiem bija jākomentē trīs tipiski dažādu diskursu izteikumi par izglītības reformas īstenošanu mazākumtautību vispārīzglītojošajās skolās. Šajā gadījumā bija iespējams padziļināti pētīt diskursu intertekstualitātes un interdiskursivitātes izpausmes.

³¹ „Latvijas iedzīvotāju motivācija un ekspektācijas attiecībā uz Latvijas iestāšanos Eiropas Savienībā” (BSZI 2003a); „Etniskā tolerance un Latvijas sabiedrības integrācija” (Šūpule et al.2004). Visu doktora pētījumā iekļauto fokusa grupu diskusiju vadlīnijas latviešu un krievu valodā ir pievienotas 4.-8. pielikumos. Doktora pētījuma mērķiem no augstāk minētajiem pētnieciskajiem projektiem (BSZI 2003b; Šūpule et al. 2004) ir izmantota tikai daļa no fokusa grupu diskusijās uzdotajiem jautājumiem, kas attiecas uz doktora pētījuma tēmu. Tās ir sekojošas: krievu un latviešu valodas lietošana, saskarsmes valoda sociālo tīklu ietvaros, valodas lietošana etniski jauktos tīklos, etniskās attiecības.

Sekundāro datu izmantošana diskursa analīzes pētījumos ir ne tikai pieļaujama, kā to pamato vairāki autori un pētnieki (Fairclough 2006:227; Howarth 2000:140, 2005; Phillips & Hardy 2002:70-74; Taylor 2001:24 u.c.), bet autore skatījumā arī vēlama, jo tādējādi pētnieks ar oriģinālpētījuma instrumentāriju neietekmē diskursu raksturojošo datu atlasī un neiejaucas diskursa veidošanā. Tas, savukārt, nodrošina augstāku pētāmā diskursa raksturojošo datu ticamību un atbilstību pētījuma vajadzībām. Diskursu pētniekam ir ļoti svarīgi iegūt pēc iespējas autentiskākus diskursu atspoguļojošus datus. Tā kā ir ļoti ierobežotas iespējas piekļūt privātās telpas diskursam, tad tiek izmantoti pieejamie dati daļēji publiskajā telpā (fokusa grupu diskusijas, intervijas). Galvenie pētījumā izmantojamo datu atlasē nosacījumi, kas ir ievēroti doktora pētījumā, ir to tematiskā atbilstība pētījuma tēmai – etnopolitiskie jautājumi un etniskās attiecības Latvijā – un mērķa grupām.

Latviešu un krievu valodas kopienu datu kopu un to ieguves raksturojumā ļoti svarīgs faktors ir konteksts. Kritiskā diskursa analīzes pieejā tiek uzsvērts, ka konteksts būtiski ietekmē diskursu (van Dijk 1997, 2000a u.c., izvērstāk konteksta nozīmes teorētisko pamatojumu sk. 5.3.1. sadaļā). Arī valodas konfliktu teorija norāda, ka noteiktos sociāli politiskos un ekonomiskos apstākļos, saasinoties valodu konfliktam, saasinās valodas lietotāju attiecības (Nelde 1986, 1997). Konteksts, kas aktualizē un radikalizē varas attiecību diskursu, ir vērtējams kā pozitīvs faktors diskursa datu atlasē, kas nevis rada „nobīdes” no tipiskā diskursa, bet gluži otrādi – izvirza priekšplānā diskursam raksturīgās diskursīvās stratēģijas, ļauj veikt dažādu diskursa veidu un tipu intertekstualitātes un interdiskursivitātes analīzi, ļauj piekļūt blīvākam diskursa makrostrukturū un mikrostrukturū tīklam (sk. 7.4. apakšnodaļu).

Doktora pētījumā etnopolitisko diskursu dati ir iegūti nozīmīgu ar etnopolitiku saistītu notikumu kontekstā – Latvijas gatavošanās iestāties Eiropas Savienībā (2003. - 2004. gads), mazākumtautību izglītības reformas īstenošana (2004. gads), „Vispārējās nacionālo minoritāšu aizsardzības konvencijas” ratificēšana (2005. gads), kā arī gatavošanās 9. Saeimas vēlēšanām (2006. gads), kas, ņemot vērā Latvijai raksturīgo elektorāta etniskās pārstāvniecības un etniskā balsojuma principa ietekmi, (Diatchkova 2005; Ikstens 2006; Šūpule 2004; Zepa & Šūpule 2006), kā arī partiju šķelšanos etnopolitikas jautājumos (Runcis 2005), aktualizē politiskajā vidē un sabiedrībā kopumā etnopolitiskos jautājumus.

7.3.2. Politiskā diskursa datu kopas

Politiskā diskursa datu kopu atlasē tika ievēroti sekojoši kritēriji: pirmkārt, politiskā diskursa etnopolitiskā tematika, otrkārt, politiskā diskursa vēstītāju atbilstība noteiktajiem politikas veidotāju mērķa grupas kritērijiem, treškārt, politiskā diskursa žanru dažādība, kas ne tikai paplašina aptvertā diskursa lauku, bet ir būtisks pētījuma rezultātu validitātes rādītājs.

Politikas veidotāju etnopolitiskā diskursa izpētes vajadzībām autore ir izmantojusi Baltijas Sociālo zinātņu institūta veiktā pētījuma „Integrācijas prakse un perspektīvas” (Zepa et al. 2006) ietvaros veikto 20 daļēji strukturēto dziļo interviju datus ar politiķiem – Latvijas lielāko politisko partiju pārstāvjiem (daļēji strukturēto interviju vadlīnijas sk. 9. pielikumā). Šie dati doktora pētījumā ir papildināti ar citiem politiskā diskursa datu avotiem – 7. un 8. Saeimas plenārsēžu stenogrammām un 14 politisko partiju programmām, kas bija spēkā, gatavojoties 9. Saeimas vēlēšanām 2006. gadā (politisko partiju programmu sarakstu sk. 12. pielikumā).

Saeimas sēžu stenogrammas ir vērtīgs diskursa analīzes datu avots, jo tā ir dabiska runa, kas veidojusies tās ierastajā vidē – kontekstā, tādējādi šis materiāls ir vērtējams kā „reālās pasaules dati”, kas atspoguļo diskursa veidotāju sociālo praksi (Barker & Galasinski 2001:63). Kopumā pētījumā ir izmantotas četras Saeimas plenārsēžu stenogrammas. Divas stenogrammas ietver parlamentārās debātes par „Valsts valodas likuma” pieņemšanu (08.07.1999.) trešajā lasījumā un likuma otrreizējo caurlūkošanu un pieņemšanu galīgajā lasījumā (09.12.1999.), un divas - par grozījumu „Izglītības likumā” pieņemšanu otrajā un trešajā (galīgajā) lasījumā (22.01.2004., 05.02.2004.). Lai ierobežotu kopējo analizējamo datu apjomu, katram likumam ir izvēlētas pēdējās divas to apspriešanas Saeimā.

„Valsts valodas likuma” pieņemšanas parlamentārās debātes ir vienīgā pētījumā izmantotā datu kopa, kas neiekļaujas kopējā datu ieguves periodā (2003.-2006.gads). Taču tā kā valodas politika ir galvenais Latvijas etnopolitikas virziens un etnopolitiskā diskursa centrālā tēma, autore uzskata, ka, neiekļaujot šos politisko diskursu atspoguļojošus datus par valodas jautājumu, netiktu izmantots nozīmīgs datu avots un politikas veidotāju kā etnopolitiskā diskursa aģentu grupas un pētījuma mērķa grupas izpēte būtu nepilnīga. Galvenais šī teksta atlases mērķis ir tāds, ka šie teksta dati ļauj pētīt etnopolitiskā diskursa veidošanos politikas laukā, kā arī politiskā diskursa izmaiņas dažādos laika segmentos (1999. gads, 2004. gads, kā arī 2006. gada politiskā diskursa dati).

Politisko partiju programmas ir iekļautas pētījumā kā atsevišķs politiskā diskursa žanrs, kas atšķirībā no intervijās un plenārsēžu debatēs fiksētajiem diskursiem nav spontāns, bet ir rūpīgi pārdomāts un plānots vēstījums, kurā iekļautas vēstītājam būtiskas tēmas un izvēlētas vēstītāja interesēm un nolūkiem atbilstošas diskursīvās stratēģijas. Šo datu atlasē tika ievērots, lai partiju programmas aptvertu to politisko partiju spektru, kuru pārstāvji ir iekļauti intervējamu politiķu grupā. Pirmkārt, tas ļauj pētīt atsevišķa partijas pārstāvja un partijas kopējās nostājas atbilstību un konstatēt iespējamās atšķirības, otrkārt, partiju programmas ir vērtējamas kā intervijās paustā diskursa konteksts, kas padziļina interviju datu izpratni un paplašina to interpretācijas iespējas. Pētījumā ir analizētas 2006. gada partiju programmu versijas, kas deva iespēju analītiski savietot 2006. gadā veikto interviju un partiju programmu

tekstu datus. Gadījumos, kad nebija pieejams partijas programmas dokuments, analīzē tika izmantota politiskās organizācijas programma 9. Saeimas vēlēšanās.

7.3.3. *Datu kopu apzīmējumi*

Doktora pētījuma datu analīzes izklāstā iekļautajiem citātiem no datu kopām ir norādīts datu ieguves gads, respondenta pārstāvētā valodas kopiena vai politiskā partija un datu ieguves metode vai avots. Ir lietoti šādi apzīmējumi:

- (i) valodu kopienu diskursa datu kopām: datu avota kods³², kas ir noteikts atbilstoši datu ieguves gadam, respondenta pārstāvētā kopiena, datu ieguves metode un datu vienības (konkrētās fokusa grupas diskusijas) kārtas numurs³³, piemēram, **2003aLVKfgd1**, **2004bKVKfgd4**, kur 2003a vai 2004b – datu avota kods, LVK– latviešu valodas kopiena, KVK – krievu valodas kopiena, fgd – fokusa grupu diskusija, 1,4 – fokusa grupas kārtas numurs;
- (ii) politiķu interviju citātiem: datu avota kods, politiskā partija, politiķa vārda un uzvārda iniciāļi (iniciāļu atšifrējumus sk. 11. pielikumu) un datu ieguves metode, piemēram, **2006DzĀ,TPpi**, kur 2006 – datu avota kods, DzĀ – Dzintars Ābiķis, TP – Tautas partija, pi – politiķu intervija;
- (iii) politisko partiju programmām: programmas teksta redakcijas gads, politiskā partija un datu kopas veids, piemēram, **2006LCpp**, kur 2006 – dokumenta redakcijas gads, LC – partija „Latvijas ceļš”, pp – datu kopas veids - partijas programma (partiju saīsinājumu atšifrējumus sk. apzīmējumos);
- (iv) Saeimas sēžu stenogrammām: datu avota kods, spoliķa vārda un uzvārda iniciāļi, Saeimā pārstāvētā frakcija, datu kopas veids, piemēram, **2004bKS,JLss**, kur 2004b – datu avota kods, KS – Kārlis Strēlis, JL – Jaunā laika frakcija, ss – sēdes stenogramma.

7.4. **Empīrisku datu analīzes metodika**³⁴

Disertācijas pētījuma empīrisku datu analīzes metodoloģija ir izstrādāta, balstoties pamatā uz kritiskā diskursa analīzes pieeju. Šajā perspektīvā veiktajos pētījumos (piemēram, Fairclough 1993, 2000, 2001a, 2001b, 2006; Kalmus 2003; Wodak & Matouschek 1993; van Dijk 1985, 1992, 1993b, 2000a, 2000b, 2002b, 2006c; Wodak et al. 1999 u.c.) ir izstrādāts vesels datu strukturēšanas un analizēšanas instrumentu kopums. Kaut arī katrs pētnieks

³² Datu avotu kodus sk. 2. pielikumā.

³³ Pētījumā izmantoto fokusa grupu diskusiju kārtas nr. sk. 3. pielikumā.

³⁴ Šīs disertācijas apakšnodaļas fragmenti ir iekļauti autorei publikācijā „Kritiskā diskursa analīzes lietojums etnopolitisko diskursu izpētē” (Kļave 2007).

izstrādā datu analīzes metodoloģiju atbilstoši savām pētnieciskajām interesēm, tēmai, pētījuma priekšmeta specifikai un vajadzībām, tomēr šajos pētījumos var konstatēt vairākus kopīgus paņēmienus, kas iezīmē kritiskā diskursa analīzei raksturīgu pieeju. Disertācijas autore savā pētījumā izmantojusi galvenokārt T. van Deika diskursa analīzes principus. Metodoloģiski etnopolitisko diskursu ilustrējošo kvalitatīvo datu analīze ir īstenota, izmantojot N. Fērklōfa trīsdimensionālo diskursa analīzes modeli.

Etnopolitisko diskursu datu kopu analīze ir veikta, ievērojot trīs secīgus diskursa analīzes posmus, atbilstoši kuriem ir veidota arī empīrisko datu analīzes izklāsta struktūra:

- (i) etnopolitisko diskursu organizējošo makrostruktūru noteikšana un saturiska analīze;
- (ii) etnopolitiskā diskursa mikrostruktūru – (a) diskursīvo stratēģiju un (b) lingvistisko līdzekļu – analīze;
- (iii) etnopolitiskā diskursa kontekstuāla analīze.

Pētījuma datu analīzes metodikas izklāstā ir raksturoti pirmie divi posmi, kas attiecas uz diskursa struktūru un teksta lingvistisko analīzi. Trešajā – diskusijas - posmā empīrisko datu analīze tiek konceptualizēta un interpretēta pētījuma teorētiskās perspektīvas ietvarā.

7.4.1. Diskursa tēmu un tematu noteikšana

Pirmais diskursa analīzes solis ir tā saturiskā izpēte, kas būtiski neatšķiras no jebkura kvalitatīvās metodoloģijas perspektīvā veikta pētījuma empīrisko datu analīzes pirmā posma. Šajā stadijā tiek veikta standarta kodēšanas procedūra, sākot ar atvērto kodēšanu un nosakot galvenās datus strukturējošās tēmas. Tālākajā analīzes procesā, pētot diskursus, tāpat ir pielietojama gan aksiālā, gan selektīvā kodēšana (Neuman 2006:415-418), kas ir vērtīgs instruments diskursa tēmu un tematu bloku veidošanai un to savstarpējo saikņu noteikšanai, pakāpeniski iegūstot pētāmā diskursa pamata struktūru. Galveno tēmu jeb diskursa semantisko makrostruktūru noteikšana atspoguļo diskursa veidotājiem un nesējiem svarīgākos jautājumus un to, par ko diskursā ir runāts (van Dijk 2000a:266). Tematu un apakštematu izdalīšana ļauj noteikt, kādus pētāmās jomas elementus diskursa veidotāji iekļauj diskursā, kuriem problēmas aspektiem pētāmās elites vai sociālās grupas pievērš uzmanību un kurus aspektus tās ignorē, tādējādi radot iespēju klasificēt diskursu tematus pēc to nozīmīguma. Diskursa tēmu un tematu noteikšana ir process, kurā temati tiek izdalīti no tēmām, un otrādi – tēmas var veidoties, tematus grupējot. Diskursa makrostruktūras iespējams izmantot par datu analīzes un tās izklāsta struktūras pamatu, taču savā pētījumā autore empīriskā materiāla izklāstu organizē nevis atbilstoši etnopolitisko diskursu organizējošām tēmām – valoda, pilsonība, izglītība un kultūra, - bet saskaņā ar N. Fērklōfa diskursa analīzes trīsdimensionālo modeli, kas aptver diskursa saturu, struktūru un lingvistisko formu kontekstuālu analīzi.

Ielūkojoties citu pētnieku pieredzē, redzams, ka, pētot nacionālās identitātes konstruēšanu, austriešu pētnieku grupa (Wodak et al. 1999) noteica piecus semantiskos laukus jeb diskursa tēmas. Katrā no šiem laukiem ir noteikti vairāki temati, kas to raksturo. Piemēram, laukā „kopīgās kultūras konstruēšana” ir identificēti tādi temati kā „valoda”, „relīģija”, „māksla”, „zinātne un tehnoloģija”, „ikdienas kultūra” (ibid:159). Igaņu pētniece Veronika Kalmuse (*Veronika Kalmus*, 1973-), pētot igauņu un krievu skolēnu etnopolitiskos diskursus (Kalmus 2003), noteica četras galvenās etnopolitiskā diskursa tēmas – „starpetniskās integrācijas iespējas Igaunijā”, „integrācijas ierobežojumi”, „integrācijas problēmas vai šķēršļi”, „integrācijas īstenošanai nepieciešamie pasākumi” (Kalmus 2003:677). Katru tēmu pētniece ir strukturējusi vairākos tematos, kas atbilst tematiskajiem aspektiem, kuri aplūkoti skolēnu esejās par Igaunijas starpetnisko integrāciju.

Disertācijas autore pētnieciskā pieredze liecina, ka pētnieks diskursa lielās tēmas nosaka jau pirms datu vākšanas. Sākotnējā diskursa tēmu noteikšanā viņš pamatojas uz teorijas studijām, problēmsituācijas izpēti un iepriekš veikto pētījumu sekundāro analīzi. Par šādu pieeju raksta arī R. Vodaka (Wodak et al. 1999:30). Diskursa tēmu loks var paplašināties pētījuma gaitā jebkurā datu vākšanas un analīzes posmā, pirmkārt, tāpēc, ka diskurss nav noslēgts fenomens ar skaidri nosakāmām robežām, otrkārt, gadījumos, kad tiek izmantotas daudzveidīgas datu iegūšanas metodes un izmantoti plaši datu avoti. Latvijas etnopolitiskā diskursa makrostruktūru veidojošās galvenās tēmas sākotnēji autore noteica, balstoties uz valstī veidotās etnopolitikas galvenajiem virzieniem: valodas un pilsonības politikas, etniskās integrācijas politika, kurā nozīmīga loma tika piešķirta arī mazākumtautību izglītības politikai un etnisko grupu kultūras politikai. Atbilstoši šiem etnopolitikas virzieniem tika veikta pētījumā izmantoto kvalitatīvo datu atlase.

Ja diskursa tēmu izvirzīšanā vismaz sākotnēji galvenā nozīme ir pētniekam, tad katras diskursa tēmas temati, kas veido saturu, lielā mērā izriet jau no savāktajiem vai atlasītajiem datiem. Diskursa tēmu, tematu un apakštematu noteikšana veido secīgus datu strukturēšanas posmus, kas raksturo diskursu. Katrā nākamajā posmā (pēc dedukcijas principa) tiek identificētas arvien jaunas diskursa struktūras, kas padziļina pētnieka izpratni pētāmajā jautājumā, ļauj saskatīt sakarības starp tematiem un noteikt atsevišķu tematu nozīmīgumu dažādos diskursos, piemēram, atbilstoši diskursa aģentu grupām.

E. Laklo un Š. Mufes teorijā diskursa semantiskās makrostruktūras veido diskursa mezglu punkti jeb privileģētās zīmes. Tie ir jēdzieni, ap kuriem tiek veidotas pārējo diskursa elementu nozīmes. Nosakot diskursu strukturējošos centrus, nākamais solis ir identificēt diskursa mainīgās zīmes, kas iegūst atšķirīgu nozīmi konkurējošos diskursos. Šādu alternatīvo nozīmju identificēšana ļauj noteikt alternatīvos diskursus pētāmajā diskursa laukā. Pētot

jēdzienu nozīmju veidošanos dažādos diskursos, iespējams atklāt arvien dziļākas diskursa struktūras un attiecīgi arī sniegt izvērstāku diskursa aģentu konstruēto varas attiecību skaidrojumu. Savā analīzē autore ir izmantojusi šo autoru diskursa koncepciju par nozīmju veidošanos un analītiskos jēdzienus, t.sk. mezglu punkts, noklusētā zīme, diskursīvais lauks u.c.

7.4.2. Diskursa mikrostruktūras: diskursīvās stratēģijas

Nākamais etnopolitiskā diskursa analīzes posms ir vērsts uz diskursa/-u mikrostruktūru noteikšanu un analīzi. Šis datu analīzes posms paredz teksta lingvistisku un semantisku analīzi. N. Fērklōfa diskursa analīzes trīsdimensionālajā modelī šis posms atbilst diskursa strukturālās analīzes dimensijai, kurā pētnieks pievēršas diskursa nesēju izmantoto diskursīvo stratēģiju un argumentācijas taktiku noteikšanai. Šīs analīzes daļas uzdevums ir izprast, kādā veidā, ar kādiem paņēmieniem sociālās grupas īsteno diskursā savu varu, kādas diskursīvās struktūras un stratēģijas ir iesaistītas šajā procesā (van Dijk 1993a:259). Kritiskā diskursa analīzes sekotāji šajā stadijā padziļināti analizē jau pirmajā posmā noteiktās diskursu makrostruktūras. Tā piemēram, austriešu pētnieku grupa (Wodak et al. 1999:33-35) nacionālās identitātes diskursa izpētē, analizējot sociālo praksi, izdalīja četrus makrostratēģiju tipus: konstruēšanas stratēģija, attaisnojuma stratēģija, pārveidojošā stratēģija un destruktīvā stratēģija. Savukārt, igauņu pētniece V. Kalmuse savā pētījumā izmanto vairāku pētnieku (T. van Deika, R. Vodakas, N. Fērklōfa u. c.) izstrādātās datu analīzes kategorijas un strukturālās shēmas, kas ir piemērojamas etnopolitiskā diskursa analīzei, tādējādi radot savam pētījumam atbilstošu metodoloģisko ietvaru.

Izvērtējot kritiskā diskursa analīzes pārstāvju pētījumos raksturotos paņēmienus un diskursīvās stratēģijas, jāsecina, ka R. Vodakas diskursa analīzes vēsturiskā pieeja un izstrādātie diskursa analīzes paņēmieni (Wodak et al. 1999) vairāk ir piemēroti identitātes pētījumiem. T. van Deika analīzes shēmas (van Dijk 2000a u.c.), kas izriet no virknes rasisma un etnocentrisma diskursa pētījumiem, atbilst varas attiecību, sociālās nevienlīdzības un ideoloģisko diskursu izpētei.

Pētot varas attiecībās esošo sabiedrības grupu diskursus, T. van Deiks ir formulējis visaptverošo pozitīvā paštēla un negatīvā cita tēla atspoguļošanas diskursīvo stratēģiju (angļu val.: *positive self-presentation and negative other-presentation strategy*) (van Dijk 1989:34-35, 1992:89-90, 1997:211, 2001b:263-264, 2006b:373-374, 2008a:5 u.c.). Šīs stratēģijas būtība ir tajā, ka diskursa vēstītājs identificējas ar iekšējo grupu (*mēs*) un savu vēstījumu veido no pozitīviem izteikumiem par savu grupu un negatīviem atzinumiem par ārējo grupu (*viņi*). Svarīgi uzsvērt, ka šis princips attiecas uz diskursa nesējiem nevis kā uz atsevišķiem

individīdiem, bet kā uz sociālās grupas locekļiem. Tā kā ideoloģijas pēc savas būtības ir sociālas un balstītas grupās, tad diskursā paustie ideoloģiskie viedokļi ietekmē pašas grupas vai to sociālās problēmas (van Dijk 2000a:267).

Etniskajiem aizspriedumiem un rasismam veltītajos pētījumos T. van Deiks ir atklājis tipiskus izteikumu veidošanas paņēmienus (angļu val.: *move*), kas iekļaujas pozitīvā paštēla un negatīvā cita tēla diskursīvajā stratēģijā un ir īpaši raksturīgas ideoloģiskajiem diskursiem. Šie paņēmieni ir definēti kā semantiskie noliegumi (angļu val.: *denials*). Pētnieks ir noteicis vairākus šo noliegumu veidus: šķietamā piekrišana (angļu val.: *apparent concession*), šķietamā empātija (angļu val.: *apparent empathy*), šķietamā nezināšana (angļu val.: *apparent ignorance*), šķietamā atvainošanās (angļu val.: *apparent apology*), kā arī pārceļšanas (angļu val.: *transfer*) un virziena maiņas (*reversal*) taktika, stāstu stāstīšana (*storytelling*) u.c. Šķietami šie noliegumi ir tāpēc, ka tie tikai it kā noliedz negatīvās attieksmes un vērtējumus (van Dijk 1985:72, 1992:91-94, 98; van Dijk et al. 2006:170-174). Šo paņēmienu galvenais mērķis ir pamatot un aizstāvēt iekšējās grupas negatīvos lēmumus vai vērtējumus. Savā pētījumā autore paralēli T. van Deika terminam *noliegums* vai *paņēmiens* lieto terminu *argumentācijas taktika*, lai jēdzieniski to nodalītu no diskursīvajām stratēģijām. Taču jāatceras, ka argumentācijas taktikas veido stratēģijas, kas ir plašāks jēdziens.

Minētie T. van Deika noliegumi neizsmēļ visas pozitīvā paštēla un negatīvā cita tēla stratēģiju veidojošās argumentācijas taktikas. Katrs pētnieks tās var papildināt atbilstoši saviem diskursa datiem. Šos semantiskos noliegumus vienojošais princips ir tas, ka izteikuma pirmajā daļā runātājs noliedz jebkurus aizspriedumus pret noteiktām grupām, piemēram, lingvistiskām vai etniskām minoritātēm, tomēr otrajā daļā pauž negatīvas zināšanas, attieksmes vai pārliecības par šīs grupas pārstāvjiem. Lai identificētu ideoloģiskā kvadrāta struktūras diskursā, nav jābūt lietotiem vietniekvārdiem *mēs/viņi*. Šī visaptverošā diskursīvā stratēģija ir identificējama jebkādos pozitīvos izteikumos, vērtējumos par diskursa nesējiem un vēstītāju, kā arī jebkādos negatīvos vērtējumos, spriedumos par otru iesaistīto pusi, pret kuru tiek vērsti izteikumi (van Dijk 2001a:108).

7.4.3. Lingvistiskie līdzekļi un stilistiskās iezīmes

Lai padziļinātu izpratni par diskursa struktūru veidošanos un to konstruēšanā izmantotajiem paņēmieniem, kritiskā diskursa analīzē pētnieki pievēršas diskursa stilistisko iezīmju un lingvistisko līdzekļu izpētei. Šis analīzes līmenis iekļaujas otrajā diskursa analīzes posmā, kas attiecas uz diskursa strukturālo analīzi. Ja diskursīvo stratēģiju izpēte iekļaujas N. Fērklōfa diskursīvās prakses dimensijā, tad lingvistisko un stilistisko paņēmienu analīze attiecas galvenokārt uz teksta lingvistisko analīzi. Lingvistiskās diskursa iezīmes var analizēt

gan visa teksta, gan teikumu, gan atsevišķu vārdu līmenī. Ļoti izvērstu teksta analīzes metodiku ir izstrādājis N. Fērklofs (Fairclough 2001:91-116, 2006:225-240), taču autores pētījumā ir izmantoti tikai tās atsevišķi elementi, kurus autore uzskata par noderīgiem, lai rastu padziļinātu izpratni pētāmajā problemātikā.

Disertācijas autore uzskata, ka detalizēta teksta lingvistiska analīze nav piemērota socioloģiskiem diskursa analīzes pētījumiem (izvērsti skatīt 5.3.4. sadaļā), tāpēc etnopolitisko diskursu empīriskajā analīzē ir pievērsta uzmanība tikai atsevišķu lingvistisko un stilistisko līdzekļu lietojumam gadījumos, kad tie paspīlgtina saturiskās un stratēģiskās etnopolitisko diskursu tipu iezīmes vai latviešu un krievu valodas kopienu varas attiecību izpausmes un formas. Tie ir sekojoši: vietniekvārdu *mēs/viņi* lietojums, vārdu izvēle un to stilistiskās iezīmes, stāstījuma vispārinājuma un konkrētības pakāpe.

Kritiskā diskursa analīzes perspektīvā veiktajos sociālo grupu attiecību pētījumos ir raksturīgi analizēt vietniekvārdu *mēs/viņi* lietojumu. Ar to palīdzību diskursos tiek konstruētas identitātes, izveidotas vai nojauktas robežas, uzsvērta sociālā distance pret citām grupām vai, gluži otrādi, atspoguļota pievilksnās citai grupai (Kalmus 2003:675; Fairclough 2003:145-150; van Dijk et al. 200c:171, Wodak et al. 1999). Vietniekvārdu *mēs/viņi* lietojums raksturo grupu attiecības un iezīmē iekšējās (*mēs*) un ārējās (*viņi*) grupas robežas pētāmajās attieksmēs.

Diskursa stilistiskās iezīmes raksturo dažādas izvēlēto vārdu nozīmju izteiksmes atkarībā no konteksta un tādējādi atklāj diskursa vēstītāja (runātāja/rakstītāja) diskursīvo pozīciju un diskursa veidošanas kontekstu (van Dijk et al. 2006:171). T. van Deiks daudzkārt raksta, ka pozitīvā paštēla un negatīvā cita tēla stratēģiju papildina citas diskursa struktūras (van Dijk 1989:35, 1993:264, 2000a: 270, 272-273, 2002b:147, 2006c:33 u.c.), kas vairāk attiecas jau uz diskursa kā teksta lingvistisko analīzi, piemēram, retorika, leksikas slāņi un stils. Pētnieks analizē dažādu tropu – izteiksmes līdzekļu - lietojumu: metaforas, metonīmijas, ironiju, hiperbolas, personifikācijas, simbolus, kā arī vārdu lietojums, kas raksturo distanci attiecībā pret otru grupu, kā arī dažādi kontrasti un metaforas, kas paspīlgtina izteikumos ietvertās nozīmes. Piemēram, R. Vodaka ir analizējusi sinekdohas, metonīmijas un personifikācijas lietojumu nacionālās identitātes konstruēšanas diskursīvajā stratēģijā (Wodak et al. 1999:43-44). Savukārt N. Fērklofs uzskata, ka, lietojot metaforas, tiek raksturots sociālās realitātes konstruēšanas veids. Viņaprāt, metaforas strukturē domāšanu un darbību, zināšanu un pārliecību sistēmas (Fairclough 2006:194). Teksta līmenī pētnieks var analizēt vārdu izvēli, kas uzsver pozitīvo un/vai negatīvo vērtējumu, diskursa vēstītāja pieminētās autoritātes, ekspertus vai šķietami ticamus avotus, lai pamatotu savu nostādni vai pārliecību. V. Kalmuse norāda, ka formālās vai neformālās valodas vārdu lietojums, emocionāli

piepildītu vai neitrālu vārdu izvēle, konkrētu vai vispārīgu un neskaidru vārdu izmantošana u. tml. ļauj skaidrot runātāja vai rakstītāja attieksmi pret otru grupu (Kalmus 2003:675).

Diskursa vēstījuma vispārinājuma vai konkrētības pakāpe ir lingvistiskās analīzes paņēmiens, kas attiecas kā uz visa teksta (izteikumu kopuma), tā atsevišķu teikumu līmeni. Uzmanība tiek pievērsta tam, cik vispārīgi vai konkrēti diskursa vēstītājs raksta vai runā par attiecīgo tēmu vai tematu. Ideoloģiskajā diskursā ir raksturīgi detalizēti stāstīt par negatīviem notikumiem kā personīgās pieredzes gadījumiem, turklāt parasti šie stāsti kalpo par pierādījumu negatīvajiem spriedumiem un secinājumiem par ārējo grupu. Pozitīvā paštēla un negatīvā cita tēla stratēģiju var noteikt, analizējot, cik detalizēti ir raksturoti pozitīvie un negatīvie aspekti (van Dijk 2000a:267-268).

7.4.4. Etnopolitiskā diskursa analīzes uzdevumi un struktūra

Doktora pētījuma empīriskās analīzes uzdevumi izriet no disertācijas ievadā definētajiem pētījuma kopējiem mērķiem un hipotētiskajiem pieņēmumiem. Datu analīzes galvenais mērķis ir noteikt etnopolitiskā – valodas un izglītības - diskursa struktūras un konteksta elementus, kas liecina par diskursīvā konflikta transformācijas iespējamību sociālajā konfliktā. Atbilstoši šim mērķim ir noteiktas trīs datu analīzes uzdevumu grupas.

7.4.4.1. Etnopolitiskā diskursa struktūru analīzes mērķiem:

- noteikt etnopolitisko diskursu strukturējošās tēmas un tematus;
- noteikt politikas veidotāju un latviešu un krievu valodas kopienu etnopolitisko diskursu dominējošos un alternatīvos diskursu tipus;
- pētīt etnopolitisko diskursu tipiskās diskursīvās stratēģijas un argumentācijas taktikas, salīdzināt to izmantošanu dažādos lokālajos kontekstos un diskursu žanros;
- identificēt ideoloģiskā diskursa pazīmes etnopolitisko diskursu veidos un tipos;
- pētīt etnopolitisko diskursu interdiskursivitātes formas un izpausmes;
- noteikt etnopolitiskā diskursa „mezglu punktus”.

7.4.4.2. Latviešu un krievu valodas kopienu varas attiecību analīzes mērķiem:

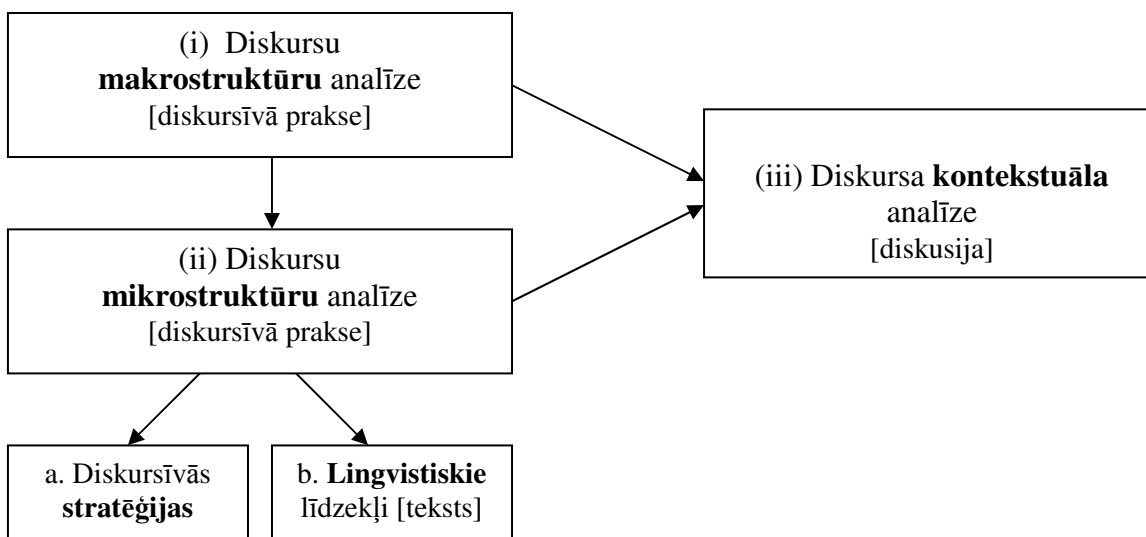
- identificēt latviešu un krievu valodas kopienu pašidentifikācijas un otras grupas identifikācijas paņēmienus un to lokālos kontekstus;
- pētīt valodas kopienas raksturojošās pazīmes etnopolitiskajos diskursos (kontekstuāli);
- noteikt konfliktējošās etnopolitiskā diskursa tēmas un tematus un to saikni ar valodas kopienām;

- atklāt diskursīvās stratēģijas un argumentācijas taktikas, kas raksturo valodas kopienu cīņu par varu un savas grupas varas leģitimēšanas nolūkus;
- analizēt etnopolitisko diskursu tipu un varas attiecību veidošanas stratēģiju starpā pastāvošās sakarības.

7.4.4.3. Etnopolitiskā diskursa konteksta dimensiju izpētes mērķiem:

- pievērst uzmanību vēsturiskā, kultūras vai politiskā konteksta raksturojumam diskursīvajās praksēs;
- noteikt diskursīvajās praksēs ietvertos tipiskos vēsturiskā, kultūras vai politiskā konteksta elementus;
- analizēt diskursā iekļauto konteksta elementu nozīmi diskursīvo stratēģiju un argumentācijas taktiku veidošanā.

Kā jau iepriekš minēts, datu analīzes pamata struktūras izveidošanā ir izmantots N. Fērklōfa diskursa analīzes trīsdimensionālais modelis (skat. 5.1. att. 5.2.2. sadaļā). Disertācijas autore etnopolitiskā diskursa pētījumā ir iekļautas visas trīs dimensijas, ievērojot zemāk izklāstīto analīzes secību (shematisko attēlojumu skat. 7.2. att.).

7.2. attēls. Etnopolitisko diskursu analīzes un tās izklāsta struktūras shēma

Vispirms ir veikta etnopolitiskā diskursa makrostruktūru analīze, kas attiecas uz diskursīvās prakses līmeni. Tās uzdevums ir atklāt etnopolitiskā diskursa veidošanās principus un makrostruktūras. Disertācijas autore izvērsti pēta valodas un mazākumtautību izglītības

tēmas, tās veidojošos tematus un otrādi – pētot tematu starpā pastāvošās sakarības, vērtē jaunu tēmu definēšanas iespējas.

Nākamajā analīzes posmā ir pētītas etnopolitisko diskursu mikrostruktūras - valodas un mazākumtautību izglītības diskursos lietotās diskursīvās stratēģijas un argumentācijas taktikas, kā arī tipiskie lingvistiskie un stilistiskie līdzekļi kā politiskajā, tā sociālajā (valodu kopienu) diskursā.

Pēdējā analīzes posmā, kas atbilst N. Fērklufa modeļa sociālās prakses dimensijai, ir veikta pirmo divu posmu analīzes rezultātu interpretācija plašākā sociālo struktūru līmenī. Šajā daļā ir pētīta etnopolitisko diskursu veidojošo aģentu – politikas veidotāju un mediju, kā arī dažādu konteksta dimensiju – vēsturiskā, kultūras un politiskā – ietekme un loma valodas kopienu varas attiecību veidošanā etnopolitikas laukā. Šis etnopolitiskā diskursa analīzes posms iekļaujas pētījuma diskusijas daļā, kurā ir noteiktas valodas un izglītības diskursu tipu un valodas kopienu varas attiecību formu savstarpējās sakarības.

Šādu etnopolitiskā diskursa analīzes iekšējo loģiku raksturo pāreja no interpretācijas – diskursīvās prakses, uz aprakstu – teksta lingvistisko analīzi, un atpakaļ uz interpretāciju jaunā kvalitātē, integrējot diskursīvās prakses un teksta analīzi sociālās prakses ietvarā (Fairclough 2006:231). Noslēdzošajā pētījuma posmā tiek veikts empīriskās analīzes rezultātu konceptuāls izvērtējums, kam seko pētījumā izmantoto teoriju papildināšana un jaunu teorētisko atziņu formulēšana.

8. ETNOPOLITISKĀ DISKURSA MAKROSTRUKTŪRAS: TĒMAS UN TEMATI

Šajā nodaļā autore analizē etnopolitiskā diskursa makrostrukturā jeb centrālās tēmas un to izvērsumu raksturojošos tematus. Savstarpēji saistītas diskursa tēmas un temati pēcāk ļauj noteikt atsevišķus diskursa tipus. Etnopolitiskā diskursa kopējo virsstrukturā veido valstī pieņemtās un īstenotās etnopolitikas pamata virzieni un attiecīgi trīs galvenās tēmas: (i) (latviešu) valoda, (ii) pilsonība, (iii) mazākumtautību izglītība. Ceturtā tēma ir (iv) mazākumtautību kultūra, taču šī tēma, kā liecina, analizētais politiskais un sociālais diskurss, neveido atšķirīgu diskursa tipu, bet iekļaujas valodas un izglītības, retāk – pilsonības tēmās. Lai veiktu izvērstu diskursa analīzi visos trijos līmeņos atbilstoši N. Fērklōfa modelim – diskursīvā prakse, teksts un sociālā prakse – disertācijas autore analizē valodas un izglītības diskursus. Turpmākajā analizē jēdziens ‘etnopolitiskais diskurss’ ir attiecināts uz valodas un (mazākumtautību – krievu valodas kopienas) izglītības diskursiem, ja vien nav precizēts cits tā lietojums.

Pielietojot E. Laklo un Š. Mufes diskursa teoriju, diskursa temati ir potenciālie diskursa mezglu punkti. Lai tos noteiktu, ir nepieciešams identificēt etnopolitiskā diskursa laukā izplatītos tematus, noteikt to savstarpējās sakarības – saiknes, pārklāšanos, atšķirības utt., lai pēc tam identificētu tos diskursa elementus (mezglu punktus), kas strukturē katru atsevišķo diskursa tipu. Tā kā diskursa robežas ir nosacītas, nav pamatoti apgalvot, ka to veido ierobežots tēmu un tematu loks, ko pētnieks var pilnībā aptvert savā analizē. Tāpēc autore uzmanību pievēršusi tām valodas un izglītības diskursa strukturām, kas sniedz zināšanas par latviešu un krievu valodas kopienu varas attiecībām.

Autores ievērotais diskursu raksturojošo kvalitatīvo datu analīzes pamatprincips ir šāds: respondentu izteikumos ir ietvertas attieksmes un pārliecības, to kopumi veido tematus, kas tālāk grupējas tēmās, uz kuru pamata pētījuma diskusijas daļā ir izdalīti diskursa tipi. Diskursa analīzes izklāstā ir iekļauti arī fokusa grupu diskusiju dalībnieku un politiķu izteikumu citāti. Tie ir rakstīti *slīprakstā*, kopumā saglabājot respondentu izteiksmes formu. Atsevišķos gadījumos izteikumos ir novērstas stilistiskās kļūdas, kas varētu apgrūtināt tā uztveri, vienlaikus ievērojot, lai netiktu mainīta izteikumā ietvertā nozīme.

8.1. Etnopolitiskā diskursa pamata struktūra

Etnopolitiskā diskursa makrostrukturā – diskursa temati – vispirms tika noteiktas atbilstoši politiskā diskursa strukturām. Šādu pieeju autore izvēlējās tāpēc, ka politiskais

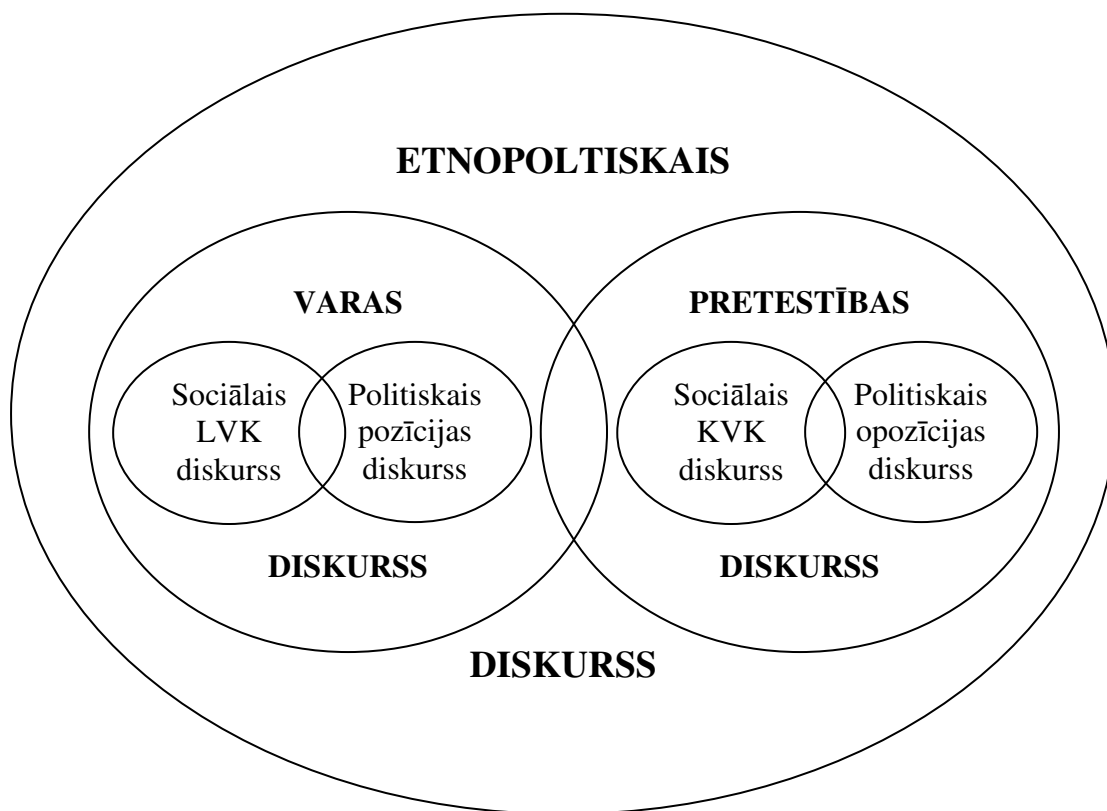
diskurss salīdzinājumā ar sociālo diskursu ir iekšēji standartizētāks un strukturētāks. Tas savukārt ļauj labāk saskatīt un noteikt to veidojošos tematus. Politiskā diskursa stingrāku iekšējo kārtību autores vērtējumā nosaka vairāki faktori – pirmkārt, analīzē izmantotie diskursa žanri, no kuriem politisko partiju programmas un Saeimas sēžu stenogrammas ir jau sākotnēji tematiski sadalītas un fokusētas; otrkārt, dziļo interviju datu gadījumā atšķirībā no valodas kopienu datiem, kas iegūti fokusa grupu diskusijās, runātājs – diskursa vēstītājs – ir viens, nevis vairāki, kas ļauj labāk izsekot tematu pārejām. Tajā pašā laikā jānorāda, ka politiskais diskurss neizsmel visas valodas un izglītības diskursu tēmas, sociālais diskurss ir tematiski sadrumstalotāks un blīvāks.

Sociālajā diskursā pēc primārās datu analīzes ir pamats nošķirt krievu un latviešu valodas kopienu etnopolitisko diskursu dominējošos un alternatīvos tipus. Ja kopumā nevar viennozīmīgi apgalvot, ka valodas kopienas ir noteiktu diskursu nesējas, tad attiecībā uz dominējošajiem diskursiem ir vērojama sakarība starp diskursa tipu, piemēram, krievu valodas oficiālā statusa atzīšanu, un krievu valodas kopienu, vai latviešu valodas dominēšanas atzīšanu publiskajā telpā un latviešu valodas kopienu. Šī saikne starp noteiktiem diskursu tipiem un valodas kopienu veido valodas kopienas diskursīvo lauku. Etnopolitikas politiskajā diskursā, īpaši parlamentāro debašu tekstos, izteikti nodalās pozīcijas un opozīcijas attieksmes, argumenti, politiskās pārliecības, kas veido nošķirtus diskursīvos laukus. Šajā gadījumā pozīcija un opozīcija ir definētas atbilstoši politisko spēku nostādņēm etnopolitikas jautājumos. Ņemot vērā Latvijai raksturīgo politisko partiju etnisko/etnolingvistisko dalījumu, kas, protams, nav absolutizējams, analītiski iespējams veidot saikni starp pozīcijas un latviešu valodas kopienas diskursu struktūrām un opozīcijas un krievu valodas kopienas diskursu struktūrām. Šajā etnopolitiskā diskursa analīzes posmā šī saikne ir izvirzīta kā teorētisks pieņēmums, kura pārbaudei kalpo diskursa struktūru izpēte, jo īpaši interdiskursivitātes analīze.

Politiskās pozīcijas un opozīcijas dalījumu etnopolitikas laukā parāda arī politiskā rīcība - deputātu balsojumi par likumprojektu priekšlikumiem. Piemēram, izskatot Izglītības likumu 2. un 3. lasījumā, balsojuma proporcija svārstījās no 22 līdz 27 deputāti *par* likumprojekta priekšlikumiem un no 64 līdz 70 - *pret*, kur divas trešdaļas balsu pieder pozīciju veidojošo partiju frakcijām, bet viena trešdaļa - opozīcijas frakcijām. Šāds balsu proporcionāls sadalījums bija raksturīgs arī izskatot Valsts valodas likumu 3. lasījumā un otrreizējā caurlūkošanā, tikai šajā gadījumā balsojums dalījās trīs grupās – *par*, *pret* un *atturas*. Taču arī šis sadalījums visā likumprojekta izskatīšanas laikā bija samērā konstants: apmēram no 14 līdz 16 deputāti balsoja *par* izskatāmo priekšlikumu, no 62 līdz 66 – *pret* un 12 vai 13 - *atturas*, kas liecina par pozīcijas vienotību attiecībā pret opozīciju.

Etnopolitiskā diskursa kā metadiskursa **pamata struktūra** ir shematiski attēlota 8.1. attēlā. Ņemot vērā latviešu un krievu valodas kopienu sociālā diskursa dominējošo tipu nošķirumu un politiskā diskursa dalījumu pozīcijas un opozīcijas diskursu tipos, etnopolitiskā diskursa pamata struktūru veido divas atšķirīgas platformas, kas lielā mērā atbilst latviešu un krievu etnolingvistiskajam dalījumam. Balstoties uz to, autore definē divus galvenos etnopolitiskā diskursa tipus: varas un pretestības diskursi, kas veido katras valodas kopienas un tās politiskās pārstāvniecības – pozīcijas vai opozīcijas - dominējošo diskursu lauku. Etnopolitikas laukā varas diskursa nesēja ir valdošā politiskās varas grupa – politiskā pozīcija, kuras pārstāvniecības grupa ir latviešu valodas kopiena (LVK), savukārt pretestības diskursu veido politiskās varas opozīcija, kuras pārstāvniecības grupa ir krievu valodas kopiena (KVK) (šeit autore lieto pārstāvniecības jēdzienu E. Laklo izpratnē, sk. 4.3.3. sadaļu). Taču svarīgi uzsvērt, ka šāds diskursīvo lauku dalījums ir nosacīts un varas/pretestības diskursi ir analītiskas kategorijas, kas ir uzlūkojamas kā varas attiecību pastāvēšanas apliecinājums starp šo diskursu nesējiem.

Varas un pretestības diskursu apzīmējumi ir veidoti, atsaucoties gan uz M. Fuko varas teoriju, saskaņā ar kuru vara un pretestība ir divas savstarpēji saistītas varas izpausmes, gan T. van Deika atziņu par varas un pretestības dialektiku kā varas attiecību esamības nosacījumu. Gan varas, gan pretestības diskursos pastāv sociālā un politiskā diskursa veidi.

8.1. attēls. Etnopolitiskā diskursa pamata struktūra

8.2. Valodas diskursa tēmas un temati

Latvijas etnopolitika balstās lielā mērā uz latviešu valodas politiku. Neraugoties uz to etnopolitiskā diskursa analīzē nav pamatoti šo vienu no trim galvenajām struktūrām apzīmēt kā latviešu valodas diskursu, jo tematu tīkls, kas veido šo tēmu aptver vairākas valodas – galvenokārt latviešu un krievu valodu, bet arī angļu, vācu, ukraiņu, poļu un citu Latvijā dzīvojošo etnisko grupu valodas. Tāpēc šai diskursa tēmai ir piešķirts apzīmējumu „valodas diskurs”. Strukturējot tematu analīzi un piešķirot tematiem vai to grupām nosaukumus, ir ievērojama tāda pati pieeja – ja vien temats skar divas vai vairākas valodas, temata apzīmējumā nelietot norādi uz konkrētu valodu.

Diskursa temati pēc savas struktūras parasti nav viendabīgi, bet sazaroti vairākos apakštematos, kas var iekļauties arī citos tematos, pārklāties ar citiem apakštematiem utt. Tālākajā analīzē autore ir atspoguļojusi galvenās valodas diskursa tematu grupas, kas strukturētas tēmās. Atsevišķā apakšnodaļā ir izvēsta valodas izvēles tēmas analīze, kas atklāj ne tikai valodas diskursu, bet arī valodas lietotāju prakses, tādējādi ļaujot analizēt iespējamās diskursa izpausmes sociālajā rīcībā.

Valodas diskursa nozīmi valodas kopienu varas attiecību skaidrošanā uzskatāmi ilustrē sekojošs izteikums, kurā ir labi redzams, kā valoda tiek identificēta ar valodas kopienu, kā valodu konkurence projicējas valodu kopienu konkurencē jeb cīņā par varu:

(..) valoda ir informācijas nesēja, un, ja tiek ierobežota valodas lietošana, tad tiek ierobežota arī jebkura attiecīgās valodas lietotāju kultūras, vēsturiskā, sociālā un ekonomiskā darbība. (1999bVL,LSDSPss)

8.2.1. Valodas statuss un atzīšana

Valodas diskursa tēma – valodas statuss un atzīšana - aptver attieksmes, pārliecības, zināšanas un viedokļus par latviešu valodas kā valsts valodas statusu, krievu valodas oficiālo statusu valstī, valodas lietotāju tiesībām, valodu zināšanu nepieciešamību, kas netieši raksturo valodas un tās lietošanas atzīšanu, un valodas uzspiešanu, kas atklāj valodas atzīšanas tematu no valodas nolieguma pozīcijas.

Latviešu valodas kā **valsts valodas statusa atzīšanas** temats ir izplatīts abu grupu valodas diskursos. Tajā pašā laikā šis kopējais temats attīstās tālāk divos savstarpēji konfliktējošos apakštematos, no kuriem viens pauž izteikti nacionāli patriotisku nostāju un uzsver latviešu valodas tiesisko un sociālo pārkumu, kas ir īpaši raksturīgi pozīcijas politiskajā diskursā, bet otrs – ir vērsts uz latviešu un krievu valodas līdzvērtības/ līdztiesības atzīšanu, tādējādi nenoliedzot nedz latviešu valodas kā valsts valodas statusu, nedz krievu valodas nozīmi sociālā bilingvisma apstākļos. Latviešu valodas statusa atzīšanas temats

skaidri iezīmē varas diskursa nesēju centienus panākt neapstrīdamu latviešu valodas augstāko statusu kopējā valodu hierarhijā, stiprinot savas varas pozīcijas.

Uzspiestā latviešu valoda ir dihotomisks latviešu valodas atzīšanas temata apakštemats. No vienas puses, tas ir klātesošs kā latviešu, tā krievu valodas kopienu sociālajā un politiskajā diskursā, no otras puses, šis apakštemats katrā no grupām ir krasi atšķirīgs un parāda grupu varas attiecības. Krievu valodas kopienas politiskajā un sociālajā diskursā pastāv viedoklis, ka valstī īstenotā stingrā valodas politika un tās ieviešanas kontroles mehānismi ir vērsti uz latviešu valodas apgūšanas un lietošanas uzspiešanu (ar varu), kas, kā vēsta diskusiju dalībnieki, izsauc pretestību un būtiski bremsē motivāciju mācīties un lietot latviešu valodu. Savukārt latviešu valodas kopienas sociālajā un politiskajā diskursā viena no samērā izplatītām (nacionālistiskām) nostājām ir tā, ka latviešu valodas saglabāšanu, mācīšanos un lietošanu var panākt tikai ar tās uzspiešanu citu valodu nesējiem, jo īpaši, krievu valodas kopienai. Uzspiestās latviešu valodas elementa nozīmi kopējā valodas atzīšanas tēmā atklāj arī latviešu valodā notikušajās grupu diskusijās paustie izteikumi par to, ka krievu valodas kopiena ir pieņēmusi (atzinusi) latviešu valodas zināšanas vajadzību (latviešu valoda ir jāzina!). Savukārt krievu valoda kā valodas diskursa elements uzspiestās valodas nozīmi latviešu sociālajā un politiskajā diskursā iegūst vēsturiski politiskajā kontekstā, atsaucoties uz padomju varas rusifikācijas politiku, taču šis temats valodas diskursā etnopolitikas laukā parādās fragmentāri (pamatā nosacījuma diskursīvajās stratēģijās, kas aplūkotas 9. nodaļā).

Krievu valodas oficiālā statusa piešķiršanas temats ir viens no viskonfliktējošākajiem ne tikai valodas, bet etnopolitiskā diskursa tematiem kopumā, kas uzskatāmi parāda latviešu un krievu valodas kopienu varas cīņu caur valodu konkurenci par savu statusu un atzīšanu. Šajā tematā ir labi redzams, kā cīņa par valodas atzīšanu vai noliegšanu projicējas uz valodas kopienu varas attiecībām: opozīcijas politiskajā diskursā skaidri parādās, ka valodas politiska atzīšana vienlaicīgi nozīmē krievu valodas kopienas statusa un līdztiesības atzīšanu sabiedrībā. Savukārt no politiskās varas pozīcijas partiju pārstāvju izteikumiem var spriest, ka krievu valodas statusa atzīšana ir traktēta kā draudi ne tikai latviešu valodai, bet valdošajai politiskajai varai kopumā.

Krievu valodas kopienas sociālajā diskursā krievu valodas oficiālās atzīšanas temats parāda nosacījuma argumentācijas taktikas veidošanu, kas padziļināti ir analizēta 9. nodaļā, tomēr arī šajā analīzes posmā to svarīgi pieminēt. Konkrētajā gadījumā nosacījuma argumentācijas būtība ir šāda: ja krievu valodai piešķirtu oficiālās valodas statusu, tad nebūtu iebildumu pret latviešu valodu, tās apguvi un lietošanu. Tā kā krievu valoda netiek oficiāli atzīta, tad arī latviešu valoda nav atzīstama. Šādas komunikatīvās situācijas demonstrē

latviešu un krievu valodas konkurenci sociālajā realitātē, kur tā norisinās atšķirīgi nekā valodas politikas formālajā telpā, kur latviešu valodas statuss ir tiesiski nostiprināts.

Latviešu valodas kopienas sociālajā diskursā nav izvērsts krievu valodas oficiālā statusa nolieguma temats, kas liecina, pirmkārt, par to, ka latviešu etnolingvistiskā grupa jūtas institucionāli un tiesiski pietiekami droša par savām varas pozīcijām, otrkārt, par to, ka ikdienas sociālajās praksēs šī grupa neizjūt savas valodas apdraudējumu, treškārt, šis temats neietilpst latviešu valodas kopienas dienas kārtībā, kas lielā mērā izskaidrojams arī ar to, ka latviešu valodā vēstošie mediji šim tematam nevelta uzmanību. Turklāt būtiski ir ņemt vērā, ka latviešu valodas kopienas locekļu vidū pastāv arī alternatīvā sociālā pārliecība, saskaņā ar kuru krievu valodas kā otras valsts valodas statuss ir atbalstāms. Par to liecina gan kvantitatīvie dati – 19% latviešu (pēc tautības) ir drīzāk pozitīva vai pozitīva attieksme šajā jautājumā (BSZI 2004. gada aprīlis, n=1018 pēc Zepa et al. 2005:35), gan atsevišķu fokusa grupu diskusiju dalībnieku izteikumi, piemēram, (...) *Ja otru valsts valodu [ieviešu], tad varbūt attiecības būs labākas, vismaz no krievu puses* (2004cKVKfgd19). Tajā pašā laikā šajā izteikumā ir vairākas pazīmes, kas liecina par runātāja vēlmi saglabāt solidaritāti ar savu iekšējo grupu, proti, krievu valoda ir noklusētā zīme, respondents izvairījies lietot darbības vārdu, kas norādītu par krievu valodas kā otrās valsts valodas ieviešanu, bez tam vārda *varbūt* lietošana vēsta par runātāja šaubām, tādējādi veidojot savas pārliecības attaisnojuma argumentāciju.

Paralēli uzspiestās latviešu valodas tematam pastāv apdraudētās latviešu valodas un apspiestās krievu valodas temati, kas lielā mērā tiek diskursīvi attiecināti uz valodas lietotājiem, veidojot noklusētās valodas diskursa zīmes – apdraudētā latviešu kopiena un apspiestā krievu kopiena. Abos tematos ir saskatāms varas moments, kas izpaužas kā pretestība konkurējošās valodas lietojuma telpas un funkciju paplašināšanas centieniem. Kā vienā, tā otrā gadījumā apdraudējums vai apspiešana tiek saskatīti tikai no krievu vai latviešu valodas puses, nevis citām valodām, piemēram, angļu valodas.

Krievu valodas kopienas sociālajā diskursā neliels apspiestās krievu valodas apakštemats – noliegtā krievu valoda - izveidojies, paužot neizpratni par latviešu etnolingvistiskās grupas naidīgo attieksmi pret krievu valodu. Šī negatīvā attieksme ir pamatota, atsaucoties uz latviešu valodas kopienas pārstāvju nevēlēšanos mācīties krievu valodu un liegt to darīt saviem bērniem. Ņemot vērā daļas latviešu valodas kopienas pārstāvju paustās pārliecības par krievu valodas zināšanu nepieciešamību valodu konkurences apstākļos, redzams, kā konteksta modelis, ko veido runātāja akumulētā sociālā pieredze, ietekmē diskursa veidošanos. Atsaucoties uz ārējās grupas – latviešu valodas kopienas - negatīvajām pārliecībām, apspiestās krievu valodas elementa nozīmes veidošanos šajā

konteksta modelī ir ietekmējusi krievu valodas kā noliegtās valodas elementa nozīme, izslēdzot nozīmes, kas veidojušās pozitīvās attieksmes tematos. Piemēram, tematā par valodu zināšanām kā indivīda resursu (aplūkots nākošajā sadaļā) ir izveidojusies kvalitatīvi atšķirīga krievu valodas elementa nozīme, radot vienu no šī temata mezglu punktiem - nepieciešamās krievu valodas elementu.

Latviešu valodas kopienas un politiskās varas pozīcijas diskursam apdraudētās valodas temata izvērsumos pamatojuma un attaisnojuma argumentācijās daudzkārt parādās t.s. upura pozīcija – proti, izvirzot latviešu valodas politikas stingros nosacījumus, tie tiek pamatoti un attaisnoti ar vairākiem argumentiem, kas vērsti uz latviešu valodas aizsargāšanu. Latviešu valodas kopējā situācijas analīzē sociolingviste I. Druviete spriedumus par latviešu valodu kā mazas tautas valodu un latviešu valodas apdraudējumu vērtējusi kā sabiedrībā izplatītus mītus (Druviete pēc Rozenvalds & Ijabs 2009:56).

Apdraudētās valodas temata konteksta modeļu analīze atklāj, ka tā veidošanos būtiski ietekmē un nosaka vēsturiskās varas attiecības un sabiedrībā pastāvošās negatīvās sociālās pārliecības par krievu valodas kopienas pārstāvji saskata savas iespējas aizsargāt un nostiprināt latviešu valodu, ir politiskās varas pozīciju izmantošana, padarot stingrākus politisko un sociālo resursu pieejamības jeb, lietojot N. Fērklōfa terminoloģiju, ieejas nosacījumus, un tādējādi īstenojot latviešu valodas uzspiešanas politiku. Vienlaikus, kā to atklāj sociālais diskurss, latviešu valodas kopiena apzinās, ka šāda pieeja izraisa pretestību valodas lietojuma sociālajās praksēs no krievu valodas kopienas puses.

Apdraudētās valodas temats ir identificējams arī politisko partiju programmu diskursa žanrā, īpaši nacionāli radikālās partijas „Visu Latvijai!” (VL), nacionāli konservatīvās TB/LNNK, kā arī vairāku t.s. centrisko partiju programmās (partiju dalījums definēts atbilstoši to nostādņām etniskajos un integrācijas jautājumos). Piemēram, partijas „Jaunais laiks” (JL) programmas etnopolitikas daļā atsevišķa sadaļa veltīta latviešu valodai, kas ir nosaukta par Latvijas etnopolitikas pamatvērtību. Virkne punktu šajā dokumentā attiecas uz latviešu valodas izplatību, lietošanu, saglabāšanu, nostiprināšanu, aizsardzību, attīstību utt. Gan šīs nostādnes, gan partijas programmas mērķi un formulētie darba uzdevumi parāda, kā caur minētajiem tematiskajiem aspektiem tiek konstruēta latviešu valodas kā apdraudētās valodas nozīme.

Valodas diskursa temati par angļu un citu valodu vietu un nozīmi kopējā valodu konkurencē Latvijā atklāj papildus latviešu un krievu valodas konkurences dimensijas valodu atzīšanas tematā. Politiskajā diskursā angļu valodas temati parādās pamatojuma stratēģijas argumentācijas taktikās. Piemēram, līdzīgi kā identitāte tiek konstruēta attiecībā pret negatīvo

vai nolieguma identitāti, tā arī krievu valodas statuss un loma nereti tiek konstruēta attiecībā pret angļu valodu. Ievērojot konteksta modeļus, ir redzams, ka tas ir paņēmiens, ar kuru opozīcijas politiķi cenšas atmaskot diskriminējošo attieksmi tieši pret krievu valodu, kas, no vienas puses, parlamentārajā diskursā, tiek definēta kā svešvaloda, no otras puses, ir redzams, ka attiecībā uz krievu valodu tā ir izvairīšanās no krievu valodas statusa leģitimēšanas apspriešanas. Tāpēc tiek salīdzinātas politiskās nostādnes par angļu un krievu valodām - tām abām ir vienots – svešvalodas – statuss, bet angļu valodas lietojuma nosacījumi tiek uztverti kā pielaidīgāki. Tas, savukārt, tiek traktēts kā labvēlīga attieksme pret angļu valodu un diskriminējoša - pret krievu valodu. Savukārt opozīcijas pārstāvji izmanto angļu vai citas valodas tematu, lai pamatotu politiskās nostādnes jautājumā par jebkuras svešvalodas lietošanas telpu un funkcijām, vienlaikus neņemot vērā krievu valodas atšķirīgās funkcijas Latvijas sabiedrībā un tādējādi izslēdzot iespēju piešķirt krievu valodai atšķirīgu, augstāku statusu kā citām svešvalodām.

8.2.2. Valodu zināšanas – resursi un ierobežojumi

Valodu zināšanas kā resurss ir valodu konkurences tēmas temats, kas it kā izlīdzina konfliktējošos valodu diskursus un vieno abas valodu kopienas. Taču tā lietošanas brīža aktuālais konteksts rāda, ka parasti tas tiek izmantots alternatīvo nostādņu un rīcības pamatojumam, lai gan iepriekš ir pausts pārliecinošs atbalsts kopienas dominējošajam diskursam. Piemēram, krievu valodas kopienas sociālajā diskursā un opozīcijas politiskajā diskursā nostāja par vairāku valodu zināšanām kā indivīda garīgo bagātību ir raksturīga situācijās, kad, no vienas puses, runātājs ir negatīvi vērtējis latviešu valodas stingro politiku vai uzsvēris krievu kā dzimtās valodas lietojuma tiesības, no otras puses, viņam jāargumentē motīvi, kāpēc ģimenē bērni ir mudināti apgūt un lietot latviešu valodu ikdienas sociālajā mijiedarbībā ar latviešiem. Līdzīgas valodas lietojuma situācijas ir sastopamas arī latviešu sociālajā diskursā, kad sākotnēji runātājs aktīvi argumentē latviešu valodas apdraudēto stāvokli, bet diskusijas turpinājumā pauž atbalstu individuālajam multilingvismam, t.sk. krievu valodas prasmei. Šie piemēri ilustrē valodu konkurences tēmā pastāvošo asimetrisko argumentāciju, kas parāda, kā valodu zināšanas resursu temata lietojumā caur šķietamā attaisnojuma diskursīvajām stratēģijām notiek iekšējās grupas pozitīvā paštēla veidošana un nostiprināšana. Autore uzskata, ka tas tiek izmantots, pirmkārt, lai mīkstinātu negatīvās attieksmes pret konkurējošo valodu, otrkārt, lai izlīdzinātu pretrunu ar runātāja iepriekš pausto sociālo pārliecību par savas valodas aizsargāšanas nepieciešamību. Jāuzsver, ka šajā situācijā neviena no grupām neveido negatīvo cita tēlu, kas zināmā mērā ļauj šo tematu vērtēt kā vēl vienu abu valodas kopienu diskursu vienojošās saskares punktu.

Valodu zināšanu resursa temats visplašāk ir izvērsts saistībā ar valodas apguves instrumentālās motivācijas raksturojumu, proti, atzīstot valodas nozīmi citu sociālo, politisko un ekonomisko resursu pieejamības nodrošināšanai. Valoda (jebkāda) respondentu izteikumos ir raksturota kā nosacījums, lai varētu iesaistīties sabiedrības resursu sadalē. Raksturīgi, ka latviešu un krievu valodas kopienu varas attiecībās šis aspekts tiek izvērsts galvenokārt attiecībā uz krievu un latviešu valodu, ievērojami retāk šādā kontekstā ir runāts par citām valodām, piemēram, angļu, vācu vai franču.

Latviešu valodas kopienas pārstāvji atzīst nepieciešamību mācīties un zināt krievu valodu, jo tā sniedz iespēju piekļūt ekonomiskajiem resursiem un attiecīgi iegūt augstāku vietu kopējā sabiedrības sociālās stratifikācijas struktūrā. To apstiprina arī diskusiju dalībnieku viedoklis, ka krievu valodas zināšanu pasliktināšanās latviešu etnolingvistiskajā grupā ir problēma, jo sociālā pieredze rāda, ka šīs valodas prasmes trūkums negatīvi ietekmē indivīda konkurētspēju darba tirgū. Jāpiemetina, ka diskursīvi individuālā konkurētspēja tiek attiecināta uz visu grupu, tādējādi paužot bažas par latviešu konkurētspējas samazināšanos attiecībā pret krievu etnolingvistisko grupu.

Raugoties uz latviešu un krievu valodas kopienu varas attiecību veidošanu diskursīvajās praksēs, var novērot, kā latviešu sociālajā un politiskajā (atbilstoši politiķa tautības un dzimtās valodas pazīmēm) diskursā tiek runāts par krievu valodas zināšanu nepieciešamību. Daļā gadījumu raksturīgi, ka krievu valodas loma tiek atzīta kopējā valodas konkurencē. Tipiski ir viedokļa formulējuma pirmajā daļā detalizēti pozitīvi vērtēt angļu valodas zināšanas un otrajā daļā īsi pateikt par krievu valodas zināšanu vērtīgumu. Citos gadījumos vērojams, ka latviešu valodā notikušo diskusiju dalībnieki cenšas izvērsti pamatot, kāpēc, viņuprāt, ir svarīgi zināt un ikdienā lietot krievu valodu Latvijā. Šajos gadījumos, iedziļinoties diskursīvajās stratēģijās un respondenta vēstījuma konteksta modeļos, redzams, kā runātāji konstruē attaisnojuma argumentācijas taktikas. Tāpat jānorāda, ka šī temata izvēršanā ir raksturīgi pārvirzīt krievu valodas neprasmes problēmu uz citu iekšējās grupas daļu, piemēram, jauniešiem, vecumā jaunākiem draugiem, skolas vai klases biedriem. No vienas puses, šāda pārvirzīšana parāda, ka problēma ir drīzāk konstruēta, no otras puses, tā ir pozitīvā paštēla saglabāšanas stratēģija.

Krievu valodas kopienas sociālajā diskursā latviešu valodas zināšanu temats ir cieši saistīts ar ierobežojumu tematu, kurā savukārt izpaužas krievu valodas kā pirmās valodas lietotāju negatīvo attieksmju veidošanās pret latviešu valodu, kas nereti tālāk projicējas negatīvās attieksmēs pret latviešu etnolingvistisko grupu. Galvenokārt diskusiju dalībnieki runā par latviešu valodas politikas radītajiem šķēršļiem valodas nezinātājiem darba tirgū. Otrs būtisks latviešu valodas nezināšanas ierobežojums ir Latvijas pilsonības iegūšana. Krievu

valodas kopienas diskusiju dalībnieki savos izteikumos veido ciešu saikni starp latviešu valodu un pilsonību: (...) *valoda, tas nozīmē pilsonis. Lai dabūtu pilsonību ir jāzina valoda. Ja mēs nezinām valodu, tātad mēs neesam pilsoņi* (2003bKVKfgd6).

Sociālajā diskursā ir atrodamas dažādas valodas politikas radīto nosacījumu – ierobežojumu – interpretācijas. Saskaņā ar vienu no tām ierobežojumi, kas liedz brīvu pieeju ekonomiskajiem un politiskajiem resursiem, liecina par krievu valodas kopienas apspiešanu, tās tiesību neievērošanu un apzinātu kaitēšanu. Šādas interpretācijas kontekstā veidojas krievu tautības un projektīvi arī krievu valodas kopienas demarkācijas zīme: (...) *mums ir ļoti liels trūkums – mēs esam krievi!* (2003bKVKfgd4). Šī frāze parāda, ka, izklāstot domu par latviešu valodas zināšanu nepieciešamību, runātājs noslēdz to ar ironiski negatīvu atzinumu par savu etnisko grupu, konstruējot tās absolūtā nolieguma – pēc E. Laklo un Š. Mufes teorijas koncepcijas - identitāti pret latviešu valodas kopienam. Plašākā nozīmē šāda valodas politikas uztvere uzskatāmi parāda negatīvo varas attiecību veidošanos starp latviešu un krievu valodas kopienām.

Sociālajā diskursā valodas zināšanu resursu un pieejamības tematā parādās būtiska valodu konkurences šķautne: formālā valodas politikas prasību ievērošana – latviešu valodas apguve darba pienākumu izpildes vajadzībām, tajā pašā laikā atzīšanās par latviešu valodas nelietošanu un pakāpenisku zināšanu zaudēšanu. Šāds modelis, kā liecina fokusa grupu diskusiju dati, nav klasificējams kā atsevišķs gadījums, bet ir samērā izplatīta situācija kas, no vienas puses, parāda, ka latviešu valoda formālajā valodu konkurencē tiek atzīta, bet, no otras puses, šī atzīšana sociālajā ikdienas praksē, kas izpaustos arī valodas lietošanā, neīstenojas un attiecīgi var izvirzīt pieņēmumu par asimetrisku valodu konkurences stāvokli daļēji publiskajā telpā. Neraugoties uz to, kvantitatīvo aptauju rādītāji liecina, ka latviešu valodas lietošana darba vietā krievu valodas lietotāju grupā arvien pieaug – ja 1996. gadā latviešu valodu darba vietā lietoja 9% respondentu, kuru pirmā valoda ir krievu, tad 2008. gadā šis rādītājs ir 32% (summētas atbildes runāju „tikai latviešu valodā” un „pārsvarā latviešu valodā”) (Valoda 1996, n=1207; 2008, n=2002). Integrējot kvalitatīvo un kvantitatīvo datu analīzi, autore neizslēdz iespēju, ka aptaujas dalībnieki ir snieguši sociāli vēlamās – valodas politikas nostādnēm atbilstošās – atbildes.

8.2.3. Valodas lietojuma telpa un funkcijas

Valodu lietošanas telpas temats politiskajā diskursā atklāj abu valodu konkurenci un politiķu cīņu par latviešu valodas statusa nostiprināšanu vai krievu valodas pozīciju atjaunošanu. Gan no saturiskās, gan no argumentācijas veidošanas perspektīvas šis ir izteikts konfliktu konstruējošs temats, kura ietvaros tiek risināti arī politisko interešu konflikti,

tādējādi paplašinot kopējo varas cīņas lauku. Šis temats veido ciešas saiknes ar uzspiestās un apdraudētās valodas tematiem. Proti, latviešu valodas lietošanas prasību nostiprināšana publiskajā un daļēji publiskajā telpā (piemēram, darba vietā) opozīcijas un krievu valodas kopienas diskursā attīsta uzspiestās latviešu valodas tematu, savukārt politiķu centieni argumentēt krievu valodas plašāku funkciju telpas saglabāšanu vai veidošanu pozīcijas un latviešu valodas kopienas diskursos attīsta pārkrievošanās risku un apdraudētās latviešu valodas tematu. Šādā veidā – konfrontējot latviešu valodas kā uzspiestās un apdraudētās valodas nozīmes - diskursa līmenī ir vērojama abu kopienu konfliktējošu attiecību konstruēšana. Jāvērš uzmanība uz to, ka būtībā politiķi nerunā par valodas kopienām, bet par valodām un to statusiem, valodu atzīšanu, taču vienlaikus kontekstuāla runātāju valodas lietojuma analīze ļauj attiecināt spriedumus par latviešu vai krievu valodu uz to lietotāju kopienām.

Parlamentārajās diskusijās par valodas lietojuma privāto un publisko sfēru ir redzams, ka opozīcijas nolūks ir pierādīt, ka normas, kas attiecas uz publisko sfēru, faktiski skar arī privāto jomu. Ar šādas argumentācijas palīdzību ir vērojama cenšanās panākt krievu valodas plašāka lietojuma iespējas publiskajā telpā. Šādiem centieniem nepiekrīt pozīcija, turklāt deputātu balsojumi rāda, ka varas partijām izdodas pieņemt savām interesēm atbilstošus politiskos lēmumus. Pozīcijas diskursa analīze atklāj, ka krievu valodas telpas paplašināšanas centieni tiek uztverti kā šīs valodas aizstāvētāju cīņa par varas pozīcijām politiskajā un sociālajā laukā, palielinot krievu valodas lomu sabiedriski politiskajā dzīvē.

Gan opozīcijas, gan pozīcijas argumentācijā tiek minētas citas svešvalodas – angļu, vācu, starp kurām it kā cita starpā tiek nosaukta arī krievu valoda vai vispār tā netiek minēta. Šādu pieeju iespējams definēt kā izvairīšanās taktiku, kurai var būt dažādi nolūki: pirmkārt, izvairīšanās no krievu valodas minēšanas, lai netiktu īstenota apzināta krievu valodas izslēgšana no valodas diskursa un attiecīgi netiktu radīts iemesls pretējai grupai to uztvert kā savas valodas diskrimināciju, otrkārt, izvairīšanās aizstāvēt tieši krievu valodu, lai netiktu radīta komunikatīvā situācija vai notikuma modelis (pēc T. van Deika diskursa koncepcijas shēmas), kurā ir saskatāmi centieni apdraudēt latviešu valodu un sekmēt krievu valodas pozīcijas valodu hierarhijā utml.

Valodu telpas un funkciju tematu grupā ietilpst, kā autore to definējusi, apspiestās krievu valodas temats. Tas ir konstruēts no nostādnēm par valodas politikas (kuras veidotāji ir pozīcijas politiķi) radītajiem ierobežojumiem krievu valodai un tās lietotājiem. Tā izvēršanas centrālais elements ir krievu valodas kopienas lingvistiskās cilvēktiesības, kas tiek konfrontētas ar latviešu valodas kopienas privilēģētajām tiesībām un apliecina latviešu etnolingvistiskās grupas varas pozīcijas. Šādos gadījumos krievu valodas zīmei tiek piešķirts

dzimtās valodas apzīmētājs, tādējādi mainot šīs zīmes nozīmi un atbrīvojot to no negatīvajām blakus nozīmēm, kas raksturīgas latviešu valodas sociālajā un pozīcijas politiskajā diskursā. Krievu valodas kā dzimtās valodas lietojuma tiesību tematu opozīcijas politiķi izvērsis komunikatīvajās situācijās par krievu valodas lietojuma funkciju un telpas paplašināšanu - tipiski ir runāt par tiesībām iegūt izglītību dzimtajā valodā, darba vietā sarunāties dzimtajā valodā, saņemt pakalpojumus pašvaldību un valsts iestādēs dzimtajā valodā. Lingvistisko cilvēktiesību elements – tiesības sazināties publiskajā un daļēji privātajā telpā (piemēram, privātā pakalpojumu sfēra) latviešu valodā - ir klātesošs arī pozīcijas diskursā. Tādējādi šīs valodas diskursa elements tiek lietots sinhroni, lai veidotu kā vienas, tā otras valodas aizsardzības argumentācijas. Pielietojot poststrukturālisma diskursa teoriju, ir redzams, kā šis elements – lingvistiskās tiesības - iegūst atšķirīgas nozīmes atkarībā no diskursīvā lauka, kurā tas tiek pozicionēts. Tas savukārt parāda, kā veidojas atšķirīgas, šajā gadījumā konfrontējošu diskursu tipu – varas un pretestības - struktūras.

Atsevišķos gadījumos dzimtās valodas lietošanas tiesību tematu parlamentārajās debatēs iekļāvuši arī pozīcijas politiķi, kas, apelējot pie vispārāztītām politiskām un cilvēciskām vērtībām un paužot atbalstu krievu valodas kā dzimtās valodas lietojumam, īsteno pozitīvā paštēla stratēģiju. Tiesību pārkāpšana, kas fokusa grupu diskusiju dalībnieku ikdienas apziņas līmenī tiek uztverta arī kā diskriminācija, ir temats, kuru retumis izvērsa arī latviešu valodā notikušo diskusiju dalībnieki. Taču šādi gadījumi, kas veido valodas kopienas alternatīvos diskursus, autores skatījumā ir ļoti nozīmīgi, jo tie atklāj latviešu un krievu valodas kopienu diskursīvās saskares punktus, kuros abām kopienām ir vienota un solidāra nostāja. Šādas pārliecības ir viens no faktoriem, kas mazina konfliktējošo diskursu lomu varas attiecībās un attiecīgi arī samazina diskursīvā konflikta transformācijas risku plašākā sociālā konfliktā.

Sociālajā diskursā valodas lietojuma un funkciju telpas temats ienāk caur citu – krievu valodas pašpietiekamības (plašas krievu valodas socilingvistiskās funkcijas) – tematu, kas ir sastopams abu etnolingvistisko grupu valodu diskursos, bet atšķirīgās interpretācijās un uztverēs. Ja krievu valodas kopienas pārstāvji izmanto šo tematu, lai pamatotu krievu valodas lietošanas tiesības un sekmētu savas valodas statusa paaugstināšanu un atzīšanu, tad latviešu etnolingvistiskās grupas pārstāvji šo tematu izklāsta negatīvās kategorijās, attīstot apdraudētās latviešu valodas tematu un veidojot krievu valodas nolieguma tematu.

8.2.4. *Latviešu valodas loma varas attiecībās*

Šo tematu autore analizēja no trīs perspektīvām: pirmkārt, ir pētīts, kā politisko partiju programmās ir noteikta latviešu valodas loma sabiedrības etniskās saliedētības veidošanā;

otrkārt, ir apkopotas politiķu atbildes uz jautājumu par latviešu valodas lomu sabiedrības integrācijā, kas zināmā mērā ir interviju vadlīniju ievirzīts diskurss; treškārt, ir pētīts, kā šis temats ir izvērstis sociālajā diskursā.

Salīdzinot dažādus politiskā diskursa žanus – partiju programmas, parlamentārās debates un partiju pārstāvju dziļo interviju tekstus, var secināt, ka to tematiskā struktūra būtiski neatšķiras, atšķirības pastāv galvenokārt stilistiskajā izteiksmē. Šajā gadījumā autore analīzes izklāstu par latviešu valodas lomu krievu un latviešu etnolingvistisko grupu varas attiecībās balsta pamatā uz politisko partiju programmu datiem, papildinot tos ar atziņām, kas gūtas politiķu interviju un Saeimas sēžu stenogrammu izpētē.

Politiskās programmas attiecībā uz latviešu valodas lomu kopējā valsts dzīvē un etniskajā sabiedrības integrācijā iedalāmas vairākās grupās, kas veido atšķirīgas tematu un attiecīgi diskursu tipu grupas par latviešu valodu (svarīgi ievērot, ka šajā daļījumā ir ņemtas vērā galvenokārt partiju nostādnes par latviešu valodu): radikāli nacionālais (TB/LNNK, JL, VL), neitrāli nacionālais (LC, LPP, LSDSP, LZP, TP, ZZS) un līdztiesības (PCTVL, SC) diskurss. Šie diskursu tipi saturiski iekļaujas etnopolitiskā (meta)diskursa pamata struktūrās – varas un pretestības diskursos. Jāpiebilst, ka politiķu intervijās paustās attieksmes par latviešu valodas lomu sabiedrības integrācijā lielā mērā atbilst šīm trīs grupām, taču to robežšķirtnes ir plūstošākas, ne tik stingras kā partiju programmās.

Radikāli nacionālās partijas „Visu Latvijai!” politiskā programma kopumā ir veidota no latviešu kā apdraudētās, apspiestās kopienas un upura pozīcijām, kas izskaidro arī tās orientēšanos galvenokārt uz vienu Latvijas sabiedrības daļu – latviešu etnisko grupu. Programmas etnopolitikai veltītajā daļā ir atklāti veidots latviešu un krievu valodas kopienu pretnostatījums, atspoguļota šo grupu pozīcijas cīņā par varu, kas lielā mērā izpaužas caur latviešu un krievu valodas konfliktu. Sekojošais citāts no partijas programmas koncentrētā formā ilustrē radikāli nacionālo politisko diskursu:

Latvija ir vienīgā vieta pasaulē, kur latviešu tautai ir iespēja pilnvērtīgi dzīvot un attīstīties, runāt savā valodā un noteikt savu nākotni. Šīs pamattiesības ir apdraudētas. Jau nākamās Saeimas vēlēšanās latvieši var zaudēt politisko varu savā valstī. Šādā gadījumā to pārņems prokrieviski, Latvijai naidīgi spēki un atsāksies valsts pārkrievošana. (VL 14.01.2006.)

TB/LNNK programmā redzams, kā latviešu valodas kā diskursa elementa nozīme veidojas attiecībā pret pārējām diskursā fiksēto elementu, piemēram, - *okupācijas un kolonizācijas sekas, totalitārā režīma mantojuma pārvarēšana, veidot un aizsargāt latvisku kultūrvidi* (TB/LNNK 08.10.2004.) - nozīmēm. Līdzīgi kā partijas „Visu Latvijai!” programmā arī TB/LNNK politikas vadlīnijās šādi nozīmju tīklojumi kopumā veido latviešu valodas un

kopienas kā apdraudētās valodas un kopienas nozīmi. Abos gadījumos nacionālā diskursa struktūras ir konstruētas kā pretestības izpausme vēsturiskajai krievu valodas (un diskursīvi caur noklusētajām zīmēm arī krievu etniskās grupas/krievu valodas kopienas) lingvistiskajai kundzībai. Šis piemērs apstiprina nodaļas sākumā izvirzīto atziņu, ka varas un pretestības struktūras diskursā nevar tieši saistīt ar šo diskursu nesēju politiskās varas pozīcijām.

Partiju programmu analīze atklāj šī diskursa žanra iekšējo duālismu, kas ļauj saskatīt pozitīvā paštēla veidošanas un saglabāšanas centienus un attiecīgi identificēt ideoloģiskā diskursa pazīmes. Piemēram, partijas „Jaunais laiks” programmā ir pausta pārliecība, ka latviešu valoda kā sabiedrības vienotības pamats ļauj pārvarēt cittautiešu atsvešinātību no latviešu kultūras vērtībām un kopējiem mērķiem. Vienlaikus šajā programmā ir lasāma frāze: *Mūsu tautas identitāti veido latviešu valoda* (JL 17.08.2006.). Tā kā nav pamatoti apgalvot, ka latviešu valoda veido krievu vai citu valodu kopienas identitāti, tad redzams, kā diskursīvi krievu valodas kopiena un citas etnolingvistiskās grupas būtībā tiek izslēgtas no sabiedrības, kas šajā gadījumā ieguvusi apzīmējumu *tauta*. Varas attiecību kontekstā šis piemērs parāda, kā tiek konstruēts iekšējās grupas (*mēs*) pretnostatījums ārējai grupai (*viņi*).

Analizējot Saeimas sēžu stenogrammas, kuras ir pietuvinātas dialogiskajam diskursam un kura ietvaros iespējams pētīt runātāju reakcijas, redzams, ka valodas diskursa temati ir forma, kādā netieši runāt par latviešu un krievu valodas kopienas attiecībām. Īpaši raksturīgi tas ir nacionālā valodas diskursa atbalstītājiem. Tādējādi kontekstuāli ir redzamas nozīmju pārvirzīšanas, piemēram, *pasargāt valodu* vienlaikus nozīmē pasargāt latviešus; *uzmācīgā cita* [noklusētais vārds – krievu valoda] *valoda* – uzmācīgie krievi (1999aJD,TB/LNNKss).

Nacionālā valodas diskursa salīdzinājumam ar citu diskursa tipu turpinājumā ir izklāstītas galvenās valodu līdztiesības politiskā diskursa tipa analīzes atziņas, kas atrodamas divu partiju programmās (SC, PCTVL).

Partijas „Saskaņas centrs” (SC) programmas daļa, kas veltīta kultūru un valodu daudzveidībai, atspoguļo ideālistiskā multikulturālisma ideoloģiju, uzsverot visu Latvijā dzīvojošo etnisko grupu valodu un kultūru vērtību un partijas etnolingvistisko vienotību starp *latviešiem un krievvalodīgajiem Latvijas iedzīvotājiem* (SC 29.08.2006.). Partija „Par cilvēka tiesībām vienotā Latvijā” (PCTVL) savā programmā atzīst, ka tās darbība ir vērsta pamatā uz *krievvalodīgās kopienas atbalstu, kura objektīvi ir kļuvusi par pretošanās bāzi jebkurai diskriminācijai* (PCTVL 03.06.2006.) Abas partijas iestājas par Latvijas sabiedrības vienoto modeli, kurā nepastāv dalījums divās pamatgrupās (*divās kopienās*, PCTVL), kas atbilst diviem etnopolitiskā lauka varas subjektiem – *etniskie latvieši* un *Latvijas iedzīvotāji, kas nav etniskie latvieši* (SC 29.08.2006.) – vai - *latviešu vairākuma un krievvalodīgā mazākuma kopiena* (PCTVL 03.06.2006.). Latviešu valodas loma vienotā sabiedrības modeļa izveidē ir

raksturota ļoti skopi, lai gan vienlaikus ir atzīta šīs valodas kā sabiedrības integrācijas pamata nozīme. Lai mīkstinātu politiskās pārliecības par krievu valodas aizstāvēšanu (autores interpretācija), gan SC, gan PCTVL programmās ir iekļauts latgaliešu valodas statusa atzīšanas temats, kas neparādās citu politisko partiju dokumentos. Autores skatījumā, šāda diskursa elementu artikulācija, kas atklājas caur izmantotajiem tematiem, rezultējas izteiktā pozitīvā paštēla un negatīvā cita tēla diskursīvajā stratēģijā, kas saskaņā ar T. van Deika teoriju ir ideoloģiskā diskursa struktūras pamats.

Etniskie un valodas jautājumi SC un PCTVL tekstos ir programmatiski saistīti, attiecīgi veidojot valodas un valodas kopienu diskursīvās identifikācijas saikni, kas ir izvērsta šādos tematos: krievu valodas kopienas (etnopolitiskā) ierobežošana, tās lingvistisko un pilsonisko tiesību neievērošana, vienlīdzīgas iespējas visiem iedzīvotājiem neatkarīgi no viņu dzimtās valodas, krievu valodas oficiālā atzīšana, mazākumtautību [noklusētā zīme – krievu valoda] valodu telpas un lietojuma paplašināšana u.c. temati, kas kopumā raksturīgi opozīcijas politiskajam diskursam. Valodu līdztiesības politiskais diskurss, kas atklājas SC un PCTVL programmās, ir orientēts uz krievu valodas kopienas aizsardzību, taču tas ir konstruēts nevis no apdraudētās kopienas pozīcijām, kā tas ir partiju VL, JL, TB/LNNK programmās, bet no apspiestās kopienas pozīcijām. Atšķirīgie nacionālā un valodu līdztiesības diskursu centrālie subjekti (gan pēc sociālajām pazīmēm: valoda un etnicitāte, gan pēc diskursīvajām pazīmēm) ir abu diskursu konflikta pazīme, kas vienlaikus attiecas uz šajā konfliktā iesaistītajiem subjektiem – latviešu un krievu valodas kopienām.

Centrisko partiju (LC, LPP, LSDSP, LZP, TP, ZZS) neitrāli nacionālais valodu diskurss balansē starp abiem galējiem punktiem – nacionālo un līdztiesības diskursiem, vairāk tuvinoties nacionālajam valodas diskursam. Proti, šo partiju programmās ir atzīta latviešu valoda kā sabiedrības integrācijas pamats un vienlaikus ievērota toleranta, eiropeiska (tāda, kas atbilst galvenajiem Eiropas līmeņa politikas dokumentiem mazākumtautību, starpkultūru dialoga un pretdiskriminācijas jomās) pozīcija attiecībā pret citām valodām, etniskajām grupām un to nacionālajām kultūrām. Piemēram:

Tautas partija iestājas par brīvībās un tiesībās vienotu Latvijas nāciju. Mēs esam par toleranci starp latviešiem un Latvijā dzīvojošām mazākumtautībām un to kultūru tradīcijām. Stingri iestājamies pret jebkādu tiešu vai netiešu diskrimināciju pret personām, kas pieder pie mazākumtautībām. Mēs esam pret etnisko nošķirtību, ksenofobiju, rasismu un antisemitismu jebkurā to izpausmē. (TP 16.08.2006.)

Mēs lepojamies ar Latvijas kā multikulturālas valsts toleranto dažādu tautu un reliģisko konfesiju līdzāspastāvēšanas pieredzi un uzskatām, ka šīs tradīcijas būtu jānostiprina. (..) kultūras dialoga veicināšanu – mazākumtautību pārstāvju izpratni

par latviešu tautas kultūrvērtībām un latviešu izpratni par mazākumtautību kultūrvērtībām. (LPP 22.08. 2006.)

Latviešu valoda un kultūra spēs attīstīties un konkurēt ar citām valodām un kultūrām tad, ja stipras būs tautas kopīgās gara vērtības. Latviskā identitāte stiprināma, gan attīstot savu kultūru un etnisko pašapziņu, gan ievērojot toleranci attieksmē pret citu tautību cilvēkiem. Latvietim stingri jāturas savā kultūras piederībā un iecietīgā labestībā pret citiem! Savu etniskumu vēlas saglabāt ne vien latvieši, bet arī cittautieši. Tādēļ jāatbalsta arī citu tautību cilvēku centieni saglabāt savu etnisko identitāti. (LSDSP 29.08.2006.)

Šīs partiju grupas programmās, kaut arī ir pausts izvērstāks atbalsts latviešu etniskajai grupai kā valsts pamatnācijai un atzītas *jūtīgās etniskās attiecības* (LSDSP 29.08.2006.), netiek nedz veidots, nedz atbalstīts pretnostatījums starp latviešu un citu tautību grupām kā konfliktējošiem varas subjektiem etnopolitikas laukā.

Divu partiju – JD un LSP - programmās nav atsevišķi izdalīti etnopolitikas jautājumi un tieši formulētas nostādnes par latviešu valodu sabiedrības sociāli politiskās dzīves veidošanā, savukārt politiski patriotiskās apvienības „Dzimtene” programmā šie aspekti ir skarti fragmentāri. Neraugoties uz to, šīs programmas ļoti labi parāda diskursīvā lauka lomu diskursa veidošanā, kas nosaka diskursā iekļaujamos elementus un tiem piešķirtās nozīmes. Piemēram, LSP programmā (2005) kopējā marksisma un sociālisma ideoloģijas ietvarā varas attiecību subjekti – strādnieku un kapitālistu šķiras - ir citi nekā tie ir nacionālisma ideoloģijas gultnē veidotajos diskursa tipos – latviešu un krievu (vai citu tautību) etniskās grupas. Latvieši, krievi vai cittautieši nedz kā diskursa objekti, nedz kā varas subjekti neparādās arī JD programmā (17.08.2006.). Līdzīgi arī partijas „Dzimtene” vadlīnijās 9. Saeimas vēlēšanās ir tikai vienā teikumā - *Ir viena dzimtene, ir viena valsts, kurā dzīvo latvieši, latgaļi, krievi, ukraiņi, poļi, vācieši, baltkrievi, ebreji, čigāni u.c.* (Dzimtene 22.08.2006.) - pieminētas Latvijā dzīvojošās etniskās grupas. Šajā tekstā tās nav pretnostatītas, gluži otrādi – teksta autori tiecas konstruēt visu etnisko grupu kopīgo *Latvijas iedzīvotāju identitāti* pretstatā *oligarhiem un miljonāriem*, definējot šīs grupas kā cīņas par varu galvenos subjektus.

Šo partiju pārstāvju dziļo interviju analīze parādīja, ka JD nostāja atbilst nacionālajam valodas diskursam, atzīstot, ka: *Valoda ir numurs viens, kas rada šo integrāciju* (2006IO,JDpi). Politiskās apvienības „Dzimtene” pārstāvis uzskatīja, ka latviešu valodas loma ir *ļoti minimāla* (2006JŽ,Dzimtene,pi), savukārt LSP biedrs tiešu atbildi nesniedza – *Nu, ļoti interesants jautājums ... latviešu valodas ...* (2006AG,LSPpi). Izvērtējot LSP un „Dzimtenes” pārstāvju intervijas kopumā, var secināt, ka viņu attieksmes visvairāk atbilst valodu līdztiesības diskursam, lai gan jāatzīst, ka intervijās šis diskursa tips ir nozīmju ziņā

sazarotāks, tāpēc vēl izvērstākai analīzei būtu jāizdala šī diskursa tipa apakštipi. Attiecībā uz neitrāli nacionālo valodas diskursa tipu un tā izpausmēm politiķu intervijās, vērojama pretēja tendence – ja partiju programmās šī diskursa elementu nozīmju kopējā struktūra ir sarežģītāka un blīvāka un to apvienojums vienā diskursa tipā ir nosacīts, tad šo partiju pārstāvju interviju analīze parāda, ka šos politiķus vieno kopējs, drīzāk nacionālais valodas diskursa tips.

Politiķu³⁵ intervijās sniegto atbilžu apkopojums uz jautājumu – *Kā Jūs vērtējat latviešu valodas lomu integrācijas procesos Latvijā?* – ļauj izdalīt divas galvenās pārliecību grupas: pirmajā iekļaujas viedokļi par latviešu valodu kā sabiedrības etniskās integrācijas pamatu un galveno elementu; otrajā - viedokļu kopums par latviešu valodu kā vienu no sabiedrības etniskās integrācijas instrumentiem.

Kopumā secināms, ka varas diskursā, ko veido pozīcijas politiskās pārliecības, šis temats – latviešu valodas loma varas attiecībās - atspoguļo valdošās politikas pārliecību, ka latviešu valoda ir galvenais sabiedrības etniskās vienotības – uz savstarpēju sapratni, sadarbību un draudzību vērstu attiecību - pamats. Savukārt pretestības diskursā, kura pamatā ir opozīcijas politiskās pārliecības vērojamas pārliecību svārstības no latviešu valodas kā sabiedrības integrācijas pamata neatzīšanas līdz atturīgi neitrālām nostādnēm šajā jautājumā, atzīstot latviešu valodas valstisko statusu un vienlaikus tiecoties nemazināt krievu valodas lomu kopējā integrācijas procesā.

Latviešu un krievu valodas kopienu valodas diskursā temats par latviešu valodas lomu abu lielāko etnolingvistisko grupu varas attiecībās nav izvērsts tiešā un atklātā veidā kā politiskajā diskursā, bet drīzāk ir vērojams netiešās izpausmēs, citu tematu ietvaros: krievu valodas kopienas gadījumā vispilnīgāk tas parādās apspiestās kopienas tematā, latviešu valodas kopienas gadījumā – apdraudētās valodas kopienas tematā. Lūk, divi ilustratīvi piemēri:

(..) kāpēc mēs mūžīgi taisnojamies par to, ka latviešu valoda ir valsts valoda, ka mēs mēģinām viņu izcelt saulītē un tiek prasīts likt valodas eksāmenu un tagad šī reforma, izglītības, tām krievu skolām. Sanāk beigās, ka mums ir jātaisnojas, kāpēc mēs tā darām, kāpēc mēs to latviešu valodu tā bāžam? (2004cLVKfgd19)

Dodiet no autiņiem to [latviešu] valodu! Tad arī viņa ies! Viņu nevajadzēs mācīt, viņa pati aizies! Bet tagad mums liek ... mums ir pienākums tajā runāt, mums ir pienākums tajā rakstīt, mums ir pienākums domāt tajā. Atvainojiet, kādā valodā gribu, tādā arī domāju! (2003bKVKfgd3)

Kopīga abu grupu valodas diskursa pazīme ir tā, ka valodu kontakti tiek projicēti uz šo valodu lietotāju kontaktiem. Ir vērojama šāda sakarība: ja runātājs pauž pārliecību, ka viņam

³⁵ Intervēto politiķu sarakstu sk. 10. pielikumā.

nav problēmu lietot nedz latviešu, nedz krievu valodu, tad samērā tipiski, ka šis respondents latviešu un krievu etnolingvistisko grupu attiecības raksturo pozitīvās kategorijās. Savukārt respondenti, kuri pauduši negatīvas attieksmes saistībā ar vienas vai otras valodas lietojumu starpgrupu saskarsmes situācijās, valodas kopienu attiecības parasti vērtē kā ignorējošas, saspīlētas, nedraudzīgas, radikālākos gadījumos - naidīgas.

Šāds analītisks novērojums ļauj atzīt, ka valodai (kā latviešu, tā krievu) ir būtiska loma latviešu un krievu valodas kopienu varas attiecībās, ko sociālās prakses un rīcības līmenī var pētīt, analizējot valodas lietošanas ikdienas situācijas un valodas izvēles modeļus abu grupu sociālajā mijiedarbībā.

8.2.5. Valodas izvēle un lietošana sociālajā mijiedarbībā: prakse un diskurs

Valodas izvēle ir viens no svarīgākajiem valodas diskursa tematiem tāpēc, ka tas vienlaikus ir jāpēta kā diskursa, tā prakses līmenī. Proti, pētot valodas lietojuma izvēli, ir jānošķir divi līmeņi: tas, ko un kā diskursa vēstītājs runā par savām valodas izvēlēm, un reālās valodas lietojuma mikro situācijas, kas ļauj izvirzīt spriedumus par valodas lietojuma izvēli sociālās rīcības līmenī. Valodas lietošanas ikdienas situāciju analīze atklāja valodas kopienu mikrokonflikta situācijas, kuru pamatā ir galvenokārt runātāju atšķirīgās sociālās un ideoloģiskās pārliecības par saskarsmē lietojamo valodu.

Latvijā latviešu un krievu etnolingvistisko grupu sociālo mijiedarbību vada spēcīgi valodas lietošanas paradumi. Sociolingviste V. Poriņa, kas pētījusi individuālo un sociālo bilingvismu Latvijā, uzskata, ka latviešu un krievu etnolingvistisko grupu pārstāvju runas situācijās izplatītā prakse pāriet uz krievu valodas lietošanu ir valdošā valodas izvēles paradigma (Poriņa 2009:81). Disertācijas autores skatījumā valodas lietošanu un valodas izvēles prakses jāanalizē kopsakarā ar valodas vides īpatnībām Latvijā, ko nosaka iedzīvotāju etniskais sadalījums reģionos un lielākajās pilsētās. Pretējā gadījumā var nonākt pie maldīgiem secinājumiem.

Aplūkojot valodas lietošanas kvantitatīvos datus par situāciju valstī kopumā (sk. 8.1. tab.), redzams, ka 93-97% latviešu kā dzimtās valodas lietotāji kā privātajā, tā publiskajā telpā lieto pārsvarā latviešu valodu, savukārt, krievu valodas kā pirmās valodas lietotāji vairāk runā divās valodās, piemēram, darbā pārsvarā latviešu valodu lieto 32%, krievu valodu – 66% respondentu ar dzimto krievu valodu, uz ielas un veikalos attiecīgi 26% un 71%.

8.1. tabula. Latviešu un krievu valodas lietošana (%)

Vide	Privātā valodas lietošanas vide				Publiskā valodas lietošanas vide			
	Mājās		Ar draugiem		Darbā (strādājošie)		Uz ielas, veikalā	
Valoda	Latviešu	Krievu	Latviešu	Krievu	Latviešu	Krievu	Latviešu	Krievu
Latvieši	97.2	2.6	95.5	4.4	93.2	5.9	96.0	3.8
Krievi	7.2	86.0	15.2	81.7	31.9	66.4	25.7	71.3

Avots: Valoda 2008.

Piezīmes: Svērti dati, % no respondentiem, kam dzimtā valoda ir latviešu (n=1396), un respondentiem, kam dzimtā valoda ir krievu (n=545). Grupas „latvieši” un „krievi” noteiktas pēc dzimtās valodas. Summētas atbildes „galvenokārt vai tikai latviešu/galvenokārt vai tikai krievu valodā” un „latviešu vairāk kā krievu/krievu vairāk kā latviešu”. Nav atspoguļotas atbildes „galvenokārt citā valodā”.

Tātad varētu pieņemt, ka runas situācijās, kurās iesaistīti kā vienas, tā otras grupas pārstāvji, valodas izvēlē dominē latviešu valoda. Taču šie dati ir pretrunā ar virkni pētījumu, galvenokārt kvalitatīvo, kuru autori ir secinājuši, ka latviešu un krievu valodas kopienu savstarpējā komunikācijā raksturīga pāreja uz krievu valodu (BSZI 2003b; Djačkova 2003:21; Poriņa 2009:81; Zepa et al. 2005:30). Šīs šķietamās pretrunas skaidrojums ir rodams valodu lietošanas un izvēles kontekstuālā analīzē, šajā gadījumā īpaši svarīga ir kultūrvide un tās lingvistiskais aspekts.

Latvijas iedzīvotāju aptaujas dati (Valoda 2008) rāda, ka noteiktas etniskās/etnolingvistiskās grupas pārsvars nosaka valodas lietošanas telpā dominējošo valodu un būtiski ietekmē un izskaidro tipiskos valodas izvēles modeļus. Protī, t.s. latviskajos reģionos (Kurzeme, Vidzeme, Zemgale), īpaši publiskajā un formālajā vidē, ir ievērojami izplatītāka latviešu valodas lietošana, un otrādi – reģionos, kuros dominē krievu un citas (īpaši slāvu – ukraiņu, baltkrievu) etniskās grupas (Latgale, arī Rīga), izplatītāka ir krievu valodas lietošana (sk. 8.2. tab. un 8.3. tab.).

8.2. tabula. Latviešu un krievu valodas lietošana reģionālā griezumā – iedzīvotāji ar latviešu dzimto valodu (%)

Vide	Privātā valodas lietošanas vide				Publiskā valodas lietošanas vide			
	Mājās		Ar draugiem		Darbā (strādājošie, n = 972)		Uz ielas, veikalā	
Valoda	Latviešu	Krievu	Latviešu	Krievu	Latviešu	Krievu	Latviešu	Krievu
Rīga	97.2	2.7	94.4	5.6	92.8	5.7	95.9	4.1
Vidzeme	99.2	0.6	99.8	0.2	96.4	2.8	100.0	0.0
Kurzeme	98.7	1.2	98.0	2.0	93.2	6.8	98.8	1.2
Zemgale	95.7	3.9	96.7	2.9	97.0	2.6	97.6	2.2
Latgale	91.8	7.1	80.9	19.1	80.0	18.3	77.7	22.3

Avots: Valoda 2008.

Piezīmes: Svērti dati, % no respondentiem, kam dzimtā valoda ir latviešu, n=1396. Summētas atbildes „galvenokārt vai tikai latviešu/galvenokārt vai tikai krievu valodā” un „latviešu vairāk kā krievu/krievu vairāk kā latviešu”. Nav atspoguļotas atbildes „galvenokārt citā valodā”.

8.3. tabula. Latviešu un krievu valodas lietošana reģionālā griezumā – iedzīvotāji ar krievu dzimto valodu (%)

Vide	Privātā valodas lietošanas vide				Publiskā valodas lietošanas vide			
	Mājās		Ar draugiem		Darbā (strādājošie, n = 377)		Uz ielas, veikalā	
Valoda	Latviešu	Krievu	Latviešu	Krievu	Latviešu	Krievu	Latviešu	Krievu
Rīga	6.6	93.4	14.7	85.3	29.8	69.7	26.3	73.7
Vidzeme	15.7	63.2	21.7	64.6	34.7	59.3	31.6	54.8
Kurzeme	21.1	75.0	26.1	69.9	22.0	78.0	45.6	50.4
Zemgale	8.2	91.8	16.0	84.0	54.5	45.5	45.0	55.0
Latgale	5.7	93.8	8.5	91.5	26.1	73.1	8.1	91.9

Avots: Valoda 2008.

Piezīmes: Svērti dati, % no respondentiem, kam dzimtā valoda ir krievu, n = 545. Summētas atbildes „galvenokārt vai tikai latviešu/galvenokārt vai tikai krievu valodā” un „latviešu vairāk kā krievu/krievu vairāk kā latviešu”. Nav atspoguļotas atbildes „galvenokārt citā valodā”.

Ņemot vērā šos datus, V. Poriņas noteiktā valodas izvēles paradigma starp latviešiem un krieviski runājošajām mazākumtautībām disertācijas autore vērtējumā ir attiecināma galvenokārt uz krievu valodas vidi, nevis Latviju kopumā. Latviešu valodas vidē publiskajā telpā starpgrupu saskarsmē tipiskāka ir pāreja uz latviešu valodu. Tomēr neatkarīgi no tā redzams, ka krievu etnolingvistiskā grupa vairāk variē ar abām valodām. Kopumā autore uzskata, ka gadījumos, kad starpgrupu komunikācija notiek vienā valodā, tās izvēli lielā mērā nosaka attiecīgajā valodas vidē un lokālajā valodas lietošanas kontekstā dominējošās valodas lietotājs.

Sociolingvistikā valodas izvēles un lietošanas prakse, kurā sociāli, politiski un ekonomiski subordinētās etniskās grupas runātājam nav savas valodas izvēles iespējas un viņš ir spiests pāriet uz dominējošās etniskās grupas runātāja valodu, kas vienlaikus ir oficiālā saziņas valoda, ir definēta kā akomodācijas jeb **pielāgošanās valodas izvēles modelis** (Poriņa 2009:43-44). Paplašinot pielāgošanās modeļa definējumu, disertācijas autore to attiecina uz situācijām, kurās divu valodu – krievu un latviešu - runātāji pāriet uz valodas vidē dominējošo valodu, jo tieši tā lielā mērā nosaka runas situācijās iesaistīto runātāju varas attiecības. No valodas izvēles perspektīvas varas/kundzības pozīcijas ir tās etnolingvistiskās grupas pārstāvjiem, kuru etniskais un lingvistiskais īpatsvars ir lielāks. Tipiski piemēri ir pāreja starpgrupu sociālajā mijiedarbībā uz latviešu valodu Madonā vai Kuldīgā un pāreja uz krievu valodu Daugavpilī vai Rīgā.

Līdzās pielāgošanās valodas izvēles modelim sabiedrībās, kuru locekļi ir bilingvāli, sastopams **brīvās valodas izvēles modelis**. Atbilstoši tam abu etnisko/lingvistisko grupu runātāji ir bilingvi un katram ir iespēja izvēlēties valodu, kādā runāt ar otras grupas pārstāvi. Šis modelis ir raksturīgs etniskajām grupām, kurām ir vērojama lingvistiskās pašsaglabāšanās

tendence (Giles, Coupland 1991 pēc Poriņa 2009:43). Piemērojot šo modeli latviešu un krievu valodas kopienu valodas lietošanas praksēm, disertācijas autore ir noteikusi **sinhrono valodas izvēles modeli**, kas paredz, ka katras valodas kopienas runātāji savstarpējā komunikācijā lieto savu valodu un abi viens otru saprot. Šis modelis, kā liecina promocijas darba pētījumā izmantotie kvalitatīvie dati, ir tikpat tipisks kā pāreja uz krievu vai latviešu valodu atkarībā no valodas vides un dominējošās valodas konkrētajā aktuālajā kontekstā (piemēram, darba kolektīvā, kurā strādā galvenokārt krievu etnolingvistiskā grupas pārstāvji, tipiskāks ir krievu valodas pielāgošanās modelis valodas izvēlē, un otrādi).

Disertācijas autore ir pētījusi, ko un kā par valodas izvēles modeļiem – pielāgošanās un sinhrono – runā latviešu un krievu valodas kopienu pārstāvji. Analizējot valodas izvēles tematu sociālajā diskursā, redzams, ka valodas izvēle ir veids, kādā paust savu attieksmi pret otras grupas runātāju un veidot savstarpējās varas attiecības. Autores pieņēmums ir, ka valodas izvēles diskursīva izpēte atklāj jaunus šo kopienu varas attiecību veidošanas aspektus. Kvalitatīvo datu analīze apstiprina, ka valodas lietošanā un valodas izvēlē būtiska ir gan lingvistiskā vide (dominējošā valoda), gan formālā/neformālā, gan publiskā/privātā vide.

Publiskajā formālajā vidē, īpaši valsts un pašvaldību institūcijās, raksturīgs ir latviešu valodas pielāgošanās modelis, kad pārsvarā notiek pāreja uz latviešu valodu. Šajos gadījumos latviešu un krievu valodas kopienu varas attiecības ir institucionāli noteiktas, piešķirot varas pozīcijas latviešu valodai neatkarīgi no lingvistiskās vides. Valodas lietošanas gadījumu atstāstījumi atklāj, ka tieši publiskajā formālajā vidē krievu valodas kopienas pārstāvji valodas izvēles un lietojuma dēļ nonākuši mikrokonflikta situācijās. Tajās latviešu valodas lietotāji uzstājuši uz latviešu kā valsts valodas lietošanu, radot uzspiestās latviešu valodas situāciju sociālajā realitātē. Diskursīvi šajos stāstījumos ir izteikts iekšējās un ārējās grupas nošķirums. Neformālajā vidē latviešu valodas pielāgošanās modelis publiskajā telpā sastopams galvenokārt latviskā kultūrvīdē.

Valodas vidē, kurā valodu lietojumu nenosaka valsts valodas likums un kurā dominē krievu valoda, tipiskāks ir krievu valodas pielāgošanās modelis. Kaut arī pāreja uz krievu valodu ir pretrunā ar latviešu valodas pozīciju nostiprināšanu, īpaši ņemot vērā sociālās pārliecības, kas izriet no apdraudētās valodas temata, latviešu kā pirmās valodas lietotāji ir droši ikdienas saskarsmē lietot krievu valodu, jo viņu valodas pozīcijas ir institucionāli un tiesiski nostiprinātas. Šeit ir vērojams viens no piemēriem, kad redzama plaisa starp diskursu un rīcību: līdzās diskursīvai latviešu valodas aizstāvēšanai sociālajā rīcībā tiek atzīta krievu valodas lietošana. Vienlaikus, kā rāda iedzīvotāju diskusijās atklātā pieredze, šāda rīcība ir veids, kā izvairīties no iespējamā konflikta, uzstājot lietot latviešu valodu.

Savukārt krievu kā pirmās valodas nesēja rīcībai, izvēloties krievu valodu, ir vairāki motīvi: pirmkārt, ilgstošā krievu valodas vadošā pozīcija valodu hierarhijā, kas noteica un nostiprināja krievu valodas lietošanu starpgrupu saskarsmē; otrkārt, pāreja uz krievu valodu ir iespēja paplašināt savas valodas lietojuma telpu; treškārt, tas ir komunikatīvās situācijas risinājums gadījumos, kad runātājam ir nepietiekamas latviešu valodas zināšanas vai pastāv psiholoģiska un emocionāla latviešu valodas lietošanas barjera. Diskursīvi šiem motīviem ir atšķirīgi nolūki, kas raksturo varas attiecību intencionalitāti (saskaņā ar M. Fuko varas attiecību analīzes aspektiem) valodas izvēles situācijās. Proti, valodas lietošanas paradumi leģitimē krievu valodas lietojumu, iespēja paplašināt valodas lietojuma telpu nozīmē krievu valodas varas pozīciju stiprināšanu, savukārt pāreja uz krievu valodu latviešu valodas nepratējam ļauj izvairīties no iespējamā sociālā konflikta.

No varas attiecību perspektīvas svarīga ir krievu valodas pielāgošanās modeļa un tā piemērošanas motīvu uztvere abās grupās. Saskaņā ar vienu no interpretācijām, kas sastopama gan krievu, gan latviešu valodas kopienu diskursos, šis modelis ir latviešu kā varas grupas pārkuma apliecinājuma veids, kas rada pamatu diskursīvajam konfliktam. Šī interpretācija ir saistīta ar negatīvās varas īstenošanos, kas izpaužas pozitīvā paštēla un negatīvā cita tēla atspoguļošanas diskursīvajā stratēģijā. Latviešu valodas kopienas pārstāvjiem tipiski ir uzsvērt savu pārkumu valodu prasmes jomā un nostiprināt mītu par latviešu un krievu etnolingvistisko grupu asimetriskajām valodu zināšanām (kvantitatīvie dati (Valoda 2008) rāda, ka šī asimetrija mainās pretējā virzienā, turklāt jauniešu grupā tā jau ir notikusi), tādējādi uzturot savu pozitīvo tēlu un vienlaikus negatīvi izsakoties par krievu valodas runātāju vājjām latviešu valodas prasmēm. Krievu valodas kopienas pārstāvju interpretācija, kas arī balstās pozitīvā paštēla stratēģijā, atklāj runātāju pozitīvos nodomus un vēlmi runāt latviešu valodā, ko ar savu negatīvo attieksmi noslāpē latviešu valodas runātājs, pārejot uz krievu valodu. Šī pāreja, ja to papildina negatīva emocionāla attieksme vai izturēšanās, krievu valodas lietotāju uztverē ir latviešu kā varas grupas īstenošana rīcība, lai parādītu savu pārkumu. Turklāt pāreja uz krievu valodu situācijās, kurās krievu valodas lietotājs paudis gatavību lietot latviešu valodu, bet šos centienus noslāpē latviešu valodas lietotājs, izraisa dziļas negatīvas emocijas – aizvainojumu, dusmas, izmisumu. Šādas situācijas atklāj, kā rīcība – latviešu valodas lietotāja atteikšanās lietot latviešu valodu starpvalodu saskarsmē – ietekmējusi latviešu valodas nolieguma temata veidošanos valodas diskursā: negatīvā sociālā valodas lietošanas pieredze kļūst par pamatu jauna diskursa temata radīšanā, kas attīstoties var veidot atsevišķu, konfliktējošu diskursa tipu.

Pastāv arī citas krievu valodas pielāgošanās modeļa uztveres interpretācijas. Latviešu valodas kopienas gadījumā tās atklāj grupas iekšējo konfliktu – no vienas puses, dominē

pārliecība par latviešu valodas atzīšanas nozīmīgumu, ko veido un nostiprina tās lietošana starpgrupu mijiedarbībā, no otras puses, latviešu etnolingvistiskās grupas pārstāvji atzīst savu izvēli par labu krievu valodai. Šādas rīcības pamatojumu veido šķietamā attaisnojuma argumentācija. Krievu valodas izvēli respondenti pamato ar funkcionālo efektivitāti un racionāli pragmatiskiem motīviem, kas nostiprina pozitīvo paštēlu un pārākumu varas attiecībās, taču tikpat nozīmīgi motīvi ir labvēlīgas attieksmes izrādīšana krievu valodas lietotājam un vēlme nezaudēt krievu valodas zināšanas. Šie motīvi tikai daļēji vērtējami kā kundzības pār krievu valodas kopienas izpausme. Krievu valodas prasmes saglabāšanas motīvs krievu un latviešu valodas kopienu varas attiecību kontekstā parāda, ka latviešu etnolingvistiskā grupa apzinās valodas – gan latviešu, gan krievu - kā varas resursa lomu un varas pozīcijas garantu. Valsts valodas politikas īstenošanas apstākļos, kad krievu valodas lietojuma telpa un funkcijas sašaurinās, latviešu grupā ir redzama vēlēšanās saglabāt krievu valodas zināšanas un vienlaikus nezaudēt savas pozīcijas kopējā valodu un attiecīgi valodu kopienu konkurences laukā.

Krievu valodas pielāgošanās modeļa interpretācija krievu etnolingvistiskās grupas sociālajā diskursā atklājas caur diviem apakštematiem –pašprietiekamās krievu valodas tematu un krievu valodu kā starpnacionālās saskarsmes valodu. Pēdējā apakštemata pamati ir dziļi un kompleksi, jo tos veido padomju varas gados (tātad zināmā mērā vēsturiski) iesakņojies krievu valodas pielāgošanās modelis, kas ir nostiprinājies gan kā sociālā prakse abās valodas kopienās, gan saglabājies kā apzināta ideoloģiska sociālā pārliecība daļā krievu valodas kopienas un kā neatzīta un noliegta pārliecība, kas tomēr nosaka valodas lietošanas rīcību, arī daļā latviešu valodas kopienas. Šie divi augstāk minētie apakštemati ir krievu valodas kopienas locekļu šķietamā attaisnojuma un šķietamās atzīšanas diskursīvo stratēģiju pamatā, runājot par valodas izvēles tematu kopumā.

Neformālajā vidē, kā publiskajā (piemēram, uz ielas), tā privātajā (piemēram, mājas viesībās), ir raksturīgs sinhronās valodas izvēles modelis - katrs valodas lietotājs runā savā pirmajā valodā. Šādās situācijās abu valodas kopienu sociālā mijiedarbība ir pārsvarā pozitīva un nostiprina priekšstatu par vienlīdzīgām (varas attiecību perspektīvā) abu kopienu attiecībām, kas lielā mērā atbilst plaši izplatītajam viedoklim par latviešu un krievu etnolingvistisko grupu pozitīvajām attiecībām ikdienas dzīves līmenī.

Padziļināta brīvās valodas izvēles kā diskursa temata izpēte, ļauj izvirzīt pieņēmumu, ka šī ir vēl viena no valodas kopienu varas attiecību veidošanas stratēģijām, kuras nolūks ir izvairīšanās no iespējamā valodas lietotāju (mikro) konflikta. Tās pamatā ir lingvistiska abu valodu lietotāju norobežošanās, kas nerada šķēršļus situācijas praktiskajam risinājumam un

veido instrumentālas valodas kopienu attiecības. Tajā pašā laikā šāds valodas izvēles modelis sekmē arī sociālu valodas kopienu norobežošanos.

Valodu izvēles modeļu un valodas kopienu varas attiecību starpā veidojas zināma saikne. Sinhronā valodas izvēles modeļa gadījumos atklātas konflikta situācijas starp krievu un latviešu valodas kopienu pārstāvjiem nav vērojamas. Kā jau iepriekš minēts, notiek drīzāk izvairīšanās no iespējamā konflikta. Taču pats valodas izvēles modelis, ar nosacījumu, ka abi runātāji ir bilingvi un saskarsmes dalībnieki lieto katrs savu valodu, pēc būtības raksturo izteiktu slēpto konfliktu, jo neviens no runātājiem nav gatavs pāriet uz otru valodu, kā tas notiek pielāgošanās modelī. Piemērojot šajā gadījumā T. van Deika diskursa veidošanās koncepciju, var izvirzīt pieņēmumu, ka sinhronais valodas izvēles modelis atspoguļo pastāvošo valodas ideoloģiju konfliktu, kas savu izpausmi rod paralēlā bilingvisma valodas lietošanas praksēs.

Nevar viennozīmīgi apgalvot, ka pielāgošanās modelis, kurā viena no valodām un attiecīgi tās lietotājs gūst pārsvaru, pēc definīcijas paredz konflikta situāciju. Tā tas ir daļā gadījumu, kad runātājs ir spiests lietot otras grupas valodu pretēji savai pārlicēbai, jo citādi nav iespējams komunikatīvās situācijas instrumentālais risinājums. Otrā daļā gadījumu pāreja uz otras valodas kopienas pārstāvja valodu var tikt uztverta atšķirīgi – kā cieņas un labvēlīgas attieksmes apliecinājums, kas sekmē pozitīvas un vienlīdzīgas latviešu un krievu valodas kopienu pārstāvju attiecības. Tāpat ļoti svarīga ir pielāgošanās modeļa uztvere, kas var būt gan negatīva, gan pozitīva. Negatīvās uztveres gadījumos valodas izvēle ir cieši saistīta ar uzspiestās/apdraudētās latviešu valodas un pašprietiekamās/starpnacionālās saskarsmes krievu valodas tematiem, kas atspoguļo konfliktējošus runātāju sociālo pārlicēbu kopumus par valodas lietošanu starpgrupu mijiedarbībā. Pieņemot, ka minētie valodas diskursa temati veido dominējošos latviešu un krievu valodas kopienu diskursu tipus, redzams, kā valodas izvēlē konfliktējoši diskursi konstruē abu kopienu varas attiecības, kas izpaužas mikrokonflikta situācijās sociālajā praksē. Savukārt pielāgošanās modeļa pozitīvās uztveres gadījumi liecina par katras kopienas alternatīvajām sociālajām pārlicēbām un attiecīgi alternatīvajiem diskursu tipiem, kas, mīkstinot diskursīvo valodas konfliktu, ir viens no faktoriem, kas mazina tā transformācijas iespējamību sociālā konflikta formā.

Autore secina, ka valodas izvēle var iniciēt konfliktu situācijās, kurās tā notiek pretēji viena vai abu valodas lietotāju sociālajām pārlicēbām par valodas lietošanu konkrētajā situācijā un kurās starpgrupu saskarsmes valoda ir uzspiesta dažādu iemeslu – nepietiekamu valodas zināšanu, institucionālā konteksta, psiholoģisku vai emocionālu faktoru – dēļ. Ja valodas izvēle ir brīva un neviens no runātājiem neizjūt otras valodas uzspiešanu, neatkarīgi

no valodas izvēles modeļa, sociālajā mijiedarbībā iesaistītie indivīdi veido pozitīvas attiecības, kas ir brīvas no savstarpējas varas izpausmēm.

Autore izvirza pieņēmumu, ka valodas izvēles modeļi mainīsies, mainoties latviešu un krievu valodas zināšanu asimetrijai sabiedrībā. Iedzīvotāju aptaujas dati rādi, ka ir vērojama tendence mainīties latviešu un krievu valodas zināšanu asimetrijai, kurā zinošāki kļūst krievu valodas kopienas pārstāvji. Viņu vidū pakāpeniski pieaug latviešu valodas zināšanas, kas tiek vērtēts kā valodas politikas pozitīvs rezultāts, turklāt šī grupa saglabā arī savas pirmās valodas zināšanas, to plaši lietojot privātajā vidē. Latviešu vidū arvien samazinās krievu valodas pratēju īpatsvars, turklāt, kā jau tika minēts, jauniešu grupā (15–34 gadi) asimetrijas maiņa jau ir notikusi: 2008. gada iedzīvotāju aptaujā 73% krievu jauniešu (pēc tautības) savas latviešu valodas zināšanas novērtēja augstā un vidējā līmenī, bet krievu valodas zināšanas šādā līmenī novērtēja 54% latviešu jauniešu (Valoda 2008, n=2002).

Valodas izvēles modeļu maiņa, īpaši krievu valodas pielāgošanās modeļa izplatības samazināšanās, autores skatījumā var ietekmēt abu valodas kopienu varas attiecības, mazinot latviešu lingvistisko pārkāpumu un tādējādi veicinot vienlīdzīgas attiecības valodas lietojuma jomā tādā nozīmē, ka neviena no grupām nebūtu kundzības pozīcijās.

8.3. Izglītības diskursa tēmas un temati

Mazākumtautību izglītības reforma, kas aizsākās ar bilingvālās izglītības ieviešanu vispārizglītojošajās skolās ar krievu mācību valodu, bija reizē izglītības politikas daļa, veidojot vienotu izglītības sistēmu valstī, un etnopolitikas daļa, ieviešot latviešu valodu kā mācību valodu mazākumtautību skolās un tādējādi sekmējot valsts valodas politikas īstenošanu. Etnopolitikas laukā izglītības un valodas politikas ir cieši saistītas, un primārā fokusa grupu diskusiju datu analīze parādīja, ka šī saikne pastāv arī etnopolitiskajā diskursā. Ņemot to vērā, autore izvirzīja pieņēmumu, ka izglītības un valodas diskursu makrostruktūras lielā mērā pārklājas – tās veidojošie temati un apakštemati būtiski neatšķiras un drīzāk papildina viens otru.

Raugoties no latviešu un krievu valodas kopienu varas attiecību perspektīvas, mazākumtautību izglītības reforma ir viens no tiem etnopolitikas virzieniem, kurā pastāvēja būtiskas abu kopienu viedokļu atšķirības par pārejas uz mācībām pamatā latviešu valodā nepieciešamību – ja dominējošā latviešu valodas kopienas nostāja par reformas īstenošanu bija pozitīva, tad krievu valodas kopienas locekļu vidū valdošā pārliecība šajā jautājumā bija negatīva un reformas ieviešanu noraidoša. Šīs diametrāli atšķirīgās attieksmes noteica divu

dominējošo konfliktējošo diskursa tipu attīstību, kas iekļāvās kopējā varas un pretestības diskursu struktūrā.

Izglītības sociālā diskursa galvenā atšķirība no valodas diskursa ir tā, ka tas ir attīstījies galvenokārt krievu valodas kopienā, tāpēc tajā nav tik sazaroti varas un pretestības diskursu temati, kā tas ir valodas diskursā. Latviešu etnolingvistiskajā grupā, kuru mazākumtautību izglītības reforma tikpat kā neskāra, šis diskursa tips ir vāji attīstīts. Neraugoties uz to, izglītības diskursā izteikti ir redzams varas un pretestības diskursa nošķirums, īpaši izglītības reformas īstenošanas tēmā tieši neiesaistīto mērķa grupu (iedzīvotāju, kas nav tieši saistīti ar mazākumtautību skolām) izteikumos, kuros rodams apliecinājums savas iekšējās grupas atbalstam, kā to uzskatāmi parāda šis citāts:

Es iedomājos, ka es te teicu, ka man nav tādas nacionālās piederības sajūtas, bet, lasot šādus rakstus [sk. 13. pielikumu], pārņēmu sajūtu, ka “savējos sit”. Ar visu manu neitralitāti, tas tomēr rada tādas sajūtas. Tomēr jūtu savā virzienā kaut kādus sitienus. Mani tas tiešā veidā neskar, man skolā nav jāmacās, un tomēr es izjūtu kaut kādu tādu presingu [spiedienu]. (2004cKVKfgd21)

Tiešo izglītības reformas mērķa grupu – skolēnu un vecāku – vidū ir vērojama sociālā diskursa tematu daudzveidība, kuru atbilstība varas vai pretestības diskursiem nav viennozīmīga. Izglītības diskursā ir izvērsti gan dominējošie, gan alternatīvie temati, kas ir alternatīvi tādā nozīmē, ka neatbilst savas iekšējās grupas – valodas kopienas – dominējošajam diskursam. Latviešu valodas kopienas dominējošais diskurss atbilst politiskās pozīcijas varas diskursam, taču arī šīs valodas kopienas diskursu veido alternatīvie temati.

Krievu valodas kopienas izglītības diskursa analīzi, pielietojot kritiskā diskursa analīzes pieeju, disertācijas autore ir veikusi pētījumā „Cittautiešu jauniešu integrācija Latvijas sabiedrībā mazākumtautību izglītības reformas kontekstā” (Kļave et al. 2004:27-36, 50-54), un atsevišķas šīs analīzes atziņas ir secīgi iekļautas šajā apakšnodaļā.

8.3.1. Izglītības reformas mērķi

Izglītības reformas mērķu interpretācija ir izglītības diskursa tēma, kuru veido konfliktējoši temati. Viens no tiem ir jauniešu konkurētspēja izglītības un nodarbinātības jomā. Valsts veidotā mazākumtautību izglītības politika, kā to apgalvojuši politiskās varas pārstāvji gan parlamentārajās debatēs, gan intervijās, ir vērsta uz vienotas izglītības sistēmas veidošanu un vienādu izglītības un darba iespēju nodrošinājumu visiem jauniešiem neatkarīgi no viņu dzimtās valodas. Tā kā izmaiņas izglītības valodā skar tikai krievu valodas kopienas skolēnus, tad oficiālais izglītības reformas politiskais mērķis ir definēts kā krievu valodas kopienas jauniešu konkurētspējas celšana valstī, ņemot vērā latviešu kā valsts valodas statusu.

Krievu valodas kopienas izglītības diskursā šo tematu atklāj divas pamata pārliecības – krievu valodas kopienas jaunieši kļūs/ir kļuvuši konkurētspējīgāki par latviešu valodas kopienas jauniešiem, pateicoties labākām krievu, latviešu un citu valodu zināšanām, un otra nostāja – krievu valodas kopienas jaunieši zaudēs savu konkurētspēju, pamatojot to ar kopējā zināšanu līmeņa krišanos, mācoties latviešu, nevis dzimtajā krievu valodā. Turklāt saskaņā ar otro pārliecību, samazinot krievu valodas kopienas jauniešu zināšanas un prasmes, netieši tiek stiprinātas latviešu valodas kopienas jauniešu pozīcijas izglītības un darba tirgū. Ekstrapolējot pēdējo pārliecību uz visu krievu etnolingvistisko grupu, kā sociālajā, tā politiskajā diskursā izglītības reformas mērķu viena no interpretācijām ir varas grupas – politiskās pozīcijas – centieni radīt politisko, ekonomisko un sociālo resursu pieejamības ierobežojumus un tādējādi vājināt krievu valodas kopienas pozīcijas sabiedrībā kopumā. Pārliecība par konkurētspējas celšanos kopumā atbilst varas diskursam – oficiālajam izglītības reformas īstenošanas mērķim. Taču abu šo atšķirīgo pārliecību kontekstuāla analīze parādīja, ka tās izriet no vienotas izglītības reformas mērķu izpratnes, saskaņā ar kuru varas grupas patiesais, bet slēptais mērķis ir negatīvs attiecībā pret krievu valodas kopienu – samazināt tās ietekmi sabiedrībā, padarot mazāk konkurētspējīgu salīdzinājumā ar latviešu valodas kopienu.

Ja pārliecības par konkurētspējas samazināšanos paudēji noliedz varas diskursu tiešā veidā, veidojot diametrāli pretēju nostāju oficiālajam reformas mērķim, tad pārliecības par konkurētspējas celšanos atbalstītāji pauž varas diskursa šķietamo atbalstu, vienlaikus vēstot par rezultātiem, kas ir pretēji viņu izpratnē slēptajiem varas grupas mērķiem – konkurētspēja ir pieaugusi, lai gan politiskais mērķis bijis pretējs. Šāda padziļināta sociālo pārliecību veidošanās un lietojuma nozīmes analīze atklāja, ka krievu valodas kopienā pastāv gan atklātā (oficiālā), gan slēptā izglītības reformas mērķa noliegums. Kaut arī šie noliegumi ir saturiski pretrunīgi, tajā pašā laikā tie iekļaujas pretestības diskursa kopējā struktūrā, vēršoties pret politiskās varas grupu un diskursīvi arī pret tās pārstāvniecības grupu – latviešu valodas kopienu. Šie divi konkurētspējas apakštemati dominē izglītības reformas mērķu tēmā, taču atsevišķu respondentu atbildes ļauj apgalvot, ka pastāv arī alternatīvais konkurētspējas apakštemats, kas pilnībā iekļaujas varas diskursā un sakrīt ar politiskās pozīcijas formulēto izglītības reformas mērķi:

(..) tas ir labu nodomu vadīts lēmums. Lai mūsu bērniem būtu vieglāk nākotnē dzīvot, vieglāk iekļauties mūsu vidē. Ir vajadzīgs darbs, lai viņiem nebūtu tādas problēmas kā mums. (2003bKVKfgd5)

Autores skatījumā izglītības reformas mērķa atšķirīgā izpratne un sasniegto rezultātu interpretācija parāda politiskās un sociālās realitātes šķirtni, kas veido divus latviešu un krievu valodas kopienu varas attiecību laukus. Politiskajā realitātē, kas atspoguļo šķietamo ainu –

izglītības reforma tiek īstenota, pieaug latviešu valodas zināšanas, politikas mērķi tiek pakāpeniski sasniegti - , varas grupa ir īstenojusi savus nolūkus:

Nerunāsim par trūkumiem profesionāli, bet politiski viss ir kārtībā (2006AR,TPpi). Savukārt sociālajā realitātē situācija veidojas citādi – izglītības reforma tiek īstenota, latviešu valodas zināšanas kļūst arvien labākas, taču tas nenozīmē, ka opozīcija un tās pārstāvētā krievu valodas kopienas daļa ir atzinusi vai atzīs varas grupas politisko lēmumu:

Mēs varam panākt, lai latviešu valodu prastu visi nelatvieši, bet ačgārnais rezultāts būs, ka viņi [krievu valodas kopienas pārstāvji] vienkārši turēs pigu kabatā.
(2006IP,JCpi)

Šie divu politiķu izteikumi atklāj būtiskus aspektus latviešu un krievu valodas kopienu varas attiecību sakarā. Politiskajā realitātē latviešu valodas kopiena pakāpeniski sasniedz savus kā varas grupas mērķus, bet sociālajā realitātē tie īstenojas tikai daļēji. Neraugoties uz šķietamo politikas atzīšanu, daļa krievu valodas kopienas, kaut arī sociālajā praksē izpilda tās nosacījumus, to idejiski noliedz, vienojot krievu etnolingvistisko grupu kopējā pretestības diskursā.

Otrs temats, kas atklāj atšķirīgas politiskās un sociālās pārlicības izglītības reformas mērķu tēmā, ir sabiedrības vienotības veidošana. Izglītības reforma – pāreja uz mācībām pamatā latviešu valodā vispārīzglītojošajās skolās - plašākā etnopolitikas kontekstā bija iecerēta kā sabiedrības integrācijas (varas grupas dominējošā politiskā pārlicība) instruments. Opozīcijas politiskā pārlicība raksturo izglītības reformas negatīvo ietekmi, kas izpaužas vai izpaudīsies kā krievu valodas kopienas asimilācija. Abas minētās politiskās pārlicības ir cieši saistītas ar pozīcijas un opozīcijas diskursā pastāvošajiem Latvijas sabiedrības modeļiem. Ja pozīcijas politiķi savos izteikumos izvairās lietot vārdkopas *divkopienu sabiedrība, divas kopienas* un uzsver, ka Latvija ir *vienkopienas valsts*, tad opozīcijas politiķi gan parlamentārajās debatēs, gan intervijās uzsver nepieciešamību atzīt *divu kopienu* pastāvēšanu, lai pamatotu krievu valodas kopienas, kas ir līdzvērtīga latviešu valodas kopienai, lingvistiskās un politiskās tiesības.

Sociālā diskursa analīze parādīja, ka dominējošā krievu valodas kopienas pārlicība atbilst politiskās opozīcijas nostādnei, interpretējot izglītības reformas veidotāju mērķus kā centienus asimilēt krievu valodas kopienas: (...) *izglītības reforma ir mēģinājums asimilēt viņus [krievu etnolingvistisko grupu] politiski un ideoloģiski* (2006BC,SCpi). Krievu valodas kopienas sociālajā diskursā asimilācija parasti ir pamatota, pirmkārt, atsaucoties uz uzspiestās izglītības reformas tematu, kas ir aplūkots nākamajā sadaļā, otrkārt, nacionālās (etniskās) identitātes zaudēšanu. Nacionālās identitātes saglabāšanas tematu savā argumentācijā pret izglītības reformu izmantojuši arī politiskā diskursa veidotāji – opozīcijas pārstāvji.

Šajā gadījumā pētnieciski vērtīgs ir politiskā un sociālā – skolu jauniešu, kas fokusa grupu diskusiju dalībnieku skatījumā ir kultūras (etniskās/lingvistiskās) identitātes zaudēšanas riskam pakļautā grupa, - diskursa salīdzinājums. Mazākumtautību skolēnu izteikumu analīze atklāja, ka izglītības reformas radītais identitātes apdraudējums ir diskursīva argumentācija, lai pamatotu savas negatīvās attieksmes pret mazākumtautību izglītības politiku un atbalstītu savu iekšējo grupu – krievu valodas kopienu. Fokusa grupu diskusijās vidusskolēni noliedza asimilācijas iespējamību, paužot pārliecību, ka viņi šādas politikas ietekmē nezaudēsot savu dzimto valodu, kultūru un tradīcijas, taču citi jaunieši, īpaši jaunāko klašu skolēni vai jaunākie ģimenes locekļi, gan varētu pakāpeniski zaudēt savu etnisko/lingvistisko/kultūras identitāti. Tādējādi izglītības politikas šķietamās, tikai diskursīvi pamatotās, negatīvās sekas jaunieši attiecināja uz nozīmīgajiem citiem, kas ir raksturīgi T. van Deika noteiktajam pārceļšanas argumentācijas paņēmienam sociālo grupu varas attiecību diskursā.

Abi konfliktējošie temati – konkurētspēja un sabiedrības vienotība – atklāj būtisku latviešu un krievu valodas kopienas varas attiecību aspektu etnopolitikas laukā. Neraugoties uz (šķietamo) varas grupas politisko lēmumu atzīšanu vai tiešo negatīvo izglītības reformas seku noliegumu, kā arī alternatīvajām pārliecībām, kas atbilst varas diskursam, krievu valodas kopienas pārstāvjiem raksturīga diskursīva iekšējās grupas solidaritāte. Tā tiek veidota pretnostatījumā politiskajai varas grupai un tās pārstāvniecības grupai – latviešu valodas kopienai. Tādējādi redzams, kā izglītības reformas mērķu tēmā veidojas krievu un latviešu valodas kopienu diskursīva konfrontācija.

8.3.2. Izglītības reformas īstenošana

Izglītības reformas īstenošanas tēma ir viena no plašākajām izglītības diskursā kopumā, kurā izvērsti temati par reformas īstenošanas sagatavošanu, izskaidrošanas darbu, nepietiekamiem resursiem u.c., kas vairāk attiecas uz politikas īstenošanas procesa analīzi, mazāk skar latviešu un krievu valodas kopienas varas attiecības. Tomēr jāpiebilst, ka krievu valodas kopienas pārstāvji un opozīcijas politiķi izvērs šos tematus, veidojot pretestības diskursa pamatojuma argumentāciju. Piemēram, skolēnu argumenti par reformas īstenošanas sasteigtību, uzsverot nepieciešamību ievērot lielāku pakāpenību, interpretējami kā netieši pausts atbalsts pārējai uz mācībām latviešu valodā, saskatot tajā pozitīvus aspektus, bet vienlaikus saglabājot vienotību ar savas iekšējās grupas dominējošo, reformu noraidošo nostāju. Tāpēc pretargumenti ir vērtējami kā attaisnojums kritiskajām attieksmēm pret izglītības reformu.

Disertācijas autore izglītības reformas īstenošanas tēmā ir pievērsusi lielāku uzmanību tiem tematiem, kas raksturo latviešu un krievu valodas kopienu varas attiecības vai parāda šī

politiskā lēmuma ietekmi uz tām. Temats, kurā uzskatāmi, lai gan ne tiešā sociālajā konfrontācijā, parādās abu kopienu varas attiecības, ir uzspiestā izglītības reforma. Konfliktējošie izglītības reformas īstenošanas vērtējumi veidojušies krievu valodas kopienas sociālajā/opozīcijas politiskajā diskursā un pozīcijas politiskajā diskursā. Latviešu valodas kopienas sociālajā diskursā šis temats ir fragmentēts, proti, ir sastopami tā atsevišķi elementi, kas drīzāk veido kopējo izglītības reformas diskursu, bet nav pietiekami izvērsti, lai veidotu atsevišķu tematu. Tas ir izskaidrojams ar to, ka latviešu etnolingvistiskā grupa par šo tematu nerunā, ko lielā mērā noteica tas, ka latviešu informatīvajā telpā kopumā izglītības reformas temats nebija aktuālajā dienas kārtībā. Atsaucoties uz T. van Deiku, šeit ir redzama mediju loma diskursa veidošanā – ja mediji ignorē vai vāji atspoguļo kādu tēmu, tad tā ir vāji attīstīta arī sociālajā diskursā.

Krievu valodas kopienas izglītības diskursā uzspiestās reformas temats ir veidojies, balstoties uz sociālo pārliecību par politiskā lēmuma pieņemšanu atbilstoši politikas veidošanas modelim „no augšas uz apakšu”, neuzklausot tiešās šī lēmuma mērķa grupas – skolēnus un vecākus. Pēc savas iekšējās nozīmju struktūras uzspiestās reformas temats ir līdzīgs krievu valodas kopienas attīstītajam valodas diskursa tematam – uzspiestā latviešu valoda. Uzspiestās reformas temats strukturāli ir cieši savienots ar izglītības valodas izvēles tiesību tematu, kurā uzsvērts šo tiesību pārkāpums, kas, savukārt, veido apspiestās kopienas kā izglītības diskursa elementa nozīmi.

Šajā tematā plaši izmantots ir negatīvā cita tēla atspoguļojums, kas ir pamatā vērsts pret politisko varas grupu, netieši vēršot negatīvās attieksmes pret latviešu etnolingvistisko grupu. Negatīvās attieksmes un vērtējumi izriet no politiskās varas grupas veidotās stingrās etnopolitikas attiecībā pret krievu valodas kopieni, ko politiskā opozīcija diskursīvi interpretē kā politikas īstenošanu ar spēku un piespiešanu (vārdu izvēle ir analizēta 9. nodaļā). Līdz ar to uzspiestās reformas temats atklāj varas/pretestības diskursu dialektiku etnopolitiskā diskursa veidošanās procesā.

Vēl viens izglītības reformas īstenošanas temats, kurā izpaužas latviešu un krievu valodas kopienu varas attiecības, ir protesti pret izglītības reformu. Latviešu valodas kopienas pārstāvju nostāja ir duāla. Viena daļa respondentu, kas pauda savas iekšējās grupas alternatīvo pārliecību, izteica atbalstu šādai rīcībai, paužot reālu, nevis šķietamu empātiju un atzīstot grūtības mācīties ne savā dzimtajā valodā un vērtējot protesta akcijas kā vienas sabiedrības daļas centienus aizstāvēt savas tiesības un viedokli; otra daļa respondentu savos izteikumos, lietojot vārdus ar negatīvu konotāciju, piemēram, (...) *lai viņi neblaustās par to, lai skolas būtu krievu valodā* (2004cLVKfgd22), demonstrēja izteikti negatīvu attieksmi pret šādu krievu valodas kopienas pārstāvju rīcību, interpretējot to kā nosodāmu pretestību valdošās varas

īstenotajai izglītības politikai. Jānorāda, ka krievu valodas kopienas sociālajā diskursā protestu temats ir saistīts arī ar valodas izvēles tematu, kas aplūkots nākamajā sadaļā (sk. 8.4.3. sadaļu).

Nozīmīgs uzspiestās izglītības reformas temata aspekts ir tajā ietvertā krievu valodas kopienas attieksmes veidošanās pret politiskās varas grupu. Poliitiķi, kas pārstāv krievu valodas kopienas intereses mazākumtautību izglītības reformas kontekstā, intervijās ir atzinuši, ka šīs politikas ieviešanas veids – uzspiešana – ir būtiski mazinājis krievu valodas kopienas atbalstu un uzticēšanos valstij, nostiprinot negatīvās attieksmes pret politiskās varas grupu un tās pārstāvniecības grupu, latviešu etnolingvistisko grupu, kas savukārt, sekmē sabiedrības etnolingvistisko šķelšanos. Šo atziņu apstiprina arī pašu krievu valodas kopienu pārstāvju izteikumi fokusa grupu diskusijās.

Izglītības reformas īstenošanas tēmā saskatāmas abu kopienu alternatīvās sociālās pārliecības, no kurām tālāk veidojas alternatīvie diskursu tipi, kas atbilst ārējās grupas dominējošajām pārliecībām, diskursu tiptiem. Krievu valodas kopienas skolēni, kas atbalstīja izglītības reformu, saskatīja tajā pozitīvus aspektus un ieguvumus, kas saturiski pilnībā iekļaujas varas diskursā, piemēram:

Tas ir vajadzīgs. Ja ir valsts universitātes, tad vajadzēs mācīties latviešu valodā. Ja mācās maksas krievu augstskolās, tad varētu nemācīties. Lai iestātos valsts universitātēs, protams, vajag sākotnējas latviešu valodas zināšanas. Uzskatu, ka bilingvālo apmācību vajag. (2004aKVKfgd14)

Es droši vien būšu pret jums visiem, bet tomēr izteikšu savu viedokli, ka es principā esmu par reformu. (2004aKVKfgd13)

Latviešu valodas kopienas pārstāvju alternatīvā nostāja veidojusies pretstatā sociālajai un politiskajai pārliecībai par stingras etnopolitikas nepieciešamību Latvijā. Latviešu valodas kopienas jaunieši vienā no fokusa grupu diskusijām, līdzīgā formā kā krievu valodas kopienas jaunieši – apzinoties savas attieksmes neatbilstību dominējošai iekšējās grupas nostājai, sacīja šādi:

(..) tas ir galīgi muļķīgi, tas varbūt ir krasi, ko es tagad pateikšu, bet mācīties 60% tādā un 40% tādā valodā, tas tiešām apgrūtina mācīties. (2004bLVKfgd16)

(..) tagad no viena datuma – 60% tā un 40% tā. Bērns, kas ir visu līdz tam mācījies krieviski, tā pati bioloģija, ķīmija, tas jau ir ļoti atšķirīgi latviešu un krievu valodā, tā terminoloģija. Tagad viņam atkal visu to pāriet uz latviešu valodu un mācīties no jauna, tad jau nesanāk vairs nekāda priekšmeta mācīšanās, tikai terminoloģijas apgūšana. (2004bLVKfgd16)

Pēdējais citētais izteikums pilnībā iekļautos jebkurā no krievu valodas kopienas fokusa grupu diskusijām, kurās šādi viedokļi ir ļoti izplatīti, veidojot šīs grupas dominējošo izglītības reformas diskursa tipu. Savukārt latviešu valodas kopienas pārstāvju vēstījumiem šāds viedoklis ir netipisks, kas ļauj to definēt kā alternatīvu izglītības reformas iekšējās grupas vērtējumu.

8.3.3. Izglītības valodas izvēles tiesības

Izglītības valodas izvēles tēma ir izvērsta galvenokārt krievu valodas kopienas sociālajā diskursā un politiskajā diskursā. Etnopolitiskā diskursa kopējā struktūrā tas iekļaujas plašākā lingvistisko cilvēktiesību tēmā, kas tika konstatēta valodas diskursā. Līdzīgi kā valodas arī izglītības diskursā lingvistisko tiesību tēmā krievu valodas (atsevišķos gadījumos – latviešu valoda, ja runātājs pozicionējas latviešu valodas kopienā vai pārstāv politiskās varas pozīciju) kā diskursa elementa apzīmētājs ir vārdkopa „dzimtā valoda”, kas pastiprina tiesību aspektu, piemēram, (*.. atbalstu šo grupu, kur skolēni cīnās par savām tiesībām mācīties dzimtajā valodā* (2004aKVKfgd10)). Vienlaikus, mainot apzīmētāju no *krievu* uz *dzimto* valodu, runātājs mazina iespējamās negatīvās konotācijas, kuras latviešu valodas kopienas vai pozīcijas diskursā noteiktos konteksta modeļos piemīt apzīmētājam *krievu* valoda, tādējādi izraisot iespējamo empātiju un pamatojot pretestību varas grupas īstenotajai politikai.

Pozīcijas politiskajā diskursā valodas izvēles temats ir konstruēts, izmantojot tos pašus elementus un zīmes, kas veido šo tematu opozīcijas diskursā, piemēram, *dzimtā valoda, manas tiesības, tiesību pārkāpšana, mana zeme, mana valsts*. Sekojošie pozīcijas un opozīcijas deputātu izteikumi uzskatāmi ilustrē to:

Bet kas atbalstīs manas cilvēciskās tiesības? Kāpēc es savā mazajā valstī, kura pasaules kartē nemaz nav atrodama un kurā tikai neliela daļa cilvēku runā latviešu valodā, to nevaru - izpausties latviski? (2004aIO,JLss)

Bet kāpēc jūs gribat aizskart manas cilvēktiesības? Manas! Jo tā ir mana zeme. Es šeit dzīvoju. (..) Kāpēc jūs negribat dot maniem bērniem iespēju mācīties savā dzimtajā valodā, kura eksistē šajā manā zemē visu laiku? Un eksistēs. Jūs to nekad neaizliegsiet! (2004aAG,LSPss)

Šie piemēri parāda, kā veidojas diskursa elementu nozīmes un to lietojums atkarībā no runātāja pozicionējuma – atbalstītā diskursa lauka. Proti, ievietojot šos izteikumus kopējā varas un pretestības diskursa struktūrā, ir redzams, kā tādu elementu kā *mazā valsts, nav atrodama, neliela daļa cilvēku* vai *manas cilvēktiesības, liegt iespēju mācīties dzimtajā valodā* artikulācijas veido jaunus - apdraudētās valodas (attiecīgi apdraudētās kopienas) vai apspiestās valodas (attiecīgi apspiestās kopienas) – etnopolitiskā diskursa elementus, kas

raksturo latviešu un krievu valodas kopienu varas attiecības. Šajā gadījumā lingvistisko tiesību aizstāvēšana atklāj valodu konkurenci un tās izpausmes valodas kopienu attiecību veidošanā.

Politiskās pozīcijas izglītības diskursā apdraudētās latviešu valodas un kopienas temats ir viens no galvenajiem izglītības reformas īstenošanas politisko argumentāciju veidojošajiem tematiem. Piemēram, atsaucoties uz faktiem, ka latviešu etnolingvistiskā grupa ir ļoti maza salīdzinājumā ar krievu etnolingvistisko grupu - (...) *ja mums aiz muguras stāvētu 140 miljoni latviski runājošo* (...) (2004aRP,TPss) - , pozīcijas politiķi argumentē nepieciešamību īstenot stingru etnopolitiku, t.sk. latviešu valodas nostiprināšanu izglītības jomā.

Krievu valodas kopienas sociālajā diskursā apspiestās valodas un kopienas elements, kaut arī netiešā veidā, ir ļoti spēcīgs tieši valodas izvēles tematu grupā. Tas atklāj krievu valodas lomu krievu etnolingvistiskās grupas pašidentifikācijas un identitātes veidošanā. Vispildītāk tas izpaužas izglītības reformas protesta akciju tematā. Skolu jauniešu izteikumu analīze parādīja, ka protests pret izglītības reformu ir veids, kā krievu valodas kopiena cenšas aizstāvēt savu dzimto valodu, saglabājot tās lietojuma telpu un sociolingvistiskās funkcijas. Krievu valodas kopienas sociālajā diskursā ir redzams, ka krievu valodas lietojuma lauks nosaka pašas kopienas pastāvēšanu: *Mītiņos nav pret kaut ko, bet ir par kaut ko. Par krievu valodu* (...) (2004aKVKfgd13). Šāda nostāja ļauj saprast, ka izglītības reformu daļa krievu etnolingvistiskās grupas interpretē kā vērsanos pret krievu valodu un tās lietotājiem. Līdz ar to kļūst redzama saikne, kā etnopolitiskais lēmums, tā uztvere un interpretācija veido diskursa elementa - apspiestās valodas kopienas - nozīmi.

Apspiestās valodas kopienas nozīmi nostiprina valodas izvēles tēmas elements, kas sastopams politiskās opozīcijas diskursā, proti, vispārējās izglītības iestāžu ar krievu mācību valodu *latviskošana*. Šim vārdam opozīcijas diskursā ir negatīva konotācija, ko nosaka tā sasaiste ar tādiem etnopolitiskā pretestības diskursa tematiem un elementiem kā uzspiestā latviešu valoda, uzspiestā izglītības reforma, šķietamā konkurētspējas celšana: *krievu skolu latviskošanas attaisnošana ar rūpi par mūsu bērniem - tie ir rupji un klaji meli* (2004aJSo,PCTVLss). Gan pozīcija, gan opozīcija konstruē negatīvo cita tēlu pēc spoguļattēla principa. Piemēram, lai pamatotu stingras valodas un izglītības politikas nepieciešamību, kas ir vērstā uz latviešu valodas pozīciju nostiprināšanu sabiedrībā, varas grupas politiķi to pamato ar padomju varas īstenotās rusifikācijas politikas seku novēršanu. Savukārt opozīcijas politiķiem raksturīgi ir pamatot savu pretestības pozīciju šādiem varas grupas lēmumiem, atsaucoties uz varas centieniem īstenot *latviskošanas* politiku, kas pēc būtības neatšķiras no negatīvi vērtētās *pārkrievošanas* un lingvistisko cilvēktiesību – izglītības iegūšanas dzimtajā valodā – neievērošanas.

(..) daudzi deputāti šeit runāja par tiem, kā jūs sakāt, briesmīgajiem padomju laikiem. Varbūt jūs vēl atceraties, ka jūs varējāt, visi varēja saņemt izglītību savā dzimtajā valodā. Kādas tad bija briesmas? Un tagad jūs jaunus laikus pārtaisāt par briesmu laikiem, jo jūs negribat dot iespēju mazākumtautībām saņemt izglītību savā dzimtajā valodā. (2004bAG,LSPss)

Šajā gadījumā ir redzams, kā varas un pretestības diskursu elementi – latviskošana un pārkrievošana – attīsta konfliktējošus tematus un diskursa tipus, kuru pamatā ir pozitīvā paštēla un negatīvā cita tēla diskursīvā stratēģija. Pozīcijas politiķi savu pozitīvo tēlu veido, uzsverot savu atkāpšanos no vēl stingrāka politiskā lēmuma – mazākumtautību (krievu) skolu pāreja uz mācībām tikai latviešu valodā. Opozīcijas politiķi, savukārt, pozitīvo paštēlu veido, izmantojot jau pieminēto spoguļattēla principu, ko ilustrē šāds izteikums:

Mēs negribam piespiest latviešu skolēnus mācīties krievu valodā, un tāpēc es atļaujos nelīmēt pārkrievotāju birku uz mums. (2004aNK,PCTVLss)

Izglītības valodas tēma caur apspiestās krievu valodas un apdraudētās latviešu valodas tematiem parlamentārajās debatēs atspoguļo pozīcijas un opozīcijas konflikta izkliedi, kas ir attiecināma ne tikai uz izglītības diskursu, bet etnopolitisko diskursu kopumā. Tā izpaužas tā, ka kopumā Izglītības likuma grozījumu apspriešanā dominē šie divi minētie temati - apspiestā krievu valoda un kopiena, kurai tiek liegtas tiesības iegūt izglītību dzimtajā valodā, un apdraudētā latviešu valoda un kopiena, kas iestājas par krievu valodas lietojuma telpas samazināšanu, nostiprinot latviešu valodas un attiecīgi tās lietotāju varas pozīcijas. Tādējādi katra puse debatēs runā par savu tematu, nereti novirzoties no konkrētā apspriešanai izvirzītā priekšlikuma. Tā rezultātā parlamentārās debates norisinās it kā paralēlās plūsmās, katrai politiskajai grupai aizstāvot savas pārstāvniecības grupas (lingvistiskās) intereses, nevis izvirzot pretargumentus vai piedāvājot risinājumus otras grupas izvirzītajam priekšlikumam.

Šāda situācija, kurā konfliktējošie temati ir vērsti nevis uz vienotu, bet atšķirīgiem konflikta objektiem, disertācijas autores skatījumā raksturo konflikta izkliedi, kas ir sastopama ne tikai politiskajā, bet arī sociālajā diskursā. Konflikta izkļedes būtība ir tāda, ka katra diskusijā (konfliktā) iesaistītā puse argumentē tikai savas intereses un ignorē otras puses vajadzības. Šis aspekts latviešu un krievu valodas kopienu varas attiecību izpētē ir nozīmīgs, jo, pirmkārt, tas parāda, ka etnopolitika, šajā gadījumā izglītības reforma, ir latviešu un krievu valodas kopienu cīņas par varu lauks; otrkārt, tas skaidro konfliktējošo etnopolitisko attieksmju un to veidojošo diskursu tipu noturīgumu etnopolitikas laukā, jo konflikts būtībā netiek risināts, bet gan apiets; treškārt, ļauj izvirzīt pieņēmumu par politiskās pozīcijas un opozīcijas ieinteresētību šādu konfliktējošu diskursa tipu nostiprināšanā, saglabājot sašķeltas sabiedrības modeli.

8.4. Secinājumi

Valodas un izglītības diskursu makrostruktūru analīzes rezultātā var secināt, ka etnopolitiskā diskursa veidošanos nosaka varas/pretestības principa dialektika. Etnopolitiskais varas diskurss, kas izriet no valstī veidotās un īstenotās valodas, izglītības un pilsonības politikas, ir veidojies kā pretestības diskurss padomju varas etniskajai un lingvistiskajai politikai. Mainoties latviešu un krievu valodas pozīcijām valodu hierarhijā un etnolingvistisko grupu politiskās varas pozīcijām, etnopolitiskā pretestības diskursa veidotāji ir politiskā opozīcija un tās pārstāvēniecības grupa – krievu valodas kopiena.

Šīs abas etnopolitiskā diskursa pamata struktūras – varas un pretestības diskursa lauki – savstarpēji nosaka savu pastāvēšanu: varas diskurss rada pretestības diskursu, savukārt pretestības diskurss nostiprina varas diskursu. Etnopolitiskā diskursa elementu nozīmes kā varas, tā pretestības diskursa laukos veidojas galvenokārt kā otra diskursa lauka elementu fiksēto nozīmju noliegums. Šādus secinājumus ļauj izvirzīt valodas un izglītības diskursu tematu grupas, kuras veido saturiski dihotomiski tematu pāri, īpaši valodas diskursā. Lielākā daļa tematu iekļaujas gan varas, gan pretestības diskursos, un tas nozīmē, ka kopējo etnopolitiskā diskursa struktūru veido konfliktējošas tematu grupas. Izglītības diskursā tematu iekšējā struktūra ir mazāk sazarota nekā valodas diskursā, ko izskaidro tas, ka izglītības diskurss ir vāji attīstīts latviešu mediju un sociālajā diskursā. Taču tā kopējo struktūru veido varas un pretestības diskursa lauku konfliktējošas sociālās un politiskās pārliecības.

Valodas un izglītības diskursu interdiskursivitātes analīze, kuras uzdevums ir salīdzināt tematus, kas parādās vienā un otrā diskursa veidā vai žanrā, parādīja, ka makrostruktūru līmenī politiskais un sociālais diskurss būtiski neatšķiras: abos diskursu veidos runātāji izvērš vienus un tos pašus tematus. Atšķirības pastāv augstākā etnopolitiskā diskursa struktūras līmenī, proti, starp varas un pretestības diskursiem, kas apstiprina nodaļas ievadā izvirzīto pieņēmumu par latviešu valodas kopienas sociālā diskursa un pozīcijas politiskā diskursa makrostruktūru savietojamību. Tas pats attiecināms arī uz krievu valodas kopienas sociālo diskursu un opozīcijas politisko diskursu, kuru dominējošie temati lielā mērā sakrīt, veidojot vienotu pretestības diskursa makrostruktūru.

Valodas un izglītības diskursu makrostruktūru caurvij latviešu un krievu valodas konkurences tēma, kas ir izvērsta virknē valodas tematu - apdraudētā latviešu valoda, uzspiestā latviešu valoda, apspiestā krievu valoda, krievu valodas oficiālā statusa atzīšana, lingvistiskās tiesības, valodas izvēle u.c. Latviešu un krievu valodu konkurences un atzīšanas tēma diskursīvi skaidro latviešu un krievu valodas kopienu varas attiecības, kuru pamatā ir cīņa par savas valodas un attiecīgās etnolingvistiskās grupas – tās interešu, prasību, vajadzību, tiesību u.tml. - atzīšanu.

Valodas un izglītības sociālajos diskursos ir atšķirīgi varas subjekti. Ja valodas diskursā varas attiecību subjekti ir galvenokārt latviešu un krievu valodas kopienas, tad izglītības diskursā – krievu valodas kopiena un politiskās varas – pozīcijas – grupa. Negatīvās attieksmes pret politiskās varas grupu diskursīvi tiek attiecinātas uz tās pārstāvniecības grupu - latviešu valodas kopienu, tādējādi veidojot netiešas, bet konfliktējošas krievu un latviešu valodas kopienu varas attiecības izglītības diskursa laukā.

Etnopolitiskā diskursa makrostrukturā analīzes galvenais secinājums ir tas, ka šo diskursu veidojošās struktūras – tēmas, tematu grupas, temati un apakštemati - raksturo latviešu un krievu valodas kopienu diskursīvā konflikta pazīmes. Tā izpausmes sociālās rīcības līmenī atklājas valodas lietošanas jeb lingvistiskās saziņas ikdienas mikro situācijās, kuru pamatā ir komunikatīvajā notikumā iesaistīto subjektu sociālās un politiskās (ideoloģiskās) pārliecības, kuras nostiprina akumulētā sociālā pieredze par latviešu un krievu etnolingvistisko grupu pārstāvju sociālajā mijiedarbībā lietojamo valodu. Vienlaikus etnopolitiskā diskursa makrostrukturā analīze atklāja varas un pretestības diskursa laukos pastāvošos alternatīvos tematus, kas, no vienas puses, veido konfliktējošas iekšējās grupas diskursa struktūras, no otras puses, parāda etnopolitiskā diskursa tematu saiknes ar konkrētu valodas kopienu nosacītību, kas savukārt ietekmē diskursīvā konflikta transformācijas iespējas sociālajā konfliktā.

9. ETNOPOLITISKĀ DISKURSA MIKROSTRUKTŪRAS: DISKURSĪVĀS STRATĒĢIJAS UN LINGVISTISKIE LĪDZEKĻI

Diskursa makrostruktūru un mikrostruktūru analīzi dažkārt ir grūti nošķirt, tāpēc atsevišķi mikrostruktūru analīzes elementi ir atspoguļoti jau iepriekšējā nodaļā. Šīs nodaļas uzdevums ir parādīt tipiskās etnopolitiskā diskursa veidošanā izmantotās diskursīvās stratēģijas, kā arī lingvistiskos un stilistiskos paņēmienus. Saskaņā ar kritiskā diskursa analīzi noteiktas diskursīvās stratēģijas, argumentācijas paņēmieni un taktikas ir raksturīgi tieši ideoloģiskajiem diskursiem, kas atspoguļo sociālo grupu varas attiecības. Etnopolitiskā diskursa mikrostruktūru analīzē nav atsevišķi nodalīti valodas un izglītības diskursi, jo kā vienā, tā otrā diskursa pamattēmā uzmanība ir pievērsta tiem diskursa veidošanas paņēmieniem, kas atklāj valodas kopienas varas attiecību aspektus. Šajā gadījumā pamattēma – valoda vai izglītība, kā arī temati ir konkrētās argumentācijas taktikas mikro konteksts. Atsevišķos gadījumos, kad pilsonības diskurss mijies ar valodas un izglītības diskursiem un runātāja diskursīvā stratēģija ir bijusi spilgta, ir izmantoti arī piemēri no pilsonības diskursa.

9.1. Diskursīvās stratēģijas

Analizējot valodas un izglītības diskursu mikrostruktūras, autore ir identificējusi gan T. van Deika noteiktos argumentācijas paņēmienus jeb semantiskos noliegumus, kas iekļaujas pozitīvā paštēla un negatīvā cita tēla diskursīvajā stratēģijā, gan atklājusi jaunus etnopolitiskā diskursa veidošanas principus un argumentācijas paņēmienus.

9.1.1. Pozitīvā paštēla un negatīvā cita tēla stratēģijas

Vispirms ir aplūkoti T. van Deika atklātie etnocentriskā (rasisma) diskursa veidošanas **argumentācijas paņēmieni** jeb **šķietamie noliegumi**, kurus autore ir konstatējusi etnopolitiskajā diskursā. Šo diskursa veidošanas paņēmienus nolūks ir veidot pozitīvu paštēlu un pamatot negatīvās un kritiskās attieksmes pret otru varas attiecībās iesaistīto grupu. Izteikumiem vai plašākām runātā/rakstītā teksta daļām, kuros runātājs/rakstītājs lieto pozitīvā paštēla un negatīvā cita tēla diskursīvo stratēģiju, ir divdaļīga iekšējā struktūra. Viena izteikuma vai teksta daļa attiecas uz iekšējo grupu, kuru pārstāv diskursa vēstītājs, otra daļa – uz ārējo grupu, kas ir iesaistīta varas attiecībās ar iekšējo grupu. Līdz ar to jau izteikumu uzbūve pati par sevi liecina par to, ka to subjektus saista noteiktas sociālas attiecības. Ja pētāmā diskursa mikrostruktūru ietvaros šie subjekti, to rīcība, lēmumi vai pārliecības ir

kvalitatīvi atšķirīgi un veido pozitīvus *versus* negatīvus vērtējumus, ir pamatoti izvirzīt pieņēmumu, ka šo subjektu starpā pastāv antagonistiskas varas attiecības.

Turpinājumā ir secīgi raksturoti tipiskākie etnopolitiskā diskursa argumentācijas paņēmieni, kas ir ilustrēti ar piemēriem no fokusa grupu diskusijām, politikas veidotāju intervijām un Saeimas sēžu stenogrammām. Citātos ir pasvītroti vārdi vai atsevišķas teikuma daļas, kas ir attiecīgo argumentācijas paņēmienu raksturojošais elements.

Viens no etnopolitiskajā diskursā daudzkārt lietotajiem argumentācijas paņēmieniem ir **šķietamais pieļāvums**. Tam ir raksturīgi, ka runātājs pieļauj iekšējās grupas negatīvo rīcību vai atzīst ārējās grupas pozitīvo rīcību, bet pēc tam piebilst, ka šī negatīvā rīcība ir attaisnojama vai neadekvāti uztverta, savukārt pozitīvā rīcība nebūt nav tik pozitīva, kā sākotnēji šķietis (van Dijk et al. 2006:170). Šis paņēmiens ir novērojams gan latviešu, gan krievu etnolingvistisko grupu valodas diskursu tematos par valodas lietošanas paradumiem un saskarsmes valodas izvēli starpgrupu lingvistiskajā saziņā. Latviešu valodas kopienas pārstāvji parasti lieto šo argumentācijas taktiku, lai pamatotu pielāgošanās valodas izvēles modeli, pārejot uz krievu valodu. Krievu valodas kopienas respondentiem šķietamais pieļāvums raksturīgs, stāstot par situācijām, kurās viņi apzinās latviešu valodas lietojuma nepieciešamību, bet vienlaikus vēlas pamatot krievu valodas lietošanu, netieši veidojot negatīvu latviešu valodas lietotāja tēlu.

Šķietamā pieļāvuma argumentācijas piemēri valodas diskursā:

*Pārsvarā man sanāk runāt krieviski. Vienīgais, ja man kāds pasaka, tu zini, mēs varam arī latviski runāt, lai es labāk iemācītos latviešu valodu. **Bet kaut kā latviešiem ir tas komplekss, ka ar krieviem ir jārunā krieviski.** Es nezinu, vai tas ir vēsturiski, bet kā, bet es tā esmu ievērojusi. Kādi trīs teikumi ir latviešu valodā, tad tas krievu cilvēks kaut ko nav sapratis un tad pāriet uz krievu valodu. Tas ir pilnīgi kaut kā automātiski, par to nedomājot. (2003aLVKfgd1)*

*Publiskā telpā katram ir tiesības, pat vairāk nekā tiesības sazināties šīs valsts valodā (..) [interviju pārtrauc telefona saruna krievu valodā]. Šis arī, ko jūs redzējāt, ir viens no piemēriem publiskajā telpā. Šis cilvēks runā latviski. Ja es ar viņu runātu latviski, viņš runātu latviski, **bet** es netaisos ... Saprotiet, es uztveru valodu kā tādu lielu bagātību. Valodu nevajag jaukt ar politiskajām simpātijām vai antipātijām. Valoda, tā ir jebkura cilvēka bagātība. (2006ABē,ZZS)*

*Mēs bagātinām viens otru. **Bet**, redziet, krievu audzināšanai, krievu tautības audzināšanai skolās ir iepotēts šovinisms. (2004bLVKfgd17)*

Argumentācijas paņēmiens, ar kura palīdzību runātājs cenšas attaisnot rīcību, ko ārējā grupa vērtē kā negatīvu, saglabājot pozitīvo paštēlu, ir **šķietamā empātija**. Šo paņēmienu

raksturo tas, ka runātājs, no vienas puses, pauž sapratni par ārējās grupas neapmierinātību ar runātāja pārstāvētās iekšējās grupas lēmumiem un rīcību, no otras puses, argumentē šāda lēmuma vai rīcības nepieciešamību. Tādējādi izteikuma paudējs demonstrē empātiju ārējai grupai, neatkāpjoties no savas nostājas, kas tikai sākotnēji šķiet negatīva attiecībā pret ārējo grupu, bet runātāja vērtējumā sniedz pozitīvu rezultātu. Šķietamā empātija ir īpaši raksturīga politiskajam diskursam, kura veidotāji tiecas saglabāt pozitīvo paštēlu, lai stiprinātu savas varas pozīcijas, apliecinot savu lēmumu un rīcības taisnīgumu. Etnopolitiskajā diskursā šis argumentācijas paņēmiens daudzkārt ir lietots izglītības reformas mērķu un uzspiestās izglītības reformas tematu izvērsumos.

Šķietamās empātijas piemēri izglītības diskursā:

Protams, ka var jau saprast tos mazākumtautību skolu skolēnus, vecākus un pasniedzējus, viņu neapmierinātību ar šo sistēmu. Tas izliek papildus pienākumus, piepūli. Bet es domāju, ka ar laiku viņi varēs būt pateicīgi, ka, izejot šai sistēmai cauri, skolēni spēs integrēties Latvijas sabiedrībā, darba tirgū. (2006ALu,LPPpi).

Šķietamās empātijas piemēri valodas diskursā:

Tajās pašvaldībās, kurās ir problēma ar krievvalodīgajiem, ir jānodrošina – pagaidām, tam nav jābūt mūžīgam procesam – ar krievu valodas tulkiem. Jo, pretējā gadījumā, tādā veidā tiek ierobežota demokrātija šim pilsonim. (2006AD,LSDSPpi)
(..) man ir tā, ka es tā tīri cilvēcīgi varu saprast tos cilvēkus, kas tā raksta [sk. 13.3. pielikumu], nu, tīri cilvēcīgi. Bet no tāda valstiskā viedokļa mēs diemžēl to nevaram atļauties. (..) runājot par valodu, tās ir, protams, pilnīgas muļķības! Šeit jābūt ir latviešu valodai valsts valodai. (2004cLVKfgd19)

Šķietamās empātijas argumentācijas paņēmiens, kā tas redzams citētajos piemēros, raksturīgs iekšējās grupas alternatīvajām politiskajām un sociālajām pārliecībām. Šādos gadījumos vērojams, ka runātājs, paužot atbalstu ārējai grupai, tomēr vēlas saglabāt vienotību ar savu iekšējo grupu, tāpēc līdzās empātijas argumentiem parasti ir arī attaisnojuma elementi.

Semantisko noliegumu argumentācijas taktika, kas sastopama gan latviešu, gan krievu valodas kopienu etnopolitiskajos diskursos, ir **pārcelšana**. Izmantojot šo taktiku, runātājs pauž viedokli, ka, iespējams, sabiedrībā kopumā pastāv diskriminējošas attieksmes, taču par tām atbildīga ir ārējā, nevis iekšējā grupa (van Dijk et al. 2006:170). Latviešu un krievu valodas kopienu varas attiecībās pārcelšanas taktika, kas vienlaikus paredz atbildības deleģēšanu, ir plaši lietota valodas lietošanas tematā. Šīs argumentācijas būtība valodas diskursā ir šāda: „es labprāt runāju ar latviešiem latviešu valodā, bet viņi runā ar mani krievu valodā” vai arī „es labprāt runātu ar krieviem latviešu valodā, bet viņi to nezina”. Tādējādi krievu valodas kopiena atbildību par latviešu valodas nelietošanu pārceļ uz latviešu valodas

kopienu un otrādi. Šāda veida argumentācijas izmantošana ir vērojama gadījumos, kad runātājam ir jāattaisno iepriekš paustās pārliecības vai iekšējās grupas dominējošo ideoloģisko pārliecību un rīcības neatbilstība. Proti, ja respondents sākotnēji atzinis latviešu valodas lietošanas nepieciešamību starpgrupu saskarsmē, bet pēcāk vēsta par savu reālo lingvistiskās saziņas pieredzi krievu valodā, tad šādas rīcības pamatojumā raksturīga ir pārceļšanas argumentācijas taktika, kas mazina minēto plaisu starp diskursu un praksi.

Pārceļšanas argumentācijas taktikas piemēri valodas diskursā:

(..) es tā mēģinu saņemt, jo es zinu, ka tā laikam nav pareizi, bet tas laikam no tiem iepriekšējiem laikiem, arī sazināšanās. Ja kāds cilvēks mani uzrunā krievu valodā, es ar viņu ..., bieži vien es pat zinu, ka viņš zina latviešu valodu, es ar viņu turpinu runāt krievu valodā. (2004bLVKfgd16)

Pārceļšanas argumentācijas taktika ir vērojama arī krievu valodas kopienas izglītības diskursā. Taču šeit netiek pretnostatīta ārējā (latviešu valodas kopiena) un iekšējā (krievu valodas kopiena) grupa, bet gan paši iekšējās grupas pārstāvji. Tas nozīmē, ka runātājs, lai pamatotu iekšējās grupas kopējās kritiskās attieksmes kādā jautājumā, piemēram, par mazākumtautību izglītības reformas īstenošanu, runā nevis par sevi, savu pieredzi, savām emocijām un zināšanām, bet atsaucas uz nozīmīgajiem citiem – skolas biedriem, ģimenes locekļiem - , pārceļot uz viņiem ārējās grupas pieņemto lēmumu vai īstenotās rīcības negatīvās sekas.

Pārceļšanas argumentācijas taktikas piemēri izglītības diskursā:

Mēs jau esam pazaudējuši daļu kultūras. Man ir draugi, kas mācās krievu skolā, bet krievu valodu un literatūru viņi nemācās. Viņi atnāk uz stundu, un vienkārši atsēž. Viņi jau ir zaudējuši. (2004aKVKfgd14)

Tu un es nebaidāties par sevi. Bet citi? (..) Tas ir šausminoši. Bērni to valodu nemāk, jo tā ir krievu skola un ir uzauguši krievu vidē. Kā viņi mācīsies fiziku, matemātiku, ķīmiju, kur ir pilns ar specifiskiem terminiem, teorijām (..)? (2004aKVKfgd13)

Pārceļšanas taktiku iekšējās grupas lokā izmanto arī latviešu valodas kopienas pārstāvji, piemēram, valodas diskursā, pamatojot krievu valodas prasmju nepieciešamību, kas kalpo par argumentu, lai attaisnotu pāreju uz krievu valodu starpgrupu pārstāvju komunikācijā vai pamatotu šķietami pretējas pārliecības iekšējās grupai dominējošajai ideoloģijai. Argumentējot krievu valodas lietošanu ar nevēlēšanos zaudēt krievu valodas prasmes, runātāji atsaucas uz jaunāko paaudzi, kas vairs nezina šo valodu un tāpēc nevar konkurēt ar saviem krievu valodas kopienas vienaudžiem. Proti, pārceļšanas argumentācijas taktikas lietotājs nerunā par savas konkurētspējas krišanos, bet pārceļ to uz nozīmīgajiem citiem, tā vienlaikus paužot negatīvus vērtējumus un saglabājot pozitīvo paštēlu.

Pārceļšanas argumentācijas taktikas piemēri valodas diskursā:

(..) ir jāizvēlas – vācu vai krievu. Es tomēr teicu, ka jāmācās krievu valoda, jo Krievija ir tepat blakus. Man bija tāds gadījums – nopirku mobilo telefonu un man pārdevēja jautā, vai es saprotu krieviski, jo instrukcija ir krievu valodā. Es zinu, bet daudzi jaunieši vairāk nezina. (2004bLVKfgd18)

Līdzīga pārceļšanas taktikai ir **virziena maiņas** argumentācijas taktika, kas paredz, ka runātājs, vērtējot negatīvo, diskriminējošo attieksmi, par šīs attieksmes un darbību upuri atzīst sevi, iekšējo grupu, nevis citus, ārējo grupu (van Dijk 2006c:24). Šai argumentācijas taktikai atbilst, piemēram, atzinums, ka “viņi nav diskriminēti, bet mēs gan esam”. Krievu valodas kopienas etnopolitiskajā diskursā šī taktika uzskatāmi tiek izmantota, runājot par pilsonības tēmu, savukārt latviešu valodas kopienas tekstos šāda argumentācijas taktika vērojama, runājot par valodu konkurenci.

Virziena maiņas piemēri pilsonības un valodas diskursos:

(..) ejot naturalizēties, tev ir jādod zvērests. Bet mūsu vienaudži latvieši, viņiem nav jādod šis zvērests šai valstij. Viņi automātiski ir valsts pilsoņi. Bet mums ir jāzvēr. Tas nozīmē, ka mēs uzņemamies zināmu atbildību. Proti, mēs jau diskriminējamies, uzņemoties atbildību, zvērot šai valstij. (2004aKVKfgd13)

(..) bieži vien es nejutu to, ka diskriminē krievus, bet diskriminē tieši mani, tāpēc ka es nerunāju tanī [krievu] valodā. Un es nevaru dabūt darbu, es nevaru konkurēt ar pārējiem. Labi, tur jābūt ir valodai, bet man varbūt stiprā puse ir angļu valoda. Tādā gadījumā, kā medijos runā par to, ka diskriminācija ir viņiem, es šajā gadījumā varu teikt, ka diskriminācija ir pret mani. (2004bLVKfgd16)

Šajā sadaļā raksturotie un ilustrētie T. van Deika noteiktie argumentācijas paņēmieni, kas ir sastopami gan sociālajā, gan politiskajā diskursā, parāda, ka etnopolitiskā diskursa mikrostruktūru pamatā ir pozitīvā paštēla un negatīvā cita tēla diskursīvā stratēģija. Tas, savukārt, liecina par to, ka etnopolitiskajam diskursam piemīt ideoloģiskā diskursa pazīmes T. van Deika kritiskā diskursa analīzes pieejas izpratnē.

9.1.2. Legitimēšanas stratēģijas

Divi no T. van Deika noteiktajiem argumentācijas paņēmieniem vairāk attiecināmi nevis uz sociālo grupu varas attiecību īstenošanu, bet gan uz pausto pārliecību legitimēšanu. Šo paņēmienu nolūks ir pamatot vai legitimēt ārējās grupas atstumšanu, diskrimināciju, apspiešanu vai izmantošanu. Pirmais no paņēmieniem ir definēts kā **argumentētā pieeja** (no angļu val.: *argumentative approach*), kad runātājs savu pārliecību pamato ar objektīviem faktiem. Otrs paņemiens ir **stāstu stāstīšanas taktika** (no angļu val.: *storytelling*), kad

stāstījums balstās uz draugu, paziņu un radnieku teikto, kā arī uz citu cilvēku pieredzi. Nostāstu stāstīšana mazina runātāja atbildību par teikto, taču vienlaikus piešķir viņa stāstījumam arī nozīmīgumu, jo tas pamatojas uz šķietamiem faktiem (van Dijk et al. 2006:170-174; Kalmus 2003: 674–675). Abas šīs leģitimēšanas stratēģijas ir raksturīgas gan latviešu, gan krievu valodas kopienu etnopolitiskajiem diskursiem.

Argumentētās pieejas piemēri valodas diskursā :

Man grāmatvede piektdien konkrēti pateica: “Ko tur tevi labot? Labāk es ar tevi krieviski [runāšu], tu man esi apņikusi ar savu lauzīto latviešu valodu.” Un viss. Un sanāk, ka mani cēlie nodomi tūlīt beidzas. (2004aKVKfgd11)

Stāstu stāstīšanas piemērs valodas diskursā:

Es, piemēram, esmu kontaktējusies ar daudziem vāciešiem, viņi brauc un stāsta, arī viņi tur ir bijis, pateica tā, tas būtu smieklīgi, ja Vācijā būtu raidījums turkiem, kur, piemēram, Helmut Kols runātu turciski ar sabiedrību. Mums ir pilna televīzija ar latviski runājošiem cilvēkiem, kas ar krievu cilvēkiem, [gadījumos, kad] raidījums [ir] krievu valodā, speciāli runā krieviski. Tas vienkārši uzsit asinis. (2004cLVKfgd20)

T. van Deiks norāda, ka ideoloģiskā diskursa nesējiem tipiska pamatojuma taktika ir **atsaukšanās uz autoritātēm**, medijiem un dažādiem informācijas avotiem, kas nodrošina pausto pārliecību leģitimitāti. Etnopolitiskā diskursa analīze parādīja, ka uz medijiem atsauces ne tikai sociālā, bet arī politiskā diskursa nesēji (to ir konstatējuši arī citi politiskā diskursa pētnieki, piemēram, Šulmane 2007:81), kas apstiprina ne tikai etnopolitisko diskursu interdiskursivitāti un intertekstualitāti, bet arī raksturo dažādu diskursa aģentu savstarpējo ietekmi diskursa veidošanā. Izvērtējot runas aktus, kuros politiķi atsauces uz mediju formulētajām pārliecībām, un to konteksta modeļus, var izvirzīt pieņēmumu, ka politiskajā diskursā šī argumentācijas taktika tiek lietota, lai pamatotu savu pārliecību atbilstību plašākas sabiedrības vai noteiktas sociālās grupas pārliecībām. Medijs šajos gadījumos ir sabiedrības viedokļa paudējs publiskajā telpā, kas runātājam sniedz iespēju netieši atsaukties uz savas pārstāvniecības grupas viedokļiem.

Atsaukšanās uz medijiem politiskajā izglītības diskursā:

Es gribētu citēt Daiņa Lemešonoka rakstu “Neatkarīgās Rīta Avīzes” 26. janvāra numurā. Viņš saka (citēju): “Šodien ne tikai politiskajai varai, bet arī visai latviešu pilsonībai kā Latvijas varas kontrolpaketes turētājai (..) ir vienreiz jāatbild skaidri un skaļi: ko tad mēs, Latvijas likteņa lēmēji, patiesībā gribam panākt ar krievvalodīgās izglītības reformu? Krievu un krievvalodīgās jaunatnes patiesu integrāciju Latvijas nācijā vai tiešām tikai mazisku atriebību par padomju okupācijas laikā ciestajiem fiziskajiem un morālajiem pazemojumiem? Būsim reiz godīgi un beigsim spēlēt

nacionālo rotaļu - paslēpes pašiem ar sevi!” Es pievienojos šim rakstam.
(2004bJSO,PCTVLss)

Tas, ka mūs baida, ka Eiropas Savienības sarunas var izgāzties, ja mēs nepieņemsim šo Valsts valodas likumu, ir muļķības. Absolūtas muļķības! Un pareizi Dobeļa kungs teica. Vakar to jums televīzijā atgādināja Latvijas televīzijas korespondents Briselē, kurš zina, ko saka, jo viņš tur atrodas. (1999b,PT,TB/LNNKss)

Nozīmīgs politisko pārliecību leģitimēšanas aģents, ko etnopolitiskajā diskursā izmanto gan pozīcijas, gan opozīcijas politiķi, ir dažādas Eiropas Savienības institūcijas, organizācijas, atsevišķas amatpersonas un politikas dokumenti, kas īsteno ārējo autoritāšu funkcijas. Šis leģitimēšanas aģents attiecībā pret varas un pretestības diskursu vēstītājiem ieņem it kā neitrālu pozīciju, tāpēc ārējā aģenta pārliecību atbilstība runātāja aizstāvētajām pārliecībām piešķir tām lielāku ticamību. Vienlaikus, tā kā šādu leģitimēšanas taktiku izmanto gan pozīcijas, gan opozīcijas politiķi, var izvirzīt pieņēmumu, ka tā kalpo sava pozitīvā tēla – iekšējās politiskās grupas nostādņu un lēmumu - stiprināšanai.

Eiropēizācijas piemēri politisko pārliecību leģitimēšanā – valodas un izglītības diskurss:

Pagājušajā Eiropas Padomes parlamentārās asamblejas sesijā Latvijas delegācija tika uzaicināta pie Eiropas Padomes ģenerālsekretāra ar vienu vienīgu mērķi - lai ģenerālsekretārs izteiktu savas bažas sakarā ar Valsts valodas likumu. Mēs esam saņēmuši jau vairākas vēstules no Eiropas Komisijas, un tas ir ārkārtas gadījums. (..) Visas šīs Eiropas institūciju rekomendācijas runā par vienu - par to, ka minoritāšu tiesības ir jāievēro, bet mēs savā likumā pasludinām, ka minoritāšu mums vispār nav. (1999aBC,PCTVLss)

Tas pilnībā atbilst EDSO rekomendācijām un tam, ko rakstīja van der Stūls savā vēstulē un kas ir viņa piedāvātajā likumprojekta variantā. (..)Pēc viņu domām, Latvijas Satversme un arī Eiropas Cilvēktiesību aizsardzības konvencija uzliek par pienākumu neprasīt no cilvēka valsts valodas zināšanu, ja viņš strādā privātā uzņēmumā. (1999aABa,PCTVLss)

Vienalga, vai tā bija Eiropas Komisijas un Latvijas parlamenta apvienotā komiteja, kurā es visu laiku strādāju, gan Eiropas Parlamentārā asambleja, gan Eiropas Parlamentā tās reizes, kad es tur esmu bijusi, tās debates bija ilgstoši neizpratnes pilnas ar jautājumiem no to valstu deputātu puses, kuri mums vaicāja: kā? Jums ir valsts valoda, jums ir izglītība valsts valodā un jūs vēl finansējat kādas citas valodas izglītību par valsts naudu? (2006AR,TPpi)

Diskursa leģitimēšanas paņēmiens, atsaucoties uz politiskajām, mediju vai zinātnes autoritātēm (jāpiebilst, ka atsaukšanās uz pētījumiem vai zinātnieku atzinumiem ir salīdzinoši

reta), ir cieši saistīts ar **salīdzinājuma argumentācijas taktiku**, kas zināmā mērā izvērš un papildina T. van Deika definēto argumentēto un stāstu stāstīšanas pieeju. Piemērojot šo paņēmienu, runātājs salīdzina konkrēto situāciju ar citiem gadījumiem, notikumiem, kontekstiem, tādējādi gan pamatojot savu viedokli, gan konstruējot noteiktu realitātes ainu:

Salīdzinot ar Dienvidslāviju, viņas [etniskās attiecības] ir labas, salīdzinot ar Rietumeiropu – sliktas. (2006NK,PCTVLpi)

Etnopolitiskajā diskursā runātāji savu pārliecību pamatojumos bieži salīdzina Latvijas valodas, izglītības vai pilsonības politikas ar citu valstu īstenoto politiku šajās jomās. Turklāt katrā no politikas jomām ir izveidojušies savi tipiskie salīdzinājumi. Piemēram, salīdzinājums ar Lietuvi krievu valodas kopienas sociālajā diskursā parasti ir lietots, runājot par nepamatoti stingrajiem pilsonības piešķiršanas nosacījumiem Latvijā. Respondenti šādos gadījumos kā pozitīvo piemēru min Lietuvu, kuras iedzīvotājiem tika piešķirta t.s. nulles pilsonība, neizvirzot īpašas prasības, bet ļaujot iegūt Lietuvas pilsoņa statusu visiem gribētājiem un nodrošinot plaši pieejamas valodas apguves iespējas. Salīdzinājums ar Igauniju, savukārt, tiek lietots, lai pamatotu pārāgri ieviesto izglītības reformu Latvijas mazākumtautību skolās, jo Igaunijā līdzīga reforma tika atlikta uz vēlāku laiku.

Politiskajā valodas diskursā viens no tipiskajiem salīdzinājumiem ir Francijas valodas politika, kas, salīdzinot ar Latvijas valodas politiku izvirzīto nosacījumu ziņā, ir vēl stingrāka. Šāds salīdzinājums ļauj runātājam gan pamatot, gan attaisnot, gan leģitimēt varas grupas politiskās pārliecības un lēmumus, kas ir vērsti uz latviešu valodas pozīciju nostiprināšanu citu valodu konkurencē. Interesanti, ka, kaut arī retāk, tieši uz šo valsti atsauces atrodamas arī latviešu valodas kopienas sociālajā diskursā.

Visbeidzot latviešu valodas kopienas sociālajā diskursā valodas lietošanas tematā respondenti atsauces uz valstīm, kurās dzīvo skaitliski lielas etniskās minoritātes, kas ir pieņēmušas un atzinušas valstī dominējošās nācijas valodu. Šajos gadījumos vistipiskākais ir salīdzinājums ar Vāciju un tur dzīvojošo turku minoritāti. Salīdzinājuma argumentācija ir lietota arī mediju etnopolitiskajā diskursā, piemēram, pilsonības jautājums presē (Šulmane & Kruks 2001b).

Salīdzinājuma taktikas piemēri etnopolitiskajā diskursā:

Jā, visiem iedotu nulles variantu. Lietuva, malacis, iedeva visiem nulles variantu. Visi ir pilsoņi. Zina valodu, jo neviens nav piespiedis, neviens nav uzspiedis. Ej, strādā, mācies valodu kā ārzemēs. Bet te pašā saknē nocirta to vēlēšanos. Spieda ar varu. (2003bKVKfgd4)

(..) Lietuvā. (..) Viņiem, piemēram, izglītības sistēmā vēl sarežģītāk, briesmīgāk un sliktāk. Es domāju, cik labi, ka mums tā nav. (2004aKVKfgd12).

Austrumu Vācija un Vācija, nu nevarētu teikt, ka turkus un kurdus ļoti mīlētu. (2003aLVKfgd1)

Trīsdesmitajos gados Vācijā viens no pirmajiem soļiem, kuru spēruši nacisti, nākot pie varas, bija visu nevāciešu izcelsmes pilsoņu pasludināšana par svešiniekiem, par ārzemniekiem, un šodien līdzīgu soli ir gatava izdarīt demokrātiskā Latvijas Saeima. (1999aMM,PCTVLss)

(..) viņš ir aizmirsis par baskiem Pireneju otrajā pusē, Francijā, kur, raugoties pēc Francijas Satversmes, vispār mazākumtautību nav. Tur tiek aizmirsti Elzasas vācieši, tāpat kataloņi, turpat miljons bretoņu. Tādas mazākumtautības nemaz nav, visi runā franciski, un 1994. gada Franču valodas likums pilnīgi skaidri aizsargā franču valodu un ir pat norūpējies par anglicismiem franču valodā. Taču mēs, protams, to neuzdrošināties. (1999bJSi,TB/LNNKss)

Starp citu, tieši šis princips tiek izmantots Francijas valodas likumā, par kuru mēs daudz runājam un par kuru komisijas sēdē mums ļoti laipni paziņoja Dobeļa kungs. (1999bABa,PCTVLss)

Mēs varam skatīties, kāds valodas likums Latvijā bija līdz 99. gadam, tad tie noteikumi bija nedaudz stingrāki nekā tagad. Un varam skatīties, kā ir Francijā, kur ir diezgan drakoniski tie valodas noteikumi. Ja tu nerunā franciski Francijā, tad tev ir grūti dzīvot, ļoti grūti. (2003aLVKfgd1)

Kā redzams šajos piemēros, salīdzinājums ar vienu un to pašu valsti var tikt izmantots kā varas, tā pretestības diskursā, tātad atšķirīgu politisko pārliecību pamatojumam.

Salīdzinājumu taktikas veidošanā politiskajā diskursā raksturīgi izmantot arī dažādus vēsturiskos kontekstus. Vistipiskāk ir atsaukties uz padomju varas laikiem, Latvijas Republikas neatkarības laiku no 1918. gada līdz 1934. gadam, atsevišķi nodalot Kārļa Ulmaņa prezidentūras laiku līdz Latvijas okupācijai. Savdabīgi, ka šie Latvijas vēstures periodi ir izmantoti kā varas, tā pretestības diskursu veidotāju leģitimēšanas stratēģijās, līdzīgi kā valstu gadījumos. Piemēram, opozīcijas politiķiem raksturīgi uzsvērt, ka padomju varas gados, atšķirībā no spēkā esošās izglītības politikas nosacījumiem, visiem Latvijas iedzīvotājiem tika nodrošināta iespēja iegūt izglītību dzimtajā valodā. Tādējādi politiskās varas grupa, kas pauž atklātu padomju politikas noliegumu, tiek ar to konfrontēta, turklāt šajā salīdzinājumā noliegtajai (padomju) varai tiek piedēvētas pozitīvas īpašības, attiecībā pret kurām atzīstamā vara (pozīcija) iegūst negatīvas īpašības. Šāda salīdzinājuma taktika pēc būtības atspoguļo apvērstu pozitīvā paštēla un negatīvā cita tēla veidošanas stratēģiju.

Šādas diskursīvās prakses ļauj salīdzināšanas paņēmieni definēt kā atsevišķu ideoloģiskā diskursa argumentācijas taktiku, jo tas tiek izmantots kontekstos, kuros tas piešķir

runātāja paustajām pārliecībām nepieciešamo leģitimitāti un ļauj pamatot ārējās grupas lēmumu vai rīcības negatīvo vērtējumu.

9.1.3. Šķietamās atzīšanas un nosacījuma argumentācijas

Valodas un izglītības diskursu uzbūves analīzes rezultātā disertācijas autore ir identificējusi divas tipiskas argumentācijas taktikas – šķietamā atzīšana, ko lieto galvenokārt krievu valodas kopienas pārstāvji un politiskās opozīcijas politiķi, un nosacījuma argumentācija, kas caurvij latviešu valodas kopienas sociālo diskursu un politiskās pozīcijas politiķu vēstījumus par etnopolitikas jautājumiem.

Šķietamās atzīšanas argumentācijas taktika ir vērsta uz varas attiecību īstenošanu diskursā. Tā ietver gan pozitīvo iekšējās grupas tēlu un negatīvo ārējās grupas tēlu, gan būtisku varas principu – atzīšanu (M. Fuko izpratnē, sk. 4.2.2. sadaļu), kas autores skatījumā ir latviešu un krievu valodas kopienu varas attiecību pamatā. Tas ir galvenais etnopolitiskā diskursa varas princips tāpēc, ka latviešu valodas kopiena, kā to parāda gan sociālais, gan politiskais diskurss, tiecas panākt, lai krievu etnolingvistiskā grupa, kā arī tās politiskā pārstāvniecība atzītu varas grupas un attiecīgi latviešu valodas kopienas etnopolitisko ideoloģiju – vispārējās pārliecības par latviešu valodu un tās politiskajām, sociālajām un kultūras funkcijām, Latvijas vēsturi, pilsonības iegūšanas nosacījumiem utt. Savukārt krievu valodas kopiena un tās politiskā pārstāvniecība, no vienas puses, (it kā) atzīst latviešu valodas kā valsts valodas statusu, izpilda pilsonības iegūšanas nosacījumus utt., bet, no otras puses, kritiski vērtē latviešu valodas kopienas etnopolitiskos lēmumus un tiecas panākt savas etnopolitiskās ideoloģijas – pārliecību par krievu valodas oficiālā statusa piešķiršanu, krievu valodas lietojuma telpas un funkciju paplašināšanu, izglītības iegūšanu dzimtajā valodā, Latvijas vēsturi utt. - atzīšanu. Līdz ar to varas un pretestības diskursu pamatā ir cīņa par atzīšanu, kuras pretpols ir noliegums.

Šķietamās atzīšanas taktika, pēc autores domām, ir galvenais pretestības diskursa veidošanas princips. Etnopolitikas laukā atzīšanu kā pretestības diskursa veidošanas principu autore ir konstatējusi lielākajā daļā valodas un izglītības diskursu tēmu, piemēram, latviešu valodas statuss un atzīšana, valodu zināšanas, valodas izvēle un lietošana, izglītības reformas mērķi un ieviešana. Izteikumu līmenī šķietamās atzīšanas argumentācijas paņēmieni paredz, ka runātājs vispirms pauž atbalstu ārējās grupas ideoloģiskajām un sociālajām pārliecībām, bet turpinājumā seko iekšējās grupas pārliecību un zināšanu pamatojums, kas ir balstīts uz ārējās grupas lēmumu vai rīcības negatīvi kritisku vērtējumu.

Šķietamās atzīšanas piemēri valodas diskursā:

*Es teicu, ka mēs neapstrīdam latviešu valodas kā vienīgās oficiālās vai valsts valodas statusu, **bet** tajā pašā laikā mēs uzskatām, ka jāievēro, jāatbalsta un jāsaglabā ne tikai latviešu valoda un latviešu kultūra, bet arī Latvijas kultūru bagātība un arī valodu bagātība, kura ietver sevī gan krievu, gan latgaliešu, gan poļu, gan citas valodas un kultūras sastāvdaļas. (2006BC,SCpi)*

*It kā visi deputāti ir vienisprātis, ka visiem Latvijas iedzīvotājiem jāzina valsts valoda. **Bet** ko mūsu valsts ir izdarījusi, lai tas tā būtu? (..) mēs nepiedāvājam iespēju nelietot valsts valodu. Arī mūsu priekšlikums paredz, ka jebkurā gadījumā valsts valoda ir jālieto. **Bet** kur ir domstarpības? Vai atļaut lietot citu valodu blakus valsts valodai vai aizliegt. (..) Mūsu priekšlikuma būtība ir vienmēr pieprasīt, lai valsts valoda tiktu lietota, un atļaut lietot arī citas valodas. (1999aJP,PCTVLss)*

*Kas tas ir – latviešu valoda? Valoda, ar kuru var runāt ar valsti, **bet** nekas vairāk. Tā ir valsts valoda, ļoti labi, tas nozīmē, ka ar šo valodu vajag runāt ar valsti, **bet** ne vairāk. (2006ABr,LPPpi)*

*Atbalstīdams valsts valodas saglabāšanu, aizsardzību un attīstību, kā arī tiesības brīvi lietot latviešu valodu jebkurā dzīves jomā visā Latvijas teritorijā, es **tomēr** atzīstu izskatāmo likumprojektu [Valodas likums], arī tā otro sadaļu, par nepietiekami demokrātisku un liberālu. (1999aJP,PCTVLss)*

Šķietamās atzīšanas piemēri izglītības diskursā:

*Cilvēks, kurš iet uz augstāko izglītību, viņš saprot, ka vēlas dzīvē kaut ko sasniegt, ka viņam ir jāzina latviešu valoda, jo viņš ieņems vadošos amatus. Nedrīkst pieprasīt, lai Latvijā augstākajos amatos runātu krieviski. **Bet** vajag censties, lai sabiedrības lielākā daļa būtu izglītota tajā valodā, kurā viņš ir audzis un kurā viņam ir vieglāk saprast informāciju. (2004aKVKfgd10)*

*Es nevaru pateikt, ka es esmu pret vai ka man ir vienalga, pret latviešu valodu man nav nekas iebilstams, vienkārši es saprotu, ka atzīmes ievērojami pasliktināsies. Ķīmiņu, fiziku, tā jau ne visu var saprast, bet ja būs vēl latviešu valodā, **tad** es šaubos, ka mums Latvijā būs izcili fiziķi un ķīmiķi. (2004aKVKfgd13)*

*Es nestrīdos, mācīties vajag, **bet**, kad uzspiež, nevis es pati vēlos, bet kādam vajag, piektajai kājai ievajadzējās. Tas jau tā nedaudz diskomforts. (2004aKVKfgd12)*

Nosacījuma argumentācijas taktika vairāk ir novērojama tieši latviešu valodas kopienas sociālajā diskursā un pozīcijas politiskajā diskursā. Šis paņēmiens, kas raksturo varas diskursa veidošanos, tāpat kā pretestības diskursa pamatprincips, ietver sevī atzīšanas elementu. Pēc būtības šī argumentācijas taktika izvirza varas ideoloģijas atzīšanu kā pamata nosacījumu sabiedrības sociālo, politisko, kultūras un pastarpināti arī ekonomisko resursu

pieejamībai. Izteikumu uzbūve ir līdzīga kā semantiskajos noliegumos, tie sastāv no divām - „ja” un „tad” - daļām. Atšķirībā no T. van Deika pozitīvā paštēla un negatīvā cita tēla ideoloģiskā kvadrāta argumentācijas paņēmieniem, kuru subjekti ir gan iekšējā, gan ārējā grupa, nosacījuma taktikas subjekts parasti ir tikai ārējā grupas, kurai konkrētais nosacījums tiek izvirzīts. Neraugoties uz to, arī šajā gadījumā ir redzams, kā runātājs veido savu (iekšējās grupas) pozitīvo paštēlu, un izvirzītie nosacījumi zināmā mērā ir kritēriji, kuru izpilde nodrošina arī ārējās grupas pozitīvo tēlu. Tā kā nosacījuma argumentācija ietver sevī pārmaiņu iespējamību no viena stāvokļa/statusa uz citu stāvokli/statusu, tad šajos izteikumos (netieši) ir atspoguļots ārējās grupas negatīvais tēls.

Nosacījuma argumentācijas taktikas piemēri valodas diskursā:

*Bet es tā domāju, **ja** viņi te dzīvo, personīgi mana doma būtu, ja es dzīvotu iebraucis citā valstī, **tad** noteikti pirmais iemācītos minimālo valodu, lai es zinu, kas apkārtnē notiek, par ko ir runa. (2004bLVKfgd17)*

***Ja** ir valoda, ja es cienu šīs valsts likumus, cienu šīs valsts pamatnāciju, **tad** es gribu integrēties šajā sabiedrībā. **Tad** arī otra puse ir gatava palīdzēt šajā integrācijā. (2006ABē,ZZSpi)*

*Tas [latviešu valoda] ir viens no pamatelementiem, lai tu integrētos sabiedrībā, kurā tu dzīvo. (..) **Ja** tev nav valoda, **tad** tu faktiski nevari iekļauties šajā sociālajā vidē, politikajā vidē. Tāpēc latviešu valoda ir viens no pamatelementiem un bez tās etniskā integrācija nav iespējama. (2006AD,LSDSPpi)*

*(..) izturamies ar cieņu pret tiem cittautiešiem, kas pieņem Latvijas spēles noteikumus un iekļaujas sabiedrībā, mēs nevērtējam cilvēku pēc viņu etniskās izcelšanās. **Bet** mums nav cieņas pret tiem cilvēkiem, kas to spītīgi nevēlas saprast. (2006MG,TB/LNNKpi)*

Nosacījuma argumentācijas taktikas piemēri izglītības un pilsonības diskursā:

***Ja** tagad nevis kaut kādus 30%, jeb 60%, jeb 40%, bet viss, no pirmās dienas, kad Latvija palika neatkarīga, viss notiktu latviešu valodā, **tad** lielākā daļa no tiem krieviem būtu īsti latviešu patrioti. (2004bLVKfgd17)*

*(..) par tām skolām – **ja** ir ģimenes, kuras grib, lai bērns mācītos krieviski, **lūdzu**, ir taču privātskolas, **lūdzu**, sūtiet bērnus mācīties krieviski, bet Latvijā tā ir tāda skola. **Tad** ir jāievēro tomēr, kādā valstī tu dzīvo. Un, **ja** tu gribi savā etniskajā valodā, **tad**, **lūdzu**, taisiet savas privātskolas, sūtiet savus bērnus mācīties savā valodā. (2004cLVK20)*

*Jebkurš krievvalodīgais, apgūstot valodu, viņš var dabūt pilsonību. Un, **ja** viņš dabū pilsonību, **tad** viņam ir tādas pašas tiesības kā visiem pārējiem. (2004cLVKfgd20)*

Nosacījuma argumentācijas paņēmiens parāda arī etnopolitiskā diskursa veidošanās varas/pretestības dialektikas principu, kas tika konstatēts etnopolitiskā diskursa makrostruktūru analīzes rezultātā. Proti, autore secināja, ka etnopolitiskais varas diskurss sākotnēji ir veidojies tieši kā pretestības diskurss. Šo atziņu etnopolitiskā diskursa mikrostruktūru līmenī apstiprina identificētā nosacījuma diskursīvā stratēģija. Gan latviešu valodas kopienas sociālajā diskursā, gan pozīcijas politiskajā diskursā ir vērojams, kā valodas un izglītības politikas lēmumi, kuru tiešā mērķa grupa ir Latvijā dzīvojošās krievu un citas etniskās/lingvistiskās grupas, tiek pamatoti, atsaucoties uz padomju varas īstenoto politiku atbilstošajās jomās. Pamatprincips ir šāds: „ja mums toreiz, padomju laikos, bija jādara ..., tad jums tagad jādara ...”.

Ja jūs gribējāt dzīvot padomju laikos, tad bez krievu valodas nevarēja. Tagad krievi Latvijā mēģina izdzīvot bez latviešu valodas. Bet kā jūs varējāt padomju savienības laikā izdzīvot bez krievu valodas? (2004bLVKfgd17)

Tā kā vara šajā pētījumā ir definēta kā vienas sociālās grupas spēja panākt, ka otra grupa pieņem pirmās grupas noteiktos nosacījumus sabiedrības resursu sadalē, tad šķietamās atzīšanas un nosacījuma argumentācijas taktikas ir vērtējamas kā etnopolitiskā diskursa varas īstenošanas diskursīvās stratēģijas. Turklāt tās atbilst arī pozitīvā paštēla un negatīvā cita tēla diskursīvajai stratēģijai, kas apstiprina varas attiecību pastāvēšanu starp argumentācijā iesaistītajiem subjektiem – latviešu un krievu valodas kopienām. Šīs varas īstenošanas diskursīvās stratēģijas atklāj arī varas sadalījumu starp abām grupām – grupa (latviešu valodas kopiena), kurai ir kontrole pār dominējošo politisko diskursu un kura izvirza nosacījumu un pieprasa to atzīšanu, ir varas grupa, kas šādā veidā īsteno kundzību pār otru grupu. Savukārt grupa (krievu valodas kopiena), kurai ir jāatzīst varas grupas nosacījumi, paužot šķietamu vai daļēju to atzīšanu, vienlaikus rada pretestību kā pretvaras formu. Tādējādi starp abām grupām, īpaši politiskajā līmenī, īstenojas pastāvīga cīņa par hegemoniju etnopolitikas laukā.

Veicot valodas un izglītības diskursos izmantoto argumentācijas paņēmienu analīzi, autore ir konstatējusi, ka gan politiskajā, gan sociālajā diskursā runātāji izmanto līdzīgas taktikas. Tas liecina par sociālā un politiskā diskursa interdiskursivitāti ne tikai etnopolitiskā diskursa makrostruktūru līmenī, kā tas tika konstatēts iepriekšējā nodaļā, bet arī mikrostruktūru līmenī. Šo secinājumu apstiprina šajā apakšnodaļā iekļautie politikas veidotāju un fokusa grupu diskusiju dalībnieku izteikumu citāti, kuros redzami vienu un to pašu argumentācijas paņēmienu lietošana varas un pretestības diskursos. Šķietamās atzīšanas diskursīvā stratēģija ir izplatīta gan krievu valodas kopienas sociālajā diskursā, gan opozīcijas politiskajā diskursā, runājot par latviešu valodas statusu un lietošanas atzīšanu. Savukārt nosacījuma diskursīvā stratēģija ir raksturīga gan latviešu valodas kopienas sociālajā diskursā,

gan pozīcijas politiskajā diskursā. Sociālā un politiskā diskursa mikrostruktūru interdiskursivitāte, pirmkārt, būtiski papildina un nostiprina atziņu par varas un pretestības diskursīvajiem laukiem kā etnopolitiskā diskursa pamatstruktūru veidojošajām platformām, otrkārt, apstiprina politiskās pozīcijas un opozīcijas diskursīvo saikni ar savām pārstāvniecības grupām: attiecīgi latviešu un krievu valodas kopienām.

9.2. Lingvistiskie un stilistiskie līdzekļi

Lingvistisko un stilistisko līdzekļu lietojuma izpēte ir vērsta uz detalizētu teksta izpēti kā diskursa analīzes daļu. Analizējot etnopolitisko diskursu, disertācijas autore, nebūdamā lingvistikas speciāliste, pievērsusi uzmanību tikai diviem aspektiem, kas atbilst autores analīzes kompetencēm un padziļina kopējo latviešu un krievu valodas kopienu varas attiecību analīzi: pirmkārt, tas ir vietniekvārdu *mēs* un *viņi* lietojums izteikumos un teksta daļās par latviešu un krievu etnolingvistiskajām grupām vai atsevišķiem šo grupu indivīdiem; otrkārt, etnopolitiskā diskursa stilistikas raksturojums, kas atklājas caur diskursa vēstītāju vārdu izvēli.

Iepazīstoties ar šīs analīzes rezultātiem, jāņem vērā, ka autore ir pētījusi *mēs/viņi* lietošanu kā latviešu un krievu valodas kopienu attiecību raksturošanas valodisko līdzekļi tieši valodas un izglītības diskursos, nevis respondentu atbildēs uz jautājumiem par etniskajām attiecībām Latvijas sabiedrībā. Šādu pieeju ir svarīgi ievērot, ņemot vērā pētījuma uzdevumu analizēt valodas kopienu varas attiecības caur etnopolitiskā diskursa prizmu.

9.2.1. Vietniekvārdu lietojums

Vietniekvārdu *mēs* un *viņi* lietojuma izpēte ir plaši lietota metode, pētot iekšējās un ārējās grupas sociālās attiecības. Pētot *mēs/viņi* lietošanu diskursā, ļoti svarīgi ir pievērst uzmanību runātāja izteikumam kopumā, lai varētu pēc iespējas atbilstošāk nošķirt gadījumus, kuros vietniekvārds pilda grupas vārda aizvietošanas funkciju bez jebkādas papildus semantiskas nokrāsas, un gadījumus, kad *mēs/viņi* ir lietoti vairāk lietvārdu nozīmē kā vienas grupas vai abu grupu attiecību apzīmētāji.

Salīdzinot politisko un sociālo diskursu, redzams, ka latviešu un krievu valodas kopienu kā varas attiecību subjektu nošķiršana ar daudzskaitļa pirmās un trešās personas vietniekvārdu lietojumu ir atšķirīgs politiskajā un sociālajā diskursā.

Politiskajā diskursā, lietojot vietniekvārdu *mēs* kopā ar tautības apzīmējumu pētāmās problemātikas kontekstā, runātāji uzsver iekšējās grupas identitāti, piemēram, *mēs, latvieši*. Šāds *mēs* lietojums ir sastopams galvenokārt pozīcijas politiķu izteikumos. Opozīcijas politiķu

runās ir retāk sastopama kopējas politiskās un sociālās/etniskās identitātes veidošana ar savu pārstāvniecības grupu – krievu valodas kopienu, piemēram, *mūsu bērni, krievu bērni, mazākumtautības bērni* (2004bSF,LSPss). Savukārt sociālajā diskursā gan latviešu, gan krievu valodas kopienu pārstāvji lieto vārdkopas *mēs, latvieši* un *mēs, krievi*. Kontekstuāli ir redzams, ka valodas un izglītības diskursos abu valodu lietotāju nolūks, lietojot šādu formu, ir drīzāk veidot savas iekšējās grupas vienotību un paust solidaritāti ar to, nevis uzsvērt iekšējās grupas etnisko identitāti.

[Runājot par izglītības reformu] *Kaut kādā ziņā apdzēst krievu potenciālu. Un uz mūsu, krievu, rēķina izskatīties gudriem, spējīgiem.* (2004aKVKfgd14)

(..) *mēs arī esam pie tā vainīgi, latvieši.* (..) *Kāpēc mēs nevarētu sarunāties latviešu valodā?* (2004bLVKfgd16)

Lingvistiski un stilistiski asu šķirtni starp *mēs* kā latviešu etnisko grupu un *viņi* kā krievu valodas kopienu savās runās rada politiķi, kuriem valodas un izglītības jautājumos ir radikāli nacionālas nostādnes. Šiem runātājiem ir raksturīga emocionāla izteiksmes forma, plašs tropu – metaforu, hiperbolu, ironiju – lietojums, vietniekvārdu *mēs/viņi* kā lietvārdu lietojums, turklāt *viņi* parasti ir ar negatīvu konotāciju, kas izriet no izteikuma konteksta modeļa. Piemēram:

(..) *vairāk nekā pusmiljons šeit sabraukušo, to, kuri šeit sabrauca okupācijas rezultātā, latviešu valodu turpinās ignorēt, ka šie bērni šeit mācīsies tikai krieviski. Protams, viņi nedomā par to, ka šo mācīšanos viņi varētu veikt pavisam citās valstīs, no kurienes viņi te sabrauca - viņi, viņu vecāki un viņu vecvecāki.* (2004aPT,TB/LNNKss)

Šāda izteikta *mēs/viņi* kā latviešu un krievu etnolingvistisko grupu pretnostatīšana ir vērojama galvenokārt pozīcijas politiskajā diskursā. Opozīcijas politiķi vairāk lietojuši vietniekvārdu *jūs*, veidojot šķirtni starp *mēs/jūs* kā atšķirīgu etnopolitisko ideoloģiju paudējiem (*jūs* ir raksturīgi lietot dialogiskajā diskursā, kam atbilst arī politisko debašu diskursa žanrs). Tādējādi *mēs/jūs* vai retāk *mēs/viņi* lietojums, runājot par latviešu un krievu valodas kopienām, tipiski ir saistīts ar konkrētā politiskā spēka iekšējās grupas politiskās pozīcijas uzsvēršanu, piemēram, *mēs, PCTVL*. Šādā veidā runātāji lingvistiski veido šķirtni starp politisko pozīciju un opozīciju, iezīmējot varas un pretestības diskursa laukus.

Sociālajā diskursā vietniekvārds *viņi* ir lietots gadījumos, kad runātājs izvairās minēt ārējās grupas etnisko/lingvistisko piederību, jo pirms tam nav lietojis vārdu, kuru pēcāk aizvieto ar vietniekvārdu. Šādu izteikumu kontekstuāla analīze parāda, ka šādā veidā tiek pausta vai pastiprināta negatīvā attieksme pret ārējo grupu.

Man liekas, ja valdība tagad to tā stingrāk, jau prezidentes līmenī, to tā uzsvērtu un ja viņi sapratu, ka cīnīties ir bezjēdzīgi, tad notiktu normāli, varbūt viņi sāktu. Jo vienkārši viņi jūt, ka neviens nepretojas (...). (2004cLVKfgd20)

Valodas un izglītības diskursā runātāji lietojuši vietniekvārdu pāri *mēs/viņi*, lai parādītu latviešu un krievu etnolingvistisko grupu starpā pastāvošo šķirtni. Turklāt interesanti, ka šķirtne tiek veidota arī tajos gadījumos, kad respondentam ir draudzīgas vai pat ģimeniskas attiecības ar ārējās etnolingvistiskās grupas pārstāvjiem un tiek veidota kopējā *mēs* grupa (piemēram, sk. zemāk 2004aKVKfgd15). Tas parāda, ka, neraugoties uz pozitīvu sociālo mijiedarbību, runātājs diskursīvi saglabā vienotību ar savu iekšējo etnolingvistisko grupu.

Mēs neesam piecdesmit pret piecdesmit, latviešu, protams, ir vairāk, bet mēs šeit arī esam. (2004aKVKfgd14)

Man ir paziņas latvieši. Viņi ar mani runā krieviski, un, kad jutu, ka viņiem ir par grūtu, pārgāju runāt latviski, jo jākārtu eksāmeni. Viņi man palīdzēja. Es nekad neesmu sevi uztvērusi kā pārāku par viņiem. Tāpat nekad neesmu sajutusi no viņiem agresiju. (2004aKVKfgd)

Latvieši dzīvo paši par sevi. Man ir labi paziņas, bet vienalga mēs reti tiekamies, jo viņi dzīvo savā kopienā, mēs – savā. (2004aKVKfgd15)

Man vīrs ir latvietis, viņa vecāki latvieši. Mēs dzīvojam visi kopā, bet viņi ir inteligenti cilvēki, manā klātbūtnē nekad nerunā latviski. Es viņus absolūti nesaprotu. (2003aKVKfgd3)

Izglītības reformas tēmā, atklājot savu attieksmi pret uzspiestajām pārmaiņām mācību valodu lietojumā vai vērtējot protesta akcijas, krievu valodas kopienas izteikumos ir vērojama *mēs* grupas diskursīva mobilizācija.

Varbūt mēs ļoti impulsīvi reaģējam, bet citādi nevaram, jo demokrātijas šeit nav. Padomju totalitārajā režīmā latviešiem bija izvēle mācīties vai tā vai tā. Mums nedod izvēles tiesības. Es uzskatu, ka mums jābūt izvēles tiesībām. (2003aKVKfgd3)

Kā veids, lai paustu emocijas, lai parādītu, ka mēs esam, man patīk, bet, lai kaut ko bīdītu un izmainītu, neder. (2004aKVKfgd14)

To [rīkot mītiņus] vajadzēja darīt ātrāk. No otras puses, vajag taču parādīt, ka mēs esam. Mēs to darījām ne sevis, tad savu jaunāko brāļu un māsu dēļ (...). Mēs gribam nevis sešdesmit pret četrdesmit vai piecdesmit pret piecdesmit mācīties, bet pilnībā mācīties krievu valodā. Ja tur ir pieņemts lēmums, mūs jau īpaši nejautās, viņi pieņems to lēmumu. (2004aKVKfgd14)

Mēs/viņi lietošana ir raksturīga pozitīvā paštēla un negatīvā cita tēla atspoguļošanas stratēģijā. Piemēram, latviešu valodas kopienas kā iekšējās *mēs* grupas politiskos lēmumus

saistībā ar izglītības reformu runātājs ir raksturojis pozitīvās kategorijās, bet krievu valodas kopienas kā ārējās *viņi* grupas pretestības rīcību ir vērtējis negatīvi; vai arī ir pausts krievu valodas kopienas – *viņu* - negatīvs vērtējums saistībā ar vājām vai nepietiekamām latviešu valodas zināšanām. Līdzīgi lingvistiskie paņēmieni ir arī krievu valodas kopienas pārstāvju izteikumos, kuros vietniekvārds *viņi* ir lietots negatīva sprieduma formulējumā par ārējo grupu. Vienā no citētajiem izteikumiem, redzams, kā dažkārt individuāli gadījumi, lietojot vietniekvārdu *viņi*, ir attiecināti uz visu grupu.

Tad, kad tā būs pilnīga demokrātija, tad viņi paši nāks un prasīs: „Dodiet mums par velti mācīties latviešu valodu.” Tagad sanāk, ka mēs, viņiem labu gribēdami, skaidrodami, ka tev pašam darba tirgū tas noderēs, viņi saka: „Nu, ko jūs, smejaties?” Tad pateiku: „Labi, nemācies, mācies, ko gribi, ej, strādā, kur gribi!” Beigās viņi paši varbūt caur savu pieredzi, ka viņam pašam tas ir vajadzīgs. (2004cLVKfgd19)

(..) man pasniedza goda rakstu par desmit gadiem nostrādātiem, meistars, un viņi neprot latviski pateikt nevienu vārdu, krieviski pasaka. Goda raksts uzrakstīts latviski. Tad man tā jocīgi bija, bet nu. (2004bLVKfgd17)

Man pietrūkst saskarsmes latviski. Ar mani latvieši runāt negrib. Kāpēc viņi mani neieredz? (2003bKVKfgd3)

(..) es daudzreiz esmu mēģinājis saprast tos cilvēkus, kāda viņiem tā psiholoģija, kāda viņiem ir problēma zināt citu valodu. Ja dzīvo šeit, kāpēc viņiem tā ir tāda problēma.

(..) Es zinu krievu valodu un es esmu priecīgs par to, ka es to zinu. Palīdz. Bet viņiem tas pat nav vajadzīgs. (2004bLVKfgd16)

Krievu valodas kopienas diskursā vietniekvārds *viņi* apzīmē ne tikai latviešu etnolingvistisko grupu, bet arī tās politisko pārstāvniecību. Šādos gadījumos tiek veidota šķirtne starp krievu valodas kopienu un valdošo politiskās varas grupu, netieši attiecinot to arī uz krievu un latviešu valodas kopienām.

(..) viņi [latvieši, politiķi] pieprasa no mums, bet ko viņi dara priekš tādiem kā es? (..) Es viņiem neesmu vajadzīga. (2004aKVKfgd12)

Vietniekvārdu *jūs* un *viņi* lietojums ir vērojams alternatīvajos diskursa tipos, kuros runātājs savu iekšējo grupu apzīmējot ar vietniekvārdu *viņi*, parāda, ka it kā distancējas no saviem pozitīvajiem vērtējumiem, apzinoties to atšķirību no dominējošajām negatīvajām attieksmēm, un vienlaikus, pārejot uz *jūs*, cenšas saglabāt zināmu solidaritāti ar savu iekšējo grupu.

(..) ja *viņi* tomēr dzīvo Latvijā, tad *viņiem* ir jāzina gan valoda, gan kultūra. Ja *jūs* dzīvojat [Latvijā], tad *jums* tajā visā ir jāpiedalās, nevis tā, ka es, lūk, gribu krievu valodā mācīties un viss. (2004aKVKfgd15)

Izvērtējot kopumā *mēs/viņi* lietojumu latviešu un krievu valodas kopienu etnopolitiskajos diskursos, apstiprinās vairākas teorētiskās atziņas: pirmkārt, šie vietniekvārdi iezīmē ārējās un iekšējās grupas robežas; otrkārt, atspoguļo runātāja identifikāciju ar savu iekšējo grupu; treškārt, kas ir visbūtiskāk valodas kopienu varas attiecību kontekstā, vietniekvārdu *mēs/viņi* lietošanā ir ievērots pozitīvais iekšējās un negatīvais ārējās grupas vērtējums.

9.2.2. Etnopolitiskā diskursa stilistika – vārdu izvēle

Savā pētījumā autore ir veikusi vārdu izvēles kvalitatīvo analīzi, kas, autores skatījumā, pirmkārt, padziļina izpratni par diskursa elementu nozīmju veidošanu un, otrkārt, ļauj veikt vārdu lietojuma kontekstuāli analīzi.

Valodas un izglītības reformas politiskajā un sociālajā diskursā sastopami vārdi, kas veido uzspiestās latviešu valodas un uzspiestās izglītības reformas elementu nozīmes. Runātāji, raksturojot savas pārlicības par valodas un izglītības politiku, plaši lieto tādus vārdus kā *piespiešana, uzspiešana, ar spēku, spiediens, vardarbība, varmācīgi, izvaro, atriebties, nelabums* u.c. Šādu vārdu lietošana valodas un izglītības tēmās parāda, kā, piemēram, uzspiestās latviešu valodas elements kļūst par vienu no krievu valodas kopienas sociālā diskursa mezglu punktiem, attīstot atsevišķu diskursa tipu. Šajā piemērā minētajiem vārdiem – potenciālajiem diskursa tipu mezglu punktiem - piemīt negatīva konotācija, un līdz ar to tie ir uzlūkojami kā valodas instrumenti, veidojot ārējās grupas negatīvo tēlu. Pēc autores domām, būtiski ir arī tas, ka šo vārdu nozīmes ir saistītas ar negatīvām varas izpausmēm, tādējādi piedēvējot ārējai grupas kundzības īpašības.

Līdzīgi, pievēršot uzmanību vārdu izvēlei, iespējams analizēt apdraudētās latviešu valodas kā latviešu valodas kopienas sociālā diskursa un pozīcijas politiskā valodas diskursa elementa nozīmes veidošanos. Abu minēto diskursa veidu vēstītāji lieto savos izteikumos šādas vārdkopas un frāzes: *sargāt valodu, apdraud iespēju normāli lietot latviešu valodu, aizstāvēt savu valodu, saglabāt valodu, mūsu valoda ir izdzīvojusi* u.tml. Tajās ietvertās nozīmes raksturo runātāju pārlicību par latviešu valodas aizsargāšanas nepieciešamību, tādējādi veidojot apdraudētās latviešu valodas elementa nozīmi. Tā kā šis elements apvieno vairāku citu elementu (zīmju) nozīmes, tad tas kļūst par viena valodas diskursa temata mezglu punktu jeb centrālo zīmi.

Vārdu lietojums ir uzskatāma izpausme tam, kā aktuālais sociāli politiskais konteksts radikalizē sociālo diskursu. Piemēram, krievu valodas kopienas sociālajā diskursā, runājot par protesta akcijām pret mazākumtautību izglītības reformu, daudzkārt lietota militārā leksika: *cīņa, ieroči, paš aizsardzība, krievvalodīgie cīnās, sadursme*. Savukārt latviešu valodas kopienas pārstāvju fokusa grupu diskusijās, kas notika salīdzinoši neilgi pēc mazākumtautību izglītības reformas ieviešanas (2004. gada oktobrī), respondentu izteikumos par krievu valodas kopienas protesta akcijām sastopami tādi vārdi un vārdkopas kā *kūdītāji, bļāvēji, aliņa dzērāji, bumba ar laika degli, būs jākarro*. Vārdi, kas apzīmē ārējās grupas pārstāvjus, šajā kontekstā ir lietoti ar izteikti negatīvām blakus nozīmēm, tādējādi atklājot runātāju negatīvo attieksmi pret grupu kopumā (atsevišķā īpašības ir attiecinātas uz veselumu). Abos gadījumos lietotie vārdi un metaforas apzīmē atklāta konflikta formas un konfliktam raksturīgas darbības. Turklāt daļa fokusa grupu dalībnieku, vaicāti, kā izglītības reformas ieviešana un protesta akcijas ietekmē starpetniskās attiecības Latvijas sabiedrībā, savās atbildēs pauda pārliecības par šo attiecību saasināšanos.

Vārdi, kas raksturo konflikta situācijas un varas izpausmes, plaši lietoti valodas un izglītības politiskajā diskursā. Piemēram, izskatot Valodas likumu, Saeimas sēdēs deputāti savās runās lieto šādus vārdus: *bīstama norma, varmācīgi, provokācija, atreibība, atkāpšanās politika, piekāpšanās, nodevība, vājina pozīcijas, saasinās attiecības* u.c.. Salīdzinot politisko un sociālo diskursus, redzams, ka šos vārdus lieto arī krievu valodas kopienas sociālā diskursa nesēji. Svarīgi ir uzsvērt, ka politiskais publiskais diskurss, kas atklājas parlamentārajās debatēs, dēļ tā veidošanā izmantotajiem stilistiskajiem līdzekļiem, īpaši metaforām un hiperbolām, ir kopumā radikālāks nekā sociālais diskurss, kas salīdzinājumā ar politisko un mediju diskursu ir mērens.

Sociālā diskursa mērenību salīdzinājumā ar mediju diskursu apstiprina arī četrās krievu un latviešu valodas kopienu pārstāvju fokusa grupu diskusijās izmantotās projektīvās metodikas rezultāti. Proti, diskusiju dalībnieki iepazinās ar medijos publicētiem tekstu fragmentiem (sk. 13. pielikumu) un pēcāk sniedza to vērtējumus. Diskusijās izmantojamie teksti apzināti tika izvēlēti tā, lai tos veidojošie elementi, vārdu nozīmes un diskursīvās stratēģijas atbilstu tipiskiem varas un pretestības diskursiem. Visās grupās, neatkarīgi no to dalībnieku pirmās valodas, respondenti pauda atbalstu un piekrišanu tekstā atspoguļotajam savas iekšējās grupas diskursam, vienlaikus uzsverot, ka šo tekstu stilistika ir pārspīlēta un izteiksmes forma nav pieņemama, izņemot vienas fokusa grupas diskusijas dalībniekus (2004cLVKfgd20), kas atzina gan tekstā paustās pārliecības, gan rakstītāja lietotos lingvistiskās un stilistiskās izteiksmes līdzekļus.

Šādi fokusa grupu diskusijā pielietotās metodikas rezultāti ļauj izvirzīt secinājumu, ka, neraugoties uz etnopolitiskā diskursa radikalizāciju, kas ir panākta ar noteiktiem lingvistiskiem un stilistiskiem izteiksmes līdzekļiem, latviešu un krievu valodas kopienas atzīst varas un pretestības diskursu pamatstruktūras.

9.3. Latviešu un krievu valodas kopienu apzīmējumi

Latviešu un krievu valodas kopienu apzīmējumu un raksturojumu izpētes uzdevums ir konstatēt, kā varas attiecībās iesaistītās grupas tiek dēvētas, apzīmētas, kādos konteksta modeļos šie apzīmējumi ir piešķirti. Šāda pieeja – varas subjekta diskursīva dekonstruēšana – sasaucas arī ar M. Fuko diskursa koncepciju, saskaņā ar kuru diskurss veido tā objektus un subjektus. Autores uzdevums ir atklāt, kā latviešu un krievu valodas kopienas (vai to pārstāvji atsevišķā indivīda līmenī) ir konstruētas kā varas subjekti etnopolitiskajā diskursā. Pētīti ir gan ārējās grupas apzīmējumi, gan runātāja lietotie iekšējās grupas apzīmējumi valodas un izglītības diskursos.

9.3.1. Sociālais diskurss

Saskaņā ar teoriju diskursa elementa (zīmes) nozīmes veidojas attiecībā pret citiem elementiem (zīmēm), tāpēc pētot, kā iekšējā grupa runā par ārējo, svarīgi ir saprast, kādu nozīmi runātājs piešķir ārējās grupas apzīmējumam attiecībā pret savu iekšējo grupu. Šāda izpēte atklāja, ka, runājot par abām etnolingvistiskajām grupām, gan krievu, gan latviešu valodas kopienas pārstāvji parasti lieto apzīmējumus *latvieši* un *krievi*, neuzsverot etniskās piederības vai valodas pazīmes nozīmi. Abiem apzīmējumiem parasti ir neitrālas nozīmes.

Tie paši dzīvokļi, tās pašas mācības, tie paši bērni kā latviešiem, tā krieviem – visi vienādi. (2003bKVKfgd4)

Politīķi nedzird ne latviešus, ne krievus. (2003bKVKfgd5)

Mums Latgalē ir interesanti, ir pagasti, piemēram, Rugāji, kur pārsvarā ir latvieši, un ir pagasti, Kuprava, kur vairāk dzīvo krievi. (2004bLVKfgd18)

Stāvēs barā četri latvieši un viens krievs, un runās visi krieviski, jo mums tā ir bijis vienmēr, mums tā ir vieglāk. (2004cLVKfgd20)

Valodas kopienas pārstāvju lietotie latviešu un krievu etnolingvistisko grupu raksturīgākie apzīmējumi sociālajā diskursā būtiski nemainās atkarībā no konteksta modeļa, kurā grupa ir pieminēta. Krievu valodā notikušajās fokusa grupu diskusijās respondenti pārsvarā lietojuši vārdu *latvieši* neatkarīgi no tā, vai tas iekļaujas negatīvas vai pozitīvas attieksmes vai pieredzes izklāstā. Līdzīgi arī krievu valoda kopienu latviešu valodas lietotāji

dēvē par *krieviem*, lai gan runātāju nolūks parasti ir apzīmēt visu krievu etnolingvistisko grupu, nevis krievu etnisko grupu. Šim vārdam – *krievi* - valodas un izglītības diskursā piemīt neitrāla nozīme.

Man ir ļoti patīkami runāt ar latviešiem, kuri cenšas runāt ar mani krieviski, tad man ļoti gribas ar viņiem runāt latviski. Just tādu patīkamu attieksmi. (2003bKVKfgd3)

Mēs neieredzējām visus latviešus kopā. (2004aKVKfgd12)

(..) ikdienā jau krievi diezgan daudz visur apkārt ir. Bet tur, kur es mācos, tur ir krievvalodīgie, kas runā latviski tomēr. (2004bLVKfgd16)

Daugavpilī, piemēram, neviens nerunā latviski (..). Un tās vietējās, kur mēs palikām, viņas arī abas krievietes, bet viņas centās latviešu valodā runāt. Es runāju krieviski, viņas runāja latviski, un mums nebija nekādu problēmu. (2004bLVKfgd19)

Apzīmējums, ko latviešu valodas kopienas respondenti lieto savos izteikumos, lai paustu šķietami neitrālu vai pozitīvu attieksmi, ir *krievvalodīgie*. Taču šī diskursa elementa nozīmi drīzāk nosaka runātāja diskursīvās stratēģijas. Gadījumos, kad latviešu valodas lietotājs vēlēties attaisnot savu negatīvo rīcību vai attieksmi pret krievu valodas kopienai vai tās atsevišķiem pārstāvjiem, tad respondents lietojis apzīmējumu *krievvalodīgie*. Tādējādi šis apzīmējums iegūst duālu nozīmi: no vienas puses, tā ir neitrāla vai pozitīva un ļauj runātājam saglabāt pozitīvu paštēlu, no otras puses, konteksta modelis, kurā apzīmētājs ir lietots, tam piešķir negatīvu nozīmi. Līdzīgi ir ar apzīmējumu *krievu (tautības) cilvēks*, ko grupu diskusiju dalībnieki lietoja, gan lai paustu empātisku un pozitīvu attieksmi pret ārējo grupu, gan arī izteikumos, kuros runātājs īstenoja pozitīvā paštēla un negatīvā cita tēla diskursīvo stratēģiju.

Teiksim, klients ir krievvalodīgais vai latvietis, vai kāds cits. (..) Tev varbūt iekšēji nepatīk kaut kas, teiksim, ka viņš nerunā latviski, bet tomēr viņš ir potenciālais pircējs. (2004bLVKfgd16)

Man arī iznāk kontaktēties ar krievu tautības cilvēkiem. It kā mēs saprotamies, bet man brīžiem uznāk dusmas, ka cilvēks tik ilgi te dzīvojis un iznāk tāda lielāka auditorija, un dēļ dažiem ir jārunā krieviski, tad ir tādas iekšēji dusmas. (2004cLVKfgd20)

Man nav neviena iebilduma pret krievu cilvēkiem. Es esmu strādājis kolektīvā draudzīgi. Bet viņiem ir tas nacionālais šovinisms, kurš trūkst latviešiem. (2004bLVKfgd17)

(..) latviešiem ir tas komplekss, ka ar krieviem ir jārunā krieviski. Es nezinu, vai tas ir vēsturiski, bet es tā esmu ievērojusi. Kādi trīs teikumi ir latviešu valodā, tad tas krievu cilvēks kaut ko nav sapratis un tad pāriet uz krievu valodu. (2003aLVKfgd1)

Atsevišķos gadījumos, kuros runātājam ir bijusi svarīga valodas pazīme vai runas akta konteksts ir valodas lietošana, grupas locekļus vienojošā valoda veido grupas apzīmējumu, piemēram, (...) *nedomā ne par krievu valodā runājošo sabiedrību, ne par latviešu valodā runājošo sabiedrību* (2004aKVKfgd11). Autores skatījumā šāda abu grupu apzīmējumu lietojuma nolūks ir ne tikai akcentēt grupas locekļus vienojošās valodas pazīmi, bet arī sabiedrības dalījuma valodiskajā raksturojumā ievērot vienādus apzīmējuma principus kā pret vienu, tā otru grupu. Šāda pieeja abām grupām piešķir diskursīvi vienādas pozīcijas savstarpējās varas attiecības.

Negatīvu nozīmi vārdiem *latvieši/latvietis/latviete* un *krievi/krievs/krieviete* piešķir komunikatīvā notikuma, kurā par šīm grupām vēsta runātājs, un vēstītāja pozicionējums kopējā etnopolitiskā diskursa laukā. Raksturīgi, ka negatīvs ārējās grupas tēls un attiecīgi negatīva nozīme to apzīmētājiem tiek piešķirti valodas izvēles un lietošanas situācijās, kurās respondentiem ir izveidojušās mikrokonflikta situācijas. To pamatā parasti ir bijušas iesaistīto pušu atšķirīgās sociālās pārlicības par valodas izvēli un attieksmi pret valodas lietošanu.

Tā ir iegājies, ja krievs kaut ko krieviski pasaka latvietim, latvietis automātiski pāriet uz krievu valodu, vai viņš to valodu zina labi vai slikti. Tā nekad nav bijis, tas ir rets gadījums, kad krievs lauzītā latviešu valodā runātu ar latvieti. (2004bLVKfgd18)

(..) *tā kā es strādāju stingri tehniski, tie paši latvieši nezina ne terminus, neko. Viņiem vajag manu palīdzību.* (2004aKVKfgd12)

(..) *kad, piemēram, latvieši runā galīgi lauzītā krievu valodā, mēs nelabojam viņus. Mēs uzklausām un mēs lieliski saprotams viņus. Bet latviešiem, nez' kāpēc, ir tāda [negatīva] attieksme pret krieviem.* (2003bKVKfgd5)

Lai uzsvērtu šķirtni starp abām valodas kopienām, kā arī lai paustu negatīvās attieksmes pret ārējo grupu, sociālajā diskursā raksturīgāk ir, pirmkārt, izmantot vietniekvārdu *viņi* (sk. 9.2.1. sadaļu), otrkārt, lietot noklusētās zīmes vai eifēmismus, proti, izvairīties nosaukt vai vispār nenosaukt etnolingvistisko grupu vai tās atsevišķu pārstāvi kā situācijas subjektu.

(..) *man nācās saskarties ar cilvēku, kas pārvalda latviešu valodu. (..) Es centos, cik varēju, runāt latviski, kā nu mācēju, un pretī bija tāda smīkņāšana. Un viņa teica: „Labi, labi, es runāšu ar jums krieviski.” Labi, es saprotu, es nepārvaldu valodu, bet kad tevi vēl pazemo kārtējo reizi! Es to uztvēru kā aizvainojumu, kaut vai tāpēc vien, ka es centos kaut kā runāt.* (2003bKVKfgd5)

(..) *man arī ir ļoti daudz saskarsme ar nelatviešiem, jo arī diezgan liels procents no tiem cilvēkiem, ne gluži klienti, bet ar to darba specifiku, ko es strādāju, ir diezgan*

daudz krievvalodīgo, un tas, ka cilvēki nepārvalda valsts valodu, tas, protams, rada nepatiku. (2004bLVKfgd16)

Es nekad neesmu manījusi, ka poļi, lietuvieši, ka mazākumtautības kliez par cilvēktiesību pārkāpumiem. Mums jau ir tikai viena mazākumtautība, kas mūžīgi ir ar kaut ko neapmierināta. (2004bLVKfgd17)

Latviešu un krievu valodas kopienu pārstāvji savas iekšējās grupas apzīmēšanai izmanto vārdus *latvieši* un *krievi*. Krievu etnolingvistiskās grupas respondenti mēdz lietot arī apzīmējumus *krievvalodīgie, krievu cilvēks(-i)*. Visiem šiem apzīmējumiem pārsvarā runātāji piešķirushi neitrālas nozīmes. Pozitīvu vai negatīvu nozīmi tie iegūst pozitīvā paštēla un negatīvā cita tēla diskursīvajā stratēģijā, taču šīs nozīmes ir atkarīgas no notikuma vai runas akta konteksta un runātāja pozicionējuma varas vai pretestības diskursa laukā.

Veicot latviešu un krievu valodas kopienu apzīmējumu analīzi, autore pievērta uzmanību vēl vienam pozitīvā paštēla un negatīvā cita tēla atspoguļošanas lingvistiskajam paņēmienam - stāstījuma vispārinājuma vai konkrētības pakāpei. Saskaņā ar teoriju tipiski ir pēc iespējas konkrētāk un sīkāk vēstīt par iekšējās grupas vai savām pozitīvajām un ārējās grupas vai citu negatīvajām darbībām, un otrādi – vispārīgi un abstrakti izteikties par savām negatīvajām un citu pozitīvajām darbībām (van Dijk 2000a:267-268). Autores vērtējumā, attiecībā uz krievu un latviešu valodas kopienām šis princips nav pilnībā attiecināms. Abu grupu runātāji vienlīdz izvērsti savos izteikumos raksturo gan iekšējo, gan ārējo grupu, un stāstījuma vispārinājuma/konkrētības pakāpe neietekmē nedz ārējās grupas negatīvo, nedz iekšējās grupas pozitīvo tēlu. Iespējams, tas liecina par to, ka etnopolitiskais diskurss, kaut arī tam piemīt vairākas rasisma diskursa pazīmes, nav tipisks šī diskursa veids.

Secinot, jānorāda, ka valodu kopienu kā grupu apzīmējumiem *krievi/latvieši* sociālajā diskursā nepiemīt negatīva blakus nozīme, un tāpēc tiem nav būtiska loma negatīvā cita tēla veidošanā un nevienlīdzīgu varas attiecību atspoguļojumā. Valodas kopienas negatīvā tēla veidošanā latviešu un krievu valodas lietotāji drīzāk izmanto noklusētās zīmes vai eifēmismus, kas vienlaikus parāda, ka sociālajā diskursā nav nostiprinājušies krievu un latviešu valodas kopienu apzīmējumi kā etnopolitiskā diskursa elementi (zīmes) ar izteikti pozitīvu vai negatīvu nozīmi (piemēram, *fašisti, bāleliņi, zemnieku tauta* vai *okupanti, migranti, krievnes*, kādi ir sastopami mediju un politiskajā diskursā). Krievu valodas kopienas apzīmējumos ir vērojama lielāka daudzveidība, kas ir drīzāk skaidrojama ar šīs grupas pārstāvju etnisko heterogenitāti, nevis tīšu noteiktu lingvistisku elementu izmantošanu, lai akcentētu atšķirīgu varas sadalījumu starp abām grupām.

Krievu valodas kopienas lingvistisko apzīmējumu daudzveidību ir konstatējuši arī mediju diskursa pētnieki (piemēram, Kruks 2002; Šulmane & Kruks 2006, 2001a, plašāk sk.

1.3.2. sadaļu), kas, no vienas puses, liecina par mediju diskursa ietekmi uz sociālo diskursu, no otras puses, kā parādīja autores veiktā valodas kopienu apzīmējumu izpēte, sociālais diskurss ir salīdzinoši mērenāks un vienveidīgāks, nekā mediju valodas lietojums.

9.3.2. Politiskais diskurss

Politiskajā diskursā latviešu un krievu valodas kopienu apzīmējumu lietojums ir atšķirīgs dažādos diskursa žanros – politikas dokumentos, politikas veidotāju dziļajās intervijās un parlamentārajās debatēs.³⁶

Politikas veidotāju dziļo interviju teksta analīze apstiprināja valodas kopienu un to politiskās pārstāvniecības grupu savstarpējo saikni: pozīcijas politiķi runā par latviešu valodas kopienu kā par savu iekšējo grupu, savukārt opozīcijas politiķi - par krievu valodas kopienu kā iekšējo grupu. Pozīcijas un latviešu valodas kopienas etnopolitiskajā diskursā iekšējās grupas apzīmējums – *latvieši* – ir vienots, turklāt jāpiebilst, ka raksturīgi ir to aizstāt ar daudzskaitļa pirmās personas vietniekvārdu *mēs*. Arī opozīcijas politiķu sniegtajās atbildēs uz jautājumiem par latviešu valodu un izglītības reformu, iekšējās grupas apzīmējumi kopumā ir tie paši, kas sociālajā diskursā, tomēr pastāv nelielas atšķirības.

Opozīcijas politiķi, runājot par iekšējo grupu, galvenokārt lietojuši tādus apzīmētājus kā *krievvalodīgie, krievi, cilvēki*, kā arī *nelatvieši*, kas tikpat kā nav sastopams krievu valodas kopienas sociālajā diskursā. Atšķirībā no sociālā diskursa vēstītājiem, individuāliem politikas veidotājiem ir raksturīgi lietot viena veida iekšējās grupas apzīmējumu, nevis tos variēt. Zināmā mērā tas parāda, kura no divām pazīmēm – tautība vai valoda – runātājam ir nozīmīgāka, veidojot savas pārstāvniecības grupas tēlu un identitāti. Piemēram, Igors Pimenovs (JC) pārsvarā lietojis apzīmējumu *nelatvieši* vai deskriptīvus apzīmējumus, kuros pieminēta tautības pazīme grupas identifikācijā, piemēram, *pie dažādām tautībām piederoši nelatvieši* vai *pie citām tautībām piederoši cilvēki* (2006IP,JCpi). Boriss Cilēvičs (SC), savukārt, samērā konsekventi ievērojis vārda *krievvalodīgie*, retāk *krieviski runājošie* lietojumu, tādējādi pievēršot uzmanību iekšējo grupu vienojošās valodas pazīmei.

Opozīcijas politiskajā diskursā, atšķirībā no sociālā diskursa, samērā plaši ir lietoti eifēmismi, piemēram, *cilvēki, cilvēku grupas, visi, sabiedrības daļa*, vai arī izmantoti konkrētu sociālo grupu apzīmējumi, piemēram, *vidusskolēni, skolotāji, vecāki, jaunieši, gados veci cilvēki*. Tāpat ir vērojama arī izvairīšanās no konkrēta apzīmējuma lietošanas, izmantojot vietniekvārdu *mēs*, kas liecina par vienotas identitātes veidošanu ar savu pārstāvniecības

³⁶ Valodas kopienu kā varas attiecību subjektu konstruēšana politisko partiju programmās tika analizēta 8.2.4. sadaļā.

grupu – krievu valodas kopienu. Sociālajā diskursā tipiski lietotais apzīmējums *krievi* politiķu interviju tekstos ir sastopams galvenokārt kopā ar ārējās grupas *latvieši* apzīmējumu.

Runājot par ārējo grupu – latviešu valodas kopienu -, kā jau minēts, opozīcijas diskursā parasti ir lietots apzīmējums *latvieši*. Dažkārt vārds *latvieši* ir lietots kā īpašības vārds savienojumā ar lietvārdu, kas apzīmē noteiktu sociālo vai vecuma grupu, piemēram, *latviešu jaunieši*, *latviešu bērni*, *latviešu uzņēmēji*. Politiķu interviju žanram kopumā ir raksturīga neitrāla attieksme pret ārējo grupu. Par to liecina tas, ka apzīmējums *latvieši* tikpat kā nav izmantots pozitīvā paštēla un negatīvā cita tēla diskursīvajā stratēģijā. Negatīvie vērtējumi parasti ir vērsti pret politiskās pozīcijas varas grupas pieņemtajiem politiskajiem lēmumiem, nevis pret latviešu valodas kopienu kā sociālo grupu.

Ir atsevišķi gadījumi, kad runātāji, vērtējot izglītības reformu un tās ietekmi uz valodu zināšanām, pauduši viedokli, ka krievu valodas kopienas jaunieši ir kļuvuši konkurētspējīgāki salīdzinājumā ar latviešu valodas kopienas jauniešiem, kas caur pozitīvā paštēla un negatīvā cita tēla diskursīvo stratēģiju atspoguļo abu valodas kopienu varas attiecības. Tomēr arī šajos gadījumos negatīvisms nav vērsts pret latviešu valodas kopienu, pret kuru drīzāk tiek pausta empātiska attieksme, bet pret tās politiskās pārstāvniecības grupu. Līdz ar to varas attiecības īstenojas starp politiskajām, nevis sociālajām grupām.

Bet, ja runā par valodām, krievu bērni ir krietni stiprāki par latviešu, ir konkurētspējīgāki, jo tagad viņi zina latviešu valodu, tagad viņi zina krievu valodu, viņi zina angļu, franču, vācu valoda (...). Latviešu bērni zina latviešu valodu, ne visi, un nezina krievu valodu. Bet biznesā viņš invalīds paliek, jo daudzi biznesmeņi taista biznesu ar Krieviju, daudzi biznesmeņi, kuri atbrauca no Lietuvas vai Igaunijas uz Eiropu, tur visās firmās ir krievu tulki un visi runā krievu valodā. (2006JŽ,Dzimtene,pi)

(..) ja patiešām vēl vecāku cilvēku vidū vērojama tā bijušā padomju laika tendence, ka visi Latvijas krievvalodīgie parasti latviski nerunā, tad jauno cilvēku, jauniešu tendence ir pilnīgi pretēja. Manam jaunākajam dēlam ir 11 [gadi], un viņš ar latviešu vienaudžiem sazinās latviski. Protams, latviešu valoda nav perfekta, tomēr viņi sazināties var, bet viņi krieviski vispār nerunā. Es nezinu, kam šī situācija iet vairāk par labu. (2006BC,SCpi)

Pozīcijas politiķu diskursā – interviju žanrā – krievu valodas kopienas kā ārējās grupas apzīmējumu veidošanā ir vērojama tendence ievērot neitrāli pozitīvu attieksmi, kas vērojama šķietamās empātijas argumentācijas taktikās. Šajos gadījumos politiķi nav lietojuši sociālajā diskursā izplatīto apzīmējumu *krievi*, tā vietā izmantojot galvenokārt dažādus eifēmismus – *cilvēki*, *mazākumtautību skolu jaunieši*, *pamatiedzīvotājs*, *sabiedrības daļa*. Tomēr jāņem

vērā, ka šķietamā empātija ir viena no pozitīvā paštēla un negatīvā cita tēla diskursīvās stratēģijas argumentācijām, kas liecina par konfliktējošām runā pieminēto grupu attiecībām. Raksturīga pozīcijas politiskā diskursa iezīme ir krievu valodas kopienas apzīmējumu aizvietošana ar sociālo grupu apzīmējumiem – *skolēni, studenti, skolotāji, pensionāri*. Zināmā mērā tā ir vērtējama kā izvairīšanās lietot vienotu grupas apzīmējumu, par ko liecina arī kopējais runātāja diskursa stils.

Negatīvie ārējās grupas raksturojumi un vērtējumi, kas sastopami ārējo grupu izslēdzošos vai norobežojošos diskursa tipos, tāpat kā sociālajā diskursā ir pausti lietojot daudzskaitļa trešās personas vietniekvārdu *viņi*, pretstatot to pozitīvi vērtētajai iekšējās mēs grupas rīcībai, piemēram:

(..) ir jāpalīdz, lai viņi pēc tam varētu šeit strādāt. Ja viņi grib arī integrēties un būt pilsoņi, tad tas ir normāli. Un nav jau tā, ka mēs slēdzam mazākumtautību skolas, tieši otrādi – valsts to atbalsta un arī Rīgas dome. (2006ALuLPPpi)

(..) es aizgāju uz frizētavu, kurā neviens nerunā latviešu valodā. Es sāku ar viņiem runāt, un viņi pateica: “А зачем [krievu val.: bet kāpēc] mums latviešu valoda? Mums nav neviena latvieša, kas te nāk.” Es teicu, ka jūs ļoti kļūdāties – Daugavpilī dzīvo 30 000 latviešu. (..) es runāju latviešu valodā. (..) Tā situācija bija šausmīgi smieklīga, es pirmo reizi kaut ko tādu redzēju. Es viņai runāju latviešu valodā, un viņa nesaprot. Un viņa nevar pateikt, ka viņa не понимает. Viņa man stāsta: “Man jau 55 gadi, es jau vecmāmiņa, un es nesaprotu.” Kaut gan atvainojiet, man pašai jau ir 50 gadi. Es domāju, ko tad tu nesaproti, bet es saprotu. Viņa atsauc to tulku, un es ļoti mierīgi, ļoti nosvērti, smaidoši runāju, un viņa grib man atbildēt un pateikt, un viņa nezina, ko es runāju. Es viņu apzināti nostādīju muļķa lomā tāpēc, lai viņa saprot, ka tā valoda ir vajadzīga. (2006IO,JDpi)

Politiku, kuriem etnopolitikas jautājumos ir nacionāli konservatīvas vai nacionāli radikālas nostādnes, atbildēs ir vērojamas grūtības izvēlēties noteiktu krievu valodas kopienas apzīmējumu. Par to liecina noklusējumi, eifēmismi, salīdzinoši liela lietoto apzīmējumu variācija, kā arī aprakstošu apzīmējumu veidošana, piemēram: *tie, ko mēs saucam par krievvalodīgajiem (2006RDz,VLpi)*; *veci cilvēki, kas runā tikai krievu valodā (2006IO,JDpi)*; *cilvēki, kas ieradusies Latvijā okupācijas laikā (2006MG,TB/LNNKpi)*. Bez minētajiem apzīmējumiem vēl ir sastopami tādi kā *mazākumtautības, cittautieši, nelatvieši*, taču šo apzīmējumu lietojumam ir drīzāk gadījuma raksturs, un to nozīmes ir atkarīgas no runātāja izmantotās argumentācijas taktikas.

Neiecietības diskursam raksturīgus krievu valodas kopienas apzīmējumus ar izteikti negatīvu konotāciju, piemēram, *okupanti, kolonizatori, rusifikatori, laimes meklētāji*,

intervijās ir lietojis tikai viens politiķis, Pēteris Tabūns (TB/LNNK). Šie apzīmējumi ir vērtējumi kā alternatīvi attiecībā pret dominējošajiem apzīmējumiem, tāpēc, lai arī tie spilgti ilustrē kundzības izpausmes, tomēr neraksturo tipisko valodas kopienu varas attiecību attēlojumu politiskajā diskursā.

Parlamentāro debašu diskursa žanram attiecībā uz valodas kopienu lingvistiskajiem apzīmējumiem un to lietojuma ir raksturīgas trīs pazīmes, kas tikpat kā nav vērojamas sociālajā diskursā un politiķu interviju diskursa žanrā.

Pirmkārt, latviešu un krievu valodas kopienu pretnostatījuma veidošana. Turklāt raksturīgi, ka šajā pretnostatījumā ir ievērota pozitīvā paštēla un negatīvā cita tēla stratēģija, ko pastiprina vietniekvārdu un eifēmismu lietojums, apzīmējot ārējo grupu. Piemēram:

(..) no vienas puses latvieši iestājās par to, lai beidzot latviešu valoda ieņemtu savu vietu šeit, tās dzimtajās mājās, bet otra puse prasīja to, lai viņi, aizvien vēl atrodoties neatkarīgā valstī, kurā dažādos veidos ir ieradušies, sabraukuši, arī nākotnē līdz sava mūža beigām varētu turpināt runāt vienā - krievu valodā. (1999bPT,TB/LNNKss)

Otrkārt, kundzības demonstrēšana pozīcijas politiskajā diskursā, kas tiek iekļauta attaisnojuma argumentācijas taktikā, ļaujot runātājam veidot vai saglabāt savas iekšējās grupas pozitīvo tēlu. Piemēram:

Kā mēs zinām, Latvijā mažoritāte, proti, tie, kuri ir pie varas lielākā vairumā, tātad latvieši, mažoritārā skaitā nav sešās lielākajās pilsētās. (1999bVL,LSDSPss)

(..) to jūs kompensēsiet ar Valsts valodas likumu un Pilsonības likumu, kuru jūs varēsiet noteikt stingru, tādu, kas aizstāvēs Latvijas un latviešu tautas intereses, tās drošību. (1999bPT,TB/LNNKss)

Šajos piemēros pozīcijas politiķi, no vienas puses, uzsver, ka latviešu valodas kopiena ir valdošā jeb varas grupa sabiedrībā, no otras puses, attaisno nepieciešamību veidot stingru valodas politiku, kas ir vērsta, nevis uz citu grupu, t.sk. krievu valodas kopienas, interešu apspiešanu vai ierobežošanu, bet uz savas iekšējās grupas – latviešu valodas kopienas – varas pozīciju un interešu aizstāvēšanu. Šāda diskursīvo prakšu veidošana ļauj varas grupai, īstenojot kundzību, veidot pozitīvu tās tēlu.

Treškārt, latviešu kā apdraudētās valodas kopienas un krievu kā apspiestās valodas kopienas elementu nozīmju veidošana, kas atklājas abu grupu apzīmējumu savietošanā ar citām valodas un izglītības diskursa zīmēm (vārdiem), piemēram, *tiesības* vai *izdzīvošana*.

Tas ne tikai tiešā veidā attiecas uz mūsu tautas izdzīvošanu (..). (1999bAP,TB/LNNKss)

(..) latvieši ir stipra, lepna tauta, citādāk mēs nebūtu izdzīvojuši šajos ļoti drakoniskajos pasaules vējos. (..) ja mēs turpināsim locīties, kā mēs lokāmies šodien

pret Rietumiem, pret Austrumiem un vēl dažādos citādos virzienos, tad gan mēs varam salūzt (..). (1999bPT,TB/LNNK)

Latvijas Satversme neapgalvo, ka mums nav mazākumtautību. Tieši otrādi! Mūsu Satversme apgalvo, ka ir mazākumtautības un ir arī mazākumtautību tiesības. (1999bBC,PCTVLss)

(..) vai nu mēs uzskatīsim, ka Latvijas teritorijā pastāv tikai latviešu valoda, vai arī oficiālā līmenī atzīsim, ka šeit eksistē arī nacionālās minoritāšu valodas, piemēram, krievu valoda. (2004bAT,PCTVLss)

Atšķirībā no politiķu intervijām parlamentārajās debatēs, kas ir publiskā diskursa veids, runātāji krievu valodas kopienas apzīmēšanai plašāk lieto vārdus *mazākumtautības* un *nacionālās minoritātes*, kā tas parādīts arī augstāk citētajos deputātu izteikumos. Pēc autores domām, tas izskaidrojams ar to, ka oficiālajā politiskajā diskursā, kas atspoguļojas nacionālā tiesiskā regulējuma tekstos un sabiedrības integrācijas programmatiskajos dokumentos, tiek lietoti tieši šie jēdzieni (sk. 1.3.2. sadaļu).

Raugoties uz politisko diskursu kopumā, izkristalizējas varas un pretestības diskursu veidotāju ievērotais politisko pārliecību aizstāvības princips, kas nosaka latviešu un krievu valodas kopienu apzīmējumu nozīmju veidošanu un lietošanu. Neraugoties uz abu etnolingvistisko grupu pretnostatīšanu etnopolitikas laukā, pārsvarā, ar atsevišķiem izņēmumiem, pozīcijas politiskā elite, varas grupa, tiecas izmantot neitrālus šo grupu apzīmējumus vai plaši lieto eifēmismus, izvairoties no abu grupu varas attiecību formas – piemēram, konfliktējošu vai solidāru attiecību - atspoguļošanas. Viens no iespējamajiem skaidrojumiem ir tas, ka konfliktējošas latviešu un krievu valodas kopienu varas attiecības ir pretrunā ar šīs grupas valdošo ideoloģisko pārliecību par vienotu sabiedrību, tāpēc politiķi izvairās runāt par šāda veida attiecībām. Savukārt, ja šāda neitrālu vai aprakstošu apzīmējumu lietošana ir vērsta uz solidāru sociālo attiecību diskursīvu konstruēšanu, arī šajā gadījumā tie ir vērtējami kā centieni raksturot abu kopienu varas attiecības atbilstoši pozīcijas politiskajai nostādnei par etniski integrētu sabiedrību. Tāpēc abos gadījumos diskursīvo prakšu veidošanas nolūks ir stiprināt un leģitimēt savas politiskās pārliecības etnopolitikas jomā. Opozīcijas politiskās elites pārstāvji, attīstot pretestības diskursu, uzsver latviešu un krievu valodas kopienu nošķirtību un to starpā pastāvošo nevienlīdzīgo varas sadalījumu, ko nosaka atšķirīgi sociālo, politisko un kultūras resursu pieejamības nosacījumi. Tādējādi opozīcija diskursīvi veido divkopienu sabiedrības modeli, kas ir pretrunā ar valsts sabiedrības integrācijas politiku (sk. 1.4. apakšnodaļu).

9.4. Secinājumi

Etnopolitiskā diskursa mikrostruktūru analīze atklāja vairākus būtiskus aspektus latviešu un krievu valodas kopienu varas attiecību izpētē.

Diskursa aģentu lietotās argumentācijas taktikas kopumā ir vērstas uz savas iekšējās grupas vienotas diskursīvās identitātes veidošanu. Tās pamatā ir kopīgas sociālās un politiskās pārliecības etnopolitikas jautājumos, ko apstiprina katrai grupai raksturīgie kopīgie valodas un izglītības diskursu temati, kuru izvēršanā izmantotās diskursīvās stratēģijas būtiski neatšķiras.

Gan sociālā, gan politiskā diskursa aģentiem kā savas iekšējās grupas pārstāvjiem ir svarīgi veidot un saglabāt pozitīvo paštēlu. Šāda diskursīvā prakse ir vērojama ne tikai dominējošajos, bet arī grupas alternatīvajos diskursa tipos, kas pilnībā vai daļēji neatbilst iekšējās grupas etnopolitiskajai ideoloģijai.

Latviešu un krievu valodas kopienu varas attiecību veidošanā divas būtiskākās diskursīvās stratēģijas, kas atbilst ideoloģiskā diskursa pazīmēm, ir šķietamā atzīšana, kas raksturīga pretestības diskursam, un nosacījuma stratēģija, kas plašāk ir lietota varas diskursa laukā. Ja nosacījuma stratēģijas nolūks ir panākt, lai ārējā grupa atzīst iekšējās grupas izvirzītos nosacījumus un tādējādi īstenot savu varu pār to, tad šķietamās atzīšanas stratēģijas pamatā ir pretestības kā varas premeta radīšana attiecībā pret ārējo grupu, vienlaikus saglabājot pozitīvo iekšējās grupas tēlu.

Neraugoties uz to, ka kopumā etnopolitiskā diskursa mikrostruktūras vienojošais princips ir pozitīvā paštēla un negatīvā cita tēla diskursīvā stratēģija, gan sociālā, gan politiskā varas un pretestības diskursa aģenti vairāk izvērš pozitīvā paštēla, nekā negatīvā cita tēla argumentāciju. Ārējās grupas negatīvā tēla veidošana pamatā kalpo tam, lai uzsvērtu iekšējās grupas pozitīvās īpašības, leģitimētu tās politiskās un/vai sociālās pārliecības, kā arī pamatotu vai attaisnotu tās rīcību.

Gan latviešu un krievu valodas kopienu sociālajā diskursā, gan politiskajā diskursā ārējās grupas negatīvais tēls tiek konstruēts caur iekšējās grupas upura tēlu, kas vispildīgāk izpaužas apdraudētās latviešu valodas kopienas un apspiestās krievu valodas kopienas kā varas un pretestības diskursu mezglu punktu – centrālo, diskursu organizējošo elementu - nozīmēs.

Etnopolitiskā diskursa lingvistisko un stilistisko līdzekļu izpēte atklāja, ka latviešu un krievu valodas kopienu kā diskursa objektu konstruēšanā tautības pazīmei nav būtiska loma. Turklāt abu grupu apzīmējumos lietotajiem vārdiem kā lingvistiskām vienībām ārpus runas akta konteksta piemīt drīzāk neitrāla nozīme. Šīs atziņas zināmā mērā liecina par to, ka etniskā piederība nav abu grupu konfliktējošo sociālo un politisko pārliecību pamatā.

Kopumā, balstoties uz visām minētajām atziņām, ir pamats secināt, ka etnopolitiskais diskurss Latvijā nav tipisks rasisma diskurss T. van Deika teorijas perspektīvā, tomēr tam piemīt vairākas ideoloģiskā diskursa pazīmes. Tas, savukārt, liecina par tā subjektu – latviešu un krievu valodas kopienu – starpā pastāvošo cīņu par varu etnopolitikas laukā.

10. DISKUSIJA. ETNOPOLITISKĀ DISKURSA KONTEKSTUĀLA ANALĪZE. DISKURSĪVĀ KONFLIKTA RAKSTUROJUMS

Etnopolitiskā diskursa kontekstuāla interpretācija ir noslēdzošais posms N. Fērklōfa trīsdimensionālajā diskursa analīzes modelī. Tā ietvaros disertācijas diskusijas daļā autore izvērš etnopolitiskā diskursa analīzes rezultātu interpretāciju sociālā konstrukcionisma perspektīvā. Etnopolitiskā diskursa kontekstuālās interpretācijas pamatu veido P. Bergera un T. Lukmana noteiktie sociālās realitātes konstruēšanas pamatprincipi. Atbilstoši tiem ir attīstījies sociālā konstrukcionisma skatījums uz diskursu kā sociālās realitātes konstrukciju, kuras veidošanos ietekmē sociālajā mijiedarbībā iesaistītie aģenti – gan atsevišķi indivīdi, gan sociālās grupas, gan sociālie un politiskie institūti – un atšķirīgas konteksta dimensijas. Etnopolitiskā diskursa analīzes rezultātu interpretācijas vadlīnijas veido arī citu disertācijas teorētiskās pieejas autoru – E. Laklo, Š. Mufes, jo īpaši T. van Deika – atziņas. Integrējot pētījuma rezultātus ar teoriju, autore atklāj un pamato savu skatījumu uz latviešu un krievu valodas kopienu varas attiecībām kā diskursīvā konflikta formu.

Etnopolitiskā diskursa struktūru analīze apstiprināja autores sākotnēji noteiktās pamatstruktūras – varas un pretestības diskursa tipus. Tāpēc vispirms, raksturojot dažādu diskursa aģentu un konteksta dimensiju ietekmi uz etnopolitiskā diskursa veidošanos, autore skaidro savu izpratni par to, kāpēc ir izveidojušās šādas divas pamata platformas. Analītiskās diskusijas turpinājumā autore sniedz etnopolitiskā diskursa tipu raksturojumu un pamato diskursīvā konflikta kā latviešu un krievu valodas kopienu varas attiecību skaidrojuma versiju.

10.1. Diskursa aģentu loma valodas kopienu varas attiecībās

Etnopolitiskā diskursa veidošanās procesā ir iesaistītas vairākas diskursa aģentu grupas – indivīda primārās un sekundārās socializācijas aģenti; politikas veidotāji, kas attīsta valdošās politiskās ideoloģijas (jēdziens lietots T. van Deika diskursa veidošanās teorijas izpratnē, saskaņā ar kuru ideoloģijas ir vispārīgas un aksiomātiskas grupas sociālās un politiskās pārliecības); informācijas telpas aģenti jeb plašsaziņas līdzekļi; kā arī ārējie politiskie un sociālie aģenti. Tā kā diskursa veidošanās ir ļoti komplicēta, praktiski nav iespējams noteikt šo aģentu starpā pastāvošās ietekmes virzienus tādā nozīmē, lai varētu viennozīmīgi apgalvot, ka politiskais diskurss veido sociālo vai otrādi. Neraugoties uz to, etnopolitiskā diskursa analīzes interpretācijā autore izvērza savus pieņēmumus šajā sakarā.

Nenoliedzami būtiska etnopolitiskā diskursa veidošanas ietekme atsevišķā indivīda līmenī ir nozīmīgajiem citiem jeb **socializācijas aģentiem – ģimenei un skolai**. Izmantojot P. Bergera un T. Lukmana zināšanu krājumu kā akumulētās pieredzes jēdzienu, kā arī T. van Deika nostādni par ideoloģiju apguvi komunikācijā, var apgalvot, ka tieši šie diskursa veidošanas aģenti nodrošina indivīda piekļuvi kopējiem kultūras pamatiem – sabiedrības vai tās grupas kopējām vērtībām, normām, zināšanu patiesuma kritērijiem, kas atbilstoši T. van Deika diskursa koncepcijai ir diskursa veidošanos noteicošo sociāli kognitīvo struktūru pamats. Tādējādi tas, kā indivīds uztver un interpretē sociālos un politiskos fenomenus, ir lielā mērā atkarīgs no viņam pieejamajiem zināšanu krājumiem un viņa sociālā tīkla struktūras.

Etnopolitiskā diskursa analīzē izmantotā metodika – paralēlas krievu valodas kopienas skolēnu un viņu vecāku fokusa grupu diskusijas³⁷ – parādīja, ka vecāku un bērnu etnopolitiskā diskursa struktūras lielā mērā sakrīt. Par socializācijas aģentu ietekmi uz indivīda diskursa veidošanos liecina tas, ka skolēnu izglītības un valodas diskursus veido tēmas un temati, kas neizriet no viņu tiešās, bet iegūtās vai mantotās pieredzes, piemēram, viedoklis par nodokļu maksātāju tiesībām saņemt bezmaksas izglītību dzimtajā valodā. Protams, nevar izslēgt arī publiskās telpas diskursa ietekmi. Šajā interpretācijā jāņem vērā arī krievu valodas kopienas skolēnu raksturotie galvenie informācijas iegūšanas avoti par notikumiem valstī: 9., 10. klašu skolēniem nozīmīgāka loma ir vecākiem un skolotājiem, bet 12. klašu skolēnu vidū pastiprinās mediju loma (Kļave et al. 2004:85). Neraugoties uz to, ka mediji ir viens no galvenajiem informācijas ieguves avotiem, autores vērtējumā publiskais – politikas veidotāju un masu mediju – diskursus ietekmē jauniešu diskursu caur vecāku kā socializācijas aģentu diskursīvajām praksēm. Šī atziņa izriet no skolēnu un vecāku izteikumu intertekstuālas analīzes, kas parādīja, ka jauniešiem ir raksturīgi izmantot tādas pašas argumentācijas, to uzbūves shēmas un lingvistiskos paņēmienus, kādas lieto viņu vecāki.

Diskursa aģentu grupa, kas ietekmē sociālā diskursa veidošanos, ir **plašsaziņas līdzekļi**. Mediju ietekmi īpaši ir uzsvēruši kritiskā diskursa analīzes teorētiķi. Saskaņā ar teoriju mediji kontrolē publiskajā telpā pieejamās zināšanas un nosaka sabiedrības vai tās grupu dienas kārtības jautājumus, tādējādi būtiski ietekmējot diskursa makrostruktūras. Promocijas darba ietvaros veiktās etnopolitiskā diskursa makrostruktūru analīzes salīdzinājums ar mediju pētījumu rezultātiem (Šulmane & Kruks 2006:56-57; Zepa et al. 2005:60-61), piemēram, izglītības reformas jomā, apstiprina šo atziņu. Dominējošās krievu valodas kopienas sociālā diskursa tēmas izglītības diskursā pārklājas ar krievu valodā iznākošo preses izdevumu izvērstajām tēmām, savukārt latviešu valodas iznākošajos preses

³⁷ Pētījumā „Cittautiešu jauniešu integrācija Latvijas sabiedrībā izglītības reformas kontekstā” (Kļave et al. 2004) tika organizētas arī mazākumtautību skolu skolotāju fokusa grupu diskusijas, kas ļauj paplašināt autores atziņas par socializācijas aģentu ietekmi uz diskursa veidošanos, attiecinot tās ne tikai uz ģimeni, bet arī skolu.

izdevumos izglītības reformas jautājums ir vāji apskatīts, kas izskaidro šīs etnopolitiskā diskursa tēmas fragmentārisms latviešu valodas kopienas sociālajā diskursā. Par mediju kā diskursa aģentu lomu valodas kopienu sociālā diskursa konstruēšanā liecina arī fokusa grupu diskusijās iegūtie rezultāti par mediju publikāciju uztveri – valodas kopienu pārstāvji atzīst etnopolitiskā mediju diskursa makrostruktūras, vienlaikus noliedzot tajos izmantotos stilistiskos izteiksmes līdzekļus. Mediju izplatīto argumentāciju izmantošana sociālā un politiskā diskursa nesēju leģitimēšanas stratēģijās ir vēl viens aspekts, kas apstiprina mediju diskursa lomu etnopolitiskā diskursa veidošanā kopumā ne tikai makrostruktūru, bet arī mikrostruktūru līmenī.

Mediju ietekme latviešu un krievu valodas kopienu varas attiecību veidošanā izpaužas arī tādējādi, ka mediji ir sociālo zināšanu avots par etniskajām grupām. Balstoties uz plašsaziņas līdzekļu izplatīto informāciju un zināšanām lasītāji/klausītāji/skatītāji konstruē savas attieksmes, priekšstatus un vērtējumus, kas vienlaikus atbilst viņu sociālās domāšanas modeļiem un to pamatā esošajām ideoloģijām. Mediju ietekme nav noliedzama arī situācijās, kad indivīda viedoklis ir pretrunā to paustajām pārliecībām, jo arī šajā gadījumā informācijas uztvērēja viedokļa pamatā ir mediju ziņa – tikai šādos gadījumos indivīda pārliecība veidojas kā pretestība mediju diskursam vai tā noliegums. Nav izslēgts, ka šis pretējais viedoklis būtu citāds, ja medija nostādne konkrētajā jautājumā būtu citāda pēc sava satura, žanra, stila utt.

Politikas veidotāji ir trešā nozīmīgākā etnopolitiskā diskursa aģentu grupa, kas ietekmē gan mediju, gan sociālā diskursa struktūras. Kritiskā diskursa analīzes pieeja paredz analizēt varas izpausmes diskursā perspektīvā *no augšas uz apakšu*. Tādējādi šīs teorijas autori savu uzmanību fokusē uz varas eliti un to veidotajām diskursīvajām stratēģijām nevienlīdzīgu varas attiecību veidošanā starp sociālajām grupām. Disertācijas autore, iekļaujot savā pētījumā gan politiskā, gan sociālā diskursa analīzi, ir pētījusi diskursa veidošanās procesu no abām perspektīvām: *no augšas uz apakšu* un *no apakšas uz augšu*. Abu diskursa veidu interdiskursivitātes analīze ļauj izvirzīt vairākas atziņas.

Pirmkārt, politiskais un sociālais diskurss veidojas divos atšķirīgos – varas un pretestības – etnopolitiskā diskursa laukos, ko nosaka pretējas (konfliktējošas) etnopolitiskās ideoloģijas.

Otrkārt, pastāv diskursīva saikne starp politiskās varas/ latviešu valodas kopienas un politiskās opozīcijas/krievu valodas kopienas dominējošajām etnopolitiskajām pārliecībām, taču šī saikne nav absolūta, jo nevar viennozīmīgi apgalvot, ka pastāv tieša un absolūta saikne starp valdošajām etnopolitiskajām ideoloģijām un konkrētu valodas kopienu.

Treškārt, politiskais diskurss veido un nostiprina abu etnolingvistisko grupu sociālo diskursu, kas parāda varas ietekmi *no augšas uz apakšu*. Savukārt abu valodas kopienu

etnopolitiskās pārliecības un sociālā pieredze caur mediju diskursu rezonē politiskajā diskursā, kas raksturo etnopolitiskā diskursa veidošanās procesu *no apakšas uz augšu*. Līdz ar to ir vērojama politiskā un sociālā diskursa veidu nepārtraukta abpusēja ietekme.

Pirms noteiktu atziņu izvirzīšanas par diskursa aģentu lomu latviešu un krievu valodas kopienu varas attiecību veidošanā, nepieciešams to saistīt ar etnopolitiskā diskursa kontekstuālu interpretāciju. Diskursa aģentu grupas darbojas atsevišķās etnopolitiskā diskursa konteksta dimensijās. Politiskā diskursa ietekmes interpretācijā jāņem vērā gan politikas veidotāju loma, gan politiskais konteksts, kuru tie veido. Līdzīgi arī ar medijiem, kas, veidojot sabiedrības grupu informatīvo telpu, ir iesaistīti kultūras konteksta veidošanā.

10.2. Etnopolitiskā diskursa konteksta dimensijas

Atbilstoši sociālā konstrukcionisma paradigmai indivīda zināšanām par sociālo realitāti piemīt vēsturiska un kultūras specifika. Diskursa teorijas perspektīvā šī premisa ir attīstījies konteksta dimensijā, proti, gan N. Fērklofs, gan T. van Deiks savās diskursa un varas koncepcijās ir iekļāvuši kontekstu kā nozīmīgu diskursa analīzes komponenti, turklāt vairākos līmeņos. Raugoties uz diskursu kā sociālās realitātes konstrukciju, nodomātā valodas lietojumā ietērptu pieredzes attēlojumu, autore attīsta P. Bergera un T. Lukmana sociālo zināšanu krājuma jēdzienu. Šāda pieeja ļauj analizēt vēstures, kultūras un sociāli politiskos kontekstus kā zināšanu krājumus, kas tiek izmantoti diskursa veidošanā un atzīšanā. Etnopolitiskā diskursa pamatstruktūru – varas un pretestības diskursa tipu – veidošanos un attiecīgi latviešu un krievu valodas kopienu dominējošo etnopolitisko ideoloģiju šķirtni iespējams skaidrot kā atšķirīgu zināšanu krājumu izmantošanas rezultātu.

Latviešu un krievu valodas kopienām raksturīgā šķirtne **Latvijas vēstures interpretācijā** ir konstatēta daudzos etniskajai tematikai veltītajos pētījumos, kas tika aplūkoti 2. nodaļā. Šī šķirtne ir identificēta arī politiskajā un mediju diskursā (sk. piemēram, Broks et al. 2001a; Dribins 2007; Ijabs & Kruks 2008; Šulmane & Kruks 2001b, 2006 u.c.). Mediju pētnieki ir konstatējuši, ka latviešu un krievu preses izdevumos pastāv latviešu un krievu valodas kopienu kolektīvo vēsturisko atmiņu konflikts, ko ilustrē atbrīvošanas pretnostatījums okupācijai vai PSRS labvēlīgās ietekmes pretnostatījums apspiešanai. Paši krievu mediju žurnālisti uzskata, ka Latvijas sabiedrības dalījums divās kopienās ir tās realitāte, kuru mediji tik vien kā atspoguļo, nevis veido (Šulmane 2006:71,73). Disertācijas autores pētījumā izmantotie dati apstiprina līdzšinējo pētījumu novērojumus un secinājumus, ko ilustrē ļoti spilgts kādas Rīgas mazākumtautību skolas audzēknes izteikums:

Ja salīdzina krievu un latviešu mācību grāmatas, tad es apjūku. Lasu, ka Latvija bija okupēta. Cik es dzīvoju un zinu, tad Latvija bija daļa no Padomju Savienības, daļa no lielas valsts. Bet es izlasu grāmatās, ka tā bija okupēta. Es no savas pieredzes zinu, ka tas tā nav, bet nākošās paaudzes to izlasīs un tā arī domās. Vēsture ir domāta, lai cilvēki mācītos no savām izdarītajām kļūdām. Tad darām to, nevis pārrakstām to kādu savu mērķu labā. (2004aKVKfgd14).

Tas, kā zināšanas par vēsturi un tās interpretācija ietekmē etnopolitiskos diskursu tipus, ir labi redzams salīdzinājuma argumentācijas taktikās, kurās diskursa vēstītājs vēstures faktus izmanto savu sociālo un politisko pārliecību leģitimēšanai. Vēstures lomu latviešu un krievu valodas kopienu konfliktējošo varas attiecību skaidrojumā parāda arī šķietamās atzišanas un nosacījuma diskursīvās stratēģijas, kuru nolūks vēstures jautājuma sakarā ir panākt varas un pretestības diskursu pamatā esošo vēsturisko zināšanu patiesuma atzīšanu. Šī atzīšana, savukārt, latviešu valodas kopienas diskursā ir izvirzīta kā nosacījums labvēlīgām abu grupu attiecībām etnopolitikas laukā. Piemērojot P. Bergera un T. Lukmana teoriju un sociālā konstrukcionisma paradigmu kopumā, uz šīm atšķirīgajām vēstures interpretācijām iespējams raudzīties kā uz atšķirīgām vēsturiskās realitātes konstrukcijām, kas izriet no atšķirīgiem vēsturisko zināšanu krājumiem. To pieejamību indivīdam vai grupai nodrošina nozīmīgie citi, tādējādi veidojot daļu no jau iepriekš pieminētajiem indivīda kultūras pamatiem. Ļoti svarīgi, ka šie kultūras pamati ietver arī galvenos zināšanu patiesuma kritērijus.

Kultūras konteksta ietekme uz etnopolitisko diskursu izpaužas vairākos līmeņos: tā ir gan valodas vide, gan informatīvā mediju telpa, gan kultūras dzīves telpa. Raugoties uz kultūras kontekstu no tādas pašas teorētiskās perspektīvas kā uz vēsturisko kontekstu, ir pamatoti apgalvot, ka latviešu un krievu valodas kopienas teorētiski smeļas savas zināšanas par sociālo realitāti un īsteno savas diskursīvās un sociālās prakses atšķirīgos kultūras kontekstos. Visuzskatāmāk to parāda nošķirtās latviešu un krievu valodas mediju telpas, kurās tiek konstruētas atšķirīgas etnopolitiskās realitātes ainas (Šulmane & Kruks 2006; Šulmane 2010). Protams, kultūras kontekstu šķirtne nav absolutizējama, tomēr valdošo tendenču līmenī Latvijā joprojām pastāv gan nošķirtas informatīvās telpas, kas attiecīgi veido atšķirīgus sociālo zināšanu krājumus par sociāli politisko situāciju un otras grupas dominējošajām pārliecībām, gan sašķelta vispārējās izglītības telpa (te jāņem vērā, ka izglītības politika ir vērsta uz vienotas izglītības sistēmas veidošanu, tomēr joprojām mācību programmas un mācību līdzekļi ir atšķirīgi), gan nošķirtas kultūras aktivitāšu telpas (piemēram, sk. Tabuns et al. 2006; Zepa et al. 2005). Tajā pašā laikā jāņem vērā, ka Latvijai ir raksturīgs t.s. tīklveida etniskās stratifikācijas modelis (Rotčailds 1999:74), kas paredz, ka abas etnolingvistiskās

grupas kopumā vienlīdz ir pārstāvētas dažādās nodarbinātības jomās un ekonomikas funkcijās, kaut arī ir atsevišķas jomas, kurās vērojama vienas vai otras grupas lielāka koncentrācija (Pabriks 2002; Zepa et al. 2005:9). Raugoties uz kultūru kā dzīvesveidu, abu grupu starpā nepastāv būtiskas atšķirības (Volkovs 2006). Arī disertācijas autores pētījumā izmantoto fokusa grupu diskusiju (2004c) rezultāti parādīja, ka abu valodas kopienu skatījums uz ikdienas sociālo realitāti, izslēdzot etnopolitikas jomu, ir vienots.

Trešā konteksta dimensija, kas ietekmē atšķirīgu – varas un pretestības – etnopolitisko diskursu veidošanos, kas projicējas konfliktējošās varas attiecību formās, ir **politiskais konteksts**. Autores skatījumā viens nozīmīgākajiem aspektiem ir valstī veidotās etnopolitikas vienvirziena princips, proti, politiskie lēmumi un no tiem izrietošās darbības ietekmē pārsvarā tikai krievu etnolingvistisko grupu. Virkne etnopolitisko lēmumu ir radījuši šai grupai nozīmīgus sociālus un politiskus ierobežojumus, kas savukārt ir sekmējis pretestības diskursa attīstību. Latviešu valodas kopiena šajā situācijā atrodas solidārās pozīcijās ar politiskās varas grupas radīto politisko realitāti, kas rada plaisu ne vien starp valdošās politiskās elites un krievu etnolingvistiskās grupas pārliecībām etnopolitikas jautājumos, bet arī šķeļ latviešu un krievu valodas kopienas, kas katra dzīvo atšķirīgā etnopolitiskajā realitātē un attiecīgi akumulē atšķirīgu sociālo pieredzi. Šis apstāklis ir viens no galvenajiem izkļaidētā konflikta fenomena pastāvēšanas nosacījumiem, kas ir raksturots diskusijas trešajā daļā.

Par politiskā diskursa nenoliedzamo ietekmi uz latviešu un krievu valodas kopienu varas attiecībām etnopolitikas laukā liecina pārliecība par latviešu un krievu etnolingvistisko grupu konfliktējošām attiecībām kā politisku konstrukciju. Šāda nostāja, pretnostatot politiski konstruētās konfliktējošās attiecības ikdienas dzīves sociālajā realitātē pastāvošajām neitrāli pozitīvajām attiecībām, ir izplatīta gan abu valodas kopienu etnopolitiskajos diskursos, gan arī pašu politikas veidotāju diskursā.

Politiskā konteksta ietekmi apstiprina etnopolitiskā diskursa radikalizācija brīžos, kad politiskās un attiecīgi arī simboliskās elites dienas kārtībā ir kāds no etnopolitikas jautājumiem. Autores pētījumā šī atziņa izriet no krievu un latviešu valodas kopienu izglītības diskursu mikrostruktūru analīzes, kas parādīja, kā sociālajā valodas lietojumā ienāk lingvistiskie un stilistiskie paņēmieni, kas konstruē konflikta situāciju un konfliktējošas abu grupu attiecības. Saasināta politiskā konteksta negatīvo ietekmi valodas kopienu ikdienas saskarsmē sociālajā realitātē atspoguļo arī valodas lietošanas paradumu izmaiņas publiskajā vidē. Piemēram, 2003./2004. gada aptaujas dati, kas tika iegūti laikā, kad Latvijā izvērās protesta kustība pret izglītības reformu, rāda, ka krievu valodas lietotāju vidū samazinās to skaits, kas publiskajā telpā - uz ielas, veikalā - lieto pārsvarā vai tikai latviešu valodu. Ja

2000. gadā no visiem aptaujātajiem respondentiem, kuru dzimtā valoda ir krievu latviešu valodu pārsvarā lietoja 23%, tad 2004. gadā – 15% (Valoda 2000, 2003/2004).

Etnopolitiskā diskursa trīs dažādu konteksta dimensiju raksturojums atklāj, kā sabiedrībā pastāvošās daudzveidīgas sociālās un politiskās realitātes versijas (konstrukcijas) ietekmē atšķirīgi to veidošanas pamati – sociāli kognitīvās izziņas struktūras, kas balsta sabiedrības grupu kopīgās ideoloģijas – sociālo grupu vērtējošu viedokļu un pārliecību kopumus, - etnopolitikas laukā. Piemērojot T. van Deika diskursa veidošanās koncepcijas shēmu, sociālās grupas ideoloģija lielā mērā nosaka gan grupas, gan individuālās attieksmes un diskursus – sociālo pārliecību izpausmes runātā un rakstītā tekstā.

10.3. Valodas kopienu diskursīvais konflikts

Šī diskusijas daļa ir turpinājums disertācijas 6. nodaļā izvērstajai teorētiskajai diskusijai par diskursīvā konflikta jēdzienu un tā izmantošanu sociālo grupu varas attiecību skaidrošanā.

Kā jau vairākkārt minēts, etnopolitiskā diskursa pamatstruktūru veido varas un pretestības diskursu tipi, kas izriet no divām atšķirīgām un lielā mērā konfliktējošām etnopolitiskajām ideoloģijām. **Varas diskursa** etnopolitiskā ideoloģijas pamatā ir politisko un sociālo pārliecību kopums par latviešu valodu kā sabiedrību vienojošu elementu, izvirzot latviešu valodu arī kā galveno sabiedrības resursu, t.sk. izglītības, pilsonības, politiskās līdzdalības, pieejamības nosacījumu. Varas grupas etnopolitiskā ideoloģija ir kopumā vērsta uz latviešu valodas un latviešu etnolingvistiskās grupas pozīciju nostiprināšanu visās sabiedrības dzīves jomās. **Pretestības diskursa** etnopolitiskās ideoloģijas pamatā, kuras veidotāji ir politiskās opozīcijas kā krievu valodas kopienu pārstāvniecības grupa, ir kopumā pretējas pārliecības, kas ir vērstas uz varas grupas izvirzīto nosacījumu mīkstināšanu, apiešanu vai atcelšanu, stiprinot krievu valodas pozīcijas kopējā valodu konkurencē un paplašinot krievu etnolingvistiskās grupas pieejamību sabiedrības resursiem. Gan varas, gan pretestības etnopolitisko ideoloģiju kopējais mērķis ir cīņa par varu kā valdošā etnopolitiskā diskursa kontroli, kas nosaka sabiedrības resursu pieejamības nosacījumus. Ja varas diskursa nesēju nolūks ir savu varas pozīciju saglabāšana un nostiprināšana, tad pretestības diskursa atbalstītāju nolūks ir varas pozīciju iegūšana.

Šajos divos konfliktējošajos etnopolitiskā diskursa laukos ir attīstījušies vairāki diskursa tipi, ko veido politiskā un sociālā diskursa tematu grupas. Disertācijas autore ir noteikusi četrus diskursa tipus: konfliktējošie, vienojošie, sinhronie un brīvie diskursi.

Konfliktējošos diskursus veido divu pretēju pārliecību tematu pāri. Katrs šī pāra temats ir radies un attīstījies pretējā diskursīvajā laukā, piemēram, krievu valodas atzīšanas temats ir veidojies pretestības diskursa laukā, savukārt krievu valodas nolieguma temats ir attīstījies varas diskursa laukā. Šos diskursus raksturo tas, ka to organizējošais elements – mezglu punkts – ir viena un tā pati zīme – krievu valodas statuss, kas iegūst atšķirīgu nozīmi kā varas vai pretestības diskursa lauka elements. Etnopolitiskā diskursa elementi, kas veido konfliktējošo diskursu pārus ir arī uzspiestā latviešu valoda, izglītības reformas mērķi, latviešu valodas apguve, valodu konkurence u.c.

Vienojošo diskursu pamatā ir temati, kas pastāv abos – varas un pretestības - diskursa laukos, kuros to centrālajam elementam ir vienāda nozīme. Šādi vienojošie diskursa elementi ir latviešu valodas statuss un valodas zināšanu resurss. Taču kompleksa etnopolitiskā diskursa analīze parādīja, ka arī šo tematu attīstību ietekmē citi attiecīgā diskursa lauka temati, tāpēc latviešu valodas atzīšanas temats sazarojas divos atšķirīgos tematos: latviešu valoda kā sabiedrību vienojošs pamats un latviešu-krievu valodas līdzvērtība kā sabiedrību vienojošs pamats. Etnopolitiskā diskursa analīze ļauj secināt, ka varas un pretestības diskursa laukus vienojošie temati ir vāji attīstīti, turklāt to lietojuma nolūks jebkurā gadījumā ir vērsts uz diskursa nesēja iekšējās grupas dominējošās ideoloģijas pamatojumu.

Sinhronie diskursi attīstās no tādiem tematiem, kas sākotnēji veidojas viena temata ietvaros, piemēram, valodas atzīšana, bet tālāk sadalās divos paralēlos tematos, no kuriem viens iekļaujas pretestības, bet otrs - varas diskursa laukā. Atšķirībā no konfliktējošajiem diskursiem, to organizējošais centrālais elements ir atšķirīgs. Visraksturīgākie sinhronie diskursi veidojas ap apdraudētās latviešu valodas un apspiestās krievu valodas elementiem. Šie diskursi tieši nekonfliktē, bet attīstās paralēli iekļaujoties sava diskursīvā lauka ideoloģijā.

Brīvie diskursi ir tādi, kuru ietvaros pastāvošajiem tematiem nav pāra – ne paralēlā, ne konfliktējošā. No vienojošajiem diskursiem tie atšķiras ar to, ka tie pastāv tikai vienā etnopolitiskā diskursa pamatstruktūrā – varas vai pretestības diskursīvajā laukā. Piemēram, izglītības diskursa elements, ap kuru veidojas krievu valodas kopienas brīvais diskurss ir izglītības valodas izvēles tiesības, kas nav sastopams latviešu valodas kopienas sociālajā diskursā. Brīvie diskursi, kā rāda Latvijas valodas kopienu etnopolitiskā diskursa analīzes rezultāti, pastiprina kādu no trim citiem diskursu tipiem.

Tā kā lielākā daļa etnopolitiskā diskursa tematu ir veidojušies kā pretmetu pāri, nosakot varas un pretestības diskursa laukus, tad izplatītākais diskursa tips etnopolitikas laukā ir konfliktējošie diskursi.

Lai analizētu, kā dažādi etnopolitiskā diskursa tipi veido un ietekmē latviešu un krievu valodas kopienu varas attiecības, autore ievieš **diskursīvās grupas** jēdzienu. Etniskā

piederība un valoda ir krievu un latviešu etnolingvistisko grupu ārējās sociālās pazīmes, atbilstoši kurām nav pamatoti tās identificēt kā noteiktu diskursu nesējas un apgalvot, ka katra valodas kopiena atbalsta tikai varas vai pretestības diskursus. Etnopolitiskajā laukā veidojas, pastāv, mijas un mainās virkne diskursu. To atbalstītāji veido diskursīvās grupas, kas nav identiskas ar valodas kopienām, jo to pastāvēšanu nosaka diskurss. Tajā pašā laikā etnopolitiskā diskursa analīze parādīja, ka katra valodas kopiena kopumā vairāk atbalsta vai nu varas, vai pretestības diskursu laukos attīstījušos tematus un attiecīgos diskursu tipus. Balstoties uz to, iespējams noteikt katras valodas kopienas dominējošos un alternatīvos diskursus.

Alternatīvie diskursi parasti neatbilst diskursa nesēja iekšējās grupas – savas valodas kopienas – dominējošajam diskursam. Pieņemot, ka latviešu valodas kopienas dominējošie diskursi iekļaujas varas diskursa laukā, bet krievu valodas kopienas – pretestības diskursa laukā, tad latviešu valodas kopienas pārstāvis, kurš atbalsta kādu no pretestības diskursa tematiem, ir alternatīvā diskursa tipa atbalstītājs un iekļaujas noteiktā diskursīvajā grupā. Tāpēc diskursīvās grupas locekļu etniskās piederības un valodas pazīmes var būt atšķirīgas. Šis etnopolitiskā diskursa laukā izklaidēto diskursīvo grupu princips nosaka to, ka latviešu un krievu valodas kopienu starpā nepastāv stingras diskursīvas robežas. Šādas robežas nepastāv arī sociālajā realitātē, par ko liecina gan tīklveida etniskās stratifikācijas modelis, gan augstais t.s. jaukto laulību īpatsvars, gan etniski heterogēni sociālie tīkli.

Neraugoties uz to, etnoloģiskie pētījumi ir daudzkārt apstiprinājuši, ka abu Latvijas lielāko etnolingvistisko grupu starpā pastāv etnopolitisks konflikts, ko disertācijas autore definē kā **diskursīvo konfliktu**, jo tas pastāv un attīstās galvenokārt diskursīvās prakses, nevis sociālās rīcības formā. Kaut arī diskursīvās grupas nav identiskas ar valodas kopienām, etnopolitisko diskursu mikrostruktūru analīze atklāja, ka valodas kopienu pārstāvjiem kā diskursa nesējiem ir būtiski saglabāt vienotību ar savu iekšējo grupu – attiecīgo valodas kopienu. Turklāt ļoti svarīgi ir tas, ka valodas kopienas tiek uztvertas kā noteiktu, dominējošo diskursu nesējas, ko nostiprina pozitīvā paštēla un negatīvā cita tēla attēlojuma diskursīvās stratēģijas dominēšana etnopolitiskajā diskursā kopumā. Saskaņā ar E. Laklo un Š. Mufes teoriju vienas valodas kopienas diskursa nesēju identitātes var būt atšķirīgas, taču vienlaikus tās ir līdzvērtīgas attiecībā pret ārējo diskursīvo lauku, piemēram, varas vai pretestības diskursa laukiem, kas arī nosaka, pēc autores domām latviešu un krievu valodas kopienu diskursīvo solidaritāti.

Jautājums, uz kuru disertācijas autore ir meklējusi atbildi savā pētījumā, ir **diskursīvā konflikta iespējas transformēties sociālajā konfliktā** rīcības līmenī. Latvijas etnopolitikas mērķis ir vienota, etniski integrēta sabiedrība, tās galvenais instruments – stingra valodas

politika. Līdzšinējie šīs politikas rezultāti rāda, ka latviešu valodas prasme ir būtiski uzlabojusies krievu etnolingvistiskajā grupā un latviešu valodas pozīcijas kopējā valodu konkurencē ir nostiprinājušās (sk. Poriņa 2009). Pozitīvi rezultāti ir vērojami arī citās etnopolitikas jomās (sk. Muižnieks et al. 2010), tajā pašā laikā etnopolitiskā konflikta pazīmes sabiedrībā joprojām saglabājas. Savā pētījumā autore ir identificējusi vairākas pazīmes, kas, no vienas puses, liecina par diskursīvā konflikta izpausmēm sociālajā realitātē, no otras puses, kas ļauj izvirzīt pieņēmumu, ka valodas kopienu konflikts arī turpmāk saglabās diskursīvā konflikta formu.

No vienas puses, atšķirīgie varas un pretestības diskursu pamati, ko raksturo vēsturiskās, kultūras un politiskās realitātes uztveres un interpretācijas atšķirības, kā arī no tām izrietošās pretrunīgās etnopolitiskās ideoloģijas sekmē diskursīvā konflikta attīstību un veido iespējamā sociālā konflikta ideoloģisko bāzi. Tāpēc noteiktos apstākļos, kas paredz arī atbilstošu resursu pieejamību, latviešu un krievu valodas kopienu diskursīvais konflikts var transformēties plašākā sociālās rīcības formā, kā to parādīja krievu etnolingvistiskās grupas protesta akcijas pret mazākumtautību izglītības reformu. Ikdienas sociālajā realitātē diskursīvais konflikts izpaužas valodas lietošanas mikrokonflikta situācijās, kurās iesaistītajiem valodas kopienu pārstāvjiem ir atšķirīgas sociālās pārliecības par valodas izvēli un lietošanu starpgrupu saskarsmē. Šīs pārliecības, kā parādīja etnopolitiskā diskursa analīze, konflikta gadījumā ir veidojušās atšķirīgos/pretejos diskursu laukos un balstās pretējās etnopolitiskajās ideoloģijās. Tādējādi konfliktējošie diskursi ietekmē atšķirīgu valodas kopienu pārstāvju attiecības arī sociālajā realitātē.

No otras puses, etnolingvistisko grupu sociālā konflikta formā šādas mikro situācijas netransformējas vairāku faktoru dēļ, kas izriet no etnopolitiskā diskursa analīzes rezultātiem.

Pirmkārt, dominējošie konfliktējošie diskursa tipi neizsmēļ visu etnopolitiskā diskursa lauku, kurā pastāv arī alternatīvie diskursi.

Otrkārt, konfliktējošo diskursu atbalstītāji veido diskursīvās grupas, kas nav identiskas ar valodas kopienām, bet pēc valodas un etniskās piederības pazīmēm ir jauktas, turklāt diskursīvās grupas atsevišķo indivīdu līmenī veido sarežģītus tīklojumus, nevis divas pretējas noietnes. Diskursīvo grupu daudzveidība nosaka to, ka diskursīvā konflikta projicēšanās sociālajā realitātē ir iespējama tikai sadrumstaloti, fragmentēti un izkliedēti.

Treškārt, kā atklāja etnopolitiskā diskursa izpēte, diskursīvā konflikta transformācijas plašākā sociālā valodas kopienu konfliktā kavē tā izkliedētais konflikta objekts, ko apstiprina apdraudētās latviešu valodas un apspiestās krievu valodas sinhronie diskursa tipi, kas ir vērsti uz katras kopienas varas pozīciju nostiprināšanu. Tajā pašā laikā tie attīstās paralēli, katrai valodas kopienai iestājoties par savas valodas atzīšanu un attiecīgi savas valodas kopienas

statusu. Diskursīvā konflikta izklaidētību raksturo tas, ka tajā iesaistītās grupas cīnās par atšķirīgiem mērķiem un resursiem.

Ceturtkārt, ir jāņem vērā, ka postmodernajā sabiedrībā, mainoties varas instrumentiem un mērķiem, ir mainījusies arī cīņas par varu – politiskā un sociālā konflikta – forma. Atsaucoties uz E. Laklo un Š. Mufi, postmoderno sabiedrību un tai raksturīgo plurālo demokrātiju caurstrāvo sociālais antagonisms, kas izpaužas pastāvīgā cīņā par dominējošo diskursu. Šajā cīņā mainās arī šķirtne starp ārējo un iekšējo grupu, cenšoties izprast un pieņemt citādo, nevis veidojot ienaidnieka tēlu. Šo teorētisko atziņu apstiprina valodas kopienu alternatīvie diskursi, kas pēc būtības atbilst ārējās grupas dominējošajiem diskursiem.

Attīstot poststrukturālisma diskursa teorijas autoru idejas, būtisks faktors, kas nostiprina valodas kopienu diskursīvā konflikta formu etnopolitikas laukā, ir politiskā cīņa par hegemoniju - par valdošo un atzīto diskursu. Tā tiek iegūta, konstruējot atbilstošus ideoloģiskos diskursus. Idejas, sociālās un politiskās pārliecības pašas par sevi nav ideoloģiskas, - par tādām tās kļūst tad, kad tās tiek izmantotas cīņā par varu. Politiskā diskursa analīze atklāja, ka etnopolitisko ideoloģiju un attiecīgi valodas kopienu diskursīvais konflikts ir nozīmīgs politiskās cīņas par varu instruments, kas ļauj konstruēt politiskās varas subjekta pozitīvo paštēlu. Tas savukārt liecina par etnopolitiskā diskursa nodomātu (intencionālu) lietojumu hegemonijas iegūšanai, kas vienlaikus ir diskursa kā sociālās/politiskās rīcības izpausme.

Noslēdzot etnopolitiskā diskursa analīzes rezultātu interpretācijas diskusiju, autore secina, ka latviešu un krievu valodas kopienu starpā etnopolitikas laukā pastāv diskursīvais konflikts, kura izpausmes sociālajā realitātē ir izklaidētas un fragmentāras. Ņemot vērā visus minētos faktoros, kā arī ārējos institucionālos nosacījumus, kas samazina un novērš diskursīvā konflikta transformācijas iespējas sociālajā konfliktā rīcības formā, autore uzskata, ka etnopolitiskā konflikta risinājums ir rodams jaunu nekonfliktējošu diskursīvo prakšu meklējumos politiskajā laukā.

SECINĀJUMI

Secinājumu daļā autore, raksturojot galvenos pētījuma rezultātus, izvērtē sākotnēji izvirzīto mērķu un uzdevumu izpildi, kā arī sniedz pētījuma hipotētisko pieņēmumu izvērtējumu.

Promocijas darbā ir veikta etnopolitiskā diskursa analīze, pielietojot sintezētu kritiskā diskursa analīzes un poststrukturālisma diskursa teorijas pieeju. Tās rezultātā autore ir, pirmkārt, izpētījusi etnopolitiskā diskursa struktūru, kas atklāj galvenos sociālā un politiskā diskursa tipus, no kuriem dominējošie ir konfliktējošie un sinhronie diskursi; otrkārt, atklājusi dažādu konteksta dimensiju – vēsturiskā, kultūras un politiskā – ietekmi uz etnopolitiskā diskursa veidošanos un izplatīšanos; treškārt, atbilstoši identificētajiem diskursa tiptiem konstatējusi latviešu un krievu valodas kopienu diskursīvo konfliktu kā abu etnolingvistisko grupu varas attiecību formu un tā izpausmes pazīmes sociālajā realitātē.

Promocijas darbā ir sniegts visaptverošs līdzšinējo Latvijā veikto etnisko pētījumu izvērtējums. Autore ir īpašu uzmanību pievēršusi tajos izmantotajai metodikai un tās sniegtajiem rezultātiem - tie ir skaidri parādījuši latviešu un krievu valodas kopienu konkurenci, norobežošanos un atsvešinātību etnopolitikas jomā. Pētījumu apskata rezultātā autore secina, ka līdz šim pielietotās teorijas latviešu un krievu valodas kopienu šķelšanās analīzē iekļaujas galvenokārt etnicitātes, etnisko konfliktu, (etniskās, nacionālās, valstiskās) identitātes teoriju, kā arī valsts un nācijas veidošanās teoriju perspektīvās. Diskursa teorijas un analīzes pieeja līdzšinējos socioloģiskajos pētījumos par latviešu un krievu etnolingvistisko grupu attiecībām Latvijā ir izmantota fragmentāri atsevišķos pētījumu posmos. Tāpēc autore izvēlēta pieeja latviešu un krievu valodas kopienu varas attiecību izpētē etnopolitikas laukā ir vērtējama kā pētnieciska novitāte, attīstot diskursa analīzes pielietojumu Latvijas politikas socioloģijā.

Nozīmīgs promocijas darba ieguldījums Latvijas socioloģijā ir tā plašais analītiski deskriptīvais diskursa teorijas epistemoloģijas izklāsts, kas raksturo valodas izpratnes attīstību socioloģijā diskursa teorijas priekšvēstures kontekstā. Teorētiskās daļas izvērsumā autore ir padziļināti analizējusi vadošās politikas socioloģijas diskursa teorijas – E. Laklo un Š. Mufes poststrukturālisma diskursa teoriju, N. Fērklufa un T. van Deika kritiskā diskursa analīzes pieejas, kuru ietvaros minētie autori ir izstrādājuši diskursa un varas koncepcijas, kas ļauj skaidrot postmodernās sabiedrības sociālo grupu varas attiecības. Šīs teorijas iekļaujas konflikta teoriju perspektīvā, attīstot varas jēdziena izpratni, saskaņā ar kuru cīņa par varu īstenojas valodā.

Balstoties uz promocijas darba izstrādē izmantoto teorētisko pieeju izpēti un to kritisku izvērtējumu, autore ir attīstījusi poststrukturālisma diskursa teorijas un kritiskās diskursa analīzes sintēzē balstītu skatījumu uz Latvijas valodas kopienu varas attiecību izpētes konceptuālo ietvaru – diskursīvā konflikta pieeju. Tās pamatā ir atziņa, ka diskursīvā konflikta projicēšanās iespējamība sociālajā realitātē faktiskās rīcības formā nosaka konflikta diskursīvās un sociālās formas nošķirumu. Atbilstoši šai pieejai sociālo konfliktu autore definējusi kā konfliktu, kas pārkāpj diskursa un diskursīvās prakses robežas un īstenojas varas attiecībā iesaistīto grupu sociālajā mijiedarbībā sociālās rīcības formā.

Pētījumā pielietotā etnopolitiskā diskursa analīzes metodika ir veidota, ievērojot kritiskā diskursa analīzes principus, atbilstoši kuriem autore noteica pētījumā izmantojamo datu kopu atlasī, kā arī datu analīzes instrumentus. Promocijas darba pētījums ir izstrādāts kvalitatīvās metodoloģijas perspektīvā, tāpēc īpašu uzmanību autore ir pievērsusi diskursa teorijas pētījuma validitātes un ticamības problemātikai. Pētījuma secinājumi izriet no plaša kvalitatīvo datu materiāla, kas atspoguļo latviešu un krievu valodas kopienu, kā arī politikas veidotāju – pētījuma mērķa grupu - etnopolitisko diskursu.

Etnopolitiskā diskursa analīze ir veikta atbilstoši N. Fērklōfa izstrādātajam diskursa analīzes trīsdimensionālajam modelim. Lai to īstenotu autore sašaurināja pētījuma objektu, fokusējoties uz divām - valodas un izglītības – etnopolitiskā diskursa pamattēmām. Analīzes pirmajā posmā ir veikta valodas un izglītības diskursu makrostruktūru – to organizējošo tēmu un tematu izpēte, kas ļāva noteikt dominējošos sociālā un politiskā diskursa tipus. Šīs izpētes noslēgumā autore secina, ka etnopolitiskā diskursa veidošanos nosaka varas/pretestības principa dialektika. Tas nozīmē, ka etnopolitiskā diskursa elementu nozīmes kā varas, tā pretestības diskursa laukos veidojas galvenokārt kā otra diskursa lauka elementu fiksēto nozīmju noliegums. Etnopolitiskā diskursa makrostruktūras analīzes galvenais secinājums ir tas, ka šo diskursu veidojošās struktūras – tēmas, tematu grupas, temati un apakštemati – ir nozīmīgas latviešu un krievu valodas kopienu diskursīvā konflikta pazīmes.

Nākamajā etnopolitiskā diskursa analīzes posmā autore pētīja valodas un izglītības diskursu mikrostruktūras – diskursa vēstītāju izmantotās diskursīvās stratēģijas, argumentācijas taktikas, kā arī lingvistiskos un stilistiskos līdzekļus. Analīzes gaitā autore ir identificējusi gan T. van Deika noteiktos argumentācijas paņēmienus jeb semantiskos noliegumus, kas iekļaujas ideoloģisko diskursu raksturojošajā pozitīvā paštēla un negatīvā cita tēla diskursīvajā stratēģijā, gan atklājusi jaunus etnopolitiskā diskursa veidošanas principus un argumentācijas paņēmienus, kas papildina esošos kritiskā diskursa analīzes instrumentus: šķietamās atzīšanas, nosacījuma un salīdzinājuma diskursīvās stratēģijas. Minētās stratēģijas ir vērstas uz diskursa vēstītāja iekšējās grupas varas pozīciju atzīšanu, iegūšanu un/vai

nostiprināšanu. Valodas un izglītības diskursu mikrostrukūru analīzes rezultātā autore secina, ka etnopolitiskais diskurss nav tipisks rasisma diskurss T. van Deika teorijas perspektīvā, tomēr tam piemīt vairākas ideoloģiskā diskursa pazīmes. Tas, savukārt, liecina par tā subjektu – latviešu un krievu valodas kopienu – starpā pastāvošo cīņu par varu etnopolitikas laukā.

Balstoties uz pētījuma rezultātiem un gūtajiem secinājumiem, turpinājumā autore izvērtē sākotnēji izvirzītos pētījuma hipotētiskos pieņēmumus (to analītisks izvērtējums sniegts pētījuma diskusijas daļā).

HP_1 Etnopolitisko diskursu konflikts projicējas sociālajā realitātē etnolingvistisko grupu sociālā konflikta formā: atšķirīgo diskursu konfrontācija ir pamats etnolingvistisko grupu šķelšanās procesam, radot diskursīvā konflikta izplatīšanās risku citās sociālās dzīves jomās un sociālā konflikta draudus sabiedrībā. Latviešu un krievu valodas kopienas ir atšķirīgu etnopolitisko diskursu nesējas, ko nosaka dažādie abām grupām pieejamie etnopolitiskās realitātes konstruēšanas līdzekļi - sociālās, politiskās, vēstures un kultūras zināšanas.

Pētījuma rezultāti atklāja konfliktējošus etnopolitisko diskursu tipus, kas raksturo latviešu un krievu valodas kopienu diskursīvo konfliktu. Etnopolitiskā diskursa analīze atklāja virkni faktoru, kas samazina un novērš diskursīvā konflikta etnopolitikas laukā transformācijas iespējas sociālajā konfliktā rīcības formā. Vienlaikus autore secina, ka latviešu un krievu valodas kopienu diskursīvais konflikts rod savu izpausmi sociālajā realitātē atsevišķās valodas lietošanas mikrokonflikta situācijās, kuru pamatā ir atšķirīgas lingvistiskajā saziņā iesaistīto subjektu sociālās pārliecības par valodas izvēli un lietošanu starpgrupu sociālajā mijiedarbībā (gan grupu, gan arī atsevišķu indivīdu līmenī). Šo pretrunīgo pārliecību veidošanos būtiski ietekmē indivīda vai grupas sociālās, politiskās, vēstures un kultūras zināšanas, kas ir konfliktējošu etnopolitisko ideoloģiju pamatā. Kaut arī pētījumā ir konstatētas atsevišķas diskursīvā konflikta izpausmes sociālajā realitātē, pētījuma rezultāti neļauj izvirzīt secinājumus par tā izplatīšanās risku citās sociālās dzīves jomās ārpus etnopolitikas lauka.

HP_2 Etnopolitisko diskursu tipu daudzveidība nosaka latviešu un krievu valodas kopienu varas attiecību formu daudzveidību: valodas kopienu etnopolitiskie diskursi veido un nosaka šo kopienu starpā pastāvošās varas attiecību formas (šķelšanās, konflikts, izolēšanās, ignorēšana, vienotība, saliedētība u.c.). Pastāv abpusēja saikne starp diskursa tipu un varas

attiecību formu, kas rada priekšnoteikumus etnolingvistisko grupu attiecību prognozēšanai caur šo grupu dominējošajiem diskursiem.

Etnopolitiskā diskursa struktūru veido divi atšķirīgi – varas un pretestības – diskursa lauki, kuru ietvaros pastāv konfliktējošie, sinhronie, vienojošie un brīvie diskursu tipi, kas būtiski ietekmē valodas kopienu varas attiecības un apstiprina pieņemumu par diskursa tipu un varas attiecību formu starpā pastāvošo abpusējo saikni. Etnopolitikas laukā dominējošie konfliktējošie un sinhronie diskursi ir vērsti uz iekšējās grupas sociālo pārliecību atzīšanu, bet vienojošie diskursi attīsta uz solidaritāti un savstarpēju sapratni vērstas attiecības. Tās nostiprina virkne faktoru, kas pastāv ārpus etnopolitiskā diskursa lauka (etniski heterogēni sociālie tīkli, tīklveida etniskā stratifikācija, zema etnisko grupu politiskā mobilizācija u.c.). Brīvie diskursi pastiprina citu diskursa tipu ietekmi uz valodas kopienu varas attiecībām atbilstoši diskursa vēstītāja interesēm.

Neraugoties uz to, ka apstiprinās pieņemums par diskursa tipu un varas attiecību formu starpā pastāvošo abpusējo saikni, pētījuma rezultāti neļauj viennozīmīgi apgalvot, ka šī saikne ļauj prognozēt valodas kopienu kā sociālo grupu attiecību attīstību. Pētot etnopolitiskā diskursa tipu ietekmi uz latviešu un krievu valodas kopienu varas attiecību formām, autore secināja, ka dažādo diskursa tipu atbalsītāji veido diskursīvās grupas, kas nav identiskas ar valodas kopienām, jo to pastāvēšanu nosaka diskurss. Diskursīvās grupas pēc to valodas un etniskās piederības pazīmēm ir heterogēnas un veido blīvus tīklojumus etnopolitikas laukā, kas nosaka to, ka latviešu un krievu valodas kopienu kā noteiktu diskursa nesēju starpā nepastāv stingra robeža. Tā ir mainīga atkarībā no komunikatīvā notikuma konteksta modeļa, kas izskaidro abu etnolingvistisko grupu varas attiecību - diskursīvā konflikta - izpausmes sociālajā realitātē kā fragmentētas mikrokonflikta situācijas.

HP_3 Etnopolitisko diskursu veidošanās un latviešu un krievu valodas kopienu varas attiecības ir atkarīgas no to konteksta: valodas kopienu etnopolitisko diskursu konstruēšanas un reproducēšanas stratēģijas un attiecīgi varas attiecību formas ietekmē trīs galvenās konteksta dimensijas - vēsturiskā, politiskā un kultūras. Vēsturiskais konteksts ir pamatā atšķirīgām etnolingvistisko grupu zināšanām, kas ietekmē atsevišķo indivīdu socializāciju un secīgi tiek izmantotas diskursu veidošanā; politiskais konteksts radikalizē etnopolitisko diskursu tipus; kultūras konteksta atšķirības sekmē atšķirīgu diskursu veidošanos un nostiprināšanos.

Pētījumā veiktā etnopolitiskā diskursa izpēte apstiprināja izvirzīto pieņemumu par dažādu konteksta dimensiju ietekmi uz etnopolitiskā diskursa veidošanos: (a) vēsturisko kontekstu raksturo atšķirīgas Latvijas vēstures interpretācijas, kas vērtējamas kā pretrunīgas

un pat konfliktējošas vēsturiskās realitātes konstrukcijas, kas būtiski ietekmē etnopolitisko ideoloģiju veidošanos un atzīšanu; (b) saasinoties politiskajam kontekstam, ko nosaka etnopolitikas jautājumu nonākšana politiskās, sociālās un mediju telpas dienas kārtībā, radikalizē etnopolitiskā diskursa saturu (aktuālos tematus) un formu (tipiskās argumentācijas taktikas un stratēģijas); (c) kultūras konteksts, kas pētījumā analizēts galvenokārt no valodas vides un informācijas telpas perspektīvas, atklāj vairākus valodas kopienu nošķirtību un šķelšanos sekmējošus faktoros. Visas minētās konteksta dimensijas ietekmē dominējošo konfliktējošo diskursu šķirtni, kas sociālajā realitātē rezonē valodas kopienu mikrokonflikta situācijās, kurās iesaistītie subjekti ir šo atšķirīgo diskursu atbalstītāji.

HP_4 Politiskā diskursa tipi atbalsojas sabiedrībā pastāvošajos etnopolitiskajos diskursu tipos, konstruējot etnolingvistisko grupu varas attiecības sociālajā realitātē: valodas kopienu etnopolitisko diskursu struktūru lielā mērā nosaka politisko aģentu diskurss, kuram piemīt binārās opozīcijas un ideoloģijas iezīmes un kas tiek konstruēts hegemonijas iegūšanas nolūkos.

Etnopolitiskā diskursa analīzes rezultāti atklāja, ka sociālais – valodas kopienu – un politiskais diskurss veidojas savstarpējā mijiedarbībā, par ko liecina vienotas etnopolitiskā diskursa makro un mikrostruktūras. Tās pilnībā atbilst ideoloģiskā diskursa binārās opozīcijas loģikai, ko apstiprina pozitīvā paštēla un negatīvā cita tēla diskursīvā stratēģija, kas caurvij visas etnopolitiskā diskursa struktūras. Veiktā izpēte ļauj secināt, ka politiskais diskurss lielā mērā iniciē etnopolitiskā diskursa tēmas, taču to tematiskais izvērsums veidojas abu diskursa veidu savstarpējās ietekmes cirkulārā procesā. Varas un pretestības politiskā un sociālā diskursa analīze atklāja to starpā pastāvošo interdiskursivitātes principu, kas nosaka politiskās pozīcijas un latviešu valodas kopienas diskursu struktūru savietojamību, tāpat arī politiskās opozīcijas un krievu valodas kopienu atbalstītie diskursu tipi veido vienotu pretestības diskursa makrostruktūru. Politiskā diskursa analīzes rezultātā autore secina, ka tā veidotāji diskursa tematu un argumentācijas paņēmieni veidošanā ievēro savu politisko pārliecību – etnopolitisko ideoloģiju - aizstāvības principu, kas raksturo politisko cīņu par dominējošo diskursu – politisko hegemoniju etnopolitikas laukā, konstruējot vienotas sociālās un politiskās iekšējās grupas kā varas subjekta pozitīvo tēlu.

Pētījuma rezultātu un hipotētisko pieņēmumu izvērtējuma rezultātā autore izvirza sekojošas promocijas darbā **aizstāvētās tēzes**:

Latviešu un krievu valodas kopienu varas attiecības etnopolitikas laukā raksturo diskursīvais konflikts, ko nosaka etnopolitiskā diskursa struktūras un lietošanas nolūki.

Diskursīvā konflikta mērķis etnopolitikas laukā ir dominējošā diskursa veidošana un atzīšana, tādējādi nosakot tam atbilstošās sociālās prakses un veidojot valodas kopienu varas attiecības sociālajā realitātē.

Etnopolitiskā diskursa veidu, žanru un aģentu kombinēta kontekstuāla izpēte ir metodoloģisks priekšnosacījums diskursa un rīcības saikņu un sakarību identificēšanai, lai skaidrotu diskursa izpausmes sociālajā realitātē.

Pateicība

Paldies visiem, kas šo apjomīgo darbu ir izlasījuši no pirmās līdz pēdējai lappusei!

....

Dziļš un cieņpilns paldies mana promocijas darba zinātniskajai vadītājai profesorei Brigitai Zepai, kas rādīja man ceļu, sniedzot akadēmisku, pētnieciski profesionālu un cilvēcisku atbalstu, iedrošinājumu un jaunas idejas raisošu kritiku. Paldies!

...

Paldies visiem maniem pedagogiem gan Latvijas Kultūras akadēmijā, gan Latvijas Universitātē, kas mani ir skolojoši un radījuši manī interesi darboties akadēmiski un profesionāli socioloģijas laukā.

...

Paldies manām kolēģēm doktorantēm! Paldies Baltijas Sociālo zinātņu institūta kolēģēm!

...

Paldies visiem pētījuma dalībniekiem par dalīšanos savā pieredzē un attieksmēs!

...

Vissiltākais un vispazemīgākais paldies manai ģimenei – vecaimammai, vecākiem, vīram un mīļajiem bērniem! Paldies, jums, mani labie, par jūsu mīlestību un pacietību!

...

Rīgā, 2010. gada 5. maijā.

Izmantotās literatūras un avotu saraksts

Normatīvie akti un dokumenti

1. LR Satversme: LR likums 15.02.1922. *Latvijas Vēstnesis* 01.07.1993., Nr.43.
2. LPSR Valodu likums 05.05.1989. *LPSR Augstākās Padomes un Valdības Ziņotājs* 18.05.1989., Nr. 20.
3. Likums "Par grozījumiem un papildinājumiem Latvijas Padomju Sociālistiskas Republikas Valodu likumā" 31.03.1992. *Ziņotājs* 16.04.1992., Nr. 15 [zaudējis spēku 01.09.2000.]
4. Vispārējā konvencija par nacionālo minoritāšu aizsardzību. Strasbūra, 01.02.1995.
5. Izglītības likums: LR likums 29.10.1998. *Latvijas Vēstnesis* 17.11.1998., Nr. 343/344 (1404/1405).
6. Par Latvijas nacionālo un etnisko grupu brīvu attīstību un tiesībām uz kultūras autonomiju: LR likums 19.03.1991. *Ziņotājs* 06.06.1991., Nr.21.
7. Grozījumi likumā „Par Latvijas nacionālo un etnisko grupu brīvu attīstību un tiesībām uz kultūras autonomiju”: LR likums 15.04.1994. *Latvijas Vēstnesis* 30.06.1994., Nr.75 (2006).
8. Grozījumi Izglītības likumā: LR likums 05.02.2004. *Latvijas Vēstnesis* 13.02.2004., Nr. 24 (2972).
9. Par Vispārējo konvenciju par nacionālo minoritāšu aizsardzību: LR likums 26.05.2005.
10. Pilsonības likums: LR likums 22.04.1994. *Latvijas Vēstnesis* 11.08.1994. Nr. 93 (224).
11. Sabiedrības integrācijas politikas pamatnostādnes 2010. – 2019. gadam. Projekts. Rīga: LR Bērnu, ģimenes un sabiedrības integrācijas lietu ministrija (21.04.2009.). Pieejams: <http://www.mk.gov.lv/lv/mk/tap/?pid=40121620> (sk.: 26.02.2010.)
12. Valsts programma “Sabiedrības integrācija Latvijā” (2001). Rīga: LR Naturalizācijas pārvalde.
13. Valsts valodas likums: LR likums 09.12.1999. *Latvijas Vēstnesis* 21.12.1999., Nr. 428/433 (1888/1893).
14. Vispārējās izglītības likums: LR likums 10. 06. 1999. *Latvijas Vēstnesis* 30.06.1999., Nr. 213/215 (1673/1675).

Statistikas dati

15. LR Centrālās statistikas pārvalde (1991). Izglītības iestādes Latvijā 1991. mācību gada sākumā. Rīga: CSP.
16. LR Centrālās statistiskās pārvalde (2001) Latvijas 2000. gada tautas skaitīšanas rezultāti. Rīga: CSP.
17. LR Centrālās statistiskās pārvalde (2000) Datu bāze „Tautas skaitīšana” // Pieejams: <http://data.csb.gov.lv/DATABASE/tautassk/databasetree.asp?lang=16> (sk.09.03.2010.)

18. LR Centrālās statistiskās pārvalde (2009) Datu bāze „Iedzīvotāji un sociālie procesi” // Pieejams: <http://data.csb.gov.lv/DATABASE/Iedsoc/databasetree.asp?lang=16> (sk. 09.03.2010.)
19. LR Pilsonības un migrācijas lietu pārvalde (2010) Iedzīvotāju reģistra statistika par 2009. gadu. Pieejams: <http://www.pmlp.gov.lv/lv/statistika/iedzivotaju.html> (sk. 21.03.2010.)
20. LR Izglītības un zinātnes ministrija (2009/2010). LR vispārīzglītojošo dienas skolu sadalījums pa plūsmām 2009./2010.m.g. Pieejams: http://izm.izm.gov.lv/upload_file/Registri_statistika/skolu_sk_09.xls (sk. 31.03.2010.).

Literatūra un informācijas avoti

21. Althusser, L. (2001/1971). Ideology and Ideological State Apparatuses. In: *Lenin and Philosophy and other essays*. New York: Monthly Review. pp. 85-126.
22. Alvesson, M., Skoldberg, K. (2003). *Reflexive Methodology*. New Vistas for Qualitative Research. London: Sage Publications.
23. Anderson, B. (1983). *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso Books.
24. Antane, A., Tsilevich, B. (1999). Nation-building and ethnic integration in Latvia. In: Kolsto, P. (ed.) *Nation-Building and Ethnic Integration in Post-Soviet Societies: An Investigation of Latvia and Kazakhstan*. Boulder, Colorado: Westview Press, pp. 63-152.
25. Apine, I. (1995). *Baltkrievi Latvijā*. Rīga: Latvijas Zinātņu Akadēmijas Filozofijas un socioloģijas institūta Etnisko pētījumu centrs.
26. Apine, I. (2001). *Politoloģija. Ievads etnopsiholoģijā*. Rīga: Zvaigzne ABC.
27. Apine, I. (2007). Etnopolitikas analīze. Rakstu krāj.: Dribins, L., Šņitņikovs, A. (red.). *Pretestība sabiedrības integrācijai: cēloņi un sekas*. Rīga: Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts. 13.-32. lp.
28. Apine, I., Volkovs, V. (1998). *Slāvi Latvijā (Etniskās vēstures apcerējums)*. Rīga: LZA Filozofijas un socioloģijas institūta Etnisko pētījumu centrs.
29. Apine, I., Volkovs, V. (2007). *Latvijas krievu identitāte: vēsturisks un socioloģisks apcerējums*. Rīga: Latvijas Universitātes Filozofijas un Socioloģijas institūts.
30. Apine, I., Dribins, L., Jansons, A., Vēbers, E., Volkovs, V., Zankovska, S. (2001). *Etnopolitika Latvijā*. Rīga: Elpa.
31. Apine, I., Dribins, L., Jēkabsons, E., Vēbers, E., Volkovs, V. (2004). *Latvijas nacionālo minoritāšu prasības identitātes saglabāšanas garantēšanai*. Rīga: Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts.
32. Apine, I., Dribins, L., Jēkabsons, E., Šņitņikovs, A., Vēbers, E., Volkovs, V., (red.) Vēber, E. (2004). *Mainīgās identitātes: etnisko grupu mobilizēšanās un sabiedrības etniskās struktūras izmaiņu ietekme uz sabiedrības integrāciju*. Rīga: Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts.
33. Aron, R. (1998). *Main Currents in Sociological Thought*. New Brunswick (U.S.A.); London (U.K.): Transaction Publications.

34. Austers, I., Golubeva, M., Kovaļenko, M., Strode, I. (2006). Daudzveidība ienāk latviešu skolās. Mazākumtautību bērnu integrācija latviešu skolu vidusskolas klasēs. Rīga: Sabiedriskās politikas centrs Providus.
35. Baltaiskalna, D. (2001). Latvijas iedzīvotāju lingvistiskā attieksme. Promocijas darba kopsavilkums. Rīga: Latvijas Universitāte, Latviešu valodas institūts.
36. Barker, Ch., Galasinski, D. (2001). Cultural studies and discourse analysis. A Dialogue on Language and Identity. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage Publications.
37. Beaugrande, R. (1996). The Story of Discourse Analysis. In: van Dijk, T. (ed.). *Introduction to Discourse Analysis*. London: Sage Publications. pp. 35-62.
38. Berger, P. L., Luckmann, T. (1966). The Social Construction of Reality. A Treatise on sociology of Knowledge. London: Penguin Books.
39. Bergmann, G. (1992). Logical Positivism, Language, and the Reconstruction of Metaphysics. In: Richard M. Rorty (ed.). *The Linguistic Turn: essays in Philosophical method*. The University of Chicago Press. pp. 63-71.
40. Bērziņš, A. (2006). Iedzīvotāju etniskā sastāva izmaiņu raksturojums. Rakstu krāj.: Zvidriņš, P. (zin. red.) *Demogrāfiskā attīstība Latvijā 21. gadsimta sākumā*. Stratēģiskās analīzes komisija. Zinātniski pētnieciskie raksti. Rīga: Zinātne. 134.-146. lp.
41. Bilingvālās izglītības ieviešanas analīze (2002). Pētījums. Rīga: Baltijas Sociālo Zinātņu institūts.
42. Blommaert, J., Bulcaen, C. (2000). Critical Discourse Analysis. *Annual Review of Anthropology*. 29, 447-466.
43. Boldāne, I. (2007). Latviešu etniskā identitāte un tās loma sabiedrības integrācijas procesā. Rakstu krāj.: Dribins, L., Šņitņikovs, A. (red.). *Pretestība sabiedrības integrācijai: cēloņi un sekas*. Rīga: Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts. 50.-67. lp.
44. Brass, P.R. (ed.). (1985). Ethnic Groups and the State. Totowa, NJ: Barnes and Noble Books.
45. Brockelman, T. (2003). The failure of the radical democratic imaginary: Žižek versus Laclau and Mouffe on vestigial utopia. *Philosophy & Social Criticism*. London, Thousand Oaks, CA and New Delhi: Sage Publications. Vol. 29, 2, 183-208.
46. Broks, J., Ozoliņš, U., Ozolzīle, G., Tabuns, A., Tisenkopfs, T. (1996, 1997). The Stability of Democracy in Latvia: Pre-Requisites and Prospects. *Humanities and Social Sciences. Latvia*. Nr. 4 (13) & 1(14), 103-134.
47. Broks, J., Tabuns, A., Tabuna, A. (2001a). History and Images of the Past. In: Tabuns, A. (ed.). *National, State and Regime Identity in Latvia*. Riga: Baltic Study Centre. pp. 42-91.
48. Broks, J., Tabuns, A., Tabuna, A. (2001b). National and Regional Integration. In: Tabuns, A. (ed.). *National, State and Regime Identity in Latvia*. Riga: Baltic Study Centre. pp. 173-200.
49. Brubaker, R. (2004). Ethnicity without groups. USA: President and Fellows of Harvard College.
50. Brubaker, R. (2009). Ethnicity, Race and Nationalism. *Annual Review of Sociology*. Vol. 35, 21-42.

51. Bucholtz, M. (2001). Reflexivity and Critique in Discourse Analysis. *Critique of Anthropology*. London, Thousand Oaks, CA and New Delhi: Sage Publications. Vol. 21 (2), 165-183.
52. Burr, V. (2005/1995). Social Constructionism. London; New York: Routledge. Second edition.
53. Calhoun, C. (2001). Tradition, but not mere inheritance. *Ethnicities. Symposium*. London, Thousand Oaks, CA and New Delhi: Sage Publications. Vol 1 (1), 9-10.
54. Ceļā uz pilsonisku sabiedrību – 2000. (2001). Rīga: Baltijas Sociālo Zinātņu institūts.
55. Chalaby, J. K. (1996). Beyond the prison house of language: discourse as a sociological concept. *British Journal of Sociology*. Vol. 47, 4, 684–698.
56. Chiapello, E., Fairclough, N. (2002). Understanding the new management ideology: a transdisciplinary contribution from critical discourse analysis and new sociology of capitalism. *Discourse & Society*. London, Thousand Oaks, CA and New Delhi: Sage Publications. Vol. 13(2), 185-208.
57. Craib, I. (1992). Modern Social Theory from Parsons to Habermas. Harvester Wheatsheaf: Prentice Hall. Second edition.
58. Dahl, R. (1961). Who governs?: democracy and power in an American city. New Haven, London: Yale University Press.
59. De Cillia, R., Reisigl, M., Wodak, R. (1999). The discursive construction of national identities. *Discourse & Society*. London, Thousand Oaks, CA and New Delhi: Sage Publications. Vol. 10(2), 149-173.
60. Dedze, I. (red.) (2002). Bilingvālā izglītība Latvijā: starptautiskā ekspertīze. Rīga: Sorosa fonds – Latvija.
61. Diatchkova, S. (2005). Ethnic Democracy in Latvia. In: Smooha, S., Järve, P. (eds.). *The fate of Ethnic Democracy in Post-Communist Europe*. Budapest: Open Society Institute. pp. 81-114.
62. Djačkova, S. (2004). Latviešu valodas zināšanas un sabiedrības integrācija. Rīga: Sabiedriskās politikas centrs Providus. Izdevniecība „Nordik”.
63. Dribins, L. (1994). Nation State and Its Ethnic Policies. *Humanities and Social Sciences: Latvia 2* (3), pp. 70-93.
64. Dribins, L. (1995). Ukraini Latvijā. Rīga: Latvijas Zinātņu Akadēmijas Filozofijas un socioloģijas institūta Etnisko pētījumu centrs.
65. Dribins, L. (1996). Ebreji Latvijā. Rīga: Latvijas Zinātņu Akadēmijas Filozofijas un socioloģijas institūta Etnisko pētījumu centrs.
66. Dribins, L., Spārītis, O. (2000). Vācieši Latvijā. Rīga: Jēkabsons, Ē. (2003). Lietuvieši Latvijā. Rīga: Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūta Etnisko pētījumu centrs.
67. Dribins, L. (2004a). Etniskās un nacionālās minoritātes Eiropā. Vēsture un mūsdienas. Rīga: Eiropas Padomes Informācijas birojs, Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts.
68. Dribins, L. (2007a). Latvijas vēstures faktors sabiedrības integrācijas procesā. Rakstu krāj.: Dribins, L., Šņitņikovs, A. (red.). *Pretestība sabiedrības integrācijai: cēloņi un sekas*. Rīga: Latvijas Universitātes Filozofijas un Socioloģijas institūts. 33.- 49. lp.

69. Dribins, L. (2007b). Mazākumtautības Latvijā. Vēsture un tagadne. Rīga: Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts.
70. Dribins, L., Šņitņikovs, A. (red.). (2007). Pretestība sabiedrības integrācijai: cēloņi un sekas. Rīga: Latvijas Universitātes Filozofijas un Socioloģijas institūts.
71. Druviete, I. (ed.) (1995.). The Language Situation in Latvia. Sociolinguistic Survey. Part 1. Language Use and Attitudes among Minorities in Latvia. Riga: Latvian Language Institute.
72. Druviete I. (ed.) (1996a). Valodas situācija Latvijā. Sociolingvistisks pētījums. 2. daļa. Latviešu lingvistiska kompetence un valodas procesu vertējums. Rīga: Latviešu valodas institūts.
73. Druviete, I. (1996b). Latviešu valodas sociolingvistiskā situācija (izpētes metodes un raksturojums: statistika, psiholoģija, politika). Rīga: Tapals.
74. Druviete, I. (1997). Linguistic human rights in the Baltic States. *International Journal of the Sociology of Language*. Berlin/New York: Walter de Gruyter. Vol. 127, 161-185.
75. Druviete, I. (2000a). Valsts valoda Latvijas sabiedrības integrācijas procesā. Rakstu krāj.: Vēbers, E. (red.). *Integrācija un etnopolitika*. Rīga: Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts. 184.-198. lpp.
76. Druviete, I. (2000b). Sociolinguistic situation and language policy in the Baltic States. Rīga: Latvijas Universitāte.
77. Druviete, I. (2001). Latvijas sociolingvistiskās situācijas monitorings. Rīga: Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts.
78. Druviete, I., Baltāskalna, D., Ernstsone, V., Poriņa, V. (2001). Latvijas valodas politikas analīze: ekonomiskie aspekti. Rīga: Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts.
79. Džozefs, Dž.Ē. (2008). Valoda un politika. Rīga: apgāds "Zinātne".
80. Edley, N. (2001). Unraveling Social Constructionism. *Theory Psychology*. London: Sage Publications. Vol. 11(3), 433-441.
81. Emerson, M. R. (1962). Power Dependence Relations. *American Sociological Review*. Vol. 27, No1, 31-41.
82. Fairclough, N. (1993). Critical Discourse Analysis and the Marketization of Public Discourse: the Universities. *Discourse & Society*. London, Newbury Park and New Delhi: Sage Publications. Vol. 4 (2), 133–168.
83. Fairclough, N. (1995). Critical Discourse Analysis. The critical study of language. Harlow: Longman.
84. Fairclough, N. (2000). Discourse, social theory, and social research: The discourse of welfare reform. *Journal of Sociolinguistics* 4/2, 163-195.
85. Fairclough, N. (2001a/1989). Language and Power. Second edition. Harlow: Longman.
86. Fairclough, N. (2001b). Critical Discourse Analysis as a Method in Social Scientific Research. In: Wodak, R., Meyer, M. (eds.) *Methods of critical discourse analysis*. London: Sage Publications. pp. 121–138.

87. Fairclough, N. (2001c). The Discourse of New Labour: Critical Discourse Analysis. In: Wetherell, M., Taylor, S., Yates, S.J. (eds.) *Discourse as Data: A Guide for Analysis*. London: Sage Publications, 2001. pp. 229-266.
88. Fairclough, N. (2003). *Analysing Discourse. Textual analysis for social research*. London: Routledge.
89. Fairclough, N. (2006/1992). *Discourse and Social Change*. Cambridge, UK: Polity.
90. Fairclough, N., Graham, N., Lemke, J., Wodak, R. (2004). Introduction. *Critical Discourse Studies*. Routledge. Vol. 1, No.1, 1-7.
91. Fairclough, N., Wodak, R. (2006). Critical Discourse Analysis. In: T.A. van Dijk (ed.) *Discourse as Social Interaction. Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*. Vol. 2. London: Sage Publications. pp. 258–284.
92. Foucault, M. (1972 /1969). *The Archaeology of Knowledge*. Pantheon Books.
93. Fuko, M. (1995). *Patiesība. Vara. Patība*. Rīga: „Spektrs”. Latvijas Zinātņu Akadēmijas Filozofijas un socioloģijas institūts.
94. Fuko, M. (2000/1976). *Seksualitātes vēsture*. 1. daļa. Zinātgrība. Rīga: Zvaigzne ABC.
95. Fuko, M. (2001/1975). *Uzraudzīt un sodīt. Cietuma rašanās*. Rīga: Zvaigzne ABC.
96. Foucault, M. (2002/1969). *The Archaeology of Knowledge*. Routledge Classics.
97. Foucault, M. (2003/1984). The Subject and Power. In: Robinow, P., Rose, N. (eds.) *The essential Foucault. Selections from Essential Works of Foucault, 1954-1984*. New York: The New Press. pp. 126-144.
98. Gampercs, Dž. (2003). Sociolingvistikas attīstība. *Kentaurs XXI*. Nr.30. 2003. gada aprīlis. 5.-27. lp.
99. Gaugere, K. (2007). Nevalstisko organizāciju loma sabiedrības integrācijā. Rakstu krāj.: Dribins, L., Šņitņikovs, A. (red.). *Pretestība sabiedrības integrācijai: cēloņi un sekas*. Rīga: Latvijas Universitātes Filozofijas un Socioloģijas institūts. 68.- 90. lp.
100. Geras, N. (1987). Post-Marxism? *New Left Review*, 163 May-June, 40-82.
101. Gergen, K. (1985). The Social Constructionism Movement in Social Psychology. *American Psychologist*. Vol. 40. No.3, 266-275.
102. Gergen, K. (1994). *Realities and Relationships: Soundings in Social Constructivism*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
103. Gergen, K. (2001). *Social Construction in Context*. London: Sage publications.
104. Gergen, K. (2009). *An invitation to social construction*. Second edition. London: Sage Publications.
105. Gidenss, E. (1999/1984). *Sabiedrības veidošanās*. Rīga: AGB.
106. Gill, R. (2000). Discourse Analysis. In: Baker, M., W., Gaskell, G. (eds.) *Qualitative researching with text, image and sound. A practical handbook*. London: Sage Publications. pp. 172-190.
107. Glaser, B.G., Strauss, A.,L. (1999/1967). *The Discovery of Grounded Theory: strategies for qualitative research*. New York: Aldine de Gruyter.
108. Golubeva, M., Rožuklane, A., Kažoka, I. (2007). Izaicinājums pilsoniskajai līdzdalībai. Analītiskais ziņojums par Saeimas un mediju monitoringu. Rīga: Sabiedriskās politikas centrs “Providus”.

109. Gramsci, A. (2000). Hegemony, Relations of Force, Historical Block. In: Forgas, D. (ed.) *The Antonio Gramsci Reader*. New York: New York University, 2000. pp.189-221.
110. Grass, N., Vīgulis, K. (2010). Socioloģiskās organizācijas Latvijā. Grām.: Tisenkopfs, T. (zin. red.) *Socioloģija Latvijā*. Rīga: Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds. 518.- 533. lp.
111. Habermas, J. (1976). *Communication and the Evolution of Society*. Beacon Press: Boston.
112. Hall, S. (2002). Foucault: Power, Knowledge and Discourse. In: Wetherell, M., Taylor, S., Yates, S.J. (eds.) *Discourse Theory and Practice*. London: Sage Publications, 2002. pp. 72-81.
113. Hammersley, M. (1997). On the Foundations of Critical Discourse Analysis. *Language & Communication*. Vol. 17. No. 3, 237-248.
114. Hammersley, M. (2003). Conversation analysis and discourse analysis: methods or paradigms? *Discourse & Society*. London, Thousand Oaks, CA and New Delhi: Sage Publications. Vol. 14 (6), 751-781.
115. Hibberd, F.J. (2001). Gergen's Social Constructionism, Logical Positivism and the Continuity of Error: Part 1: Conventionalism. *Theory Psychology*. London, Thousand Oaks, CA and New Delhi: Sage Publications, 2001. Vol. 11(3), 297-321.
116. Hicks, A., M., Janoski, T., Schwartz, M., A. (2005). Political Sociology in the New Millenium. In: Janoski, T., Alford, R., Hicks, A., Schwartz, M.A. (eds.) *The Handbook of Political Sociology. States, Civil Societies, and Globalization*. New York: Cambridge University Press. pp. 1-30.
117. Hindess, B. (2001/1996). *Discourse of Power: from Hobbes to Foucault*. Oxford: Blackwell Publishers.
118. Hirša, Dz. (1998). Valsts valodas politikas pamatvirzieni Latvijā. Rakstu krāj.: Vēbers, E. (red.) *Pilsoniskā apziņa*. Rīga: Filozofijas un Socioloģijas institūts. 150.-163. lp.
119. Horowitz, D. (1985). *Ethnic Groups in Conflict*. Berkeley, CA: University of California Press.
120. Howarth, D. (2000). *Discourse*. Buckingham: Open University Press.
121. Howarth, D. (2005). Applying Discourse Theory: the Method of Articulation. In: Howarth, D., Torfing, J. (eds.) *Discourse Theory in European Politics. Identity, Policy and Governance*. New York: Palgrave Macmillan. pp. 316-346.
122. Howarth D., Stavrakakis Y. (2000). Introducing discourse theory and political analysis. In: Howarth, D., Norval, A.J. and Stavrakakis, Y. (eds.) *Discourse Theory and Political Analysis*. Manchester: Manchester University Press. pp. 1-23.
123. Howarth, D., Norval, A.J. and Stavrakakis, Y. (eds.) (2000). *Discourse Theory and Political Analysis*. Manchester: Manchester University Press.
124. Ijabs, I., Kruks, S. (2008). *Saeima, vārdi un demokrātija*. Rīga: Sorosa Fonds – Latvija.
125. Ikstens, J. (2006). Eastern Slavic Political Parties in Latvia. In: Muižnieks, N. (ed.) *Latvian-Russian Relations: Domestic and International Dimensions*. Rīga: Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds. pp. 41-52.
126. Indāns, I., Kalniņš, V. (2001). Sabiedrības integrācijas institucionālās politikas analīze. Rīga: Latvijas Ārpolitikas institūts.

127. Ivbulis, V. (1995). Uz kurieni literatūras teorija? Rīga: Latvijas Universitāte.
128. Jäger, S. (2001). Discourse and knowledge: theoretical and methodological aspects of a critical discourse and dispositive analysis. In: Wodak, R., Meyer, M. *Methods of critical discourse analysis*. London: Sage Publications, 2001. pp. 32–62.
129. Jēkabsons, Ē. (1996). Poļi Latvijā. Rīga: Latvijas Zinātņu Akadēmijas Filozofijas un socioloģijas institūta Etnisko pētījumu centrs.
130. Jēkabsons, Ē. (2003). Lietuvieši Latvijā. Rīga: Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūta Etnisko pētījumu centrs.
131. Kalmus, V. (2003). “Is interethnic integration possible in Estonia?”: ethno-political discourse of two ethnic groups. *Discourse & Society*. London, Thousand Oaks, CA and New Delhi: Sage Publications. Vol. 14 (6), 667-697.
132. Karklins, R. (1994). *Ethnopolitics and Transition to Democracy: the Collapse of the USSR and Latvia*. Washington: The Woodrow Wilson Center Press.
133. Karklins, R. (2000a). Theories of National Integration and Developments in Latvia. In: Vēbers, E. (red.) *Integrācija un etnopolitika*. Rīga: Jumava. 47.-76. lpp.
134. Karklins, R. (2000b). Ethnopluralism: Panacea for East and Central Europe? *Nationalities Papers*, Vol.28, Issue 2, 219 - 241.
135. Karklins, R., Zepa, B. (1996). Multiple Identities and Ethnopolitics in Latvia. *American Behavioral Scientist* 39, 8, 33-45.
136. Kļave, E. (2005). Sociolingvistiskā šķelšanās Latvijā etnopolitisko diskursu un eiropēizācijas kontekstā. Rakstu krāj.: Ozoliņa, Ž., Tisenkopfs, T. (red.) *Latvija eiropēizācijas krustceļos*. Rīga: Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds. 92.-116. lp.
137. Kļave, E. (2007). Kritiskā diskursa analīzes lietojums etnopolitisko diskursa izpētē. *Latvijas Universitātes raksti, 714. sējums, Socioloģija*. Rīga: Latvijas Universitāte, 17.-30. lp.
138. Kļave, E., Šūpule, I., Zepa, B. (2004). Divplūsmu skolas kā bilingvālās izglītības piemēra novērtējums. Sabiedriskās politikas centra “Providus” krājums *Izglītības reformas Latvijas sabiedrības integrācijai un labklājībai. Pārskats par izglītību 2003./2004.* Rīga: “Nordik”. 22.-32. lp.
139. Kļave, E., Jeruma, L., Krišāne, J., (zin. red.) Zepa, B. (2004). Cittautiešu jauniešu integrācija Latvijas sabiedrībā izglītības reformas kontekstā. Rīga: Baltijas Sociālo Zinātņu institūts.
140. Kļave, E., Zepa, B. (2010). Etniskā integrācija Latvijā – pētnieciskais diskurss. Grām.: Tisenkopfs, T. (zin. red.) *Socioloģija Latvijā*. Rīga: Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds. 201.-219. lp.
141. Kress, G. (1993). Against arbitrariness: the social production of the sign as a foundational issue in critical discourse analysis. *Discourse & Society*. London, Newbury Park and Thousand Oaks: Sage Publications. Vol. 4 (2), 169-191.
142. Kress, G. (2002). From Saussure to Critical Sociolinguistics: The Turn towards a Social View of Language. In: Wetherell, M., Taylor, S., Yates, S.J. (eds.) *Discourse Theory and Practice*. London: Sage Publications. pp. 29-38.
143. Kruks, S. (2000). Sabiedrības integrācijas komunikatīvie aspekti. Rakstu krāj.: *Daudzveidība II. Žurnālistika, komunikācija, reklāma, sabiedriskās attiecības*. Rīga: Latvijas Univeristāte, Komunikācijas studiju nodaļa. 21-42. lp.

144. Kruks, S. (2005). „Latvians” and „Latvia’s residents”: Representation of Natinal Identity in Public and Private Discourse. „Latvieši” un „Latvijas iedzīvotāji”: nacionālās identitātes veidošana publiskajā un privātajā diskursā. *Latvijas Universitātes raksti*, 680. sējums, *Politikas zinātne. Identitātes maiņa, pārklāšanās un mijiedarbība*. Rīga: Latvijas Universitāte, 101.-110.lp.
145. Kruks, S., Šulmane, S. (2002). Pilsoniskās sabiedrības attīstība un sabiedrības integrācija: 8. Saeimas priekšvēlēšanu kampaņas preses un politiķu diskurss. Rīga: SIA „Jumi”.
146. Kruks, S., Šulmane, I. (2005). Plašsaziņas līdzekļi demokrātiskā sabiedrībā. Grām.: Rozenvalds, J. (zin. red.) *Cik demokrātiska ir Latvija: Demokrātijas audits*. Rīga: Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds. 139.-152. lp.
147. Laclau, E., (2000) Foreword. In.: Howarth, D., Norval, A.J., Stavrakakis, Y. (eds.) *Discourse Theory and Political Analysis. Identities, hegemonies and social change*. Manchester University Press. pp. x-xi.
148. Laclau, E., Mouffe, Ch. (2001/ 1985). *Hegemony and Socialist Strategy*. Second edition. London: Verso.
149. Laclau, E., Mouffe, Ch. (1987). Post Marxism without Apologies. *New Left Review* I/166, November, December, 79-106.
150. Laķis, P. (1997). Varas un sabiedrība: varas maiņa Latvijā astoņdesmito un deviņdesmito gadu mijā. Rīga: Zvaigzne ABC.
151. Laķis, P. (2000). Nacionālās kultūras identitāte un multikultūru sabiedrība. Grām.: Vēbers, E. (red.) *Integrācija un etnopolitika. Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts*. 385.-395. lp.
152. Lane, J.E., Ersson, S.O. (1991). *Politics and Society in Western Europe*. London: Sage Publications. Second edition.
153. Latvija. Pārskats par tautas attīstību. Muižnieks, N. (red.) (1995). Rīga: UNDP.
154. Latvija. Pārskats par tautas attīstību, 2008/2009: Atbildīgums. (2009). Rozenvalds, J., Ijabs, I. (galv. red.). Rīga: LUSociālo un politisko pētījumu institūts,
155. Lemert, Ch.C. (1998). Post-structuralism and sociology. In.: Seidman, S. (ed.) *The Postmodern Turn: new perspectives on social theory*. New York: Cambridge University Press. pp. 265-281.
156. Lerhis, A., Kudors, A., Indāns, I. (2007). Ārvalstu ietekme uz sabiedrības etniskās integrācijas procesu Latvijā. Rīga: Austrumeiropas Politisko Pētījumu centrs.
157. Liebrucks, A. (2001). The Concept of Social Construction. *Theory Psychology*. Sage Publications, Vol. 11(3), 363-391.
158. Liotārs, Ž.F. (2008/1979). Postmodernais stāvoklis. Pārskats par zināšanām. Rīga: Laikmetīgās mākslas centrs.
159. Malesevic, S. (2004). *The Sociology of Ethnicity*. Sage publications (London, Thousand Oaks, New Delhi).
160. Meyer, M. (2001). Between theory, method, and politics: positioning of the approaches to CDA. In: Wodak, R., Meyer, M. (eds.) *Methods of critical discourse analysis*. London: Sage Publications. pp. 14–31.
161. Muižnieks, N. (1995). Etniskā stratifikācija Latvijā: padomju laikā un tagad. Grām.: *Nacionālā politika Baltijas valstīs*. Rīga: Zinātne. 113.-121. lp.

162. Muiznieks, N. (1997). Latvia: Restoring a State, Rebuilding a Nation. In: Bremmer, I., Taras, R. (ed.). *New States, New Politics: Building the Post-Soviet Nation*. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 376-397.
163. Muižnieks, N. (2006). Government Policy and the Russian Minority. Rakstu krāj.: Muižnieks, N. (ed.) *Latvian-Russian Relations: Domestic and International Dimensions*. Rīga: Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds. pp. 11-21.
164. Muižnieks, N. (2008). Ethnic Relations in Latvia in 2020: Three Scenarios. In: *Latvija 2020. Nākotnes izaicinājumi sabiedrībai un valstij*. Rīga: Latvijas Universitāte, pp. 155.-170.
165. Muižnieks, N. (ed.) (2010). How integrated is Latvian Society? An audit of Achievements, Failures and Challenges. Riga: University of Latvia Press.
166. Muiznieks, N., Kehris, B.I. (2003). The European Union, Democratization and Minorities in Latvia. In: Kubicek, P.J. (ed.) *The European Union and Democratization*. London: Routledge, pp. 30-55.
167. Muižnieks, N., Tabuns, A. (red.) (2007). Nacionālo minoritāšu konvencija – diskriminācijas novēršana un identitātes saglabāšana Latvijā. Rīga: Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds.
168. Nelde, P.H. (1986). Language Contact Means Language Conflict. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*. Vol. 8, 33-42.
169. Nelde, P.H. (1997). Language Conflict. In: Coulmas, F. (ed.) *Handbook of Sociolinguistics*. Oxford: Blackwell Publishers. pp. 285-300.
170. Neuman, W. Lawrence (2006). Social research methods: qualitative and quantitative approaches. 6th edition. Boston: Pearson/Allyn and Bacon.
171. Norris, A. (2006). Ernesto Laclau and the Logic of “the political”. *Philosophy & Social Criticism*. London, Thousand Oaks, CA and New Delhi: Sage Publications. Vol. 32. No. 2., 111-134.
172. Norval, A. (2000). Trajectories of future research in discourse theory. In: Howarth, D., Norval, A.J., Stavrakakis, Y. (eds.) *Discourse Theory and Political Analysis*. Manchester: Manchester University Press. pp. 219-236.
173. Ozoliņš, U. (1992). Valodu politika un etnopolitika Baltijas valstīs. Grām.: *Valodas politika Baltijas valstīs*. Rīga: Valsts valodas centrs, 33.-43.lp.
174. Ozoliņš, U. (1995). Valodas iekšpolitika un ārpolitika. *Socioloģijas un politoloģijas žurnāls*. Nr.6, 9.-12.
175. Ozoliņš, U. (1999). Between Russian and European hegemony: current language policy in the Baltic States. *Current Issues In Language and Society*. Vol. 6 (1), 6-47.
176. Pabriks, A., Āboltiņš, R., Vēbers, E. (red.) Pabriks, A. (2001). Sabiedrības integrācija: atsvešinātības pārvarēšana. Rīga: Sorosa fonds – Latvija.
177. Pabriks, A. (2002). Etniskās proporcijas, nodarbinātība un diskriminācija Latvijā. Rīga: Nordik.
178. Pabriks, A. (2003). Ethnic Structure, Inequality and Governance of the Public Sector in Latvia. United Nations Research Institute for Social Development (UNRISD).
179. Parsons, T. (1967). *Essays in sociologist theory*. New York: The Free Press.
180. Pêcheux, M. (1982). *Language, Semantics and Ideology*. London: Macmillan.

181. Phillips, N., Hardy, C. (2002) *Discourse Analysis. Investigating Processes of Social Construction*. Thousand Oaks: Sage Publications.
182. Phillips, L., Jørgensen, M. (2002). *Discourse Analysis as Theory and Method*. London. Thousand Oaks. New Delhi: Sage Publications.
183. Piven, F.F., Cloward, R.A. (2005). Rulemaking, Rulebraking, and Power. In: Janoski, T., Alford, R., Hicks, A., Schwartz, M.A. (eds.) *The Handbook of Political Sociology. States, Civil Societies, and Globalization*. Cambridge University Press. pp. 33-53.
184. Poriņa, V. (2000). Individāda un sabiedrības multilingvisms Latvijā: situācija un prognozes. Rakstu krāj.: Vēbers, E. (red.) *Integrācija un etnopolitika*. Rīga: Jumava. 282.-297. lp.
185. Poriņa, V. (2003). Individuālā un sociālā bilingvisma korelācija Latvijā. Promocijas darbs. Rīga: Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts.
186. Poriņa, V. (2009). Valsts valoda daudzvalodīgajā sabiedrībā: individuālais un sociālais bilingvisms Latvijā. Rīga: Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts.
187. Potter, J. (1998). Discursive social psychology: From attitudes to evaluations. *European Review of Social Psychology*. Psychology Press. Vol. 9, 233-266.
188. Potter, J. (2000). Discourse Analysis and Constructionist Approaches: Theoretical Background. In: John T.E. Richardson (ed.) *Handbook of qualitative research methods for psychology and the social sciences*. Leicester: British Psychological Society Books, 2000. pp. 125-140.
189. Potter, J. (2002). Wittgenstein and Austin. In: Wetherell, M., Taylor, S., Yates, S.J. (eds.) *Discourse Theory and Practice*. London: Sage Publications. pp. 39-46.
190. Potter, J. (2003). Discursive psychology: Between method and paradigm. *Discourse & Society*. London, Thousand Oaks, CA and New Delhi: Sage Publications. Vol. 14(6), 783-794.
191. Potter, J. (2004). Discourse Analysis. In: Hardy, M., Bryman, A. (eds.) *Handbook of Data Analysis*. London: Sage Publications. pp. 607-624.
192. Potter, J., Hepburn, A. (2008). Discursive constructionism. In: Holstein, J.A., Gubrium, J.F. (eds.) *Handbook of constructionist research*. New York: Guildford. pp. 275-293.
193. Potter, J., Wetherell, M. (2002). Unfolding Discourse Analysis. In: Wetherell, M., Taylor, S., Yates, S.J. (eds.) *Discourse Theory and Practice*. London: Sage Publications. pp. 198-209.
194. Prus, R. (1996). *Symbolic Interaction and Ethnographic Research: Intersubjectivity and the Study of Human Lived Experience*. Albany, New York: State University of New York Press.
195. Ritzer, G. (1992). *Contemporary Social Theory*. Third edition. USA: Mc Graw-Hill.
196. Rotčailds, Dž. (1999). Etnopolitika: konceptuālās aprises. Rīga: Izdevniecība AGB.
197. Rozenvalds, J. (2004). Latvia After Twelve Years of Renewed Independence: the Search for Normality. *Latvijas Universitātes raksti, 663. sējums, Politika un socioloģija*. Rīga: Latvijas Universitāte, 7.-22.lp.
198. Rozenvalds, J. (2005). Demokrātija: problēmas un perspektīvas. Grām.: Rozenvalds, J. (red.) *Cik demokrātiska ir Latvija: demokrātijas audits*. Rīga: Latvijas Universitāte, 7.-17. lp.

199. Rozenvalds, J. (zin.red.) (2007). Parlamentārais diskurss Latvijā. Saeimas plenārsēžu datorizēta analīze. Rīga: Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds.
200. Rozenvalds, J. (2008). Latvijas demokrātija: pārmaiņu treji loki. Grām.: Ozoliņa, Ž., Ulnicāne-Ozoliņa, I. (zin. red.) *Latvija 2020. Nākotnes izaicinājumi sabiedrībai un valstij*. Rīga: Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds. 9.-17. lp.
201. Rozenvalds, J. (2010). The Soviet Heritage and Integration Policy Development Since the Restoration of Independence. In: Muižnieks, N. (ed.) *How integrated is Latvian Society? An audit of Achievements, Failures and Challenges*. Riga: University of Latvia Press. pp. 33-59.
202. Runcis, A. (2005). Cleavages, the formation of Cleavages, and Political Parties in Latvia./Sociālo šķirtņu veidošanās un politiskās partijas Latvijā. *Latvijas Universitātes raksti. Politikas zinātne*. Vol. 686, 64.-78.lp.
203. Serls, Dž. (2003). Kas ir runas akts? *Kentaurs XXI*. Nr.30,150.-164. lp.
204. Schegloff, E.A. (1997). Whose Text? Whose Context? *Discourse & Society*. London, Newbury Park and Thousand Oaks: Sage Publications. Vol. 8 (2), 165–187.
205. Schegloff, E.A. (1999). Discourse, pragmatics, conversation, analysis. *Discourse Studies*. London, Thousand Oaks, CA and New Dehli: Sage Publications. Vol. 1(4), 405-435.
206. Schöpflin, G. (2000). Nations. Identity. Power. The New Politics of Europe. London: Hurst & Company.
207. Silverman, D. (2000). Doing Qualitative Research: A Practical Handbook. London: Sage Publications.
208. Silverman, D. (2001). Interpreting Qualitative Data: Methods for Analysing Talk, Text and Interaction. London: Sage Publications.
209. Silova, I. (2002). Bilingvālās izglītības teātris: Latvijas mazākumtautību izglītības reformas aizkulises. Rakstu krāj.: Dedze, I. (red.) *Bilingvālā izglītība Latvijā: starptautiskā ekspertīze*. Rīga: Sorosa fonds – Latvija. 138.-153.lp.
210. Silova, I. (2006). From Sites of Occupation to Symbols of Multiculturalism. Reconceptualizing Minority Education in Post-Soviet Latvia. Greenwich: Information Age Publishing.
211. Skutnabb-Kangas, T. (1994). Linguistic human rights in education. *Language Policy in Baltic States*. Conference papers. Riga: Gara pupa.
212. Slembrouck, S. (2001). Explanation, Interpretation and Critique in the Analysis of Discourse. *Critique of Anthropology*. London, Thousand Oaks, CA and New Delhi: Sage Publications. Vol. 21 (1), 33-57.
213. Stam, H., J. (2001). Introduction: Social Constructionism and Its Critics. *Theory Psychology*. London: Sage Publications. Vol. 11(3), 291-296.
214. Šņitņikovs, A. (2007). Ievads. Sabiedrības integrācijas problēmu analīze, pētot mijiedarbību starp valsti, etnicitāti un pilsonisko sabiedrību. Rakstu krāj.: Dribins, L., Šņitņikovs, A. (red.). *Pretestība sabiedrības integrācijai: cēloņi un sekas*. Rīga: Latvijas Universitātes Filozofijas un Socioloģijas institūts. 6.- 12. lp.
215. Šulmane, I. (2006). The Russian Language Media in Latvia. In: Muižnieks, N. (ed.). *Latvian-Russian Relations: Domestic and International Dimensions*. Rīga: Latvijas Universitātes Akadēmiskais Apgāds. pp.64-73.

216. Šulmane, I. (2007). Neiecietības diskurss Saeimas politiķu runās. Grām.: Rozenvalds, J. (zin. red.) *Parlamentārais diskurss Latvijā. Saeimas plenārsēžu stenogrammu datorizētā analīze*. Rīga: Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds. 69.-91.lp.
217. Šulmane, I. (2010). The Media and Integration. In: Muižnieks, N. (ed.) *How integrated is Latvian Society? An audit of Achievements, Failures and Challenges*. Rīga: University of Latvia Press. pp. 223-25.
218. Šulmane, I., Kruks S. (2001a). Stereotipi Latvijas presē. Rakstu krāj.: *Latvijas mediju analīze. Daudzveidība III*. Rīga: Latvijas Universitātes Komunikācijas studiju nodaļa. 11.-50. lp.
219. Šulmane, I., Kruks S. (2001b). Pilsonības problēmas presē. Rakstu krāj.: *Latvijas mediju analīze. Daudzveidība III*. Rīga: Latvijas Universitātes Komunikācijas studiju nodaļa. 91.-128. lp.
220. Šulmane, I., Kruks, S. (2006). Neiecietības izpausmes un iecietības veicināšana Latvijā. Laikrakstu publikāciju un politiskā diskursa analīze 2004./2005. gads. Rīga: Īpašo uzdevumu ministrija sabiedrības integrācijas lietās.
221. Šūpule, I., Krastiņa, L., Peņķe, I., (zin. red.) Zepa, B. (2004). Etniskā tolerance un Latvijas sabiedrības integrācija. Rīga: Baltijas Sociālo Zinātņu institūts.
222. Šūpule, I. (2007). Etniskās attiecības un akulturācijas procesi Latvijā: iedzīvotāju attieksmes pret dažādām akulturācijas stratēģijām. *Latvijas Universitātes raksti, 714. sējums. Socioloģija*. Rīga: Latvijas Universitāte. 31.-43.lp.
223. Tabuna, A. (1997). Migration in Latvia and the Attitude of Residents Toward Immigrants. *Humanities and Social Sciences. Latvia*. 4(13)/96 & 1(14)/97, 135.-147.
224. Tabuna, A. (2001) Historical Heritage. Grām.: Tabuns, A. (ed.) *National, State and Regime Identity in Latvia*. Rīga: Baltic Study Centre. pp. 13-41.
225. Tabuns, A. (1998). Socioloģija Latvijā: vakar, šodien, rīt: galvenie posmi sociālo ideju attīstībā. Grām.: *Sabiedrības pārmaiņas Latvijā*. Rīga: Jumava. 8-71.lp.
226. Tabuns, A. (1999). Changing National, State and Regime Identities in Latvia. Budapest: Open Society Institute.
227. Tabuns, A. (2006). Attitudes Towards the State and Latvian Foreign Policy. In: Muižnieks, N. (ed.) *Latvian-Russian Relations: Domestic and International Dimensions*. Rīga: Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds. pp. 22-32.
228. Tabuns, A. (2007). Nacionālā identitāte un integrācija (1995-2003). Rakstu krāj.: Tabuns, A. (zin. red.) *Drošība un tiesiskums Latvijā*. Rīga: Latvijas Universitātes Filozofijas un socioloģijas institūts. 93.-119. lp.
229. Tabuns, A. (2010a). Socioloģija Latvijā: divdesmitais gadsimts. Grām.: Tisenkopfs, T. (zin. red.) *Socioloģija Latvijā*. Rīga: Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds. 81.-124. lp.
230. Tabuns, A. (2010b). Identity, Ethnic Relations, Language and Culture. In: Muižnieks, N. (ed.) *How integrated is Latvian Society? An audit of Achievements, Failures and Challenges*. Rīga: University of Latvia Press. pp. 253-278.
231. Tabuns, A., Muižnieks, N., Čilevičs, B., Kamenska, A., Liguta T., Mežs, I. (1998). Nacionālā saskaņa un sabiedrības integrācija. *Latvija. Pārskats par tautas attīstību. 1997*. Apvienoto Nāciju Organizācijas Attīstības programma. Rīga. 48.-66. lp.
232. Tabuns, A., Broks, J., Tabuna, A., Tisenkopfs, T., (ed.) Tabuns, A. (2001). National, State and Regime Identity in Latvia. Rīga: Baltic Study Centre.

233. Tabuns, A., Tisenkopfs, T. (2001). Attitudes towards European Integratio. In: Tabuns, A. (ed.). *National, State and Regime Identity in Latvia*. Riga: Baltic Study Centre. pp. 201-227.
234. Tabuns, A., Daugavietis, J., Kalniņa, A., Liepiņa-Ozola, K., Mūriņš, S., Sūna, L., Štramdiēris, M., (zin. red.) Tabuns, A. (2006). *Kultūras. Jaunieši. Mediji*. Rīga: Latvijas Universitātes Sociālo zinātņu fakultāte.
235. Taylor, S. (2001a). Locating and Conducting Discourse Analytic Research. In: Wetherell, M., Taylor, S., Yates, S.J. (eds.) *Discourse as Data: A Guide for Analysis*. London: Sage Publications, 2001. pp. 5-48.
236. Taylor, S. (2001b). Evaluating and Applying Discourse Analytic Research. In: Wetherell, M., Taylor, S., Yates, S.J. (eds.) *Discourse as Data: A Guide for Analysis*. London: Sage Publications, 2001. pp. 311-330.
237. Tisenkopfs, T. (2001). Latvian Childhood Memories. In: Tabuns, A., Broks, J., Tabuna, A., Tisenkopfs, T., (ed.) Tabuns, A. *National, State and Regime Identity in Latvia*. Riga: Baltic Study Centre. pp. 92-111.
238. Tisenkopfs, T. (2010a). Socioloģijas veidošanās un attīstība kopš 20. gs. 60. gadiem. Grām.: Tisenkopfs, T. (zin. red.) *Socioloģija Latvijā*. Rīga: Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds. 14.-24. lp.
239. Tisenkopfs, T (2010b). Latvija 1990. – 2009.: svarīgākie sociālie procesi kopš neatkarības atjaunošanas. Grām.: Tisenkopfs, T. (zin. red.) *Socioloģija Latvijā*. Rīga: Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds. 194.-200. lp.
240. Titscher S., Meyer M., Wodak R., Vetter E. (eds.) (2000). *Methods of Text and Discourse Analysis*. London: Sage Publications.
241. Torfing, J. (2003). *New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Žižek*. Oxford: Blackwell Publishers.
242. Torfing, J. (2005a). The Linguistic Turn: Foucault, Laclau, Mouffe, and Žižek. In: Janoski, T., Alford, R., Hicks, A., Schwartz, M.A. (eds.) *The Handbook of Political Sociology. States, Civil Societies, and Globalization*. Cambridge University Press, 2005. pp.153-171.
243. Torfing, J. (2005b). Discourse Theory: Achievements, Arguments, and Challenges. In: Howarth, D., Torfing, J. (eds.) *Discourse Theory in European Politics. Identity, Policy and Governance*. New York: Palgrave Macmillan. pp. 1-32.
244. van den Berg, A., Janoski, T. (2005). Conflict Theories in Political Sociology. In: Howarth, D., Torfing, J. (eds.) *Discourse Theory in European Politics. Identity, Policy and Governance*. New York: Palgrave Macmillan. pp. 72-95.
245. van Dijk, T.A. (1985). Cognitive Situation Models in Discourse Production: The Expression of Ethnic Situations in Prejudiced Discourse. In: Forgas, J.P. (ed.) *Language and Social Situations*. New York: Springer. pp. 61-79.
246. van Dijk, T.A. (1989). Structures of Discourse and Structures of Power. In: Anderson, J.A. *Communication Yearbook 12*. Newbury Park, CA: Sage. pp. 84-59.
247. van Dijk, T. A. (1992). Discourse and the denial of racism. *Discourse & Society*. London, Newbury Park and Thousand Oaks: Sage Publications. Vol. 3, 87–118.
248. van Dijk, T. A. (1993a). The principles of critical discourse analysis. *Discourse & Society*. London, Newbury Park and New Delhi: Sage Publications. Vol. 4 (2), 249–283.

249. van Dijk, T.A. (1993b) Stories and Racism. In: Mumby, D. (ed.) *Narrative and social control*. Newbury Park, CA: Sage. pp. 121-142.
250. van Dijk, T.A. (1993c). Elite discourse and the reproduction of racism. In: Slayden, R.K., Slayden, D. (eds.) *Hate Speech*. Newbury Park: Sage. pp. 1-27.
251. van Dijk, T.A. (1996). Discourse, Power and Access. In: Calmas-Coulthard, C.R., Coulthard, M. (eds.) *Texts and Practices. Readings in Critical Discourse Analysis*. London: Routledge. pp. 84-104.
252. van Dijk, T.A. (1997). Cognitive Context Models and Discourse. In: Stamenow, M. (ed.) *Language Structure, Discourse and the Access to Consciousness*. Amsterdam: John Benjamins. pp. 189-226.
253. van Dijk, T.A. (2000a). *Ideology. A Multidisciplinary Approach*. Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi.
254. van Dijk, T.A. (2000b). Ideologies, racism, discourse: Debates on immigration and ethnic issues. In: Jessica ter Wal, Verkuyten, M. (eds.) *Comparative perspectives on racism*. Aldershot etc.: Ashgate. pp. 91-116.
255. van Dijk, T.A. (2001a). Multidisciplinary CDA: a plea for diversity. In: Wodak, R., Meyer, M. (eds.) *Methods of critical discourse analysis*. London: Sage Publications. pp. 95-120.
256. van Dijk, T.A. (2001b). Critical Discourse Analysis. In: *Handbook of Discourse Analysis*. Oxford: Blackwell. pp.352-371.
257. van Dijk, T.A. (2001c). Discourse, ideology and context. *Folia Linguistica*, XXX/1-2, 11-40.
258. van Dijk, T.A. (2002a). Political Discourse and political cognition. In: Chilton, A.P., Schaffner, C. (eds.) *Politics as Text and Talk. Analytical approaches to political discourse*. Amsterdam: Benjamins. pp. 204-236.
259. van Dijk, T.A. (2002b). Discourse and racism. In: Goldberg, D., Solomos, J. (eds.) *The Blackwell Companion to Racial and Ethnic Studies*. Oxford: Blackwell. pp. 145-159.
260. van Dijk, T.A. (2004). Text and context of parliamentary debates. In: Bayley, P. (ed.) *Cross-cultural Perspective on Parliamentary Discourse*. Amsterdam: Benjamins. pp. 339-372.
261. van Dijk, T. A. (2006a). Discourse, Context and Cognition. *Discourse Studies*.. London, Thousand Oaks, CA and New Delhi: Sage publications. Vol. 8(1), 159–177.
262. van Dijk, T. A. (2006b). Discourse and Manipulation. *Discourse & Society*. London, Newbury Park and Thousand Oaks: Sage Publications. Vol. 17(3), 359-383.
263. van Dijk, T.A. (2006c). Discourse as Interaction in Society. In: van Dijk, T.A. (ed.) *Discourse as Social Interaction. Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*. Vol. 2. London: Sage Publications. pp. 1–37.
264. van Dijk, T.A. (2008a). *Discourse and Power*. New York: Palgrave MacMillan.
265. van Dijk, T.A. (2008b). Critical Discourse Analysis and nominalization: problem or pseudo-problem? *Discourse & Society*. London, Newbury Park and Thousand Oaks: Sage Publications. Vol. 17(3), 821-828.
266. van Dijk, T.A. (2009). Critical Discourse Studies: A sociocognitive Approach. In: Wodak, R., Meyer, M. (eds.) *Methods of critical discourse analysis*. London: Sage. pp.62-85.

267. van Dijk, T. A., Ting-Toomey, S., Smitherman, G., Troutman, D. (2006). Discourse, Ethnicity, Culture and Racism. In: van Dijk, T.A. (ed.) *Discourse as Social Interaction. Discourse Studies: A Multidisciplinary Introduction*. Vol. 2. London: Sage Publications. pp. 144–180.
268. van Leeuwen, T. (1993). Genre and field in critical discourse analysis. *Discourse & Society*. London, Newbury Park and New Delhi: Sage Publications. Vol. 4 (2),193-223.
269. van Leeuwen, T., Wodak, R. (1999). Legitimizing immigration control: A discourse-historical analysis. *Discourse Studies*. London, Thousand Oaks, CA and New Delhi: Sage Publications. Vol. 1(1), 83-118.
270. Vēbers, E. (1997). Latvijas valsts un etniskās minoritātes. Rīga: LZA Filozofijas un socioloģijas institūta Etnisko pētījumu centrs.
271. Vēbers, E. (red.) (1998). Pilsoniskā apziņa. Rīga: Filozofijas un Socioloģijas institūts.
272. Vēbers, E. (2000). Latvijas sabiedrības integrācijas etnopolitiskā dimensija. Rakstu krāj.: Vēbers, E. (red.) *Integrācija un etnopolitika*. Rīga: Jumava. 12.-46. lp.
273. Vēbers, E. (2007). Sabiedrības integrācijas procesa analīze un vērtējums. Rakstu krāj.: Dribins, L., Šņitņikovs, A. (red.). *Pretestība sabiedrības integrācijai: cēloņi un sekas*. Rīga: Latvijas Universitātes Filozofijas un Socioloģijas institūts. 91.- 107. lp.
274. Vēbers, E. (red.) (2000). Integrācija un etnopolitika. Rīga: Jumava.
275. Vēbers, E., Kārkliņa, R. (1995). Nacionālā politika Baltijas valstīs. Rīga: Zinātne.
276. Vēbers, M. (2004). Socioloģijas pamatjēdzieni. Grām.: Vēbers, M. *Reliģijas socioloģija*. Rīga: Filozofijas un socioloģijas institūts. 237-286. lp.
277. Volkovs, V. (1996). Krievi Latvijā. Rīga: Latvijas Zinātņu Akadēmijas Filozofijas un socioloģijas institūta Etnisko pētījumu centrs.
278. Volkovs, V. (1998a). Krievi. Mazākumtautību vēsture Latvijā. Rīga: Zvaigzne ABC.
279. Volkovs, V. (1998b). Krievvalodīgās jaunatnes vēstures apguve un politiskās nācijas veidošanās problēma Latvijā. Rakstu krāj.: Vēbers, E. (red.) *Pilsoniskā apziņa*. Rīga: Filozofijas un Socioloģijas institūts. 136.-149. lp.
280. Volkovs, V. (2000). Krievvalodīgās jaunatnes dzimtās valodas vieta integrācijas procesā Latvijā. Rakstu krāj.: Vēbers, E. (red.) *Integrācija un etnopolitika*. Rīga: Jumava. 240.-248. lp.
281. Volkovs, V. (2006). Dzīves kvalitāte Latvijā: atšķirīgais starp nacionālajām grupām. Grām.: Bela, B., Tisenkopfs, T. (zin. red.) *Dzīves kvalitāte Latvijā*. Rīga: Apgāds „Zinātne”. 81.-96.lp.
282. Volkovs, V. (2010) Jēdziena “etniskā minoritāte” satura evolūcija Latvijas socioloģijā 1991.- 2007. gadā. Grām.: Tisenkopfs, T. (zin. red.) *Socioloģija Latvijā*. Rīga: Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds. 402.- 419. lp.
283. Wetherell, M. (1998). Positioning and Interpretive Repertoires: Conversation Analysis and Post-Structuralism in Dialogue. *Discourse & Society*. London, Thousand Oaks, CA and New Delhi: Sage Publications. Vol. 9 (3), 387-412.
284. Wetherell, M., Taylor, S., Yates, S.J. (eds.) (2001). Discourse as Data: A Guide for Analysis. London: Sage Publications.

285. Wiggins, S., Potter, J. (2008). Discursive Psychology. In: Willig, C., Stainton-Rogers, W. (eds.) *The Sage Handbook of Qualitative Research in Psychology*. London: Sage Publications. pp. 73-90.
286. Wodak, R. (1999). Critical Discourse Analysis at the End of the 20th Century. *Research on Language and Social Interaction*. Vol. 32 (1&2) 185–193.
287. Wodak, R. (2001a). What CDA is about – a summary of its history, important concepts and its developments. In: Wodak, R., Meyer, M. (eds.) *Methods of critical discourse analysis*. London: Sage Publications. pp. 1-13.
288. Wodak, R. (2001b). The discourse – historical approach. In: Wodak, R., Meyer, M. (eds.) *Methods of critical discourse analysis*. London: Sage Publications. pp. 63-94.
289. Wodak, R., Matouschek, B. (1993). ‘We are Dealing with People Whose Origins One can Clearly Tell Just by Looking’: Critical Discourse Analysis and the Study of Neo-Racism in Contemporary Austria. *Discourse & Society*. London, Newbury Park and New Delhi: Sage Publications. Vol. 4 (2). pp. 225-248.
290. Wodak, R., De Cillia, R., Reisigl, M., Liebhart, K. (1999). *The Discursive Construction of National Identity*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
291. Wodak, R., Meyer, M. (eds.) (2001). *Methods of critical discourse analysis*. London: Sage Publications.
292. Zepa, B. (1992). Sabiedriskā doma pārejas periodā Latvijā: latviešu un cittautiešu uzskatu dinamika (1989 – 1992). *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, Nr. 10. 22.-26.lp.
293. Zepa, B. (1995a). Valsts statusa maiņa un pilsoniskā apziņa. *Latvijas Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, Nr.7/8 (576/577) 31.-44. lp.
294. Zepa, B. (1995b). Latvijas iedzīvotāju sociālā pašidentifikācija: 1991 – 1995. *Socioloģijas un politoloģijas žurnāls*, Nr. 6, 6.-8.lp.
295. Zepa, B. (1997). State, Regime Identity and Citizenship. *Humanities and Social Sciences. Latvia*, Nr. 4(13) & 1 (14)97, 4-28.
296. Zepa, B. (2005). The Changing Discourse of Minority Identities: Latvia. Mainīgais minoritāšu identitātes diskurss: Latvijas gadījums. *Latvijas Universitātes raksti, 680. sējums, Politikas zinātne. Identitātes maiņa, pārklāšanās un mijiedarbība*. Rīga: Latvijas Universitāte, 71.-85. lp.
297. Zepa, B. (2007). „Nacionālisma” konstruēšana Latvijas integrācijas politikā. *Latvijas Universitātes raksti, 714. sējums. Socioloģija*. Rīga: Latvijas Universitāte, 44.-53.lp.
298. Zepa B., Selecka A., Šūpule I., Krišāne J., Tomsone I., Krastiņa L., Karnīte R., Treikale O., (zin. red.) Zepa, B., Karnīte, R. (2004). Sabiedrības integrācija un uzņēmējdarbība: etniskais aspekts. Rīga: Baltijas Sociālo Zinātņu institūts, Latvijas Zinātņu Akadēmijas Ekonomikas institūts.
299. Zepa, B., Šūpule, I., Kļave, E., Krastiņa, L., Krišāne, J., Tomsone, I. (2005). Etnopolitiskā spriedze Latvijā: konflikta risinājuma meklējumi. Rīga: Baltic Institute of Social Sciences.
300. Zepa, B., Šūpule, I., Krastiņa, L., Ķešāne, I., Grīviņš, M., Bebrīša, I., Ieviņa, I., (zin. red.) Zepa, B. (2006). Integrācijas prakse un perspektīvas. Rīga: Baltic Institute of Social Sciences.

301. Zepa, B., Šūpule, I. (2006). Etnicitātes konstruēšana: politiķi un masu mediji kā nozīmīgākie aģenti. *Latvijas Universitātes raksti, 701. sējums, Socioloģija*. Rīga: Latvijas Universitāte, 109.-119.lp.
302. Zepa, B., Kļave, E., Žabko, O., Krastiņa, L., Bebrīša, I., Jansone, Z., Vaivode, L., Beriņa, L., (zin. red.) Zepa, B. (2008). Mēs. Svētki. Valsts. Valsts svētku socioloģiska izpēte. Rīga: Baltic Institute of Social Sciences.
303. Антане, А., Цилевич, Б. (1997). Модель этно логического мониторинга. Латвия. Москва: Институт этнологии и антропологии, Российская академия наук. ИЭА РАН.
304. Громов, И.А., Мацкевич, А.Ю., Семенов, В.А. (1996). Западная теоретическая социология. Санкт-Петербург: «Ольга».
305. Дюргейм, Э. (1995a/1984) Метод социологии. In: *Социология. Ее предмет, метод, предназначение*. Москва: Канон. стр. 5-164.
306. Дюргейм, Э. (1995b/1909) Социология и социальные науки. In: *Социология. Ее предмет, метод, предназначение*. Москва: Канон. стр. 265-285.
307. Филлипс, Л., Йоргенсен, М.В. (2004). Дискурс Анализ. Теория и метод. Харьков: Гуманитарный центр.
308. Фуко, М. (1996/1969). Археология знания. Киев: «Ника-Центр».
309. Цилевич, Б. (1994). Этнополитический конфликт в пост-советском пространстве: Балтийский вариант. In: Степанов, Е. (ред.) *Социальные конфликты: экспертиза, прогнозирование, технологии разрешения*. Вып.7. Регулирование социальных конфликтов: теоретические и прикладные аспекты. Москва: Центр конфликтологии РАН, стр.79-92.
310. Цилевич, Б. (1998). Семь лет спустя: Проблемы и перспективы интеграции общества Латвии. In: Витковская, Г. (ред.). *Проблемы становления институтов гражданства в постсоветских государствах*. Москва: Московский Центр Карнеги, стр.115-137.
311. Стросс, К.Л. (1985). Структурная антропология. Москва: Наука.
312. Зепа, Б., Кляве, Э. (2009). Языковая политика в Латвии. In: Тишкова, В.А., Степанова, В.В. (ред.) *Этнологическая ситуация в России и сопредельных государств в 2008 году. Ежегодный доклад Сети этнологического мониторинга и раннего предупреждения конфликтов*. Москва: ИЭА РАН. стр. 128–137.

Interneta resursi

313. Baltijas Sociālo zinātņu institūts [BSZI] (2003a). Latvijas iedzīvotāju motivācija un ekspektācijas attiecībā uz Latvijas iestāšanos Eiropas Savienībā. Npublicēts pētījums. Pieejams: http://www.biss.soc.lv/downloads/resources/ESfocus/ES_kvalit.pdf (sk. 11.04.2010.)
314. Baltijas Sociālo zinātņu institūts [BSZI] (2003b). Mazākumtautību skolēnu un vecāku nostādnes par latviešu valodu. Npublicēts pētījums. Pieejams: http://www.biss.soc.lv/downloads/resources/LVAVPfocus/LVAVP_Focus_LV.pdf (sk. 12.04.2010.)
315. Ceļā uz pilsonisku sabiedrību. (1998). Pētījuma atskaite. Rīga: Baltijas Datu nams. Pieejams:

- <http://www.biss.soc.lv/downloads/resources/pilsoniskaSabiedriba/pilsoniskaSabiedriba1997.pdf> (sk. 13.04.2010.)
316. Dilāns, G. (2004). Valodas plānošanas politika un integrācija Latvijā pēc 1990. gada. *Referāts*. Publicēts www.politika.lv 02.06.2004.
Pieejams: <http://www.politika.lv/index.php?id=109252&lang=lv> (sk. 08.25.2004)
317. Dribins, L. (2004b). Etniskuma uzplūdi. Publicēts www.politika.lv 17.02.2004. (sk. 24.02.2010.)
318. Druvieta, I. (2002). Language Policy and Protection of the State Language in Latvia. In: World Congress on Language Policies. Barcelona, 12-16 April. Pieejams: <http://www.linguapax.org/congres/taller/taller3/Druvieta.html> (sk. 17.04.2010.)
319. Golubeva, M. (2004). Valodu lietojuma proporcija mazākumtautību vidusskolās pēc 2004. gada 1. septembra: skolu sagatavotības kritēriji. Rīga: Sabiedriskās politikas centrs „Providus”. Pieejams: <http://www.politika.lv/index.php?id=6120> (sk.: 19.10.2008.)
320. Golubeva, M. (2005). Dažādības integrācija valsts vispārējās izglītības sistēmā. Rīga: Sabiedriskās politikas centrs “Providus”. Pieejams: <http://www.politika.lv/index.php?id=6132> (sk: 19.10.2008.)
321. Kendall, G. (2007). What Is Critical Discourse Analysis? Ruth Wodak in Conversation with Gavin Kendall. Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research, Vol. 8(2), Art. 29. Pieejams: <http://www.qualitative-research.net/fqs-texte/2-07/07-2-29-e.htm> (sk.: 07.04.2010.)
322. Kļave, E. (2008). Sabiedrības integrācija un iecietība Latvijā: pētījumos balstīts skatījums. Rīga: Sabiedrības Integrācijas fonds. Pieejams: http://www.lsif.lv/files/pics/Integrācijas_petijumi_SIF_Klave.pdf (sk.: 0.04.2010)
323. Liguta, T., Dribins, L., Volkovs, V., Ščerbinskis, V. (2002). Latvijas etnisko minoritāšu politiskās orientācijas un kultūras dzīves evolūcija sabiedrības integrācijas sākuma posmā. Rīga: Sabiedrības Integrācijas fonds, Latvijas Cilvēktiesību un etniski studiju centrs. Pieejams: http://www.politika.lv/temas/sabiedribas_integracija/398/ (sk.: 11.03.2010.).
324. LR 7. Saeimas sēdes stenogramma 08. 07. 1999. Pieejams: <http://www.saeima.lv/steno/1999/st0807.html> (sk. 12.04.2010.)
325. LR 7. Saeimas sēdes stenogramma 09.12.1999. Pieejams: <http://www.saeima.lv/steno/1999/st0912.html> (sk. 12.04.2010.)
326. LR 8. Saeimas sēdes stenogramma 22.01.2004. Pieejams: http://www.saeima.lv/steno/2002_8/st_040122/st2201.htm (sk. 12.04.2010.)
327. LR 8. Saeimas sēdes stenogramma 05.02.2004. Pieejams: http://www.saeima.lv/steno/2002_8/st_040205/st0502.htm (sk. 12.04.2010.)
328. Politiskās apvienības „Tēvzemei un Brīvībai/ LNNK” partijas ilgtermiņa programma (08.10.2004.) Pieejams: <http://www.politika.lv/temas/11032/> (sk. 08.03.2010.)
329. Politiskās partijas „Jaunais laiks” rīcības programma (17.08.2006.). Pieejams: <http://www.jl.lv/page.php?id=2872> (sk.: 19.03.2010.)
330. Politiskās partijas „Jaunais laiks” vērtību deklarācija (17.08.2006.). Pieejams: <http://www.jl.lv/page.php?id=2617> (sk.: 19.03.2010.)
331. Politiskās partijas „Jaunie demokrāti” 9. Saeimas vēlēšanu programma (17.08.2006.). Pieejams: <http://www.politika.lv/temas/11002/> (sk.: 19.03.2010.)

332. Politiskās partijas „Latvijas ceļš” partijas programma (22.08.2006.). Pieejams: <http://www.lc.lv/programme/> (sk.: 09.09.2006.)
333. Politiskās partijas „Latvijas pirmā partija” partijas programma (22.08.2006.). Pieejams: <http://www.politika.lv/temas/11028/> (sk. 19.03.2010.)
334. Politiskās partijas „Latvijas Sociāldemokrātiskā Strādnieku partija” (29.08.2006.). Pieejams: <http://www.politika.lv/temas/11159/> (sk.: 19.03.2010.)
335. Politiskās partijas „Latvijas Sociālistiskā partija” partijas programma (2005). Pieejams: [http://www.latsocpartija.lv/userfiles/file/LSP%20Programma%20lat\(1\).doc](http://www.latsocpartija.lv/userfiles/file/LSP%20Programma%20lat(1).doc) (sk.: 19.03.2010.)
336. Politiskās partijas „Latvijas Zaļā partija” partijas programma (22.08.2006.). Pieejams: <http://www.politika.lv/temas/11027/> (sk.: 19.03.2010.)
337. Politiskās partijas „Latvijas Zemnieku savienība” partijas programma (11.03.2006.). Pieejams: <http://www.politika.lv/temas/11014/> (sk.: 19.03.2010.)
338. Politiskās partijas „Saskaņas centrs” partijas programmas projekts (29.08.2006.). Pieejams: <http://www.politika.lv/temas/11160/> (sk.: 19.03.2010.)
339. Politiskās partijas „Tautas partija” partijas programma (16.08.2006.). Pieejams: <http://www.politika.lv/temas/11000/> (sk.: 19.03.2010.)
340. Politiskās partijas „Visu Latvijai!” partijas programma (14.01.2006.) Pieejams: <http://www.politika.lv/temas/11019/> (sk.: 19.03.2010.)
341. Politisko partiju apvienība „Par cilvēka tiesībām vienotā Latvijā” rīcības programma (03.06.2006.). Pieejams: <http://www.politika.lv/temas/11018/> (sk.: 19.03.2010.)
342. Politiskā patriotiskā apvienības „Dzimtene” 9. Saeimas vēlēšanu programma (22.08.2006.). Pieejams: <http://www.politika.lv/temas/11021/> (sk.: 19.03.2010.)
343. Šūpule, I. (2004). Vēlreiz par referendumu: etniskā šķelšanās balsojumā par Latvijas iestāšanos ES. Pētījumu rezultāti. Publicēts portālā www.politika.lv 24.02.2004. (sk.: 11.03.2010.)
344. Tabuns, A. (2002). Sabiedrības attieksme pret Eiropas Padomes Vispārējo konvenciju par nacionālo minoritāšu aizsardzību. Pētījuma atskaite. Rīga: Baltijas studiju centrs. Pieejams: <http://www.politika.lv/index.php?id=3984> (12.04.2010.)
345. Valoda. Latvijas iedzīvotāju aptauja (1996, 1997, 1998, 1999). Rīga: Baltijas Datu nams, LVAVP. Nepublicētu pētījumu rezultāti. Pieejams: www.biss.soc.lv (sk. 12.04.2010.)
346. Valoda. Latvijas iedzīvotāju aptauja (2000, 2002, 2003, 2004). Rīga: Baltijas Sociālo Zinātņu institūts, LVAVP. Nepublicētu pētījumu rezultāti. Pieejams: www.biss.soc.lv (sk. 12.04.2010.)
347. Valoda. Latvijas iedzīvotāju aptauja (2007, 2008). Rīga: Baltic Institute of Social Sciences, LVAVA. Nepublicētu pētījumu rezultāti. Pieejams: www.biss.soc.lv, www.lvava.gov.lv (sk. 12.04.2010.)
348. Volkovs, V. (2002). Krievu un krievvalodīgo nacionālās minoritātes politiskā apziņa sabiedrības integrācijas procesā Latvijā. Pieejams: www.politika.lv (sk.: 11.03.2010.)
349. Volkovs, V. (2007). Krievu minoritātes kolektīvā identitāte Latvijas Republikā. Pieejams: http://www.tm.gov.lv/lv/noderigi/sabiedribas_integracija/krievu_indentit_volkov.pdf (sk. 11.03.2010.)

Pielikumi

1. pielikums

Statistikas dati par Latvijas iedzīvotāju tautību un dzimto valodu

1. tabula. Latvijas pastāvīgo iedzīvotāju etniskais sastāvs no 1935. gada līdz 2009. gadam (skaits tūkst.)

2.

Tautība	1935	1989	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Latvieši	1467 035	1387 757	1370 703	1368 994	1365 308	1362 666	1359 582	1357 099	1354 173	1346 686	1343 439	1340 143
Krievi	168 266	905 515	703 243	694 917	684 657	677 027	668 887	660 684	652 826	645 435	636 805	628 535
Baltkrievi	26 803	119 702	97 150	95 612	93 583	91 768	89 984	88 287	86 658	85 274	83 520	81 862
Ukraiņi	1 844	92 101	63 644	62 737	61 589	60 566	59 860	59 011	58 222	57 642	56 740	56 183
Poļi	48 637	60 416	59 505	59 078	58 502	57 901	57 227	56 511	55 754	54 744	54 024	53 177
Lietuvieši	22 843	34 630	33 430	33 093	32 673	32 287	32 045	31 717	31 328	30 975	30 743	30 415
Ebreji	93 370	22 897	10 385	10 040	9 637	10 125	9 930	9 883	9 743	10 291	10 139	9 915
Čigāni	3 839	7 044	8 205	8 209	8 267	8 358	8 420	8 491	8 512	8 545	8 582	8 570
Vācieši	62 116	3 783	3 465	3 520	3 554	3 645	3 704	3 788	3 818	4 215	4 357	4 500
Igauņi	6 928	3 312	2 652	2 636	2 604	2 569	2 554	2 537	2 540	2 496	2 497	2 480
Cita ³⁸	4 255	29 410	25 001	25 418	25 394	24 568	27 010	28 426	31 016	35 002	40 048	45 514
Kopā	1905 936	2666 567	2377 383	2364 254	2345 768	2331 480	2319 203	2306 434	2294 590	2281 305	2270 894	2261 294

Avots: LR CSP (2009)

Piezīmes: 1935.12.II, 1989.12.I, 2000.31.III - Tautas skaitīšanu dati.

³⁸ Citas tautības, ieskaitot neizvēlētu un nenorādītu tautību.

2. tabula. Latvijas pastāvīgo iedzīvotāju etniskais sastāvs no 1935. gada līdz 2009. gadam (%)

Tautība	1935	1989	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Latvieši	77.0	52.0	57.7	57.9	58.2	58.5	58.6	58.8	59.0	59.0	59.2	59.3
Krievi	8.8	34.0	29.6	29.4	29.2	29.0	28.8	28.6	28.5	28.3	28.0	27.8
Baltkrievi	1.4	4.5	4.1	4.0	4.0	3.9	3.9	3.8	3.8	3.7	3.7	3.6
Ukraiņi	0.1	3.5	2.7	2.7	2.6	2.6	2.6	2.6	2.5	2.5	2.5	2.5
Poļi	2.5	2.3	2.5	2.5	2.5	2.5	2.5	2.5	2.4	2.4	2.4	2.4
Lietuvieši	1.2	1.3	1.4	1.4	1.4	1.4	1.4	1.4	1.4	1.4	1.3	1.3
Ebreji	4.9	0.9	0.4	0.4	0.4	0.4	0.4	0.4	0.4	0.5	0.5	0.4
Čigāni	0.2	0.3	0.3	0.4	0.4	0.4	0.4	0.4	0.4	0.4	0.4	0.4
Vācieši	3.3	0.1	0.1	0.1	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2	0.2
Igauņi	0.4	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1	0.1
Cita ³⁹	0.2	1.0	1.1	1.1	1.0	1.0	1.1	1.2	1.3	1.5	1.7	2.0
Kopā	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Avots: LR CSP, Tautas skaitīšana (2000)

³⁹ Citas tautības, ieskaitot neizvēlētu un nenorādītu tautību.

3. tabula. Latvijas iedzīvotāju tautība un dzimtā valoda 2000. gadā (skaits tūkst., %)

Tautība	Visi iedzīvotāji	... ar savas tautības dzimto valodu	% no visiem attiecīgās tautības iedzīvotājiem	... ar dzimto latviešu valodu, ja tautība nav latvietis	% no visiem attiecīgās tautības iedzīvotājiem	... ar dzimto krievu valodu, ja tautība nav krievs	% no visiem attiecīgās tautības iedzīvotājiem	... ar citu dzimto valodu, ja tā atšķiras no tautības	% no visiem attiecīgās tautības iedzīvotājiem
Latvieši	1370 703	1311 093	95.7	-	-	48 242	3.5	11 368	0.8
Krievi	703 243	664 743	94.6	31 131	4.4	-	-	7 359	1.0
Baltkrievi	97 150	18 265	18.8	6 347	6.5	70 717	72.8	1 821	1.9
Ukraiņi	63 644	17 301	27.2	2 309	3.6	43 159	67.8	875	1.4
Poļi	59 505	11 529	19.4	11 727	19.7	34 340	57.7	1 909	3.2
Lietuvieši	33 430	13 187	39.4	14 203	42.5	5 437	16.3	603	1.8
Ebreji	10 385	825	7.9	918	8.8	8 211	79.1	431	4.2
Čigāni	8 205	5 637	68.7	1 670	20.4	574	7.0	324	3.9
Vācieši	3 465	541	15.6	854	24.6	1 970	56.9	100	2.9
Tatāri	3 168	867	27.4	70	2.2	2 162	68.2	69	2.2
Igauņi	2 652	720	27.2	1 041	39.2	840	31.7	51	1.9
Cita tautība	21 833	6 055	27.7	1 732	8.0	11 056	50.6	2 990	13.7
Kopā	2 377 383	2 050 763	86.3	72 012	-	226 708	-	27 900	-

Avots: LR CSP, Tautas skaitīšana (2000)

Pētījumā izmantoto datu kopu raksturojums

Datu avots (pētījums, tā īstenotājs un finansētājs ⁴⁰)	Datu avota kods	Datu ieguves metode un valoda	Datu avota mērķa grupa	Datu ieguves laiks	Datu ieguves vieta	Datu kopu skaits
Latvijas iedzīvotāju motivācija un ekspektācijas attiecībā uz Latvijas iestāšanos Eiropas Savienībā (BSZI)	2003a	Fokusa grupas diskusija LV	Latvijas iedzīvotāji: LR pilsoņi, jaunieši	2003. gada 2.-6. jūnijs	Rīga	1 grupa
					Madona	1 grupa
Mazākumtautību skolēnu un vecāku nostādnēs par latviešu valodu (BSZI, LVAVP, ES PHARE)	2003b	Fokusa grupas diskusija KV	Latvijas iedzīvotāji : - mazākumtautību 2.-4. klašu un 8.-9. klašu skolēnu vecāki; - mazākumtautību skolu 10. – 12. klašu skolēni.	2003. gada 8.- 12. septembris	Rīga	2 vecāku grupas 1 skolēnu grupa
					Daugavpils	2 vecāku grupas 1 skolēnu grupa
Cittautiešu jauniešu integrācija Latvijas sabiedrībā izglītības reformas kontekstā (BSZI, ES PHARE)	2004a	Fokusa grupas diskusija KV	Latvijas iedzīvotāji: - mazākumtautību skolu 9.-12. klašu skolēnu vecāki; - mazākumtautību skolu 9.- 12. klašu skolēni.	2004. gada 17.-25. februāris	Rīga	2 vecāku grupas 2 skolēnu grupas
					Daugavpils	1 vecāku grupa 1 skolēnu grupa
Etniskā tolerance un Latvijas sabiedrības integrācija (BSZI, ES PHARE)	2004b	Fokusa grupas diskusija LV	Latvijas iedzīvotāji	2004. gada 18.-26. februāris	Rīga	2 grupas
					Balvi	1 grupa
Etnopolitiskā spriedze Latvijā: konflikta risinājumu meklējumi (BISS, ASV vēstniecība)	2004c	Fokusa grupas diskusija KV un LV	Latvijas iedzīvotāji	2004. gada 28., 30. septembris, 5., 7. oktobris	Rīga	2 grupas latviešu valodā 2 grupas krievu valodā
Integrācijas prakse un perspektīvas (BISS, ES PHARE, Latvijas valsts)	2006	Daļēji strukturētā dziļā intervija LV	Politikas veidotāji: politisko partiju pārstāvji	2006. gada maijs un jūnijs	Rīga	20 intervijas

⁴⁰ Pētījuma finansētājs norādīts atbilstoši pētījuma līguma prasībām un nosacījumiem.

Tabulas turpinājums

Datu avots	Datu avota kods	Datu ieguves metode un valoda	Mērķa grupa	Datu ieguves laiks	Datu ieguves vieta	Datu kopu skaits
LR Saeimas sēžu stenogrammu arhīvs	1999a	Dokumentu atlase LV	Politikas veidotāji: 7. Saeimas deputāti	1999. gada 8. jūlijs	Rīga	1 stenogramma
LR Saeimas sēžu stenogrammu arhīvs	1999b	Dokumentu atlase LV	Politikas veidotāji: 7. Saeimas deputāti	1999. gada 9. decembris	Rīga	1 stenogramma
LR Saeimas sēžu stenogrammu arhīvs	2004a	Dokumentu atlase LV	Politikas veidotāji: 8. Saeimas deputāti	2004. gada 22. janvāris	Rīga	1 stenogramma
LR Saeimas sēžu stenogrammu arhīvs	2004b	Dokumentu atlase LV	Politikas veidotāji: 8. Saeimas deputāti	2004. gada 5. februāris	Rīga	1 stenogramma
Politisko partiju mājas lapas un portāls www.politika.lv	-	Dokumentu atlase LV	Politikas veidotāji: politiskās partijas	2006. gada maijs - augusts ⁴¹	Rīga	14 programmas ⁴²

Tabulā lietotie apzīmējumi: LV – latviešu valoda, KV – krievu valoda

⁴¹ Politisko partiju programmu vākšanas laiks.

⁴² Politisko partiju programmu sarakstu sk. 11. pielikumā, programmu ieguves precīzu avotu sk. izmantotās literatūras un avotu sarakstā (Interneta resursi).

Fokusa grupu diskusiju un to dalībnieku raksturojums

Datu avota kods	Kārtas nr.	Diskusijas vieta	Doktora pētījuma mērķa grupa	Dzimums un skaits	Vecums	Valoda
2003a	1	Rīga	Latviešu valodas kopiena (iedzīvotāji)	S – 5 V – 3	16 – 27 gadi	LV
2003a	2	Madona	Latviešu valodas kopiena (iedzīvotāji)	S – 3 V – 5	16 – 30 gadi	LV
2003b	3	Rīga	Krievu valodas kopiena (vecāki)	S – 6 V – 1	29 – 39 gadi	KV
2003b	4	Rīga	Krievu valodas kopiena (vecāki)	S – 6 V – 2	38 – 54 gadi	KV
2003b	5	Daugavpils	Krievu valodas kopiena (vecāki)	S – 9 V – 0	33 – 57 gadi	KV
2003b	6	Daugavpils	Krievu valodas kopiena (vecāki)	S – 9 V – 0	38 – 55 gadi	KV
2003b	7	Rīga	Krievu valodas kopiena (skolēni)	S – 5 V – 4	16 – 18 gadi	KV
2003b	8	Rīga	Krievu valodas kopiena (skolēni)	S – 4 V – 4	16 – 18 gadi	KV
2003b	9	Daugavpils	Krievu valodas kopiena (skolēni)	S – 4 V – 5	16 – 18 gadi	KV
2004a	10	Rīga	Krievu valodas kopiena (vecāki)	S – 6 V – 4	40 – 60 gadi	KV
2004a	11	Rīga	Krievu valodas kopiena (vecāki)	S – 5 V – 0	41 – 53 gadi	KV
2004a	12	Daugavpils	Krievu valodas kopiena (vecāki)	S – 7 V – 1	36 – 48 gadi	KV
2004a	13	Rīga	Krievu valodas kopiena (skolēni)	S – 4 V – 5	16 – 18 gadi	KV
2004a	14	Rīga	Krievu valodas kopiena (skolēni)	S – 3 V – 4	17 – 19 gadi	KV
2004a	15	Daugavpils	Krievu valodas kopiena (skolēni)	S – 4 V – 4	16 – 18 gadi	KV
2004b	16	Rīga	Latviešu valodas kopiena (iedzīvotāji)	S – 3 V – 4	20 – 38 gadi	LV
2004b	17	Rīga	Latviešu valodas kopiena (iedzīvotāji)	S – 2 V – 6	45 – 73 gadi	LV
2004b	18	Balvi	Latviešu valodas kopiena (iedzīvotāji)	S – 6 V – 5	21 – 67 gadi	LV
2004c	19	Rīga	Latviešu valodas kopiena (iedzīvotāji)	S – 4 V – 4	18 – 28 gadi	LV
2004c	20	Rīga	Latviešu valodas kopiena (iedzīvotāji)	S – 3 V – 4	32 – 62 gadi	LV
2004c	21	Rīga	Krievu valodas kopiena (iedzīvotāji)	S – 3 V – 4	21 – 28 gadi	KV
2004c	22	Rīga	Krievu valodas kopiena (iedzīvotāji)	S – 4 V – 4	35 – 69 gadi	KV

Tabulā lietotie apzīmējumi: S – sievietes, V – vīrieši, LV – latviešu valoda, KV – krievu valoda.

Pētījuma „Latvijas iedzīvotāju motivācija un ekspektācijas attiecībā uz Latvijas iestāšanos Eiropas Savienībā” fokusa grupu diskusiju vadlīnijas (iedzīvotāji - pilsoņi)

[diskusijas galvenās daļas jautājumi, kuri ir izmantoti doktora pētījumā, ir rakstīti treknrakstā]

Datu avota kods: 2003a

Ievada daļa

Mērķis: *Nepieciešamās formalitātes saskaņā ar ESOMAR noteikumiem par sociālajiem un tirgus pētījumiem.*

1. *Kas mēs esam un ko mēs darām*

- Mēs atrodamies Baltijas Sociālo Zinātņu institūtā (vai cita diskusijas norises vieta, ja ārpus Rīgas) un jūs esat dalībnieki vienā no grupu diskusijām, kas tiek veikta par attieksmi pret Eiropas Savienību (turpmāk – ES).

2. *“Spēles noteikumi”*

- Mūs interesē jūsu domas un jūtas saistībā ar šiem jautājumiem, tāpēc lūdzam jūs izteikt jūsu personīgo viedokli brīvi un bez bailēm. Nebaidieties, ja tas nesakrīt ar citu domām, šeit nav pareizu vai nepareizu atbilžu.
- Lūdzam izteikties pa vienam.
- Ja ir nepieciešamība, varat mani pārtraukt un uzdot jautājumus.

3. *Ieraksta / novērošanas nepieciešamība un garantija par konfidencialitāti*

- Ieraksta tehnika tiek izmantota, lai tiktu ierakstīts viss šeit runātais un to pēc tam varētu izmantot, apkopojot dažādu grupu rezultātus.
- Viss, ko Jūs teiksiet, tiks izmantots apkopotā veidā un nekur neparādīsies jūsu izteikumi kopā ar jūsu vārdu.

Iesildošā diskusijas daļa

Mērķis: *Iepazīšanās ar respondentiem, to sociālā statusa noteikšana. Grupas dalībnieku atraisīšana.*

Sāksim ar to, ka savstarpēji iepazīsimies, nosaucot savu vārdu. Pastāstiet īsumā par sevi, cik Jums gadu, ar ko Jūs nodarbojaties...

Galvenā diskusijas daļa

Jautājumu daļa par integrāciju Latvijā un ES:

Kopumā cik lielā mērā Jūs esat apmierināti ar dažādu procesu norisi Latvijā?

Kā Jūs pats jūtaties uz doto brīdi – apmierināts/-a vai neapmierināts/-a ar savu dzīvi un ikdienu kopumā?

Kā Jūs jūtaties kā Latvijas iedzīvotājs? Cik ļoti Jūs jūtaties piederīgs Latvijai? (*Kas traucē Jums justies piederīgam? Kas varētu veicināt piederības sajūtu?*⁴³)

⁴³ Slīprakstā ir formulēti papildus jautājumi, kurus moderators uzdod atbilstoši diskusijas norises gaitai un vajadzībām.

Cik ļoti Jūs sevi izjūtat kā Eiropas iedzīvotāju? Cik ļoti Jūs jūtaties piederīgs Eiropai?

Ar kādu valsti Jūs saistāt savu nākotni – ar Latviju vai kādu citu valsti? Kuru? Kāpēc? Latvijai iestājoties ES, tas veicinās Jūs aizbraukt no Latvijas vai gluži otrādi, atturēs atstāt Latviju? (Kas varētu Jūs atturēt no aizbraukšanas no Latvijas?)

Jautājumi par valodām un etniskajām attiecībām

Cik bieži Jums ikdienā iznāk runāt krieviski? Kā Jums šķiet, vai Jūs tagad runājat krieviski biežāk salīdzinājumā ar laiku pirms pieciem gadiem? (Kāpēc ir šāda situācija?)

Kādā valodā Jūs runājat ar saviem draugiem, paziņām, darba kolēģiem, kas nav latvieši? Kādos gadījumos Jūs runājat latviešu valodā ar viņiem un kādos – krievu valodā?

Kā, Jūsprāt, varētu mainīties latviešu valodas nozīme, pielietošana, nepieciešamība to pārvaldīt, Latvijai kļūstot par ES valsti? Kādas valodas, Jūsprāt, Jums būs vajadzīgas nākotnē?

Kā Jūs kopumā vērtējat attiecības starp latviešiem un citu tautību pārstāvjiem Latvijā? Vai pastāv kādas noteiktas problēmas? Ja jā: Raksturojiet, tās, lūdzu, tuvāk! Kā šīs attiecības varētu mainīties pēc Latvijas iestāšanās ES?

Attieksme pret ES, iespējamās izmaiņas respondentu dzīvē pēc Latvijas iestāšanās ES

Kā Jūs jūtaties, kādas emocijas jūs pārņem, dzirdot “iestāšanās Eiropas Savienībā”?

(*Īsumā kāda ir Jūsu attieksme pret iestāšanos ES – pozitīva, negatīva, neitrāla vai nogaidoša?*) Pastāstiet, lūdzu, kā Jums ir izveidojusies šāda attieksme pret Latvijas iestāšanos ES?

Pievērsīsimies konkrēti Jūsu dzīvei. Iedomājaties, ka iestāšanās ES oficiāli ir notikusi. Kas varētu mainīties Jūsu dzīvē pēc iestāšanās ES uz labo pusi un kas- uz slikto? Kas Jums rada cerības un kas – bažas saistībā ar iestāšanos? (*Kādas izjūtas Latvijas iestāšanās ES Jūsos pastiprinās – drošības, stabilitātes un aizsargātības izjūtu vai otrādi –apdraudētību un nenoteiktību?*)

Kādas izmaiņas varētu notikt studēšanā un/vai Jūsu darba sfērā līdz ar Latvijas iestāšanos ES? Vai izglītības un darba iegūšanas iespējas konkrēti Jums palielināsies vai arī samazināsies?

Kā varētu Jūsu un Jūsu ģimenes locekļu materiālais stāvoklis izmainīties pēc Latvijas iestāšanās ES salīdzinājumā ar pašreizējo situāciju?

Ja izveidotos nepieciešamība pēc Latvijas iestāšanās ES, cik ļoti Jūs būtu gatavi kaut ko mainīt savā dzīvē, piemēram, apmeklēt kādus pārkvalificēšanās kursus, mainīt profesiju, mācīties svešvalodas, doties uz kādu citu ES dalībvalsti strādāt u.c.? Kādas lietas Jums būtu vajadzīgas (piemēram, nauda, informācija par iespējām), lai Jūs kaut ko mainītu savā dzīvē?

Ja Jums būtu iespēja iegūt ievērojamu ES naudas summu par kādas idejas/ projekta īstenošanu, Jūs būtu gatavi uzņemties pūliņus – rakstīt pieteikumus, meklēt līdzdalības naudu un pēc tam īstenot to? Kāda būtu šī ideja, kādu sfēru tā skartu, ja Jūs dabūtu naudu?

Nobeigums

Pēc Latvijas iestāšanās ES, kādu Jūs sevi redzat salīdzinājumā ar citiem Eiropas Savienības iedzīvotājiem? (*Kādas būs Jūsu tiesības un iespējas salīdzinājumā ar pašreizējo situāciju?*)

Iedomājaties, ka referendumā par iestāšanos ES tiek nobalsots PRET. Īsumā kas šajā gadījumā varētu mainīties Jūsu dzīvē? Kas Jums rada cerības un kas – bažas saistībā ar Latvijas neiestāšanos ES?

Paldies, ka atnācāt uz šo diskusiju un veltījāt savu laiku!

**Pētījuma „Mazākumtautību skolēnu un vecāku nostādnes par latviešu valodu”
fokusa grupu diskusiju vadlīnijas (vecāki un skolēni)**

[diskusijas galvenās daļas jautājumi, kuri ir izmantoti doktora pētījumā, ir rakstīti treknrakstā]

Datu avota kods: 2003b

VECĀKI

Ievada daļa

4. *Kas mēs esam un ko mēs darām*

- Paldies, ka atradāt laiku un piekritāt piedalīties diskusijā! Ceru, mums visiem būs interesanti!

Mēs atrodamies Baltijas Sociālo Zinātņu institūtā (*vai cita diskusijas norises vieta*) un Jūs esat dalībnieki vienā no grupu diskusijām, kas tiek organizētas pētījuma par krievu skolu skolēnu un vecāku attieksmi pret izglītības reformu un latviešu valodu ietvaros.

Trīs sarunas pamattēmas:

- latviešu valoda, apmācība un latviešu valodas pielietojums;
- tāpat mēs runāsim par izglītības reformu, šīs reformas nepieciešamību;
- diskusijas noslēgumā parunāsim par starpetniskām attiecībām.

5. *“Spēles noteikumi”*

- Lūdzam izteikt jūsu personīgo viedokli brīvi un bez bailēm. Iespējams, Jūsu viedoklis nesakrītīs ar citu dalībnieku domām, bet tieši tas ir ļoti interesanti, ka katram ir citādi uzskati un atšķirīga pieredze. Turklāt šajā diskusijā nav pareizu un nepareizu atbilžu, un mums nav jānonāk pie kāda kopēja grupas viedokļa.
- Lūdzu, izsakieties pa vienam, nepārtrauciet viens otru, un neņemiet ļaunā, ja es Jūs kādā brīdī pārtraukšu. Citādi mums var nepietikt laika, lai visi varētu izteikties, un mēs nevarēsim piefiksēt kādu interesantu ideju vai viedokli.
- Mans uzdevums - uzdot jautājumus, vadīt mūsu sarunu! Ja ir nepieciešamība, kaut kas nav skaidrs, varat mani pārtraukt un pajautāt.

6. *Audio ieraksta nepieciešamība un garantija par konfidencialitāti*

- Ieraksta tehnika tiek izmantota tikai tādēļ, lai tiktu piefiksēts viss šeit runātais, un to pēc tam varētu izmantot, apkopojot jūsu viedokļus un salīdzinot ar citu grupu rezultātiem.
- Viss, ko Jūs teiksiet, tiks izmantots apkopotā veidā, un nekur neparādīsies Jūsu izteikumi kopā ar Jūsu vārdu.

Iesildošā diskusijas daļa

Mērķis: *iepazīšanās ar respondentiem, viņu sociālā statusa noteikšana. Grupas dalībnieku atraisīšana.*

Sāksim ar to, ka iepazīsimies viens ar otru, nosaucot savu vārdu. Pastāstiet īsumā par sevi, kā Jūs sauc, cik Jums gadu, ar ko Jūs nodarbojaties – strādājat vai nē, kurā klasē mācās Jūsu dēls/ meita.

Galvenā diskusijas daļa

Bilingvālā izglītība – izpratne, vērtējums, motivācija

Kāds Jūsu izpratnē ir bilingvālās izglītības mērķis? Kāpēc tagad krievu skolās mācības notiek bilingvāli? Ko reformas iniciatori ar to grib panākt?

Kāpēc, pēc Jūsu domām, šo mērķi var sasniegt / nevar sasniegt ar izglītības reformu? Kā šis mērķis tiek sasniegts, raugoties uz Jūsu bērniem?

Ko, Jūsaprāt, Jūsu bērns iegūst, mācoties bilingvāli? Ko, Jūsaprāt, Jūsu bērns zaudē, mācoties bilingvāli?

Cik lielā mērā Jūs piekrītat izteikumam, ka “bilingvālā izglītība ir uzspiesta prasība”?

Kādas ir galvenās problēmas, ar kurām Jūs saskaraties kā vecāki, kuru bērni mācās atbilstoši bilingvālās apmācības metodei?

Cik lielā mērā Jūs personīgi atbalstāt bilingvālo izglītību? Kāpēc? Ja Jūs neatbalstāt, tad kādas, Jūsaprāt, varētu būt tādas apmācības sekas?

Cik lielā mērā Jūs atbalstāt pāreju uz mācībām pārsvarā latviešu valodā vidusskolas klasēs? Kādas grūtības šī pāreja varētu radīt Jūsu bērniem?

Ja Jūsu bērniem būtu iespēja apgūt padziļināti mācību priekšmetus, kas ir saistīti ar viņu dzimtās kultūras apgūšanu, piemēram, savas tautas vēsturi, tradīcijas, literatūru, valodu, cik lielā mērā Jūs atbalstītu šādu izvēles priekšmetu iekļaušanu bērnu skolas programmā? Kāpēc jā? Kāpēc nē?

Latviešu valoda

Cik bieži ikdienā Jums nākas runāt latviski?

Kur Jūs parasti runājat latviski? Vai ir kādas vietas, kur Jūs izmantojat tikai latviešu valodu/ tikai krievu valodu?

Kādās situācijās Jums ir nepieciešama latviešu valoda? Kur un kādās situācijās, Jūsaprāt, vai iztikt bez latviešu valodas zināšanām?

Kā jūs apgūvat latviešu valodu? Kā Jūs sākat lietot latviešu valodu ikdienas dzīvē?

Kāpēc Jūs neiemācījāties latviešu valodu?

Kāpēc Jūs vispār mācījāties latviešu valodu? Ir cilvēki, kuri to nedara un uzskata, ka viņiem tas nav vajadzīgs. Cik lielā mērā Jūs viņiem piekrītat vai nepiekrītat? Kāpēc?

Ko Jums tas dod, ka Jūs zināt latviešu valodu?

Kas Jums tiek liegts dēļ tā, ka Jūs nezināt/ slikti zināt latviešu valodu?

Vai Jūs esat izjutuši kādus ierobežojumus sakarā ar to, ka Jūs slikti zināt latviešu valodu? Kādus? Kas tās bija par situācijām, pastāstiet!

Etniskās attiecības

Kādā valodā Jūs runājat ar saviem draugiem, paziņām, darba kolēģiem, kuri ir latvieši?

Kādos gadījumos Jūs ar viņiem runājat latviski un kādos – krieviski? Kā Jūs izvēlaties to vai citu valodu?

Kā Jūs raksturotu savas attiecības ar latviski runājošajiem iedzīvotājiem? (*gan ar paziņām, gan ar svešiniekiem*)

Kā šīs attiecības ir mainījušās laika gaitā (piemēram, kādas tās bija padomju laikā un neatkarības laikā)? Kā tās atšķiras? Kurā brīdī tās mainījās? Kā Jūs domājat, kāpēc?

Vai Jums jebkad ir bijuši konflikti ar latviešiem? Pastāstiet par tiem – kur, kādā situācijā, kas tajā bija iesaistīti, kā tas atrisinājās, kas bija konflikta cēlonis?

Kādās situācijās parasti Jums izveidojas nesaskaņas?

Cik ļoti Jūs jūtaties piederīgs Latvijai/ Latvijas sabiedrībai? Kas Jūs pie tās saista? Kas Jums traucē justies piederīgam?

Paldies, ka atnācāt uz šo diskusiju un veltījāt savu laiku!

SKOLĒNI

Ievada daļa

1. Kas mēs esam un ko mēs darām

- Paldies, ka piekritāt piedalīties diskusijā! Mēs esam no Baltijas Sociālo Zinātņu institūta. Mēs veicam dažādus socioloģiskus pētījumus. Patreiz mēs pētām, ko skolēni domā par bilingvālās apmācības metodi, kā arī viņu attieksmi pret latviešu valodu un Latviju kopumā.

2. “Spēles noteikumi”

- Lūdzam izteikt Jūsu personīgo viedokli brīvi un bez bailēm. Iespējams, Jūsu viedoklis nesakrītīs ar citu dalībnieku domām, bet tieši tas ir ļoti interesanti, ka katram ir citādi uzskati un atšķirīga pieredze. Turklāt šajā diskusijā nav pareizu un nepareizu atbilžu, un mums nav jānonāk pie kāda kopēja grupas viedokļa.
- Lūdzu, izsakieties pa vienam, nepārtrauciet viens otru, un neņemiet ļaunā, ja es jūs kādā brīdī pārtraukšu. Citādi mums var nepietikt laika, lai visi var izteikties, un mēs nevarēsim piefiksēt kādu interesantu ideju vai viedokli.
- Ja ir nepieciešamība, kaut kas nav skaidrs, varat pārtraukt mani un pajautāt.

3. Audio ieraksta nepieciešamība un garantija par konfidencialitāti

- Ieraksta tehnika tiek izmantota tikai tādēļ, lai tiktu piefiksēts viss šeit runātais, un to pēc tam varētu izmantot, apkopojot Jūsu viedokļus un salīdzinot ar citu grupu rezultātiem.
- Viss, ko jūs teiksiet, tiks izmantots apkopotā veidā, un nekur neparādīsies jūsu izteikumi kopā ar jūsu vārdu.

Iesildošā diskusijas daļa

Mērķis: iepazīšanās ar respondentiem, viņu sociālā statusa noteikšana. Grupas dalībnieku atraisīšana.

Sāksim ar to, ka iepazīsimies viens ar otru, nosaucot savu vārdu. Pastāstiet īsumā par sevi, kā Jūs sauc, cik Jums gadu, kurā klasē mācāties, kādas Jums ir intereses un ko Jums patīk darīt brīvajā laikā.

Galvenā diskusijas daļa

Bilingvālās izglītības pieredze

Kādus priekšmetus Jūs apgūstat, izmantojot krievu un latviešu valodas?

Kā Jūs jūtaties stundās, kas norit divās valodās? Piemēram, vai jūtaties neērti, izjūtat sasprindzinājumu? Kādās tieši situācijās tas bija?

Ar kādām grūtībām Jūs saskaraties mācoties bilingvāli? Kas Jūs kaitina? Ar ko Jūs esat neapmierināts?

Kopumā, vai Jums ir viegli vai grūti mācīties tos priekšmetus, kuri notiek divās valodās? *Ja nav atbildes:* Kā ir salīdzinot ar priekšmetiem, kurus apgūstat tikai krievu valodā?

Ja Jums būtu iespēja padziļināti apgūt priekšmetus, kas saistīti ar Jūsu dzimto kultūru, piemēram, mācīties savas tautas vēsturi, tradīcijas, literatūru, valodu, cik lielā mērā Jūs atbalstītu šādu izvēles priekšmetu iekļaušanu jūsu stundu sarakstā? Kāpēc, jā? Kāpēc, nē?

Vai mācības divās valodās sniedz Jums kādas jaunas iespējas, ko Jūs izjūtat jau šodien? *Ja nav atbildes:* Vai Jūs jūtat, ka pēc pārejas uz mācībām divās valodās, Jums ir kļuvis vieglāk kontaktēties latviski? Kā tas izpaužas? Kas tieši ir vieglāk?

[Bet nākotnē, piemēram, stājoties augstskolās, iekārtojoties darbā, saskarsmē, vēl kaut kādas?]

Kāda ir Jūsu vecāku attieksme pret mācībām bilingvāli? Kā Jūs vērtējat viņu attieksmi?

Latviešu valodu

Kur Jūs parasti runājat latviski? Vai ir kādas vietas, kur Jūs lietojat tikai latviešu valodu/ tikai krievu valodu?

Kur un kādās situācijās Jums ir nepieciešama latviešu valoda?

Kur un kādās situācijās, pēc Jūsu domām, nav nepieciešamas latviešu valodas zināšanas?

Cik labprāt Jūs runājat latviski? Kādas emocijas Jums izraisa runāšana latviešu valodā?

Ko Jums dod tas, ka Jūs zināt latviešu valodu?

Vai Jūs esat izjutuši kādus ierobežojumus sakarā ar to, ka Jūs slikti zināt latviešu valodu? Kādus? Kas tās bija par situācijām, pastāstiet!

Etniskās attiecības

Vai Jums ir draugi, paziņas - latvieši?

Kur Jūs ar viņiem tiekaties?

Kādā valodā Jūs ar viņiem runājat?

Kā notiek valodas izvēle?

Kādas Jums ir attiecības ar jauniešiem, ar citiem cilvēkiem, kas runā latviski? (*gan ar paziņām, gan svešiniekiem*)

Vai Jums jebkad ir bijuši strīdi, nesaskaņas ar latviešiem? Pastāstiet par tiem – kur, kādā situācijā, kas tajā bija iesaistīti, kā tas atrisinājās, kas bija konflikta cēlonis?

Paldies, ka piekritāt sarunai!

Pētījuma „Cittautiešu jauniešu integrācija Latvijas sabiedrībā izglītības reformas kontekstā” fokusa grupu diskusiju vadlīnijas (skolēni un vecāki)

[diskusijas galvenās daļas jautājumi, kuri ir izmantoti doktora pētījumā, ir rakstīti treknrakstā]

VECĀKI

Datu avota kods: 2004a

Ievada daļa

1. Kas mēs esam un ko mēs darām

- Paldies, ka atradāt laiku un piekritāt piedalīties diskusijā! Ceru, mums visiem būs interesanti!

Mēs atrodamies Baltijas Sociālo Zinātņu institūtā (*vai cita diskusijas norises vieta*) un Jūs esat dalībnieki vienā no grupu diskusijām, kas tiek organizētas pētījuma par jaunatnes integrāciju Latvijā ietvaros. Pētījumā tiks izrunāti jautājumi par to, kā izglītības reforma ietekmē attieksmi pret latviešu valodu, valsti un piederības sajūtu Latvijai. Mūs interesē jūsu kā vecāku viedoklis par šiem jautājumiem.

Trīs sarunas pamattēmas:

- attieksme pret valsti, piederības sajūta Latvijai;
- tāpat mēs runāsim par izglītības reformu un jūsu attieksmi pret šo reformu;
- latviešu valoda, apmācība un latviešu valodas pielietojums.

2. “Spēles noteikumi”

- Lūdzam izteikt Jūsu personīgo viedokli brīvi un bez bailēm. Iespējams, Jūsu viedoklis nesakrītīs ar citu dalībnieku domām, bet tieši tas ir ļoti interesanti, ka katram ir citādi uzskati un atšķirīga pieredze. Turklāt šajā diskusijā nav pareizu un nepareizu atbilžu, un mums nav jānonāk pie kāda kopēja grupas viedokļa.
- Lūzdu, izsakieties pa vienam, nepārtrauciet viens otru un neņemiet ļaunā, ja es Jūs kādā brīdī pārtraukšu. Citādi mums var nepietikt laika, lai visi varētu izteikties, un mēs nevarēsim piefiksēt kādu interesantu ideju vai viedokli.
- Mans uzdevums - uzdot jautājumus, vadīt mūsu sarunu! Ja ir nepieciešamība, kaut kas nav skaidrs, varat mani pārtraukt un pajautāt.

3. Audio ieraksta nepieciešamība un garantija par konfidencialitāti

- Ieraksta tehnika tiek izmantota tikai tādēļ, lai tiktu piefiksēts viss šeit runātais, un to pēc tam varētu izmantot, apkopojot jūsu viedokļus un salīdzinot ar citu grupu rezultātiem.
- Viss, ko Jūs teiksiet, tiks izmantots apkopotā veidā, un nekur neparādīsies Jūsu izteikumi kopā ar Jūsu vārdu.

Iesildošā diskusijas daļa

Mērķis: *iepazīšanās ar respondentiem, viņu sociālā statusa noteikšana. Grupas dalībnieku atraisīšana.*

Sāksim ar to, ka iepazīsimies viens ar otru, nosaucot savu vārdu. Pastāstiet īsumā par sevi, kā Jūs sauc, cik Jums gadu, ar ko Jūs nodarbojaties – strādājat vai nē, kurā klasē mācās Jūsu dēls/ meita.

Galvenā diskusijas daļa

Attieksme pret valsti / piederības sajūta valstij

Pastāstiet, lūdzu, par situācijām, kad jūs esat jutušies lepni par to, ka dzīvojat Latvijā, esat no Latvijas? Cik bieži jums ir šādas situācijas?

Pastāstiet, lūdzu, par situācijām, kad gluži otrādi – jūs esat izjutuši kaunu un sarūgtinājumu par to, ka esat Latvijas iedzīvotājs? Cik bieži jums ir bijušas šādas situācijas?

Kas jūs piesaista Latvijai?

Kādi apstākļi un kas jūs pamudinātu atstāt Latviju?

Kā jūs raksturotu Latvijas sabiedrību – tā ir draudzīga, naidīga? Kāpēc? Kas un kādi apstākļi veicina sabiedrības šķelšanos un savstarpēju naidīgumu, ja tas ir tā?

Vai Jūs ar saviem bērniem apspriežat dažādus politiskus jautājumus? Kādus? Ko Jūs apspriedāt pēdējo reizi? Jūsu viedokļi parasti sakrīt vai arī atšķiras? Piemēram?!

Raksturojiet, kāda ir jūsu bērnu attieksme pret:

1) valsti; ko viņi sagaida no valsts?

2) latviešu valodu; lietošanu? nepieciešamību? motivācija?

3) bilingvālo izglītību un vidusskolu pāreju uz mācībām pamatā latviešu valodā?

Kas, Jūsaprāt, ir šādas attieksmes pamatā?

Bilingvālās izglītības / Vidusskolu pārejas vērtējums / līdzdalība protesta akcijās

Kā jūs vērtējat bilingvālās izglītības nepieciešamību pamatskolā? Ko bērni zaudē no tā, ka mācās bilingvāli, un ko viņi iegūst no mācīšanās bilingvāli?⁴⁴

Cik lielā mērā Jūs atbalstāt/ neatbalstāt bilingvālo apmācību pamatskolā?

Kā jūs vērtējat krievu skolu skolēnu un vecāku protesta akcijas?

Cik lielā mērā jūs tās atbalstāt / neatbalstāt? Kāpēc?

Vai jūs paši piedalījāties šajās akcijās – mītiņi pie Saeimas, prezidentes pils?

Kā vārdā jūs turp gājāt? Ko jūs gribējāt paust ar savu piedalīšanos akcijās?

2003. gada 22. septembrī 30 vecāko klašu skolēnu grupa devās uz Strasbūru, lai Eiropas Padomes asamblejas deputātiem, kā arī citiem diplomātiem demonstrētu savu attieksmi pret izglītības reformu krievu skolās Latvijā. Vai Jūs par to esat kaut ko dzirdējuši? Kā jūs vērtējat t.s. Strasbūras grupu? Cik lielā mērā jūs atbalstāt / neatbalstāt šādas aktivitātes? Kāpēc?

Kam, jūsaprāt, rūp mazākumtautību skolu intereses? Kas aizstāv mazākumtautību skolu skolēnu, vecāku, skolotāju intereses izglītības reformas jautājumos?

Kā jūs vērtējat šo cilvēku / organizāciju / institūciju darbību?

Cik lielā mērā jūs piekrītat / nepiekrītat sekojošiem izteikumiem:

⁴⁴ Slīprakstā ir jautājumi, kurus moderators uzdeva tikai tad, ja to atļāva diskusijai atvēlētie laika resursi.

- 1) Izglītības reforma – pāreja uz mācībām pamatā latviešu valodā – ir uzspiesta prasība.
- 2) Izglītības reformas mērķis ir radīt mazākumtautību bērniem vienādas starta pozīcijas augstskolās un Latvijas darba tirgū.
- 3) Izglītības reformas viens no galvenajiem mērķiem ir krievvalodīgās kopienas asimilācija.

Kā jūs vērtējat ideju – organizēt bezmaksas latviešu valodas kursus vecākiem skolās?

Kā jūs domājat, kādu lomu spēlēs izglītības reformas izskaidrojošais darbs, par kuru runā gan prezidente, gan Saeima?

Attieksme pret latviešu valodu / uzvedības modeļi / starpetniskie kontakti

Pastāstiet, lūdzu, par divām situācijām pagājušās nedēļas laikā, kad, ārpus skolas, jūs esat lietojuši latviešu valodu? Ar ko? Kur? Kurš kuru pirmais uzrunāja? Kāpēc saruna notika latviešu valodā? Par ko bija šī saruna? Kāda šī saruna bija emocionāli?

Cik lielā mērā savā ikdienas dzīvē, ārpus skolas, jūs izjūtat latviešu valodas nepieciešamību?

Vai jūsu ģimenē, radnieku lokā ir latvieši? Cik bieži jūs ar viņiem tiekaties / kontaktējaties?

Vai jūsu darba kolēģu vidū ir latvieši? Cik bieži jūs ar viņiem kontaktējaties? Kādos jautājumos?

Vai jūsu draugu lokā ir latvieši? Cik bieži jūs ar viņiem kontaktējaties? Kādos jautājumos?

Kur vēl jūs tiekaties / kontaktējaties ar latviešiem ārpus darba, mājas, draugu loka? Cik bieži? Kādos jautājumos?

Paldies, ka atnācāt uz šo diskusiju un veltījāt savu laiku!

SKOLĒNI

Ievada daļa

1. Kas mēs esam un ko mēs darām

- Paldies, ka atradāt laiku un piekritāt piedalīties diskusijā! Ceru, mums visiem būs interesanti!

Mēs atrodamies Baltijas Sociālo Zinātņu institūtā (*vai cita diskusijas norises vieta*) un Jūs esat dalībnieki vienā no grupu diskusijām, kas tiek organizētas pētījuma par jaunatnes integrāciju Latvijā ietvaros. Pētījumā tiks izrunāti jautājumi par to, kā izglītības reforma ietekmēs attieksmi pret latviešu valodu, valsti un piederības sajūtu Latvijai. Mūs interesē jūsu kā vecāku viedoklis par šiem jautājumiem.

Trīs sarunas pamattēmas:

- attieksme pret valsti, piederības sajūta Latvijai;
- tāpat mēs runāsim par izglītības reformu un jūsu attieksmi pret šo reformu;
- latviešu valoda, apmācība un latviešu valodas pielietojums.

2. "Spēles noteikumi"

- Lūdzam izteikt Jūsu personīgo viedokli brīvi un bez bailēm. Iespējams, Jūsu viedoklis nesakrītīs ar citu dalībnieku domām, bet tieši tas ir ļoti interesanti, ka katram ir citādi uzskati un atšķirīga pieredze. Turklāt šajā diskusijā nav pareizu un nepareizu atbilžu, un mums nav jānonāk pie kāda kopēja grupas viedokļa.
- Lūdzu, izsakieties pa vienam, nepārtrauciet viens otru un neņemiet ļaunā, ja es Jūs kādā brīdī pārtraukšu. Citādi mums var nepietikt laika, lai visi varētu izteikties, un mēs nevarēsīm piefiksēt kādu interesantu ideju vai viedokli.
- Mans uzdevums - uzdot jautājumus, vadīt mūsu sarunu! Ja ir nepieciešamība, kaut kas nav skaidrs, varat mani pārtraukt un pajautāt.

3. Audio ieraksta nepieciešamība un garantija par konfidencialitāti

- Ieraksta tehnika tiek izmantota tikai tādēļ, lai tiktu piefiksēts viss šeit runātais, un to pēc tam varētu izmantot, apkopojot jūsu viedokļus un salīdzinot ar citu grupu rezultātiem.
- Viss, ko Jūs teiksiet, tiks izmantots apkopotā veidā, un nekur neparādīsies Jūsu izteikumi kopā ar Jūsu vārdu.

Iesildošā diskusijas daļa

Mērķis: *iepazīšanās ar respondentiem, viņu sociālā statusa noteikšana. Grupas dalībnieku atraisīšana.*

Sāksim ar to, ka iepazīsimies viens ar otru, nosaucot savu vārdu. Pastāstiet īsumā par sevi, kā Jūs sauc, cik Jums gadu, kādā klasē Jūs mācāties.

Galvenā diskusijas daļa

Attieksme pret valsti / piederības sajūta valstij

Pastāstiet, lūdzu, par situācijām, kad jūs esat jutušies lepni par to, ka dzīvojat Latvijā, esat no Latvijas? Cik bieži jums ir šādas situācijas?

Pastāstiet, lūdzu, par situācijām, kad gluži otrādi – jūs esat izjutuši kaunu un sarūgtinājumu par to, ka esat Latvijas iedzīvotājs? Cik bieži jums ir bijušas šādas situācijas?

Kas jūs piesaista Latvijai?

Kādi apstākļi un kas jūs pamudinātu atstāt Latviju?

Kā jūs raksturotu Latvijas sabiedrību – tā ir draudzīga, naidīga? Kāpēc? Kas un kādi apstākļi veicina sabiedrības šķelšanos un savstarpēju naidīgumu, ja tas ir tā?

Jums patīk vai nepatīk Latvijas prezidente Vaira Vīķe Freiberga?

Vai stundās kopā ar skolotājiem Jūs runājat par valstī svarīgiem jautājumiem? Piemēram, par Latvijas iestāšanos Eiropas Savienībā, par izglītības reformu valstī, par pilsonības iegūšanu u.c.

Kā Jūs raksturotu diskusijas gaisotni – tā noris brīvā, nepiespiestā gaisotnē vai arī ir sasprindzinājums, nevēlēšanās iebilst, bailes no strīdiem? Vai jūs varat iebilst skolotāja viedoklim?

Kur jūs visvairāk iegūstat informāciju par norisēm valstī? No vienaudžiem, ģimenē, masu medijos, no skolotājiem? Ar ko Jūs visvairāk diskutējat par politiku?

Kā Jums šķiet, Jūs varat ietekmēt procesus skolā? Un valstī?

Kas, Jūsaprāt, ir patriotisks pilsonis? Jūs tāds gribētu būt, justies patriotiskam šeit Latvijā? Kas jums traucē, bremzē, lai Jūs tāds kļūtu?

Novēlējums Latvijai! Rīgai!

Izglītības reformas vērtējums / līdzdalība protesta akcijās

Kā jūs vērtējat krievu skolu skolēnu un vecāku protesta akcijas? Cik lielā mērā jūs tās atbalstāt / neatbalstāt? Kāpēc?

Vai jūs paši piedalījāties šajās akcijās – mītiņi pie Saeimas, prezidentes pils? Kā vārdā jūs turp gājāt? Ko jūs gribējāt paust ar savu piedalīšanos akcijās? Vai šajās akcijās piedalījās jūsu draugi, klases biedri?

Kam, jūsaprāt, rūp mazākumtautību skolu intereses? Kas aizstāv mazākumtautību skolu skolēnu, vecāku, skolotāju intereses izglītības reformas jautājumos? Kā jūs vērtējat šo cilvēku / organizāciju / institūciju darbību?

Cik lielā mērā jūs piekrītat / nepiekrītat sekojošiem izteikumiem:

- 1) Izglītības reforma – pāreja uz mācībām pamatā latviešu valodā – ir uzspiesta prasība.*
- 2) Izglītības reformas mērķis ir radīt mazākumtautību bērniem vienādas starta pozīcijas augstskolās un Latvijas darba tirgū.*
- 3) Izglītības reformas viens no galvenajiem mērķiem ir krievvalodīgās kopienas asimilācija.*

Kā jūs domājat, kādu lomu spēlē izglītības reformas izskaidrojošais darbs, par kuru runā gan prezidente, gan Saeima?

Attieksme pret latviešu valodu / uzvedības modeļi

Pastāstiet, lūdzu, par divām situācijām pagājušās nedēļas laikā, kad, ārpus skolas, jūs esat lietojuši latviešu valodu? Ar ko? Kur? Kurš kuru pirmais uzrunāja? Kāpēc saruna notika latviešu valodā? Par ko bija šī saruna? Kāda šī saruna bija emocionāli?

Cik lielā mērā savā ikdienas dzīvē, ārpus skolas, jūs izjūtat latviešu valodas nepieciešamību?

Vai jūsu ģimenē, radnieku lokā ir latvieši? Cik bieži jūs ar viņiem tiekaties / kontaktējaties?

Vai jūsu draugu lokā ir latvieši? Cik bieži jūs ar viņiem kontaktējaties? Kādos jautājumos?

Kur vēl jūs tiekaties / kontaktējaties ar latviešiem ārpus mājas, draugu loka? Cik bieži? Kādos jautājumos?

Paldies, ka atnācāt uz šo diskusiju un veltījāt savu laiku!

**Pētījuma „Etniskā tolerance un Latvijas sabiedrības integrācija”
fokusa grupu diskusiju vadlīnijas (iedzīvotāji)**

[diskusijas galvenās daļas jautājumi, kuri ir izmantoti doktora pētījumā, ir rakstīti treknrakstā]

Datu avota kods: 2004b

Ievada daļa

Mērķis: Nepieciešamās formalitātes saskaņā ar ESOMAR noteikumiem par sociālajiem un tirgus pētījumiem.

1. Kas mēs esam un ko mēs darām

Man prieks, ka esat atnākuši uz mūsu diskusiju.

- Jūs esat dalībnieki vienā no grupu diskusijām, kas tiek veiktas pētījumā par etniskajām attiecībām Latvijā. Šo pētījumu veic Baltijas Sociālo Zinātņu institūts sadarbībā ar SIF. Grupu diskusiju rezultāti tiks salīdzināti starp dažādām grupām. Daļēji tie tiks izmantoti, lai sastādītu anketas jautājumus aptaujai, kas notiks vēlāk.
- Varbūt esat saskārušies ar aptaujām...

2. “Spēles noteikumi”

- Mūs interesē jūsu domas un pieredze saistībā ar etniskajām attiecībām, tāpēc lūdzu jūs izteikt tieši Jūsu personīgo viedokli brīvi un bez bailēm. Nebaidieties, ja tas nesakrīt ar citu domām, šeit nav pareizu vai nepareizu atbilžu. Katram no mums ir bijusi atšķirīga pieredze un atšķirīgas domas. Jo Jūsu viedokļi ir dažādāki, jo labāk. Tāpēc arī cienīsim viens otra atšķirīgo viedokli. Mums vajadzētu diskutēt nevis strīdēties.
- Lūdzu izteikties pa vienam, jo citādi nebūs dzirdams, ko Jūs sakāt.
- Lūdzu neļauties, ja es kādu pārtraukšu, ja Jūs, piemēram, novirzīsiet no tēmas. Mums jāizrunā diezgan daudzi jautājumi, citādi mūsu diskusija var ļoti ievilkties.
- Ja ir nepieciešamība, varat mani pārtraukt un uzdot jautājumus.

3. Ieraksta / novērošanas nepieciešamība un garantija par konfidencialitāti

- Kā jūs jau varbūt pamanījāt, mūsu diskusija tiek ierakstīta audio un video ierakstā. Tas vajadzīgs, lai tiktu piefiksēts šeit runātais, lai nekas no Jūsu teiktā vēlāk netiktu aizmirsts, un lai to pēc tam varētu izmantot, apkopojot un salīdzinot dažādu grupu rezultātus.
- Viss, ko Jūs teiksiet, tiks izmantots tikai apkopotā veidā un nekur neparādīsies jūsu izteikumi kopā ar jūsu vārdu.

Iesildošā diskusijas daļa

Mērķis: Iepazīšanās ar respondentiem, grupas dalībnieku atraisīšana.

Sāksim ar to, ka savstarpēji iepazīsimies, nosaucot savu vārdu. Pastāstiet īsumā par sevi, kā Jūs sauc, cik Jums gadu, aptuveni ar ko Jūs nodarbojaties – strādājat, mācāties. Mani sauc ..., es strādāju Baltijas Sociālo Zinātņu institūtā.

Galvenā diskusijas daļa

Saskarsme

Iesākumā katrs no Jums varētu pastāstīt, cik daudz Jums savā ikdienā iznāk saskarties ar šiem cilvēkiem - Vai Jums ir ģimenē cittautieši, varbūt draugi, kolēģi, vai kaimiņi?

Kādas Jums ir attiecības ar šiem cilvēkiem? Cik labprāt Jūs ar viņiem kontaktējaties?

Vai ir bijušas problēmas saskarsmē, konflikti tieši tautības dēļ? Ja jā, tad kādas?

Kā Jūsu attiecības ar cittautiešiem ir mainījušās, salīdzinot ar laiku pirms Latvijas neatkarības atgūšanas?

Iekļaušanās sabiedrībā

Kā Jums šķiet, kopumā, cik lielā mērā latvieši un cittautieši ir iekļāvušies Latvijas sabiedrības dzīvē? Vai arī Jums liekas, ka latvieši un cittautieši vairāk dzīvo katrs par sevi un maz kontaktējas savā starpā? Paskaidrojiet nedaudz savu viedokli, kāpēc Jūs tā domājat.

Ja Jūs varētu šīs lietas ietekmēt, kā Jūs vēlētos vai kā Jums šķiet, kas būtu labāk – ja latvieši un cittautieši vairāk dzīvotu katrs par sevi – nedzīvotu kaimiņos, nemācītos vienās augstskolās un nestrādātu kopā darbavietās jeb labāk ir, ja dažādu tautību cilvēki, kas dzīvo Latvijā, biežāk kontaktējas savā starpā, ir kaimiņi, kolēģi, draugi un ja dažādu tautību cilvēki arī apprecas?

Vai Jūs varat nosaukt kādas sfēras vai situācijas, kur cittautieši ir sliktākā situācijā nekā latvieši?

Kā Jums šķiet, kādai vajadzētu būt etniski vienotai (*integrētai*) sabiedrībai Latvijā?

Vai pašiem latviešiem vajadzētu kaut ko darīt, lai veicinātu cittautiešu iekļaušanos Latvijas sabiedrības dzīvē? Ja jā, tad kas tieši? Varbūt kāds no Jums jau ir kaut kā veicinājis šo iekļaušanos savā ikdienas dzīvē vai mēģinājis to darīt?

Kā Jūsaprāt, tālāk veidosies latviešu un cittautiešu attiecības? Vai tās varētu mainīties, un ja jā, tad kā?

Kā Jūs vērtētu to, ja laika gaitā cittautieši arvien labāk iekļaujas Latvijas sabiedrībā un Latvijā veidotos kultūra, kurā apvienotos gan latviešu, gan varbūt kādas cittautiešu tradīcijas?

Valoda

Kādā valodā Jūs parasti sarunājaties ar cittautiešiem?

Cik svarīgi saskarsmē ir, lai cittautieši prastu latviešu valodu? Kā Jūs jūtaties, kad kāds runā lauzītā latviešu valodā un ar daudzām kļūdām?

Kādas ir Jūsu domas par izglītības reformu krievu skolās? Vai tas vispār ir vajadzīgs, ka krievu skolēniem jāmacās tikai latviešu valodā un cik svarīgi tas Jums liekas?

Vai Jums līdz šim ir sanācis sastapties un kontaktēties ar dažādu tautību ārzemniekiem, kas varbūt pastāvīgi nedzīvo Latvijā, vai arī ieradušies šeit salīdzinoši neseni? Pastāstiet lūdzu par savu pieredzi, nedaudz par šiem cilvēkiem un to, kādas attiecības Jums veidojās.

Vai Jums ir iznācis kontaktēties ar cilvēkiem, kas izskatās savādāk nekā Latvijas iedzīvotāji, piemēram, ar citu ādas krāsu. Tādiem, par kuriem uzreiz redzams, ka viņi nav vietējie?

Kāda bija šī saskarsme – cik patīkama vai nepatīkama un kāpēc?

Vai Jums kādreiz ir iznācis sastapties ar cilvēku, kas nav kristietis pēc ticības, bet, piemēram, musulmanis, budists vai vēl kādas citas reliģijas pārstāvis? Un vai Jūs labprāt gribētu ar šādiem cilvēkiem satikties?

Kā Jums šķiet, vai var teikt, ka ārzemnieki – melnie, ķīnieši, japāņi, turki, amerikāņi, albāņi, francūži vai jebkura cita tautība kā cilvēki ar kaut ko būtiski atšķiras no latviešiem? Un ja jā, tad kas tieši tas ir?

Kā Jums šķiet, vai citu tautību cilvēkus var īsti izprast un vai viņiem var uzticēties?

Ko Jūs teiktu, ja kāds no Jūsu bērniem vēlētos apprecēties ar cilvēku ar melnu ādas krāsu? Un ja šis cilvēks būtu japānis vai ķīniešis?

Vai ir tautības vai valstis, ar kuru iedzīvotājiem Jūs negribētu kontaktēties? Kāpēc?

Vai ir kādas tautības vai valstis, kuru pārstāvjus Jūsprāt vispār nedrīkstētu ielaist Latvijā? Un kāpēc?

Kā Jums šķiet, vai pret ārzemniekiem, kas ierodas Latvijā, mums vajadzētu izturēties tieši tāpat kā pret citiem Latvijas iedzīvotājiem, kas te ir dzimuši?

Vai ir grupas, kuru tiesības var vai pat vajag ierobežot (kuras, kādos gadījumos)?

Ko Jūs sagaidāt no ārzemniekiem, kas ierodas Latvijā? *Piemēram, noteiktu izturēšanos.* Vai viņiem noteikti vajadzētu pieņemt mūsu tradīcijas jeb varbūt labāk ir, ja viņi saglabā savas paražas?

Kopumā, kā Jūs domājat, vai tas ir labi, ka dažādu tautu ārzemnieki ierodas Latvijā un varbūt apmetas šeit uz dzīvi? Paskaidrojiet savu viedokli.

Kas varētu būt labs no tā, ka šeit dzīvo cilvēki no ļoti dažādām valstīm? Vai un kā tas varētu kaut kā kaitēt?

Paldies, ka atnācāt uz šo diskusiju un veltījāt savu laiku!

Pētījuma „Etnopolitiskā spriedze Latvijā: konflikta risinājuma meklējumi” fokusa grupu diskusijas vadlīnijas (iedzīvotāji)

Datu avota kods: 2004c

Ievada daļa

1. Kas mēs esam un ko mēs darām

- Paldies, ka atradāt laiku un piekritāt piedalīties diskusijā! Ceru, mums visiem būs interesanti!

Mēs atrodamies Baltijas Sociālo Zinātņu institūtā, kas nodarbojas ar dažādu socioloģisko pētījumu veikšanu. Šoreiz jūs esat dalībnieki vienā no grupu diskusijām, kas tiek organizētas pētījuma par Latvijas sabiedrības integrāciju ietvaros. Pētījuma īstenošanas gaitā tiek organizētas vairākas šādas grupu diskusijas ar Latvijas iedzīvotājiem, gan latviešu, gan krievu valodā runājošiem, lai noskaidrotu, kāds ir viņu viedoklis par šodienas Latvijas sabiedrību un kā tā varētu mainīties nākotnē.

2. “Spēles noteikumi”

- Lūdzam izteikt Jūsu personīgo viedokli brīvi un bez bailēm. Iespējams, Jūsu viedoklis nesakrītīs ar citu dalībnieku domām, bet tieši tas ir ļoti interesanti, ka katram ir citādi uzskati un atšķirīga pieredze. Turklāt šajā diskusijā nav pareizu un nepareizu atbilžu, un mums nav jānonāk pie kāda kopēja grupas viedokļa.
- Lūdzu, izsakieties pa vienam, nepārtrauciet viens otru un neņemiet ļaunā, ja es Jūs kādā brīdī pārtraukšu. Citādi mums var nepietikt laika, lai visi varētu izteikties, un mēs nevarēsīm piefiksēt kādu interesantu ideju vai viedokli.
- Šajā grupu diskusijā es jūs aicināšu veikt arī vairākus praktiskus uzdevumus, kuru mērķis ir iegūt pēc iespējas dziļāku jūsu viedokļu izpratni.
- Mans uzdevums - uzdot jautājumus, vadīt mūsu sarunu! Ja ir nepieciešamība, kaut kas nav skaidrs, varat mani pārtraukt un pajautāt.

3. Audio ieraksta nepieciešamība un garantija par konfidencialitāti

- Ieraksta tehnika tiek izmantota tikai tādēļ, lai tiktu piefiksēts viss šeit runātais, un to pēc tam varētu izmantot, apkopojot jūsu viedokļus un salīdzinot ar citu grupu rezultātiem.
- Viss, ko Jūs teiksiet, tiks izmantots apkopotā veidā, un nekur neparādīsies Jūsu izteikumi kopā ar Jūsu vārdu.

Iesildošā diskusijas daļa

Mērķis: *iepazīšanās ar respondentiem, viņu sociālā statusa noteikšana. Grupas dalībnieku atraisīšana.*

“Sāksim ar to, ka iepazīsimies viens ar otru, nosaucot savu vārdu.” Moderators pastāsta par sevi – nosauc vārdu un iepazīstina ar savu lomu diskusijā. **“Pastāstiet īsumā par sevi, kā Jūs sauc, cik Jums gadu, ar ko Jūs nodarbojaties?”**

1. uzdevums – kolāža par tagadni un nākotni

Grupu diskusijas dalībnieki tiek sadalīti divās grupās tā, lai katrā grupā būtu dažāda vecuma cilvēki. Moderators stingri fiksē vecumus, lai pēcāk var sadalīt respondentus atbilstošās grupās (ideālā gadījumā katrā grupā ir 4-6 dalībnieki).

1.A. Uzdevums pirmajai grupai.

Katram no jums ir izveidojies zināms priekšstats par to, kāda ir sabiedrība, kurā mēs dzīvojam. Jūsu uzdevums ir ar attēlu palīdzību izveidot mūsu sabiedrības attēlu. Izmantojot šo žurnālu komplektu, jums ir jāizveido mozaīka, kolāža, kas raksturo to, kāda ir šodienas Latvijas sabiedrība. Pēc tam mēs kopīgi apspriedīsim to, kas jums būs iznācis, un katrs no jums pastāstīs, kāpēc izvēlējās tieši šādu attēlu, kādas asociācijas tas jūsos izraisa, ko ar šo attēlu vēlējāties pateikt par šodienas sabiedrību.

Kāpēc izvēlējāties tieši šo attēlu?

Kādas asociācijas tas jūsos raisa?

Kas jūs tajā attēlā piesaistīja – krāsa, forma, attēla saturs?

Kāds attēls jums pietrūka?

Kur jūs saskatāt savu vieta šajā sabiedrībā / šajā kolāžā?

1.B. Uzdevums otrajai grupai.

Arī jūsu uzdevums ir ar attēlu palīdzību izveidot tādu kā mūsu sabiedrības attēlu pēc desmit gadiem. Izmantojot šo žurnālu komplektu, jums ir jāizveido mozaīka, kolāža, kas raksturo to, kāda ir nākotnes Latvijas sabiedrība. Pēc tam mēs kopīgi apspriedīsim to, kas jums būs iznācis, un katrs no jums pastāstīs, kāpēc izvēlējās tieši šādu attēlu, kādas asociācijas tas jūsos izraisa, ko ar šo attēlu vēlējāties pateikt par šodienas sabiedrību.

Kāpēc izvēlējāties tieši šo attēlu?

Kādas asociācijas tas jūsos raisa?

Kas jūs tajā attēlā piesaistīja – krāsa, forma, attēla saturs?

Kāds attēls jums pietrūka?

Kur jūs saskatāt savu vieta šajā sabiedrībā / šajā kolāžā?

Papildinošie jautājumi visai grupai kopā

Domājot par attiecībām starp latviešiem un krievvalodīgajiem, vai šādā griezumā mūsu sabiedrības attēls šodien būtu citāds? Jūs izvēlētos citus attēlus? Kādus? Un attiecībā uz nākotnes sabiedrību?

Kā jūs uzskatāt, vai problēmas, ar kurām ikdienā saskaras latvieši un krievvalodīgie, ir vienas un tās pašas vai tās ir atšķirīgas? Kādas tās ir?

2. uzdevums – 12 jautājumi

Pamata jautājums:

Kā sekmēt labas attiecības starp latviešiem un krievvalodīgajiem? [Kā veicināt etnisko iecietību Latvijā?]

Kā ir šobrīd? [Kā jūs vērtējat šobrīd pastāvošās attiecības starp latviešiem un krievvalodīgajiem Latvijā?]

Kā es jūtos šajā situācijā? [Vai man rūp, kādas ir attiecības starp latviešiem un krievvalodīgajiem? Kāpēc tas man ir svarīgi? Kāpēc tas man nav svarīgi?]

Kas var notikt tālāk ļaunākajā gadījumā? [Kā šīs attiecības var turpmāk veidoties ļaunākajā gadījumā?]

Kā es tad justos? [Kādas tad man būtu attiecības ar krievvalodīgajiem?]

[Kam būtu jānotiek, lai īstenotos “ļaunākais gadījums”?]

Ko es varu darīt, lai neīstenotos “ļaunākais gadījums”?

Ko citi var darīt, lai neīstenotos “ļaunākais gadījums”?

Kas var notikt tālāk labākajā gadījumā? [Kā šīs attiecības var turpmāk veidoties labākajā gadījumā?]

Kā es tad justos? [Kādas tad būtu manas attiecības ar krievvalodīgajiem?]

[Kam būtu jānotiek, lai īstenotos “labākais gadījums”?]

Ko es varu darīt, lai īstenotos “labākais gadījums”?

Ko citi var darīt, lai īstenotos “labākais gadījums”?

3. uzdevums – rakstu fragmentu komentēšana

Ievadjautājumi par plašsaziņas līdzekļiem pirms praktiskā uzdevuma

[Kādus laikrakstus jūs ikdienā lasāt?]

Kuriem laikrakstiem jūs uzticaties? Kāpēc?

Kuriem laikrakstiem jūs neuzticaties? Kāpēc?

Pēdējais uzdevums ir saistīts tieši ar laikrakstiem.

A. Raksta fragments latviešu valodā.

Moderators izdala katram dalībniekam raksta fragmenta kopiju.

Izlasiet uzmanīgi šos rakstu fragmentus no kāda latviešu valodā iznākoša laikraksta!

Kā jūs tos komentētu?

Cik lielā mērā jūs piekrītat rakstā paustajam viedoklim? Kam jūs nepiekrītat? Kāpēc?

Ja jūs būtu laikraksta redaktors, kurā lappusē jūs ievietotu šādu rakstu? Kāpēc?

B. Raksta fragments krievu valodā.

Moderators izdala katram dalībniekam raksta fragmenta kopiju.

Izlasiet uzmanīgi šo raksta fragmentu no kāda krievu valodā iznākoša laikraksta!

Kā jūs to komentētu?

Cik lielā mērā jūs piekrītat rakstā paustajam viedoklim? Kam jūs nepiekrītat? Kāpēc?

Ja jūs būtu laikraksta redaktors, kurā lappusē jūs ievietotu šādu rakstu? Kāpēc?

Politikas veidotāju dziļo interviju vadlīnijas

[intervijas jautājumi, kuri ir izmantoti doktora pētījumā, ir rakstīti treknrakstā]

Datu avota kods: 2006

Baltijas Sociālo zinātņu institūts (Baltic Institute of Social Sciences) veic pētījumu "Integrācijas prakse un perspektīvas", un šajā pētījumā kā viens no sabiedrības integrācijas aģentiem tiek aplūkotas politiskās partijas. Tādēļ mēs lūdzam Jūs kā politiskās partijas „...” pārstāvi piedalīties mūsu pētījumā.

Pētījums tiek veikts ar Eiropas Savienības PHARE programmas finansiālu atbalstu. Šī pētījuma rezultātā tiks iegūta informācija, kas palīdzēs sekmīgāk veidot integrācijas politiku Latvijā, un izstrādāti iespējamie integrācijas politikas attīstības modeļi. Kā integrācijas aģentus pētījumā apskatīsim ne tikai politiskās partijas un politisko eliti, bet arī masu medijus, NVO, kā arī veiksīm sabiedrības aptauju. Pētījuma rezultāti būs plaši pieejami dažādu publikāciju un populārzinātnisku rakstu veidā, tiks sniegtas rekomendācijas ĪUMSILS, NP, IZM un arī sabiedriskajām organizācijām, lai būtu iespējams veidot pašreizējai situācijai visatbilstošāko integrācijas politiku.

1. Kādas, Jūsaprāt, ir pašreizējās etniskās attiecības un noskaņojums Latvijā?
2. Kā Jūs vērtējat etniskās attiecības un noskaņojumu Latvijā, salīdzinot ar laiku pirms 10 gadiem (1996.gads)? Tās ir uzlabojušās, palikušas apmēram tādas pašas vai pasliktinājušās?
3. Kāds ir Jūsu viedoklis par naturalizācijas gaitu Latvijā? Kā Jūs to vērtējat? Vai, Jūsaprāt, tā ir par lēnu, par ātru, pieņemama? Kā Jūs to skaidrojat?
4. **Kāds īsumā ir Jūsu viedoklis par izglītības reformas īstenošanu mazākumtautību skolās Latvijā?**
5. **Kā Jūs vērtējat latviešu valodas lomu integrācijas procesos Latvijā? Kādi, Jūsaprāt, būtu jābūt latviešu un citu valodu lietošanai publiskajā sfērā?**
6. **Kāda, Jūsaprāt, ir masu saziņas līdzekļu loma integrācijas procesā Latvijā?**
7. Kāda, Jūsaprāt, ir dažādu nevalstisko organizāciju loma integrācijas procesā Latvijā?
8. **Kāda, Jūsaprāt, ir politiķu un politisko partiju loma integrācijas procesā Latvijā? Kāda ir Jūsu partijas loma?**

Paldies par interviju!

Intervēto politikas veidotāju partejiskā piederība

Partejiskā piederība⁴⁵	Amats
Latvijas Pirmā partija	Īpašu uzdevumu ministra sabiedrības integrācijas lietās padomnieks
Latvijas Pirmā partija	Rīgas Domes priekšsēdētāja vietnieks
Jaunais laiks	Partijas etnopolitikas darba grupas vadītājs
Jaunais laiks	Saeimas deputāts, bijušais Īpašu uzdevumu ministrs sabiedrības integrācijas lietās
Tautas partija	Saeimas deputāts Cilvēktiesību un sabiedrisko lietu komisijas Sabiedrības integrācijas apakškomisijas biedrs
Tautas partija	Saeimas deputāte Cilvēktiesību un sabiedrisko lietu komisijas Sabiedrības integrācijas apakškomisijas biedre
Visu Latvijai!	Partijas priekšsēdētājs
Tēvzemei un Brīvībai/LNNK	Saeimas deputāts Cilvēktiesību un sabiedrisko lietu komisijas Sabiedrības integrācijas apakškomisijas biedrs
Tēvzemei un Brīvībai/LNNK	Saeimas frakcijas priekšsēdētājs
Latvijas Sociāldemokrātiskā strādnieku partija	Partijas ģenerālsekretārs
Jaunie demokrāti	Saeimas deputāte Cilvēktiesību un sabiedrisko lietu komisijas Sabiedrības integrācijas apakškomisijas biedre
Latvijas Sociālistiskā partija	Saeimas frakcijas priekšsēdētājs Pilsonības likuma izpildes komisijas sekretārs
Apvienība "Dzimtene"	Apvienības līdzpriekšsēdētājs
Tautas saskaņas partija	Saeimas deputāts Cilvēktiesību un sabiedrisko lietu komisijas Sabiedrības integrācijas apakškomisijas biedrs
Apvienība „Par cilvēka tiesībām vienotā Latvijā”	Saeimas deputāts Cilvēktiesību un sabiedrisko lietu komisijas Sabiedrības integrācijas apakškomisijas biedrs
Jaunais Centrs	Rīgas Domes deputāts
Zaļo un zemnieku savienība	Saeimas deputāts Cilvēktiesību un sabiedrisko lietu komisijas Sabiedrības integrācijas apakškomisijas priekšsēdētājs
Zaļo un zemnieku savienība	Saeimas deputāts Izglītības, kultūras un zinātnes komisijas priekšsēdētājs
Latvijas Ceļš	Naturalizācijas pārvaldes priekšiece

⁴⁵ Partejiskā piederība interviju veikšanas laikā: 2006. gada maijā un jūnijā.

Pētījumā citēto politiķu vārdu un uzvārdu iniciāļu atšifrējumi

ABa – Aleksandrs Bartaševičs
ABē – Andris Bērziņš
ABr – Aleksandrs Brandavs
AD – Ansis Dobelis
AG – Aleksandrs Golubovs
ALa – Ainars Latkovskis
ALu – Almers Ludviks
AP – Anna Prēdele
AR – Anta Rugāte
AT – Andris Tolmačovs
BC – Boriss Cilēvičs
IO – Ināra Ostrovska
IP – Igors Pimenovs
JP – Jakovs Pliners
JSi – Jānis Sinka
JSo – Juris Sokolovskis
JŽ – Jurijs Žuravļovs
NK – Nikolajs Kabanovs
MG – Māris Grīnblats
MM – Miroslavs Mitrofanovs
ML – Modris Lujāns
PT – Pēteris Tabūns
RDz – Raivis Dzintars
RP – Rihards Pīks
SF – Sergejs Fjodorovs
VA – Valērijs Agešins
VL – Viola Lāzo

Politisko partiju programmu saraksts

Nr.	Politiskā partija Partijas programmas dokumenta redakcijas datums	Programma
1.	Jaunais laiks 17.08.2006. teksta versija	Vērtību deklarācija Rīcības programma
2.	PCTVL 03.06.2006. pieņemta	Rīcības programma
3.	Tautas partija 16.08.2006. teksta versija	Partijas programma
4.	Latvijas ceļš 22. 08. 2006. teksta versija	Partijas programma
5.	Latvijas Pirmā partija 22. 08. 2006. teksta versija	Partijas programma
6.	TB/LNNK 08. 10. 2004. pieņemta 23. 08. 2006. teksta versija	Partijas ilgtermiņa programma
7.	Latvijas Sociālistiskā partija 2005. gads	Partijas programma
8.	Latvijas Zaļā partija 22.08.2006. teksta versija	Partijas programma
9.	Jaunie demokrāti 17.08.2006. teksta versija	9. Saeimas vēlēšanu programma
10.	Latvijas Zemnieku savienība 11. 03. 2006. pieņemta 22. 08. 2006. teksta versija	Partijas programma
11.	LSDSP 29. 08. 2006.	Partijas programma
12.	Saskaņas centrs 29. 08. 2006. projekta teksta versija	Partijas programma
13.	Politiskā patriotiskā apvienība "Dzimtene" 22.08.2006. teksta versija	9. Saeimas vēlēšanu programma
14.	Visu Latvijai! 14. 01. 2006. pieņemta 22. 08. 2006. teksta versija	Partijas programma

Fokusa grupu diskusijās (2004c) izmantoto mediju publikāciju fragmenti

13.1. Teivāns Kokins. *Latviešiem jācīnās par valodu.* Neatkarīgā Rīta avīze (27.09.2004.), rubrika: lasītāju vēstules.

Paskatoties televīziju, ko dara eiroskeptiķi, - nūdien nevar nerakstīt. Visu laiku bija pret iestāšanos Eiropas Savienībā. Pašlaik atkal esot jāveido referendums par Eiropas konstitūciju. Cik ilgi ālēsies visādi grostiņi, dimiteri utt. Un viņi esot latvieši. Skaidrs kā diena, ka viņiem vajag PSRS!

Kāpēc šie latvieši necīnās par valsts valodu? Ārprāts, kurā pasaules valstī vēl notiek tāda cīņa pret valsts valodu? Piemēram, mums Daugavpilī jāsmok nost no krievu valodas. Tev, cilvēciņ, nekur neatbild valsts valodā. Atbilde ir vienkārša: „Ko jūs te ākstāties, ar mums pat Ministru prezidents runā krieviski, kad atbrauc.” Mēs neko nepadāsim saviem spēkiem, ja augstie valsts vīri brauks uz Daugavpili un runās krieviski. Apbrīnojams spēks ir krievu valodai. Visādas varas ir valdījušas pār Latviju – vācieši pat 700 gadu, tomēr vienmēr palikām latvieši. Bet, lūk, pa 50 gadu krievu valdīšanas laiku esam kļuvuši par krieviem. Viss iet uz to, ka drīz būs panākta oficiāli krievu valoda un būs pilnīgi viss krieviski visā Latvijā. Apsveicami, vai ne?

13.2. Andrejs Lucāns. *Par nacionālās pašcieņas nepietiekamību.* Neatkarīgā Rīta avīze (27.09.2004.), rubrika: lasītāju vēstules.

Man nav iebildumu pret naturalizācijas procesu, kura rezultātā Latvijas pilsoņu pulkam tiek piepulcināti latviešu tautai un Latvijas valstij lojāli sveštautieši. Taču nepieņemamas ir pašreizējās šo procesu norises – tā saukto krievvalodīgo iekš un ārpolitiskā līmenī saceltā ažiotaža skolu reformas apturēšanas (dezintegrācijas), pilsonības nulles varianta pieņemšanas (okupācijas seku legalizācijas), nepilsoņu piedalīšanās pašvaldību vēlēšanās (lienošās rusifikācijas), divkopienu valsts un krievu valodas kā otrās valsts valodas ieviešanas jautājumos. Šīs krievvalodīgo (valstī nelikumīgi atrodošos nepilsoņu – kolonistu) prasības nav adekvātas to starptautiski tiesiskajam statusam. Arvien turpinās šī statusa interpretācijas (kurai būtu jāizriet no okupācijas un kolonizācijas fakta) apiešana. Krievvalodīgo protesta organizētājiem mērķis un taktika ir skaidri – atvērt uz Eiropu aizvēerto Baltijas logu.

Citādi tas ir ar latviešiem. Mūsu valsts vadītāju stratēģiskais mērķis turpina būt neskaidrs, vai arī tā vispār nav. Par to, kas mums jāgrib un ko mums vajag, skaidro, aģitē un norāda stūli, robertsoni, kazakovi, rogozini, zurofi un citi. Mēs visus uzklausām un turpinām nerezultatīvu aizstāvēšanās un pielocīšanās taktiku, lai arī mūsu rīcībā ir fakti, kas dod starptautiskas tiesības uzstādīt skaidru mērķi – realizēt deokupāciju, dekolonizāciju un atjaunot latvisku Latviju.

13.3. Виктор Гушин. *Чего хотят нелатыши?* Час (02.07.2004.), полемика.

[..] Русскоязычная община - это именно та сила, которая, выступая за сохранение образования на русском языке, борется, по сути, за демократизацию латвийского государства. Но латыши пока стоят в стороне от этой борьбы и, более того, зачастую оценивают ее с откровенно враждебных позиций. И так будет до тех пор,

пока они не осознают, что этнократический режим несет их существованию точно такую же угрозу, как и существованию нацменьшинств.

Однако проблема в том, что эту угрозу могут осознать далеко не все латыши, поскольку режим сформировал мощную социальную базу собственной поддержки - примерно 600 тысяч человек, среди которых политическая элита, госслужащие, представители латышского бизнеса, а также члены их семей. У них нет никаких проблем, потому что, как выра-зился один из лидеров «Латвияс целши» Индулис Берзиньш, «будущее себе они уже обеспечили». Подчеркну, свое личное будущее, а не будущее государства. Кроме того, есть немало латышей, которые не только не входят в национальную элиту, но и ничего не выиграли в материальном плане от установления в стране режима этнократии, но которые оказались под влиянием тоталитарной идеологии «тевземцев» и на выборах голосуют по принципу «своя, национальная, рубашка всегда ближе к телу». Все это и обуславливает драматизм ситуации: борьба за демократию сегодня носит четко выраженный характер этнического конфликта, поскольку сегодня это борьба против привилегий и националистической идеологии. [..]

Разделение в 1991 году населения страны на граждан и неграждан является актом преступным по отношению к будущему латвийского государства, отбросившим политическое развитие страны от демократии к тоталитаризму. Результатом этого разделения стали, по сути, массовые политические репрессии против национальных меньшинств. Сегодня в стране живет почти полмиллиона неграждан, то есть почти 500 тысяч политически репрессированных. В какой еще стране, претендующей на то, чтобы называться демократической, сегодня имеют место столь массовые политические репрессии?!

Ни одни выборы и ни один референдум, которые проводились в Латвии после 1991 года, не были демократическими и не выражали мнения всего народа Латвии, а потому их итоги не являются легитимными. В результате недемократических выборов в Латвии после 1991 года сформировался этнократический режим, политика которого увела страну в сторону от демократии и привела к порогу межэтнического конфликта. Демократизация латвийского государства сегодня возможна только при условии полного отказа от этнократического политического режима, а это, в свою очередь, возможно только на основе проведения первых после 1991 года всеобщих демократических выборов в Сейм и муниципальные органы власти. [..]

Политика государства по уничтожению русской школы привела к тому, что латышский язык сегодня воспринимается нацменьшинствами как инструмент политического насилия.

Словом, политика этнократического режима - это политика войны с национальными меньшинствами и другими оппонентами, в том числе и титульной национальности, что ни в коей мере не отвечает долговременным интересам латвийского государства. А это, как ни крути, больно бьет не только по национальным меньшинствам, но и по латышам.